

ԱՐԾՎԻ ԲԱԽՉԻՆՅԱՆ

ՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՍԿԱՆԴԻՆԱՎՅԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ

**(ՀԱՅ-ՍԿԱՆԴԻՆԱՎՅԱՆ ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ,
ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ)**

ԵՐԵՎԱՆ - 2010

93 (= 919.81) (48)

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՐԾՎԻ ԲԱՆԶՈՒՆՅԱՆ

ՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍԿԱՆԴԻՆԱՎՅԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ.
ՀԱՅ-ՍԿԱՆԴԻՆԱՎՅԱՆ ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ
ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
(սկզբից մինչև մեր օրերը)

A 95511

ՍԵՄՐՈՂ ԱՐՔ. ԱՇԵՆԱՆ
ՍԱՏԵՆԱՇԱՐ
54

ARCH. MESROB ASHJIAN
BOOK SERIES
54

Signature

ՀՏԴ 941(479.25):008
ԳՄԴ 63.3 (2Հ)+71
Բ 216

Տպագրվում է ՀՀ Սփյուռքի նախարարության դրամաշնորհով

Տպագրության է երաշխավորել ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի
հայկական գաղթօջախների և սփյուռքի բաժինը

Խմբագիր՝ ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Վ. Բ. Բարխուդարյան

Գրախոսներ՝ պատմ. գիտ. դոկտոր Է. Սելբոնյան,
պատմ. գիտ. թեկնածու Հ. Ալեքսանյան

Բախչինյան Արծվի

Բ 216 Հայությունը սկանդինավյան երկրներում: Հայ-սկանդինավյան
պատմամշակութային առնչությունները (սկզբից մինչև մեր օրե-
րը). - Եր., Պատմ. ինստ., 2010.- 280 էջ:

Աշխատությունը ներկայացնում է հայերի և սկանդինավյան
ժողովուրդների միջև եղած բազմադարյան կապերը, Սկանդինավիայի
երկրների հայ համայնքների պատմությունը:

Գիրքը նախատեսված է պատմաբանների և ընթերցող լայն
շրջանների համար:

ISBN 978-99941-73-41-9

ԳՄԴ 63.3 (2Հ)+71

© ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ

ՆԱԽԱԲԱՆ

Սկանդինավյան երկրները¹, որոնք արդեն հարյուր տարուց ավելի է իրավամբ համարվում են մարդկային քաղաքակրթության ներկա փուլի բարձրակետ², հատկապես վերջին տասնամյակներին են սկսել դեպի իրենց ձգել տարբեր երկրների հայերի, որոնց պարբերական արտագաղթերի շնորհիվ այդ երկրներում ստեղծվել են հայկական նոր համայնքներ: Սակայն հյուսիս-եվրոպական ժողովուրդների հետ հայ ժողովուրդն ունեցել է պատմական և մշակութային ամենատարբեր հարաբերություններ, որոնք հասնում են մինչև վաղ միջնադար և նույնիսկ ավելի վաղ շրջան:

1992 թվականին, Հայաստանի Հանրապետության հռչակումից արդեն երկու տարի անց, սկանդինավյան երկրները ճանաչել են նորակազմ հանրապետությունը և դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել նրա հետ: Այդ ժամանակաշրջանից հայ-սկանդինավյան հարաբերությունները նոր փուլ են մտել: Նկատի ունենալով այս հանգամանքը և այդ երկրներում XXI դարի սկզբին հայ բնակիչների թվի աճը՝ միանգամայն տեղին ենք համարում համալիր մի ուսումնասիրությամբ անդլստոառնալ այդ երկրների հետ հայ ժողովրդի ունեցած վաղնջական և արդիական, հեռու և մոտ, առաջնային և երկրորդական ամենատարբեր հարաբերությունների պատմությանը՝ հայ գաղթավայրերի պատմության և հայ ժողովրդի՝ տարբեր երկրների

¹ Ինչպես ամբողջ աշխարհում, մենք ևս սկանդինավյան երկրներ ասելով նկատի ունենք ոչ միայն Սկանդինավյան քերակղզու երկրները՝ Շվեդիան և Նորվեգիան, այլև Դանիան, Ֆինլանդիան և Իսլանդիան:

² Այս ճշմարտությունն արդեն հարյուր տարի առաջ փաստել են նաև հայ գրողները: «Բանի բանի անգամ ճամբորդած եմ Սկանտինավեան երկիրները, և կը կարծեմ թե արդի քաղաքակրթության գագաթնակետին վրայ կը գտնուին անոնք, մանաւանդ Շվեդ» (Լևոն Բաշալեան, *Նորավայրեր և պատմութիւններ*, Փարիզ, 1944, էջ 253): «Հոլլանդա, Դանիա, Նորվեգիա, ահա այն երկիրները, որոնց մոտ ոչ միայն մենք, այլ նույնիսկ Յրանսան կարող է շատ բան սորվիլ» (Կոստան Չարյան, Հոլանդական սովորուրդներ, *Արագած*, 1.12.1926, ք. 22-23, էջ 14): «Ժողովուրդների նստատեղը մշակույթն է, իսկ մշակույթը խորուրթին է և ոչ տարածուրթին: Այսօր, ամենից յա կազմակերպում, ամենից քաղաքակրթում ժողովուրդները Հյուսիսային երկիրների փոքրիկ ազգերն են: Նորվեգիան այնքան աղքատ է, ինչքան Հայաստանը, բայց տեսք...» (Կոստան Չարյան, *Նարք լուսն վրայ*, Անրիխաս, 2002, էջ 447):

հետ ունեցած պատմամշակութային հարաբերությունների ուսումնասիրությունների ընդհանուր համաաեքսպոն:

Քանի որ սկանդինավյան երկրներում անցյալում չեն եղել հայկական համայնքներ, հայ գաղթավայրերի պատմությանը վերաբերող աշխատություններում¹ հիշատակություն չկա այդ երկրների հետ հայության կապերի մասին: Միայն վերջերս հրատարակված Հրաչյա Աճառյանի «Հայ գաղթականության պատմություն» աշխատության մի փոքր գլուխն է «Շվեդ-Նորվեգիան»², որտեղ նշված է հայ-շվեդական պատմական կապերի ընդամենը երեք փոքր դրվագ: Առանձին հիշվում է նաև Իսլանդիային վերաբերող դրվագը, սակայն սխալմամբ՝ «Իռլանտա» ձևով³:

Հայ-սկանդինավյան առնչություններով զբաղվել են հատուկեմու շվեդ հեղինակներ: Դրանք, սակայն, նրանց աշխատություններում կրել են դրվագային բնույթ: Այսպես, շվեդ պատմաբան Թուրե Արնեն (1879–1968) իր «Շվեդները և Արևելքի երկրները» աշխատության մեջ⁴ հիշատակել է հայ ժողովրդի հետ Շվեդիայի և շվեդ ժողովրդի ունեցած մի շարք առնչությունները՝ միջին դարերից մինչև XX դարի սկիզբը: Հայ-շվեդական կապերին առնչվող առանձին իրողությունների անդրադարձել է նաև ժամանակակից շվեդ աստվածաբան, Ռուսալայի համալսարանի պրոֆեսոր Յորան Գուննեյրը՝ իր, Էրիկ Լինդբերգի և այլ հեղինակների խմբագրությամբ լույս տեսած «Արարատի կարոտը» գրքում (1985) ընդգրկված իր հոդվածներում և Ինգվար Սվանբերգի ու Հարալդ Ռունբլոմի խմբագրությամբ լույս տեսած «Բազմամշակույթ Շվեդիան» գրքի (1988) հայերին վերաբերող հատվածում⁵: Հայ մամուլի վկայությամբ, 1966-ին շվեդաբնակ ճարտարապետ Պիեռ Տեր-Հակոբյանը Հոմնի Լևոնյան վարժարանում բանախոսել է «Հայե-

¹ Արշակ Ալսոյանճևան, *Պատմություն հայ գաղթականության. հայերու գրտմի աշխարհի գանազան մասերը*, հ. Ա-Գ, Գահիրե, 1955–1961: Աշոտ Արբախանյան, *Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության*, Բ, Տրևան, 1967: Առաջին աղբյուրը հիշատակել է միայն Իսլանդիայի հետ կապված միջնադարյան դրվագը:

² Հրաչյա Աճառյան, *Հայ գաղթականության պատմություն*, Տրևան, 2002, էջ 743-744:

³ Նույն տեղում, էջ 753:

⁴ Ture J. Arne. *Svenskarna och Österlandet*. Stockholm. 1952.

⁵ Göran Gunnar, Eric Lindberg (eds.). *Langtan till Ararat*. Göteborg. 1985, s. 208-276: *Det mangkulturella Sverige*. red. f. Svansson, H. Runblom, Stockholm. 1988, s. 20-23.

րի ազդեցությունը շվեդների վրա» թեմայով¹: Նա մի ամբողջական աշխատություն է գրել այդ թեմայով ֆրանսերեն լեզվով, որը, սակայն, մնացել է անտիպ (տես հետագա շարադրանքում):

1996–1997 թվականներին որպես Ուփսալայի համալսարանի սֆրոասիական լեզուների ինստիտուտի թոշակառու և հրավիրյալ գիտաշխատող ապրելով և աշխատելով Շվեդիայում՝ մենք ձեռնամուխ եղանք հայ-սկանդինավյան և մասնավորապես հայ-շվեդական պատմական և մշակութային առնչությունների վերաբերյալ հավաքչական աշխատանքի: Առկա նյութերը հաճախ վերաբերում էին ոչ շատ էական, երկրորդական նշանակության իրողությունների, սակայն միանգամայն նորություն էին մեր պատմագիտության համար, և շատ տվյալներ երբևէ չէին շրջանառվել մեր գիտական աշխատություններում: Մեր աշխատությունը գրելիս պրպսումներ ենք կատարել Ուփսալայի համալսարանի գրադարանի տպագիր և ձեռագիր նյութերի բաժիններում, Հայաստանի գրադարաններում և արխիվներում, հետագայում նաև՝ Թրոմսյոյի (Նորվեգիա) քաղաքային գրադարանում: Գրադարանա-արխիվային աշխատանքին զուգակցել ենք նաև այսպես կոչված դաշտային աշխատանքը՝ հանդիպումներ ունենալով և կապեր հաստատելով Շվեդիայի հայկական կազմակերպությունների և անհատների հետ: Մենք պատասխանատու էինք զգում սույն նյութով մանրամասն զբաղվելիս և որպես տվյալ թեմայով գիտական աշխատանք կատարելու առաջին քայլը՝ «տերը» դառնալ այն ինֆորմացիայի, որը մեծ մասամբ և անհրաժեշտ խորությամբ մնում էր հայ պատմաբանների համար անմատչելի՝ հեռավորության և հատկապես անժամոք լեզուներով գրված լինելու պատճառով: Մեզ մղում էր մի գիտակցություն, որը հետագայում պետք է դիպուկ կերպով ձևակերպված տեսներինք հայ պատմաբանի կողմից, ըստ որի հայ գաղթավայրերի պատմությունն ուսումնասիրելիս «Նկատի պետք է առնել, որ տվյալ գաղութի կյանքը հետազոտողից բացի, ուրիշ հեղինակ ի վիճակի չի լինի կատարելու այդ բանը»²:

¹ Հայերու ազդեցութիւնը շուեդներու վրայ, *Յառաջ*, Փարիզ, 24.02.1966:

² Վլադիմիր Բարխուդարյան, *Պատմագիտության հարցեր*, Երևան, 2008, էջ 58:

Մեր պրպտումների արդյունքներով Սկանդինավիայի և մասնավորապես Շվեդիայի հետ հայության ունեցած կապերի վերաբերյալ հողվածներով և հրապարակումներով հանդես ենք եկել 1996-ից սկսած: Դրանք լույս են տեսել հայերեն, անգլերեն, ռուսերեն և ֆրանսերեն լեզուներով, ինչպես գիտական, այնպես էլ հանրամատչելի մամուլում¹ (մասնավորապես՝ Ուփսալայի հայալեզու «Նոր հորիզոն»-ում): 2003 թվականին Երևանում սահմանափակ տպաքանակով լույս տեսավ սույն մենագրության առաջին տարբերակը՝ «Հայաստան-Սկանդինավիա. պատմամշակութային առնչություններ» խորագրով: 2006-ին անգլերենով հրատարակեցինք «Հայաստան-Շվեդիա. պատմական և մշակութային կապեր» գրքույկը²: Այս ժամանակաշրջանից էլ մեր հրապարակումները դարձել են սկզբնաղբյուր համանման հրատարակությունների համար: Այսպես, սկանդինավյան երկրների հայկական համայնքներին և հայ-սկանդինավյան առնչություններին վերաբերող բաժինները Հայկական հանրագիտարանի հրատարակչության տպագրած «Հայ Սփյուռք» հանրագիտարանում՝ մեծ մասամբ վերցված են մեր աշխատություններից³:

¹ Տե՛ս Հայ-շվեդական առնչությունների պատմությունից, *Հյուսիսավայր տարեգիրք*, Ուփսալա, 1996, էջ 262-274: *Հայ-շվեդական առնչություններ*, հրատարակչություն «Հյուսիսավայր» տարեգրքի, Ուփսալա, 1997, 28 էջ: «Տաս ամիս Շիեցոց երկրում» հողվածաշարը, *Ազդակ*, Պեյրոթ, 20.05.1998–23.06.1998: Из истории армяно-шведских отношений, *Палитра*, Ереван, 1998, н. 4-5, стр. 18-20, н. 6-7, стр. 23-24. Հայ-շվեդական առնչություններ, *Աշխարհի գույները. Շվեդիա*, Երևան, 1999, էջ 43-58: Հայ-սկանդինավյան առնչություններ. վաղ միջնադարից մինչև XVIII դար, *Լրարեր հասարակական գիտությունների*, Երևան, 1998, ք. 3, էջ 102-112: Armenian studies in Sweden (a brief outlook), *Armenian mind*, vol. III, N 2, 1999, p. 350-357. Armenian-Scandinavian relations from the early Middle centuries to the eighteenth century, *Journal of Society of Armenian Studies* 11 (2000), p. 65-79. Scandinavian-Armenian Bibliography, Idem, p. 81-100. Suède et Arménie: des liens historiques: de Vikings à la reconnaissance du génocide, *France-Arménie*, N 217; Decembre, 2001, p. 22-23. Верой и правдой армяне на службе у шведских королей. *Урарту*, 2002, н. 15, և այլն:

² Artisvi Bakhchinyan, *Armenia-Sweden: Historical and Cultural Relations*, Yerevan, 2006.

³ *Հայ Սփյուռք հանրագիտարան*, Երևան, 2003 (Դ-անիա՝ էջ 148, Նոդվեդիա էջ 420-421, Շվեդիա՝ էջ 422-427, Ֆինլանդիա՝ էջ 620-621): Նյու Յորքում լույս տեսնող «ՀԷԸԸ նորություններ» անգլերեն ամսագրի 2000 թվականի փետրվարյան համարում լույս են տեսել հայ-շվեդական անցյալի կապերին նվիրված հողված և ռեպրտաժներ շվեդահայ համայնքից: *AGBU News*, 2000, N 2, էջ 3-9: «Շվեդիա. պատմական հայկական արձատներ» հողվածում (էջ 3-4) հեղինակը՝ ո՞նց Դեյվիդ Ջենյան, գրեթե

2009 թվականի հունվարից որպես գիտաշխատող աշխատանքի անցնելով ՀՀ Գլխորդությունների ազգային ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի հայկական գաղթավայրերի և Սփյուռքի բաժնում՝ ուսումնասիրության առարկա դարձրինք «Հայերը սկանդինավյան երկրներում» թեման: Մեր ձեռքի տակ եղած նյութը ենթարկեցինք լրամշակման, կատարեցինք մի շարք ճշտումներ և լրացումներ¹:

Սույն ուսումնասիրությունը ներառում է ոչ միայն այդ երկրների հայ համայնքների մասին տեղեկություններ, այլև աշխարհի տարբեր երկրների հայերի՝ սկանդինավյան իրականության հետ ունեցած մոտ և հեռու կապերը, ինչպես նաև գրական-մշակութային կապերի պատմությունը, որը ներկայացնում է քննվող առնչությունների մի կարևոր երեսակը: Եղած նյութի բնույթից ելնելով՝ նմանատիպ աշխատությունը առավելապես նկարագրական և փաստագրական բնույթի է, քան վերլուծական: Սկանդինավյան երկրների հետ հայության աղերսները հաճախ չափազանց մասնավոր բնույթի են, կապված են առավելապես առանձին անհատների գործունեության հետ, ուստիև աշխատության մեջ բերված մի շարք փաստեր և տվյալներ կարող են թվալ երկրորդական նշանակության և անգամ ոչ կարևոր: Մակայն նկատի առնելով նյութի ընդգրկման ոչ մեծ ծավալը՝ հարկ ենք համարել նշել թեկուզ հեռավոր առնչությունները՝ գիտակցելով, որ նաև մյուս մասեր և աննշան փաստերից է ամբողջանում ընդհանուր պատկերը:

լիովին օգտվել է մեր՝ իր խնդրանքով իրեն ուղարկած անգլերեն անտիպ աշխատությունից՝ առանց նշելու աղբյուրը:

¹ Հատկապես խորացրինք Շվեդիայի և Նոր Զուդայի հայ առևտրականների մասին գլուխը: Այս թեմայով գեկուցմամբ հանդես ենք եկել 2003-ի նոյեմբերին Քալիֆորնիայի համալսարանում պրոֆեսոր Ռիչարդ Հովհաննիսյանի կազմակերպած «Պատմական հայ բնակավայրեր» թեմայով միջազգային գիտաժողովների շարքի՝ Նոր Զուդային նվիրված հանդիպմանը:

ՇՓՈՒՄՆԵՐ ՎԱՂ ՄԻՋՆԱԴԱՐՈՒՄ

Հաղնջական առնչություններ և վարկածներ: Պատմական մի շարք աղբյուրներ տեղեկություններ են հաղորդում միջմադայում հայ ժողովրդի և հայոց քաղաքակրթության՝ սկանդինավյան իրականության հետ ունեցած ամենատարբեր առնչությունների մասին: Տարբեր հետազոտողներ զանազան առիթներով հայ-սկանդինավյան հնագույն կապերի վերաբերյալ որոշ հիշատակումներ են կատարել՝ առաջարկել վարկածներ, սակայն գործը չի հասել նույնիսկ մի ամբողջական հոդվածի: Ինչպես արդեն նշվեց, շվեդաբնակ ճարտարապետ Պիեռ Տեր-Հակոբյանը, հիմնվելով իր կատարած հետազոտությունների վրա, փորձել է ապացուցել, որ միջմադարում հայ ժողովուրդը և հայ մշակույթը որոշակի ազդեցություն են ունեցել շվեդականի վրա: Նա մասնավորապես նշել է, որ շվեդները հայերից են փոխառել գորգի, ասեղնագործության և բանվածքի արվեստը, շվեդական երաժշտությունն ազդվել է հայկականից, իսկ շվեդերենը հայերենից փոխառել է որոշ բառեր (ինչպես, էրիկը՝ ամուսին): Նա նշել է, որ արդեն VII դարում շվեդական ճարտարապետության վրա նկատելի է հայկականի ազդեցությունը¹: Տեր-Հակոբյանը գրել է, որ Բյուզանդիա ճանփորդած շատ շվեդներ ամուսնացել են հայուհիների հետ և իրենց հետ տարել Շվեդիա, և որ աղբյուրները վկայում են Շվեդիայում ապրած մի քանի հայ կանանց անուններ, որոնք կերպաս են գործել և պատրաստել ոսկյա գավաթներ: X-XI դարերից հայամի է շվեդական մի լեզենդ, թե ինչպես շվեդ նավատեր Պետրուսը, լսելով Հայաստանի իշխանուհու գեղեցկության մասին, հեռվից սիրահարվել է նրան, եկել Հայոց երկիր և բազում արկածներից հետո ամուսնացել նրա հետ: Կա վկայություն նաև այն մասին, որ երկու հայ եպիսկոպոս քարոզել են Շվեդիայում: Մուրադյան ազգանունով մեկը XVII դարում միջնորդ է հանդիսացել Ռուսաստանի և Շվեդիայի թագավորների միջև և այդ ծառայության հա-

¹ Նմանություններ կարելի է տեսնել, օրինակ, Շվեդիայի հարավում գտնվող Հայմարադի եկեղեցու և Էջմիածնի Սայր տաճարի միջև:

մար ստացել շվեդական ազնվական տիտղոս: Դեմիրճյան ազգանունով մեկն էլ շահել է Շվեդիայի թագավորի համակրանքը... Բացառությամբ վերջին տեղեկության՝ շվեդական աղբյուրներ քննելիս մեզ չի հաջողվել գտնել նմանատիպ վկայություններ, իսկ վերոնշյալ Մուրադյանը իրականում դիվանագետ Մուրազա դ'Օստոնն է, որը, սակայն, իրականում միջնորդ չի հանդիսացել Ռուսաստանի և Շվեդիայի թագավորների միջև: Մյուս կողմից մամուլի սույն հաղորդագրությունը հուշում է, որ Տեր-Հակոբյանի այս վկայակոչումները մեծ մասամբ կարող են սուկ ենթադրություններ լինել...

Հյուսիսային Եվրոպայի ժողովուրդները պատահական կապեր են ունեցել հայության և նրա մշակույթի հետ թե՛ իրենց երկրներում և թե՛ Արևելքում տակավին վաղ միջնադարից: Առաջին հայացքից անհավանական է թվում միջին դարերում նման շփումների առկայությունը միմյանցից այնքան հեռու գտնվող ժողովուրդների միջև: Սակայն ինչպես նկատել է ուկրաինացի պատմաբան Յարոսլավ Դաշկևիչը միջնադարյան Իսլանդիայում հայ քարոզիչներին նվիրած իր ուսումնասիրության մեջ, «Իրական տարածությունը Հայաստանի, և Սկանդինավիայի միջև այնքան հեռու չէ, որքան կարող է թվալ առաջին հայացքից»¹: Եվ իսկապես. ի վերջո, հայերը և սկանդինավցիները, լինելով հնդեվրոպական ժողովուրդներ, պատկանում են միևնույն պատմաաշխարհագրական միջավայրին և ունեցել են դեռևս վաղ անցյալից եկող լեզվամշակութային որոշ ընդհանրություններ: Առկա նմանությունները լեզվի, դիցաբանության, մարդաբանության բնագավառում առավելապես արդյունք են ոչ միայն եղած պատահական և մակերեսային շփումների, այլև ընդհանուր ցեղային նկարագրի: Բերենք մի քանի օրինակ:

Դեռևս 1920-ական թվականներին եվրոպական մարդաբանները եկել են այն եզրակացության, որ Բրիտանիայի կղզիներում և Սկանդինավյան թերակղզու որոշ շրջաններում և Դանիայում բնակչության որոշ մասում նշմարվում է տվյալ տարածաշրջաններին արտաբնասպես, խստնվածքով և նույնիսկ արյան բաղադրությամբ խորթ մարդաբանա-

¹ Yaroslav R. Dachkévitch, "Les Arméniens en Island (XIe siècle)," *Revue des études Arménienne*, no 20, (Paris) (1986-1987), p. 327.

կան մի տիպ: Այս երևոյթի վերաբերյալ շվեդ ուսումնասիրող Բ. Լյունդմանը 1957-ին հրատարակած մի ուսումնասիրության մեջ ցույց է տվել, որ վերոհիշյալ մարդաբանական տիպը և արյան բաղադրութ- յունը բնորոշ է Փոքր Ասիա թերակղզուց դեպի Հյուսիսային ծովն ըն- կած մի շարք ծովափնյա շրջանների բնակչությանը, այդ թվում՝ հայե- րին, ինչը վկայում է հնագույն ժամանակներում Մերձավոր Արևելքից դեպի Արևմտյան Եվրոպա տեղի ունեցած էթնիկական տեղաշարժերի մասին: Ըստ Լյունդմանի, այս «արմենոիդները» նախ հաստատվել են Կիպրոսում, որտեղից էլ ցրվել են Եվրոպայի զանազան անկյունները, այդ թվում՝ Յուտլանդիա թերակղզին (հարավային Դանիա): Այդ տե- ղաշարժերը կարող էին տեղի ունենալ մ. թ. ա. երկրորդ հազարամյակի վերջում, և դա համարվել է ոչ թե բնակչության զանգվածային արտա- գաղթ, այլ ավելի գործնական նպատակ հետապնդող քայլ՝ մետաղամ- շակության և զարգացած արհեստների և առևտրի ավանդներ ունեցող ժողովրդի կողմից մետաղների պաշարներով հարուստ շրջանների գա- դութացում: Այս տեսությունը մնում է որպես վարկած, որը, սակայն ճիշտ չի լինի զանց առնել¹: Հօգուտ այս փաստի է խոսում նաև հնագի- տական ապացույցը, որ դանիական երկաթի դարի վրա նկատելի է թրակիական և անատոլիական ուժեղ ազդեցություն: Մյուս կողմից էլ պատմությանը քաջ հայտնի և հատկապես վերջին տարիներին շրջա- նառվող այն վկայությունը, որ «Անգլո-սաքսոնական ժամանակագ- րության» (գրված մ. թ. 891) մի ձեռագիր սկսվում է մի տեղեկությամբ,

¹ B. Lundman, The problem of ancient Oriental shipping on the North Sea, *Journal of Near Eastern Studies*, vol. 16, 1957, p. 105-117. Տես Արամ Քոսյան, Արմենոիդները Արև- մրտյան Եվրոպայում, *Իրան-նամե*, Երևան, 1993, թ. 3, էջ 13: Հարկ է նշել, որ հայերի և սկանդինավցիների մարդաբանական որոշ նմանությունները սոսկ բացատրվում են նրանց միեմույն մարդաբանական տիպին (եվրոպեոիդ) պատկանելու հանգամանքով: Ֆրիտյոֆ Նանսենն իր ուղեգրական նոթերում նշել է, որ Հայաստանում հանդիպել է ամենատարբեր տիպերի՝ «զուտ հայկական թուխ տիպից... մինչև նորդիկ տիպերը»: Նա հիշել է մի երիտասարդի, որը տեսքով կարող էր լինել սկանդինավցի, և նրան նմանեցրել է Նորվեգիայում աշխատող շվեդ երկաթուղայինի կամ գրանիտագործի (տես Fridtjof Nansen, *Armenia and the Near East*, New York, 1928, p. 138): Այս մասին տես նաև Արտաշես Աբեղյանի «Նորդիկ տիպեր հայոց մեջ» հոդվածը (Artasches Abeghian, ed., *Armeniertum-Ariertum*, Berlin, 1934, S. 11-15):

որ Բրիտանիա կղզու առաջին բնակիչները՝ բրետոնները, համաձայն մի ձեռագրի, գաղթել են Հայաստանից¹:

Այս հնարավոր տեղաշարժերով քերևս կարելի է բացատրել հայ և սկանդինավյան դիցարանների միջև եղած որոշ հեռավոր նմանություններ: Հայ-սկանդինավյան առասպելաբանական կապերը պետք է դիտարկել ընդհանուր հնդեվրոպական համատեքստում: Պատմաբան Գրիգոր Արեշյանը զուգահեռներ է անցկացրել Թրիալեթում (Կուր-Արաքսի հովիտ) գտնված արծաթե գավաթի (հայտնի որպես կորուխ-թաշյան) վրա պատկերված շան դիմակներով խնջույքի տեսարանի և հին սկանդինավյան «Լեդդայի» դրվագներից մեկի միջև, որտեղ Վալ-հալայում դիմակավորված Օդին աստվածը խրախուճանում է տիեզերական ծառի տակ՝ շան (գայլի) դիմակներով ռազմիկների հոգիների հետ, որոնք Օդինի հետ խմում են միևնույն՝ անմահության ըմպելիքը: Սա հնդեվրոպական դիպաշար է, որ եղել է նաև Հայաստանում²: Ըստ Արեշյանի՝ մ. թ. ա. երկրորդ հազարամյակում Կուր-Արաքսի հովտում ապրած ժողովուրդները կրել են հնդեվրոպացիների հոգևոր մշակույթի առանձին տարրեր³:

Առհասարակ, հայ և սկանդինավյան դիցաբանական նոնչուրությունների հարցը քիչ ուսումնասիրված ոլորտ է, որ հետաքրքրական անակնկալներ է բացում: Չխորանալով երկու դիցարաններում տարբեր աստվածությունների՝ գործառույթներով միմյանց նման լինելու իրողության մեջ⁴, նշենք, որ տակավին Ղևոնդ Ալիշանը նմանություններ է մատնանշել գույգ դիցարանների աստվածներից երկուսի անունների մեջ: Առաջինը հայոց Նանե դիցուհին է, որի անունը զուգադրվում է սկանդինավյան դիցարանի Նաննա աստվածուհու՝ զարնան, զար-

¹ <http://www.britam.org/origin.html>

² Անտուան Մեյեի կարծիքով՝ այս դիպաշարը Հայաստանում բնիկ չի եղել, փոխառվել է Իրանից (տես Անտուան Մեյե, *Հայագիտական ուսումնասիրություններ*, Երևան, 1978, էջ 638-639):

³ Г. Е. Арешян, Индоевропейский сюжет в мифологии населения междуречья Куры и Аракса II тысячелетия до н. э., *Вестник древней истории*, Москва, 1988, и. 4, стр. 97.

⁴ «Խաղին, ուրարտական գործի առաջնորդն է և ակնհայտ ռազմական հատկանիշներ ունի, ինչպես, ասենք, սկանդինավյան գերագույն աստված Օդինը» (Արմեն Պետրոսյան, Ուրարտական գլխավոր աստվածների եռյակը և պետության իշխող վերնախավի ծագման խնդիրը (Կ. Ֆ. Լենան-Հաուպտի ծննդյան 140-ամյակի առթիվ), *Պատմաբանասիրական հանդես*, 2002, ք. 2, էջ 257):

թոնրի աստվածություն Բաղրի կնոջ անվանը: «Սկանդինավեան ազգերն ալ ունէին դիցուհի մի՝ Նաննա կլին Բալտերայ, որդոյ Ռդինուսի (Օդինի – Ա. Բ.), որ իրենց Ապոլոնն համարուէր, ըստ այսմ՝ մերձաւոր յունական Աթենասայ, որ կոյս էր, իմաստութեան և գիտութեան և արիութեան ազդող»¹: Ալիշանը հիշել է նաև գերմանա-սկանդինավյան դիցարանի ռազմի և ամպրոպի աստվածության՝ Թորին կամ Թուդին (Tyr կամ Thor), որի անունն էլ նման է հայոց դպրութեան աստված Տիրի անվանը²: Թորը, որը հյուսիսային եվրոպացիների համար (հատկապես վիկինգյան դարաշրջանի վերջում) համընդհանուր գործածություն է ունեցել, որոշ նմանություններ ունի նաև հայոց դիցարանի ամպրոպի, կայծակի ու որոտի աստվածության՝ Վահագնի հետ: Երկուսն էլ Երկրի որդիներն են. հուր հեր ունեցող Վահագնը նույնպես «բոց ունէր մօրում», իսկ հին իսլանդական սագաներում Թորը նույնպես պատկերվում է որպես շիկահեր կարմրամորուք դյուցազուն: Թե՛ Վահագնը և թե՛ Թորը մարտնչում են օձաձև իրեշների հետ (հայկական «վիշապ» և սկանդինավյան «Jormungandr» կամ «Midgardsormr»):

Մեկ այլ օրինակ: Շվեդ արևելագետ Սթիգ Վիքսանդերը նշել է, որ գոհաբերված հորթի ոսկորից խաղողի վազի առաջանալու մասին հայկական ավանդությունն առնչություններ ունի «սկանդինավյան կամ հյուսիսային դիցարանության հետ»³: Այս նյութի շուրջ նա մի նախնական հոդված է հրատարակել շվեդական ազգագրական հանդեսում: Ըստ հայկական ավանդության՝ Նոյը (այլ տարբերակով՝ Աբրահամը) գոհաբերում է իր հորթը իրեն հյուր եկած Աստծուն (այլ տարբերակով՝ իրեշտակին), որը հետո հարություն է տալիս կենդանուն: Սակայն նրա

¹ Առնդ Ալիշան, *Հին հասարկ կամ հեթանոսական կրօնը Հայոց*, Վենետիկ, 1895, էջ 277-279:

² Նույն տեղում, էջ 288:

³ Հայաստանի Ազգային արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԱ), ֆոնդ 426, ցուցակ 1, գործ 1150, վավերագիր 2: Տես սույն վավերագրի. հրատարակումը մեր կողմից (Artsvi Bakhchinyan, Stig Wikander's letter to Charles Vertanes, *Journal of Society of Armenian Studies*, 11 (2000), p. 171-173).

մի ուկորը մնում է, որը քաղում են այգում. դրանից որթատունկ է աճում, և սկիզբ է առնում խաղողագործությունն ու գինեգործությունը¹:

Թեև Վիբանդերն իր վերոհիշյալ նամակում չի նշել, թե սույն առասպելը սկանդինավյան դիցաբանության ո՞ր դրվագի հետ է առնչվում, սակայն նմանատիպ այուծե գանում ենք XIII դարի իսլանդացի գրող Սնորրի Սքուրլուսոնի (ապրել է մոտ 1178-1241 թթ.) մոտ 1220-ին գրված «Կրոստեր Էդդա» վիպասքում («Gylfaginning» բաժնում, որը սկանդինավյան դիցաբանության հիմնական աղբյուրն է՝ սկանդինավյան դիցաբանի ամպլոպի աստված Թորի կառքի առընչությամբ: Թորը Սկանդինավիայի ամենից համբավավոր և ժողովրդականություն վայելող աստվածությունն էր, որը հյուսիսային եվրոպացիների համար (հատկապես վիկինգյան դարաշրջանի վերջում) հստակորեն գործածություն է ունեցել: Թորի մարտակառքին լծված են եղել երկու այծ՝ Թանգնիոսսարը (Tandgnjost/Tanngnjost/Tanngnjóstr, բառացի՝ «ատամ կրճտացնող») և Թանգրիսնիորը (Tandgrisner/Tanngrisner/Tanngrísniir, բառացի՝ «ատամով աղացող»), որոնք վարել են Թորի կախարդական կառքը երկնքով մեկ՝ առաջացնելով ամպուպ, կայծակ և անձրև: Այդ այծերին կարող էին մորթել և ուտել անուշալի անզամներ, որոնց ամեն անգամ մորթվելուց հետո Թորը հարություն էր տալիս՝ հայկական ավանդավելի հորթի նման²:

¹ Այս ավանդության տարբերակներ տես հետևյալ աղբյուրներում՝ Dr. Artasches Abeghian, *Neuarmerische Grammatik: ost- und westarmenisch, mit Lesestücken und einem Wörterverzeichnis: im Anhang, Deklinations- und Konjugationstabellen des Altarmenischen. nebst, Erläuterungen*, Berlin-Leipzig, 1936, SS. 176-177. Հայկական հին ասանդավելայ մը, *Ճանաչալար*, Սասմբուլ, 1950, Սեպտեմբերի 22, էջ 7: Սարգիս Հարությունյան, *Հայ հին վիպաշխարհը*, Երևան, 1987, էջ 26: Վերժին Սվալդեան, *Պոսասայոց բանահյուսությունը*, Երևան, 2000, էջ 96:

² Ի դեպ, հայերեն որի և հորթ բառերի միջև առկա նմանությունը թեևս կարելի է բացատրել սույն առասպելով: Լեզվաբանության մեջ հայերեն «որթ» (խաղողի առնկ) բառը ստուգաբանվում է որպես հորթ բառից ծագած: «Որթը» նաև հոմանիշ է «հորթ» բառին: Ըստ Հրաչյա Աճառյանի՝ այն բնիկ հայերեն բառ է, որի նախածեր եղել է *porithu, որից էլ ծագում է հայերեն որդի՝ «զավակ, գարմ, սերունդ» բառը (Հրաչյա Աճառյան, *Հայերեն արմատական բառարան*, հատոր 3. Երևան, 1977, էջ 578-579): Նա անուղակիորեն ընդունել է հայերեն հորթ-որթ գույգի կապը լատիներեն vitulus «հորթ» և vitis «որթ» բառերի հետ՝ առանց բացատրելու հնչյունական տարբերությունները: Տեղին է նշել, որ սույն արմատների մեկ կամ մյուս տարբերակները թեև առկա են ռոմանական լեզուներում, սակայն հնչյունային և իմաստային նույն գույգահունքը առկա են միայն սլավոնալեզուներում (vitelo «հորթ» և vitcira «որթ») և

Այսպիսով, տարածությանը միմյանցից հեռու երկու ժուղվուրդների առասպելաբանական սույն նմանությունները կարող են լինել թե որպես համընդհանուր ժողովրդական-դիցաբանական մտածողության արդյունք, թե որպես անմիջական փոխազդեցության հետևանք՝ նկատի ունենալով վերոհիշյալ վարկածը Փոքր Ասիայից Հյուսիսային Եվրոպա տեղի ունեցած բնակչության տեղաշարժերի վերաբերյալ:

Նույն կերպ միջնադարյան այս թույլ փոխշփումների արդյունք չենք կարող համարել սկանդինավյան լեզուների և հայերենի մի շարք բառարմատների միջև եղած նմանությունները, որոնք էլ հետևանք են ոչ թե անմիջական կամ միջնորդավորված փոխառությունների, այլ մեկ ընդհանուր՝ հնդեվրոպական լեզվաընտանիքին պատկանելու իրություն¹:

Ուշագրավ է, որ անգամ հնդեվրոպական լեզվաընտանիքին չպատկանող ֆիններենը և ֆիննական մշակույթը որոշ ընդհանրություններ ունեն հնդեվրոպական հայկականի հետ: Կարելաֆիննական «Կալկալա» էպոսի սկիզբը՝ հերոսուհու հղիանալը ջրից, հիշեցնում է «Սասնա ծռեր» դյուցազնավեպի հերոսուհի Շովլինարի հետ կապված համանման դրվագը: Որոշ գիտնականներ կարծիք են հայտնել, որ մ.թ.ա. IV հազարամյակում ուգրաֆիննական ցեղերն սալբել են հնդեվրոպացիների հարևանությամբ և նրանցից բառեր են փոխառել, ինչպես՝ հնդեվրոպական *wed* (հայերեն՝ գետ) և ֆիններեն *verte* (նոր ֆիններեն՝ *joki*), հնդեվրոպական *mer* (հայերեն՝ մեռնել) և ֆիններեն *marras* («մեռած, մահ»), հնդեվրոպական *orbho* (հայերեն՝ որբ) և ֆիններեն *orpo* և այլն: «Հնդեվրոպացիների նախահայրենիքի՝ Առաջավոր Ասիայում գտնվելու կողմնակիցները այսպիսի ընդհանրությունները փորձում են բացատրել որպես ֆիննաուգրական ցեղերի՝ հնդեվրոպա-

իտալերենում (*vitello* «ժորթ» և *vite* «որթ»), տես Վահան Սարգսյան, Լատիներեն-հայերեն մի գուգահեռի շուրջ (լատիներեն *vitis*, *vitulus* և հայերեն *որթ*, *հորթ*), *Ռոմանական բանասիրության հանդես* 2, Երևան, 2004, էջ 26):

¹ Հրաչյա Աճառյանի իր «Հայերեն արձատական բառարանում» հայոց բառարմատները քննել է նաև սկանդինավյան հին և նոր լեզուների համեմատությամբ (տես Հրաչյա Աճառյան, *Հայերեն արձատական բառարան*, Երևան, 1971–1979): Շվեդ հայագետ լեզվաբան Էվալդ Լիդենի իր աշխատություններում նույնպես հայերեն բառերը ստուգաբանել է սկանդինավյան լեզուների միջոցով (տես Evald Lidén, *Armenische Studien*, Göteborg, 1906; *Armenica*, Göteborg, 1933):

ցիներից բաժանված հնդեվրոպական ցեղերի հետ շփվելու հետևանք»,- գրել է լեզվաբան Գևորգ Ջահուկյանը¹: Նրանից առաջ նման տեսակետներ արտահայտել են նաև ֆինն գիտնականները, ինչպես, ականավոր լեզվաբան Էմիլ Նեստոր Սետյալյան (1864-1935), որը հեղինակ է նախաֆիններենի վերաբերյալ կապիտալ աշխատության (E. N. Setälä, *Ytheissumalainen äännehistoria*, 1890-1891) և ֆիններենի առաջին քերականության: Ինչպես վկայել է շվեդաբնակ մի հայ հեղինակ, «Սկանդինավիայի հեղինակավոր լեզվագետ գիտնականներ (...պրոֆեսոր Սետելա և նրա աշակերտները) պնդում են, թե հայոց լեզուն ունեցած է իր ազդեցությունը ֆին լեզվի վրա, և հնդկաեվրոպական թախանցումը ֆին լեզվում կատարված է հայերենի միջոցով»:²

Ուգրաֆիննական լեզուների և մշակույթի՝ հնդեվրոպականի հետ ունեցած առնչությունների հարցը վաղուց դարձել է ուսումնասիրության առարկա: Անցյալ դարում տարբեր ազգությունների գիտնականներ (Ն. Անդերսոն, Օ. Կեպպեն) անդրադարձել են այդ խնդրին: Բարոն Ռ. Ռ. Շտակեյբերգը «Իրանա-ֆիննական լեզվական առնչություններ» հոդվածում ուգրաֆիննական լեզուների 58 բառ համեմատել է իրանական լեզուների, նաև հայերենի հետ:³ Հնդեվրոպական փոխառությունները Շտակեյբերգը բացատրել է արևելյան ֆինների՝ թյուրքական ցեղերի (բաշկիր, չուվաշ, թաթար) կողքին ապրելու և նրանցից պարսկական փոխառյալ բառեր վերցնելու հանգամանքով: Նա վերջնական կարծիք չի հայտնել հնդեվրոպական և ուգրաֆիննական լեզուների նախնական առնչությունների մասին, սակայն մեծաթիվ լեզվական և քերականական նմանությունները հուշում են, որ դրանք չեն

¹ Գևորգ Ջահուկյան, *Չրույցներ լեզվի մասին*, Նրևան, 1992, էջ 21:

² Ս. Լորելի, Միրզա Ֆարախի Ախունդ-Ջադե, *Պայքար*, 27.11.1952:

³ Շտակեյբերգը նմանություններ է տեսել մասնավորապես գիրյաներեն և հայերեն մի շարք բառերի միջև՝ *թոր* - վիտուր, *ծձ* - սուր, *բյս* - վրշի, *սծես* - վասն, *արական* - գուպ, *ծես*, *եքս* - իշխան, *մոր* - մարդ, *ոս* - սան (տեր, այգեպան), *սյս* - սոս (ծով), *սես* - շեն, *ուոր* - սուգ, *ուոյ* - սուր, *ինչպես* նաև *վույակերեն* *թրա* - արծիվ և ֆիններեն *waski* - ոսկի (P. P. Штакельберг, *Ирано-финские лексикальные отношения*, Москва, 1893, стр. 4-11): Շտակեյբերգի բերած բառացանկում մենք գտանք բառեր, որոնք նույնպես նման են հայերեն որոշ բառերի, ինչպես ֆիններեն *kurki* - կրունկ, մորդիներեն *mirti* - մարդ, վոգուլերեն *чох* - աղ, մարիերեն *nyax* - փչել, չերմիսերեն *тър* - յուր: Ֆիններենում *sa/se* բառը երրորդ դեմքի դերանուն է, նույնն է հայերենում. իսկ մենք-ը *mek*, դուք՝ *tek*: Գրական ֆիններենում (նաև հունգարերենում) առկա է *k* հոգնակիակերտ մասնիկը, նույնն է գրաբարում:

կարող պատահականությունների արդյունք լինել: Գիտնականի ենթադրությամբ այդ լեզվական փոխանցումները կատարվել են սկյուրների միջոցով (որոնց նա համարել է իրանցիներ), որոնք այլ հնդեվրոպական ժողովուրդների հետ ինչ-որ ժամանակ հասել են Եվրոպա և հարավային Ռուսիայում խառնվել Արևելքից անընդիստ գաղթած ոչ հնդեվրոպական գեղերի հետ¹: Չի բացառվում, որ Շտակեյբերգի սկանարկած հնդեվրոպական ժողովուրդների մեջ նաև հայեր եղած լինե՞ն²:

Նախնական պատմական առնչություններ: Հայ մատենագրության մեջ սկանդինավյան աշխարհին վերաբերող առաջին վկայությունը գտնում ենք Անանիա Շիրակացու «Աշխարհացույցում»։ «Օվկիանոսում, Սարմատիայի և Գերմանիայի հանդեպ գտնվում է մի այլ կղզի ևս, որ կոչվում է Սկանդե: Այստեղ ապրում են գոթերը և բազմաթիվ այլ ժողովուրդներ: Այս կղզուց այն կողմ այլևս նավագնացություն գոյություն չունի, և ոչ մի մարդ դեռ չի հասել որևէ տեղ, այդ պատճառով էլ այն կոչվում է Անծանոթ ծով»³: Շիրակացին Սկանդե կղզին հիշատակել է ևս մեկ անգամ. «Արջնային կողմում՝ Դակիա մեծ երկիրն է, ուր բնակվում է սլավոնական քսանհինգ ցեղախումբ, սրանց տեղը կռվով մտան գոթերը՝ գալով Սկանդիո կղզուց, որը կոչվում է գերմանական Եմիա»⁴: Ամերիկացի հայագետ Ռոբերտ Հյուսենը ենթադրել է, որ Շիրակացու հիշատակած Սկանդեն հավանաբար հարավային Նորվե-

¹ P. P. Штакельберг, *Ирано-финские...*, стр. 14.

² Ի դեպ, միջին դարերում ուրաֆիննական ցեղերից հայերի հետ առնչվել են պեչենեգները, որոնք հայ մատենագիտության մեջ հիշվում են «պեծինակ» կամ «պածինակ» ձևով: Ոմանք նրանց համարում են քյուրքական ցեղ, ոմանք՝ ուրաֆիննական: Բանաստեղծ Գրիգոր Տղան իր «Ողբ Երուսաղեմի» վիպերգում մի շարք ազգերի շարքում հիշել է «Պեծինակն և Պեսլին...» (Գրիգոր Տղա, *Բանաստեղծություններ և պոեմներ*, աշխ. Ա. Շ. Մնացականյանի, Երևան, 1972, էջ 268: Ֆրանսիացի հայագետ Էդուար Դյուլոթիեն վերոհիշյալ պոեմի ֆրանսերեն թարգմանության մեջ չի հասկացել, որ նկատի են առվված պեչենեգները, ուստի և թարգմանել է Bedzinag (Ed. Dulauric, Recueil des historiens..., նույն տեղում): Պեչենեգները մասնակցել են 1071 թվականի Մանազկերտի ճակատամարտին, ինչպես վկայված է Մատթեոս Ուռիայեցու երկում («Մարտի թեժ պահին ուզերն (սկյութները – Ա. Բ.) ու պածինակներն անցան սուլբանի կողմը», տես Մատթեոս Ուռիայեցի, *Ժամանակագրություն*, Երևան, 1973, էջ 133):

³ Անանիա Շիրակացի, *Մատենագրություն*, Երևան, 1979, էջ 266:

⁴ Նույն տեղում, էջ 273:

գիան կամ Շվեդիան է¹, իսկ նրա նշամ գոթերը վաստորեն վիկինգների առաջին հիշատակությունն է հայ մատենագիտության մեջ:

Մի քանի հայ և օտարագլխի ուսումնասիրողներ հայկական հավանական ազդեցություն են տեսել սկանդինավյան հնագույն մշակույթի որոշ նմուշների վրա: Ըստ իսկանդացի պատմաբան Մագնուս Մար Լարուսսոնի՝ արևելյան ազդեցությունը Նորվեգիայի և Շվեդիայի մշակույթի վրա նկատելի է XI դարի կեսերից²: Սակայն հայերի շվումները հյուսիս-եվրոպական ժողովուրդների հետ և նրանց վրա մշակութային հնարավոր ազդեցությունը վերաբերում են XI դարից ավելի վաղ շրջանի:

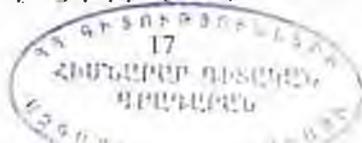
Սկանդինավյան քաղաքակրթության վրա հայկական հնագույն ազդեցության առաջին արտահայտությունը վերաբերում է ռունական արձանագրություններին, որոնք ստեղծվել են V–VI դարերում՝ Նորվեգիայի, Շվեդիայի, Գանիայի, մասամբ նաև՝ Գերմանիայի և Անգլիայի տարածքներում:

Գեռևս 1899 թվականին նորվեգացի լեզվաբան-հայագետ Սոֆուս Բուոգենն առաջադրել է ֆուրաք (futarkeg) անունով հայտնի հին ռունական այբուբենի վրա հայոց լեզվի հնարավոր ազդեցության մասին վարկածը՝ այդ տառախումբը բացատրելով հայերեն, որպես փութատաք (արագազարության տառեր): Նրա տեսությունը զարգացրել է Ներսես Ալիկյանը, փորձելով ասպացուցել, որ ֆուրաքն իրականում ոչ թե այբուբեն է, այլ գոթատառ գրաբար մադրանք: Որ իբր «ալանգոթ» Բենիամին երեցը դիմել է 420 թվականին Կոստանդնուպոլսում գտնվող Մեսրոպ Մաշտոցին գոթերի համար գիր ստեղծել, վերջինս կատարել է նրա խնդրանքը, հորինել գոթական այբուբենը հունականի հիման վրա և տվել ֆուրաք օրինանքի բանաձևը: Ալիկյանը ֆուրաքը վերծանել է այսպես. «Փութացարութ օրինել ԶԶՐԻՍՏՈՍ ՏԷՐ ԼՍԱՆՈՒԷԼ քնդ մեզ Աստուած յախտեանս յախտենից»³:

¹ *The Geography of Ananias of Širak (Ašxarhaç'oc)*: the Long and the Short Recensions; Introduced, Translated and Commentary by Robert R. Hewsen, Wiesbaden, 1992, p. 45.

² Magnus Mår Larusson, *On the so-called Armenian bishops, Studia Islandica*, Reykjavik, 1960, N. 18, s. 37.

³ Ներսես Ալիկյան, *Ս. Մաշտոց վարդապետ*, Վիեննա, 1949, էջ 409-429:

Ակիւնյանի այս բավական շինծու տեսությունը հետագայում համոզիչ կերպով հերքել են Արտաշես Մարտիրոսյանը¹ և Լևոն Խաչերյանը²:

Ճարտարապետության մասնագետ Արմեն Մանուկյանը հայկական խաչքարային մշակույթին նվիրված ուսումնասիրության մեջ հիշատակել է ունական արձանագրությունների և խաչքարերի միջև առկա մասնությունների մասին: Ըստ նրա, Արևելքից և մասնավորապես Հայաստանից բնակչության որոշակի հոսք է տեղի ունեցել Արևմտյան Եվրոպայի տարբեր շրջաններ, և դրանցով կարելի է բացատրել ունական արձանագրությունների վրա եղած արևելյան տարրերի ակնհայտ առկայությունը³:

Նորվեգացի բեռնախույզ Ֆրիտյոֆ Նանսենն իր «Հայաստանը և Մերձավոր Արևելքը» գրքում նշել է, որ որոշ նմանություններ են նկատվում «մեր շիրմաքմբերի և տապանաքարերի (ինչպես օրինակ Բոհուպենում և Բլեքինգեում) և հայկական գերեզմանոցների և շիրմաքարերի միջև»⁴:

Այս փոխանցումներն իրականացրել են նորմանները, վիկինգներն ու վարյագները՝ սկանդինավյան ժողովուրդների նախնիները, որոնք իրենց արշավանքների շնորհիվ կապեր են հաստատել ոչ միայն Արևմտյան Եվրոպայի, Բալթիկայի ու սլավոնական, այլև Մերձավոր Արևելքի ժողովուրդների, որոնց թվում և հայերի հետ:

¹ Արտաշես Մարտիրոսյան, *Մաշտոց*, Երևան, 1982, էջ 336: Հեղինակը Սոֆուս Բուզգեյին սխալմամբ ներկայացրել է որպես «շվեդացի» (էջ 335): Ֆուրաբրի և մասնավորապես գորական Աստվածաշնչի մեջ նկատվող որոշ հայկականությունը կամ հայկական ազդեցության հետքերը Բուզգեն բացատրում է գոթերի լուսավորիչ, Աստվածաշնչի գոթերեն թարգմանիչ Վուլֆիլայի (Ուլֆիլա) կապադովկյան արձանաներով. նրա տատին և պապին 257-ին գոթերը գերեզմաններ են կապադովկիայից, որտեղ հունախոս բնակչության կողքին ապրել են նաև շատ հայեր (տե՛ս Ֆրիտյոֆ Նանսեն, *Խարված ժողովուրդ*, Երևան, 2000, էջ 230): Արտաշես Մարտիրոսյանը չի բացառել նաև Վուլֆիլայի հավանական հայ ծագումը, հավանաբար առանց իմանալու, որ նման վարկածներ առաջ են քաշվել տակավին 1920–1930-ականներին (տե՛ս *Յառաջ*, 15.10.1933):

² Լ. Գ. Խաչերեան, *Հայ դպրոցի պատմությունը՝ քննական տեսութանը*, հ. 2, Անթիլիաս, 2000, էջ 308–314:

³ Armen Manoukian, Morphology, structure, and architectural significance of khachkars, in *Khachkar (croci di pietra)*, Documents of Armenian Architecture 2, Milano, 1969, p. 10.

⁴ Fridtjof Nansen, *Armenia and the Near East*, New York, 1976, p. 274.

Հայերը և վիկինգները: Սկանդինավյանների նախնիները պատմության մեջ մասնավորապես հայտնի են դեպի Արևմուտք և Արևելք կատարած իրենց արշավանքներով¹: IX–X դարերում «ջրային մեծ ճանապարհը» Վոլգա գետով Սկանդինավիան կապել է Միջին Ասիայի, Կովկասի և Իրանի հետ, իսկ X դարից սկսած՝ Ռուսիայի, Բյուզանդիայի և Միջին Արևելքի հետ: Եվ չնայած նշված բոլոր երկրներում վաղ միջնադարից բնակվել են հայեր, սակայն վիկինգները հայությունը մեծ մասամբ առնչվել են Փոքր Ասիայում և Կոստանդնուպոլսում. վերջինս նրանք անվանել են Միքլագորդ կամ Միքլիգորդուր (Մեծ քաղաք): Հաստատվելով այնտեղ՝ սկանդինավյանները զբաղվել են առևտրով և արհեստներ ուսանելով՝ խառնելով իրենց հյուսիսային լեզուն Արևելքի բազմալեզու ժխորին: 850 թվականից սկսած վիկինգները, սլավոնական ցեղերի հետ համախմբված, մի քանի արշավանք են կատարել դեպի Բյուզանդական կայսրություն և Կովկաս (860, 862, 913–914, 944, 969, 1030–1033, 1048–1050 թվականներ)²: Մոտ 914 թվականին վարյագները Վոլգա գետի և Կասպից ծովի ուղիով ներթափանցել են Հայաստանի հյուսիսային շրջանները, զբաղվել վաճառականությամբ, երբեմն՝ ավալառությամբ: Նրանք ճանապարհին կողոպտել են խաղաղ բնակիչներին և վերադարձել իրենց երկրները՝ հա-

¹ Կոստան Զարյանն իր «Արվեստի պատմության» մեջ «Բարբարոսների արվեստը» գլխում ունի «Սկանդինավյան հնությունները» ենթավերնագիր, որի ներքո գրել է հետևյալը. «Չնայած որ սկանդինավյան վիկինգները, [որ] Վարենգների անվան տակ կազմակերպեցին ռազմական քառույց, և Նորման անվան տակ քարտեզանոց արին Արևմտյան ծովափը Ֆրանսիայի Հյուսիսում սեղավորվելուց առաջ, քողած են կողոպտողների և ծովահենների անուն, այսօր թվում է, որ նրանց քաղաքակրթությունը նվազ զարգացած չէր, քան այն տարրերինը, որոնց նրանք կողոպտում էին: Ենթիվ այդպես կոչված Վարենգների ճամբային, որ Նովգորդի և Կիևի վրայով հասան մինչև Պոլիս, նրանք անտարակույս շիման մեջ էին Բյուզանդական արվեստի հետ: Մյուս կողմից էլ՝ նրանք հաճախ գնում էին Անգլիա և Ֆրանսիա, ուր հռոմեական արվեստի որոշ հիշատակներ դեռ մնացել էին: Կատալի նավարկուներ՝ նրանք թաղվում էին իրենց նավակների մեջ: Նորվեգիայում գտնված այդպիսի մի գերեզմանի մեջ դեռ մնացել են բազմաթիվ զարդեր, զենքեր, մետաղե առարկաներ, որոնք բնորոշում են այդ մարդկանց ճաշակը» (Կոստան Զարյան, *Դեպի Արարատ*, Երևան, 2001, էջ 155-156):

² Самвел Маркарян, По поводу личности предводителя дружины викингов на Кавказе в XI веке, *Պատմա-բանասիրական հանդես*, Երևան, 2000, ք. 1, էջ 150:

րուստ ավարով¹: 988 թվականին Կիևյան Ռուսիայի մեծ իշխան Վլադիմիր Սվյատոսլավիչը պետականորեն ընդունել է քրիստոնեությունը և ամուսնացել Բյուզանդիայի Մակեդոնական (հայկական) հարըստության ներկայացուցիչ Վասիլ Բ Բուլղարասպան կայսեր (գահակալել է 976–1025 թթ.) քրոջ՝ արքայադուստր Աննայի հետ: Ի նշանավորումն Վլադիմիրն իր աներորդուն է տրամադրել վարյագներից և ռուսներից բաղկացած վեց հազարանոց մի զորագունդ, որը Կուստանդնուպոլիս է հասել նույն թվականի ապրիլից հետո²: XI դարի բյուզանդական բանակը լեցուն է եղել անգլո-սաքսոն, ռուս, նորվեգացի, իսլանդացի և դանիացի վարձկաններով³: Հատկանշական է, որ հյուսիսցիների այդ գունդը, որ գոյատևել է մինչև XIII դարի սկիզբը, 1000 թվականին Վասիլ Բ Բուլղարասպանի ղեկավարությամբ նվաճել է Տայքը, եղել Տիգրանակերտում, հասել մինչ Արարատ լեռը և Վրաստանի սահմանը⁴:

Բյուզանդական բանակում վարձված ռուս-սկանդինավցի զինվորները՝ վարյագները (վարանգներ), հայ մատենագրության մեջ հիշվել են «վրանգը» ձևով, մինչ առհասարակ նորմաններին տրվել են «ֆրանկը» կամ «ռուզիկը» անունները: Հայտնի է, որ միջնադարյան Հայաստանում ֆրանկներ ասել են եվրոպացիներին ընդհանրապես, ուստիև սկանդինավցիներն էլ հայերի համար ֆրանկ էին: Իսկ ռուզիկ, որ նշանակում է ռուս, անվանվել են այն պատճառով, որ սկանդինավցիները ռուսների հետ միասին են հայտնվել Այսրկովկասում կամ Բյուզանդիայում:

Անանիա Շիրակացուց հետո սկանդինավցիների վերաբերյալ հայ մատենագիրների առաջին հիշատակությունների հանդիպում ենք Մովսես Կաղանկատվացու «Պատմություն Աղվանից աշխարհին» երկի՝ Մովսես Դասխուրանցու կատարած հավելումներում, որտեղ հիշա-

¹ David Marshall Lang, *Armenia, cradle of civilization*, London, 1970, p. 179.

² Տես *Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին. Բյուզանդական աղբյուրներ. Գ. Հովհաննես Սկիլիցես*. Երևան, 1979, էջ 277: Սկիլիցեսը վարյագներին համարել է կելտական ցեղ, որ վարձով ծառայում էին հռոմայեցիների բանակում (Լճ 183):

³ Բյուզանդական զորքում եղած վարյագների գնդի մասին տես Ն. Գեյցեր, *Համաստություն բյուզանդական կայսրերի պատմության*, Վաղարշապատ, 1901, էջ 274-275:

⁴ H. R. Ellis Davidson, *The Viking Road to Byzantium*, London, 1976, p. 241-243.

տակված են հյուսիսային ցեղի արշավանքն Այսրկովկաս և Պարտավ քաղաքի կողոպուտը: Պարտավը (Բերդա) գտնվել է Մեծ Հայքի Ոստիք նահանգի Առանձակ Ոստիք գավառում և 462-ից եղել է Հայոց Արևելից կողմանց (Արցախ, Ոստիք) մայրաքաղաքը: Այնուհետև Պարտավը դարձել է Աղվանքի մայրաքաղաքը: «Ընդ նոյն ժամանակս բախի ի կողմանցն հիւսիսայ ալադնս, օտարանշան ազգ իմն, գոր Ռուզիկ կոչեն, որք ոչ սուելի քան զերիս ժամանակս ընթանալով իբրև զմրիկ ընդ համատարած աշխարհածով ելիցն Կասպից՝ յանկարծ հասանէին ի մայրաքաղաքն Աղուանից Պարտաւ, ոչ ուստեք լեսլ կարողութիւն ընդիմակայել նոցա, և ի սուր սուսերի մատնեալ զքաղաքն՝ քափեցին յինքեանս զվայելչութիւն ամենայն կազմութեան բնակչացն և նոյն ինքն սալարն պաշարեալ զնոսս՝ ոչ ինչ կարէր վնասել, զի անյաղթելի էին զօրութեամբ: Իսկ կանացն քաղաքիս հնար իմացեալ՝ բաժակ մահու արբուցանէին Ռուզացն, որոց իմացեալ զդատաճանութիւնն՝ անխընայ կոտորէին զկանայսն և զմանկունս նոցա: Եւ կացեալ ի նմա ամիսս Զ, քափուր և ունայն զքաղաքն բողոմին, և մնացեալքն զանգիտող ձևով զնացին յաշխարհն իրեանց բազմազան աւարս»¹: Այս մասին հաղորդում են նաև արաբական աղբյուրները՝ Իբն Միսքավեյ-իը², Աբու-լ-Ֆիդայի ժամանակագրությունը («Հիջրի 332 թվականին (943–944) մի խումբ ռուսներ ծովից անցան և Կուր գետով հասան մինչև Պարտավ քաղաքը, որին տիրեցին... սպա նավերով վերադարձան դեպի իրենց երկիրը»³) և Իբն ալ-Աթիրը⁴: Ռուս պատմաբան Ն. Յա. Պոլովոյը արաբական, բյուզանդական, սլավոնական և հայկական աղբյուրների համադրությամբ ապացուցել է, որ ռուսները և

¹ Մովսէս Կաղանկատուացի, *Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի*, քննական բնագիրը և ներածությունը՝ Վարազ Առաքելյանի, Երևան, 1983, էջ 338:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ ԻԷ: Այս մասին տե՛ս նաև T. J. Arne, *Rus' erövning av Berda'a år 943. Ibn Miskaweichs berättelse om ett vikingatåg*, Fornvännen, 1932, էջ 213; L. Սեյիքսեր-Բեկ, Հին Ռուսիա և հայերը, *Լեզվի ինստիտուտի գիտական աշխատություններ*, քիվ 1, 1946, էջ 116-117:

³ Աբու-լ-Ֆիդայի ժամանակագրությունը, *Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին*, կազմ. Հ. Նալբանդյան, Երևան, 1965, էջ 214:

⁴ Նույն տեղում, էջ 252:

նրանց դաշնակից վարյազներն ու պեչենեզները Պարտավր գրավել են 943 թվականի աշնանը և թողել են 944-ի գարնանը¹:

Պատմական այս վկայությունը հիմք է տվել շվեդ գիտնականներին ենթադրելու, որ Շվեդիայի տարածքում գտնված որոշ հնագիտական առարկաներ հավանաբար հայկական ծագում ունեն: Տակավին 1848-ին շվեդ հնագետ Կառլ Յուհան Թուրնբերգը (1807–1877) նշել է, որ Շվեդիայում կատարված պեղումների ժամանակ գտնվել են ապարանջաններ և մանյակներ, որոնք հավանաբար «եկել են Հայաստանի Բերդա գյուղից»:² Շվեդիայում գտնված այլ հնություններ Թուրնբերգը հնարավոր է համարել, որ ստեղծվել են հայոց Դ-վին մայրաքաղաքում:

XI–XII դարերի պատմիչ Մատթեոս Ուռհայեցին վրաց Դավիթ Բ Շինարար թագավորի բանակում հիշատակել է «ֆրանկներին»: Ըստ նրա, Դավթի զորքում եղել են «հինգ հարյուր ալան և հարյուր ֆրանկ»³: Պատմաբան Սուրեն Երեմյանը հիմնավորապես ապացուցել է, որ Ուռհայեցին «ֆրանկ» ցեղանվամբ նկատի է ունեցել ոչ թե առհասարակ եվրոպացիներին, այլ մասնավորապես վարյազներին (ֆրանկ-վռանգ մանությունից ելնելով), այսինքն՝ իրականում պետք է Ուռհայեցու տողը կարդալ «յազգէն Ալանաց արս հինգ հարիւր և վառանգ հարիւր»⁴: Նա նաև նշել է, որ հայ քարոզիչը և վաճառականը ոչ հազվադեպ մասնակից են եղել վարանգ-վիկինգների՝ այն ժամանակվա «աշխարհի ծայրը» կատարած ուղևորություններին և որ հայերը սերտ կապերի մեջ են եղել ոչ միայն ռուսների, այլև նրանց ցեղակից նորման-վիկինգների հետ. մի փաստ, որ արտացոլվել է XI դարի որոշ սկալդերի երգերում⁵:

Նույն հարցին վերաբերող ուսումնասիրությամբ հանդես է եկել նաև պատմաբան Կարեն Յուզբաշյանը՝ XI դարի պատմիչ Արիստակես Լաստիվերտցու առնչությամբ, որի «Պատմության» մեջ հիշա-

¹ А. А. Акопян, *Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках*, Ереван, 1987, стр. 213

² Carolus Johannes Tomberg, *Nimi sufici regii numophilacii holmiensisquos omnes in terra Suecia reportos*; Uppsaliae, 1848, p. XXIV.

³ Մատթեոս Ուռհայեցի. *Ժամանակագրություն*, էջ 234:

⁴ С. Еремян, Юрий Боголюбовский в армянских и грузинских источниках, *Научные труды Ереванского государственного университета*, т. XXIII, Ереван, 1946, стр. 390.

⁵ Նույն տեղում. էջ 389-390:

տակված է 1054 թվականին սելջուկ Տուղրիլ քեկի դեմ մղված ճակատամարտում բյուզանդական բանակում մարտնչող «փրանկների» գունդը¹: Լաստիվերոցու երկի ձեռագրերից մեկում «փրանկքի» փոխարեն գրված է «վրանգք», ուստիև Յուզբաշյանը զարգացրել է այն դրույթը, որ իրականում պատմիչը նկատի է ունեցել վարյագներին, եթե անգամ այս հատուկ զորագնդի կորիզը կազմել են ոչ թե սկանդինավցիները, այլ ռուսները, պալոմները²:

Մեր ենթադրությամբ՝ նույն վարյագներն են նաև X դարի հեղինակ Շապուհ Բագրատունուն վերագրվող «Պատմության» մեջ հիշվող ֆրանկները: Ըստ այդ աղբյուրի, Բյուզանդիայի Հերակլես կայսրը միաբանել է «զարբն Հայոց և զՎրաց և զԱղուանից, զՄիջագետաց և Յունաց և զԻռանկաց»:³

XIII դարի պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանն իր «Պատմութիւն նահանգին Սիսական...» աշխատության մեջ հիշատակել է 1049 թվականին Բասենի Արջհովիտ գավառում սելջուկ-թուրքերի դեմ վրաց էրիսթավ Լիսարիտ Բագվաշիի մղած ճակատամարտի մասին, որին մասնակցել է նաև վիկինգների բանակը:⁴

Հայերը և վարյագները միմյանց ճանաչել են որպես վարձկան զինվորներ բյուզանդական բանակում և մեկտեղ կռվել տարբեր երկրներում: Բյուզանդիայի կայսր և պատմիչ Կոստանդին VII Ծիրանածինը նշել է, որ հայազգի կայսր Ռոմանոս Ա Լակաբեցունսի օրոք (920–944 թթ.) նրա զորքում, ի թիվս այլ ազգությունների, կռվել են նաև հայեր և ֆրանգանացիներ⁵, որ ենթադրյալ վարյագներն են: 1038 թվականին Բյուզանդիայի կայսր Միքայել Դ-ն Սիցիլիա է ուղարկել հայերից,

¹ Պատմութիւն Արիստակեայ վարդապետի Լաստիվերոցոյ, Թիֆլիս, 1912, էջ 78:

² Տե՛ս Կարեն Յուզբաշյան, Արիստակես Լաստիվերոցու «Պատմության» մի տարբերակի վրանգք և ոչ վրանգք, *Բանկեր Մատենադարանի*, 1958, ք. IV, էջ 77-82: Նույնի. Варагы и прочия в сочинении Аристаркаса Пастверпуи, *Византинский восточник*, 1958, ք. XVI, էջ 14-28.

³ Պատմութիւն Անանուն զրուցագրի կարծեցեալ Շապուհ Բագրատունի, Երևան, 1971, էջ 59:

⁴ Պատմութիւն նահանգին Սիսական արարեալ Ստեփաննոսի Օրբելյանի արքեպիսկոպոսի Միլենցոյ, Թիֆլիս, 1910, էջ 373-375, տե՛ս Самвел Маркарян, *Но позволю...*, էջ 151:

⁵ Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 6. Բյուզանդական աղբյուրներ, Բ. Կոստանդին Ծիրանածին, Երևան, 1970, էջ 147. 307:

վարյազներից և Իտալիայի նորմաններից կազմված մի ընտրյալ զորք¹: Հայերը և վարյազները մասնակցել են 1071 թվականի օգոստոսի 19-ին Մանազկերտի նշանավոր ճակատամարտին², որը տեղի է ունեցել բյուզանդական և սելջուկ-թուրքական բանակների միջև, Մեծ Հայքի Տուրուբերան նահանգի Ապահունիք գավառի Մանազկերտ քաղաքում:

Հայերը ճանաչել են նաև Սիցիլիայի նորմանական կայսրության բնակիչներին: 1081-ին նորմանների դեմ կռվել է բյուզանդական բանակի հայազգի զործիչ Գրիգոր Բակուրյանը: XII դարում բյուզանդական ռազմական զործիչ Անդրոնիկոս Կոմնենոսի հետ Կիլիկյան Հայաստան է եկել Մանուել Ա կայսեր փեսա, այրի Հովհաննես Կեսարը (որը նորմանական ծագում ուներ)՝ Անտիոքի Ռայմոնդ Պուատյեի այրու հետ ամուսնանալու նպատակով, որը, սակայն, չի կայացել³:

Մատթեոս Ուռհայեցին, նկարագրելով մոտ 1072–1073 թվականների իրադարձությունները, հիշել է իշխան Փիլարտոս Վարաժնունու և Ադրիանապոլսից Թռռնիկ անունով հայ պատրիկի միջև մղված ճակատամարտի մասին: «Փիլարտոսի հետ էր ֆրանկների կոմս Ռմբադադը՝ ութ հարյուր հոգով: Թռռնիկն ափսոսաց, որ իր հետևակազորը ետ ուղարկեց... Թռռնիկն ամենից շատ ֆրանկներից էր վախենում, դրա համար կարգադրեց. «Այնպես արեք, որ մի գունդ գնա ֆրանկների դեմ»: Եվ ահա Ռմբադատն իր զորքով եկավ և բախվեց Թռռնիկի գնդի ճակատին, ճեղքեց այն և ներս խրվեց: Թռռնիկն իր զինվորներին ձայն տվեց, և բոլորը միասին շրջապատելով նրանց, բոլոր իշխաններին՝ հագար հինգ հարյուր հոգու գերեցին, բռնեցին նրանց կոմսին, իսկ Փիլարտոսին և նրա բոլոր զինվորներին փախուստի մատնեցին: Այդ օրը ֆրանկների և այլ քրիստոնյաների մեծ կտորած եղավ: Թռռնիկը և հայոց բոլոր զինվորները մեծ ավարով գնացին Սասուն, իսկ Փիլարտոսը փախուստական ու խայտառակված մտավ Խարբերդ: Այս [ղեկաբը] տեղի ունեցավ Անձիտ գավառի Ալելյուա դաշտում»⁴: Ենթադրվում

¹ Mats G. Larson, *Värningar: nordbor hos Kejsaren i Mikligård*, Stockholm, 1991, s. 48.

² Նույն տեղում. էջ 82:

³ Ա. Ա. Բոգոյան, *Բյուզանդիայի արևելյան քաղաքակառուցությունը և Կիլիկյան Հայաստանը*, Երևան, 1988, էջ 131:

⁴ Մատթեոս Ուռհայեցի. *Ժամանակագրություն*. Էջ 137:

է, որ Ռմբադատը եղել է Roussel de Bailleul-ը՝ Բյուզանդիայում ծառայած մի նորման գործիչ¹:

Հաշվի առնելով հայերի՝ վիկինգների և վարյագների հետ ունեցած շփումները, սույն գլխի սկզբում հիշված հայկական ազդեցությունը դառնում է միանգամայն հնարավոր: Ֆրանսիացի ուսումնասիրող Ժորժ Դյուբոյուիսը մշել է Ասիայից եվրոպա մշակույթի փոխանցման երեք ազդակ, որոնցից առաջինը համարել է «Շուեաւէն իջած գերման ցեղերն: Նորք անցնում են հարսաւային Գերմանիայէն և կանգ առնում են Սև ծովի ափերի վերայ, Գաղղիա, Սպանիա և Իտալիա մտնելէն առաջ: Այս բարբարոսները ճոխապաճոյճ զարդարուած, ինչպէս ցոյց տալիս են Կլոմիի գանձերն և Մետալիաներու հաւաքածոյն, իրենց ետևից անում են Հայեր, որոնց հանդիպելիս են լինում Կոստանդնուպոլսում կամ Փոքր Ասիայում»²:

Պատմաբան Թուրե Արնեն Շվեդիայի և Արևելքի առնչություններին նվիրված իր հնագիտական աշխատության մեջ (Արևելք ասելով նա նկատի է ունեցել գլխավորապես Ռուսաստանը) հիշատակել է շվեդական տարածքում հայտնաբերված հնագիտական մի շարք առարկաների՝ Հայաստանում պատրաստված լինելու իրողությունը: Նա շվեդական հնությունների մի շարք տարրեր համեմատել է նաև հայ միջնադարյան արվեստի համանման տարրերի հետ³: Գրանց՝ Հյուսիսում հայտնվելու հնարավոր ուղին համարել է փոխանցումը «Հայաստանից և Պարսկաստանից... խազարներին և բուլղարներին (նկատի ունի Կամա-Վոլգայի բուլղարներին – Ա. Բ.), որոնց միջոցով էլ հասել են Ռուսաստան և Սկանդինավիա»⁴ Հարկ է նկատել, որ Սկանդինավիայի տարածքում պեղվել են ոչ միայն ենթադրաբար Հայաստանում ստեղծված առարկաներ, այլև փոքրասիական, պարսկական, անգամ

¹ Նույն տեղում, էջ 330:

² *Revue des arts asiatiques*, Paris, 1925, N. 1, տե՛ս Գեորգ Դյուբոյուս, Արևելք և քրիստոնեական արուեստը, *Բազմալիս*, Վենետիկ, 1927, ք. 2, էջ 47: Նույն հատվածի մեկ այլ հայերեն թարգմանությունը տե՛ս Պ. Ս., Օտար կարծիքներ հայ արուեստին մասին. *Նասասարդ*, Բ. շրջան, Պուրթէշ, 1925, էջ 168:

³ Ture J. Arne, *La Suède et l'Orient*, Uppsala, 1914, pp. 160, 216. Նույն թեմային Արնեն անդրադարձել է նաև «Շվեդական հողում գտնված մի քանի արևելյան առարկաներ» աշխատության մեջ (տե՛ս Ture J. Arne, *Några orientalska föremål funna i svensk jord*, Stockholm, 1924):

⁴ Ture J. Arne, *La Suède et l'Orient*, p. 182.

չինական ծագում ունեցող հնություններ: Ողջ Շվեդիայի տարածքում և Գոթլանդ կղզում պեղվել են հազարավոր արևելյան դրամներ: Բազմաթիվ ասիական ծագմամբ առարկաներ են գտնվել Բիրքիի գերեզմաններում¹:

Մեկ այլ արևելագետ՝ Ֆրեդերիկ Մարթինը, շվեդական Մորսբնակավայրում (Դալարնա շրջան) գտել է հայկական գորգի մի կտոր՝ բերված Հայաստանից, որ կարող է լինել XI դարից կամ ավելի վաղ շրջանից²: Ամերիկացի արվեստաբան Արթուր Ափիան Փոփն իր «Հայկական վիշապագորգերի առասպելը» հոդվածում նմանություններ է գտել հայկական մի գորգի թռչնագարդի և Շվեդիայում գտնված կարպետի թռչունի հետ³:

Ֆրանսիացի հետազոտող, ճարտարապետության պատմաբան Օգյուստ Շուազին իր «Ճարտարապետության պատմություն» երկհատոր աշխատության մեջ նշել է, որ հայ ճարտարապետության զարգացման բարձրագույն շրջանը եղել է XI–XII դարերը, իսկ հետագայում այդ արվեստը տարածվել է դեպի հյուսիս՝ Ռուսաստան, սկանդինավյան երկրներ, Իռլանդիա⁴... Մեկ այլ ֆրանսիացի հետազոտող՝ Լեկույեն. նշել է, որ քառաբսիդ, ամփոփ հատակազիծը, որի նախնական օրինակներն են Էջմիածնի Կաթողիկեն և Բագարանի եկեղեցին, «ներշնչել է քրիստոնեական աշխարհի բազմաթիվ եկեղեցիների, դասնց շարքում Ռուսաստանի կաթողիկեները, սկանդինավյան եկեղեցիները...»⁵: Մակայն արայո՞ք այդ շփումները միակողմանի են եղել: Հայ ուսումնասիրողներից մեկը նշել է, որ եթե այդ «Հյուսիսականները» որևիցե ազդեցություն թողած լինեին հայերի վրա, հայերը գործնականորեն պահած կլինեին այդ հիշատակը: «Նորոտիք սկիութական հրոսակները Վրկանաց լեռներեն անցան և խուժեցին Հայաստան...

¹ *История Швеции*, ред. А. С. Кан и др., Москва, 1974, стр. 66.

² Ture J. Arne, *La Suède et l'Orient*, p. 215.

³ Arthur Upham Pope, *The Myth of Armenian Dragon Carpets*, *Jahrbuch der Asiatischen Kunst*, Berlin, 1925, s. 149.

⁴ Արմեն Չարյան, Շուազի Օգյուստ, *Հայկական արվեստական հանրագիտարան*, հ. 8, Երևան, 1982, էջ 593:

⁵ Տես Արմեն Չարյան, *Հայկական ճարտարապետության տարածումը և Լեռնարդո դա Վինչիի հայկական վարկածը*, Երևան, 1994, էջ 78:

անունը շփումը ոչ մեկ կերպով չէ կախողացած յեղափոխել Հայոց քրիստոնէական ճարտարապետութիւնը»¹:

Վերոհիշյալ Օգլուստ Շուազին մեկ այլ առիթով գրել է, որ հայ արվեստն անցել է ծովը և տարածվել հարավային Ռուսիո և Դանուբյան գավառներում, որ հայկական ազդեցությունը հասել է մինչև Սկանդինավյան երկրներ, սակայն այնտեղ էլ կանգ չի առել²: Շուազին հավանաբար նկատի ունի, որ հայկական տարրը ներթափանցել է Սկանդինավիայից ավելի հյուսիս՝ Իսլանդիա: Դա եղել է երեք հայ կրոնավորների շնորհիվ, որոնց մասին վկայել է երկու հին իսլանդական աղբյուր: XII դարի իսլանդացի պատմիչ Արի Ֆորոզ Թորգվիստնի «Գիրք իսլանդացիների մասին» աշխատությունում, գրված 1122–1133 թթ. միջև³, հիշված են Իսլանդիա ժամանած երեք «hermskir» (այսինքն՝ հայ) եպիսկոպոսների անուններ՝ Պետրոս, Աբրահամ և Ստեփանոս: Նրանք մոտավորապես 1020–1030 թվականներին ժամանել են Իսլանդիա իրենց երկու girskir (հույն) ընկերների հետ և քարոզել են քրիստոնեություն: Նրանց պատվիրանները նվազ խիստ են եղել, քան Իսլանդիայի եպիսկոպոս Իսլեիֆ Գիզուրարսոնինը (1056–1080), ուստիև շատ իսլանդացիներ հետևել են նրանց: Այնուհետև Նորվեգիայի Այալբերտ արքեպիսկոպոսը հատուկ հրամանով արգելել է հայ կրոնավորների սրբազնագործումը: Ենթադրվում է, որ նրանց ճանաչել է իսլանդական լուսավորիչ, Իսլանդիայի գրականության հիմնադիր Ռուդոլֆ եպիսկոպոսը: Մյուս կողմից հին իսլանդական օրենքների գրքում (Grágás) նշված է, որ իսլանդացիներին թույլ է տրվում մասնակցել ոչ լատիներեն քարոզող եպիսկոպոսների կամ քահանաների ժիսակատարություններին, լինեն նրանք hermskir (հայ) կամ girskir (հույն):

Արի Ֆորոզի գիրքը XIX դարի վերջից թարգմանվել է ֆրանսերեն, անգլերեն և այլ լեզուներով, որոնցում «երմսկիր»-ը միշտ թարգմանվել է որպես հայ, քանի որ հին իսլանդերենում Հայաստանը կոչվել է Էրմ-

¹ Հ. Գ. Նահապետեան, Քրիստոնէական ճարտարապետութիւն. պատմական հետազոտութիւններ, *Բազմակէտ*, 1933, ք. 6, էջ 247:

² Պ. Մ. Օտար կարծիքներ..., էջ 168:

³ Տես ֆրանսերեն թարգմանությունը՝ Ari Thorgilsson, *Le livre des Islandais*, Brussels, 1898.

լանդ: Մակայն 1960-ին իսլանդացի պատմաբան Մագնուս Մար Լարուստոնը կասկածի է առել երեք կրոնավորների հայ լինելու իրողությունը՝ համարելով նրանց Բալթիկայի հարավ-արևելքում գտնվող Էրմլանդ բնակավայրից: Այս տեսակետը հերքել են հայ-իսլանդական միջնադարյան այս դրվագը համակողմանիորեն ուսումնասիրած ուկրաինացի Յարոսլավ Դաշկևիչը և ռուս Ֆ. Բ. Ուսպենսկին¹: Վերջինս փորձել է ապացուցել, որ իսլանդական օրենսգրքում հիշատակված «երմսկիորը» և «գերսկիորը» իրականում ոչ թե էթնիկական, այլ դավանաբանական նշանակություն ունի, այսինքն՝ նկատի են առնվել հայադավանները և հունադավաններն առհասարակ: Մեկ այլ հետազոտող՝ Մարգարեթ Զորմաքը, ենթադրել է, որ հայ քարոզիչները հավանաբար եղել են 1093-ին հարավային Գերմանիայի Նիդեռնբուրգ քաղաքում վախճանված և հետագայում սրբացված հայ եպիսկոպոս Գրիգորի խմբից²:

Երեք հայ կրոնավորների գործունեությունն Իսլանդիայում այդ երկրի հետ հայ ժողովրդի ունեցած միակ միջնադարյան առնչությունն է, եթե հաշվի չառնենք նաև հետևյալը. XII–XIII դարերի հայազգի հերոս Հանսոնացի Բյովեի մասին ասպետական վեպն ունեցել է տարբերակներ եվրոպական մի քանի երկրներում, նաև Իսլանդիայում³:

Թերևս ավելի ուշ ժամանակահատվածում հայերը հասել են մինչև Ամերիկա մայրցամաքին հարող Գրենլանդիա կղզին, որը X դարի սկզբին պատկանել է Նորվեգիային, այնուհետև անցել Դանիայի տիրապետության տակ: Հիրավի անակնկալ էր XVII դարի սկզբի մի դանիական սկզբնաղբյուրում (հեղինակ՝ Կլաուս Բրիստոֆերսեն Լիսքանդեր) գտնել հիշատակություն Գրենլանդիա հասած հայերի մասին: Ըստ Լիսքանդերի՝ նրանք փոթորիկից հալածվել և ընկել են Հյու-

¹ Yaroslav R. Dachkevitch, *Idem*, p. 321-336. Սույն հոդվածի ռուսերեն տարբերակը լույս է տեսել *Скандинавский сборник* ժողովածուում (вып. 33, Таллин, 1990, стр. 87-97): Ֆ. Բ. Ուսպենսկու «Նշումներ 13-րդ դարում Իսլանդիայում հայերի հարցի մասին» հոդվածը լույս է տեսել Նորվեգիայում, ռուսերեն լեզվով (*“Scando-Slavica”*, հատոր 46 (2000)):

² Margaret Cormack, *Irish and Armenian Ecclesiastics in Medieval Iceland, West Over Sea: Studies in Scandinavian Sea-Borne Expansion and Settlement Before 1300*, ed. Beverley Ballin Smith, Simon Taylor and Gareth Williams, 2007, p. 232-233.

³ Г. А. Карагезян, *Армения и армяне во французской литературе XI-XIV веков*, Ереван, 1988, стр. 27.

սիսային Սառուցյալ օվկիանոս, հասել Գրենլանդիա, որտեղից վերադարձել են Նորվեգիա: Ըստ նրա՝ հայերը «տրամաբանությամբ և դատողությամբ էին ստացել, և իրենց ժողովրդին Հայաստանից դուրս են առաջնորդել՝ հին ժամանակներում այս հողերը (Գրենլանդիան – Ա. Բ.) գրավելու համար»¹: Վաղ միջնադարում հայերի՝ Գրենլանդիան գրավելու ծրագիրը չափազանց արտառոց է թվում, ուստիև Լիսբանդեթի սույն վկայությունը թերևս առաապելների շարքն է պետք դասել...

Այստեղ հիշենք ևս մեկ այլ ուշագրավ տվյալ: XIII դարի հեղինակ Հովհաննես Երզնկացին «Նորին դարձեալ յաղագս երկնի» աշխատության 36-րդ էջում (տպագրվել է 1792-ին, Նոր Նախիջևանում) գրել է հյուսիսային երկրների կլիմայի մասին՝ ճշգրտորեն տալով բևեռային գիշերների նկարագրությունը՝ դրանք տևում են սեպտեմբերի 22-ից մինչև մարտի 21-ը, որ այնտեղ կես տարի ամառ է, կես տարի՝ ձմեռ: «Նման ճշգրիտ և պարզ պատկերացում քաբեխառն գոտու հյուսիսային երկրների վերաբերյալ XIII դարի հեղինակ Հովհաննես Երզնկացին կարող էր ունենալ՝ լավ ծանոթ լինելով առևտրականների ճանապարհներին, որոնք հասնում էին մինչև Ուրալյան լեռնաշղթայի երկրամասը: Բայց և այնպես մեզ համար կարևորն այն է, որ Հովհաննես Երզնկացին կարողացել է ըմբռնել ոչ միայն այդ երկրներում տիրող պայմանները, այլ նաև տվել է ավելի հյուսիս ընկած Արկտիկական և բևեռային երկրամասերում տիրող պայմանների ճշգրիտ և իրական պատկերն ու նրա գիտական բացատրությունը, քեև սրա մասին նա ճանապարհորդական նկարագրությունից ոչինչ վերցնել չէր կարող»²:

Եթե քացառենք Իսլանդիայի հետ կապված XI դարի վերոհիշյալ դրվագը, ապա հայ ժողովրդի առնչությունները բուն սկանդինավյան ժողովուրդների և երկրների (առավելապես Շվեդիայի) հետ սկիզբ են առել XIV դարում:

¹ Claus Christoffersen Lyskander, *Dett Grønlandske chronica*, Copenhagen, 1608., s. 21.

² Լ. Սեմյոնով, Չուազրական հին տեղեկություններ Արկտիկայի մասին, *ՀՍՄՌ Ժողկրճամտեւոյն կից պետական ձեռագրատուն (Սիսեմնադարան)*, գիտական նյութերի ժողովածու, ք. 1, Երևան, 1941, էջ 73-74:

«Իսլանդական ժամանակագրություն մինչև 1578» ժողովածուում ինը անգամ հիշվել է Հայաստանը¹ և մեկ անգամ՝ հայոց թագավոր Արաբանեսը: Այստեղ գտնում ենք նաև ժլատ մի վկայություն այն մասին, թե ինչպես 1315 թվականին Նորվեգիայի թագավոր Հաաքոնի կյանքի վերջին տարիներին նրա մոտ ժամանել է Հայաստանից դեսպան՝ թանկարժեք նվերներով²: Սույն թվականը վերաբերում է Կիլիկյան Հայաստանի թագավորության ժամանակաշրջանին, երբ գահակալում էր Օշին թագավորը (1308–1320): Ցավոք, լրացուցիչ տվյալներ, թե ո՞վ է եղել այդ դեսպանը և ի՞նչ առաքելությամբ է հասել Եվրոպայի հյուսիս, պակասում են :

Սկանդինավյան երկրներն իրենց անուններով հայ իրականության մեջ հայտնի դարձան XVI դարից սկսած: Հայ ճանապարհորդմատենագիր Փիրզատե Ղափանեցին 1568 թվականին այցելել է Արևմտյան Եվրոպայի խոշոր երկրները, այդ թվում՝ Սկանդինավիա: Իսպանիայից նա ծովով անցել է Անգլիա՝ «Ինկլեզաց երկիրն», ապա՝ Հյուսիսային Եվրոպայի երկրները՝ իր «Ուղեգրության» մեջ տալով որոշ տեղեկություններ դրանց մասին. «Դեմարբայ երկիրն, Իշկոցաց երկիրն, Շիվեցոց երկիրն. Գ թագաւորի երկիր այ. Քրիստոս կայ հաւատան՝ ծինուտն, չարչարան, խաչելութիւն, հարձումն, զամեն տղեն կինքէն մեռուննուն, էն տղայ կինունք կիտյան, էն եկեղեցին երէցն Գ ղիբբայ կանի անունն Հար և Որլու և Հոգին սրբուն. Պատարաքնին չեն հաւատալ ընդ Քրիստոս. մէկ ղիբբայ խաչիլաւ ամեն սորա որոց գի հաւատան, սուրբ Մարիամայ, սուրբէն պարէխոս չեն ասիլ, խաչ չեն անիլ. դարիբին խիստ հարքիբ կանեն, Քրիստոսայ ծինունդին ժԵ ար ութուրէք զը պահեն. պենիլ չեն. գուտեն, խիմեն, ուրախութիւն անին»³: Այսբանով սպառվում են Փիրզատեի տեղեկությունները իր այցելած երկրների մասին. միայն պետք է ավստասալ, որ ի տարբերություն այլ միջնադարյան հայ ճանապարհորդների, որոնք իրենց այցելած երկրների և ժողովուրդների մասին թողել են ընդարձակ տեղեկություններ և հետաքրքրաշարժ դիտարկումներ ու վկայություններ, Փիրզատե Ղափանեցին բավարարվել է սոսկ վերոբերյալով: Ուշագրավ են Դա-

¹ Islandske Annaler indtil 1578, udgivne for det norske historiske Kildeskriftfond, Christiana, 1888, s. 52, 145, 150, 343, 386, 392, 393, 488.

² Նույն տեղում, էջ 150: Sbu fiask O. A. Øverland, *Illustreret Norges historie*, bind 3, Christiania, 1888, էջ 710:

³ Ուղեորութիւն Փիրզատեի Ղափանեցոյ, *Բազմախոյ*, 1882, p. 4, էջ 318:

նիային և Շվեդիային տված նրա անունները՝ Գեմմարբա և Շիվեցոց երկրներ (իսկ նրա հիշած Իշկոցաց երկիրը Շոթլանդիան է):

Ամստերդամում 1695-ին լույս տեսած կիսազնդերի առաջին հաս-
յերեն քարտեզում՝ «Համատարած աշխարհացույց»-ում, պատկերված է նաև Սկանդինավյան թերակղզին, Իսլանդիան և Գրենլանդիա կղզու մի մասը: Նույն Ամստերդամում 1699-ին լույս տեսած Ղուկաս Վանանդեցու «Գ-անձ չափոյ, կշռոյ, թոյ եւ դրամից բոլոր աշխարհի...» գրքում աշխարհի լեզուներն ու լեզվաընտանիքները թվելիս նշված է, որ «Գ-օջի (գերմանական – Ա. Բ.) լեզուէն առաջ եկաւ այլեմանի, ինգլի-
զի, ֆրանսեցի, դանիմարբեզի, շուեթի եւ նորվեջի լեզուն»:¹ Նույն աշ-
խատության մեջ Հյուսիսային Եվրոպայի երկրների շարքում հիշվում են «Գ-անիմարբն, Նօրվէջն, Շուեթն»:²

XVIII դարում քարզմանիչ և տպագրիչ Հովհաննես Անկյուրացու՝ լատիներենից կատարած «Աշխարհացույցի» («Թարգմանութիւնք») ձեռագրում սկանդինավյան երկրներից հիշվել է միայն Գ-անիան: Մի զլուխը կոչվում է «Վասն Տանիու, որ է հիսսիսային Ալամանու (Գ-երմանիայի – Ա. Բ.) բաժին մի»:³ Նույն դարում գրված մի հայերեն ձեռագրում տեղ գտած «Բառզիրք յատուկ անուանց» գրքում հիշատակվում է Գրենլանդիա կղզին. «Է տեղի ինչ ի Հին Գրենլանդիայ, ի ծովեզերին, ի Գճ լայնութեան եւ ի ԿԵ երկայնութեան հիսսիսոյ»:⁴ Իսկ արդեն XIX դարի սկզբին, 1802 թվականին, Ստեփանոս Ազոնցի «Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի» աշխատության Եվրոպային նվիրված հատորում առանձին բաժիններով և դրանք կազմող ենթազուխներով ներկայացված են սկանդինավյան երկրները՝ «Դ-անիք կամ Տանիմարբա», «Նօրվէկիա» (ներառյալ «Իսլանտիա», «Կրենլանտիա» և մյուս կղզիները) և «Շվետք կամ Սվեցիա» (ներառյալ «Ֆինլանտիա» գավառը)⁵:

¹ Ղուկաս Վանանդեցի, *Գ-անձ չափոյ՝ կշռոյ՝ թոյ եւ դրամից բոլոր աշխարհի*, 1699, Ամստերդամ, էջ 50:

² Նույն տեղում, էջ 52:

³ *Մայր ցուցակի հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի*, հատոր Բ, Երեւան, 2004, էջ 1274:

⁴ Նույն տեղում, էջ 334:

⁵ *Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի Ասիոյ, Եւրոպիոյ, Ափրիկիոյ և Ամերիկոյ*: Աշխատաւիրութեամբ Գեղարատի Տեառն Տեառն Ստեփաննոսի Գիւլվեր Ազոնց Վարդապետի..., մասն երկրորդ, հատոր Ա, 1802, Վենետիկ, էջ 486-630:

ՇՓՈՒՄՆԵՐ XVIII-XIX ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Ջուղահայ առևտուրը: Հայ-սկանդինավյան առնչությունների հաջորդ փուլը վերաբերում է արդեն ուշ միջնադարին և արտահայտվում է փոխայցելությունների ձևով: Այդ կապերի պատմության առաջին նշանակալից դրվագը կապված է հայ առևտրականների եվրոպական գործունեության, այդ թվում՝ սկանդինավյան երկրների հետ:

Սույն նյութն ամենասերտ առնչությունն ունի Ռուսաստանի հետ ջուղահայ վաճառականների տևական և լայն առևտրական հարաբերությունների հրողությանը: Այս թեման վաղուց անտի եղել է ինչպես հայ, այնպես էլ ռուս ուսումնասիրողների ուշադրության կենտրոնում (Ղևոնդ Ալիշան, Հայկ Տեր-Աստվածատրյանց, Շուշանիկ Խաչիկյան, Վահան Բայբուրդյան, Մ. Վ. Ֆեխներ, Ն. Գ. Կուկանովա)¹, և նշված բոլոր հեղինակներն էլ այս կամ այն չափով անդրադարձել են հյուսիս-եվրոպական երկրների հետ ջուղահայության ունեցած առնչություններին: Ջուղահայ առևտրի մասին արժեքավոր աշխատություններով հանդես են եկել և հարցին այս կամ այն չափով անդրադարձել են նաև Հարություն Տեր-Հովհանյանցը, Լեոն, Հարություն Քյուրտյանը, Արշակ Ալպոյաճյանը, Ժ. Անանյանը, Ռոբերտո Կյուլպենկյանը և ուրիշներ: Սույն խնդրին հիմնականում թուուցիկ անդրադարձել են նաև սկանդին-

¹ Տես Հայկ Տեր-Աստվածատրեանց, *Հայ վաճառականորինը Ռուսիայում*, Պարիզ, 1906: Մ. В. Фехнер, *Торговля русского государства со странами Востока в 16 веке*, Москва, 1952: Н. Г. Куканона, Роль армянского купечества в развитии русско-иранской торговли в последней трети 17 в., *Краткие сообщения Института Народов Азии*, 30, 1961: И. Г. Куканова, *Очерки по истории русско-иранских торговых отношений в 17-первом половине 19 в.*, Саранск, 1977: В. А. Байбуртян, *Армянская колония Новой Джульфы в 17 веке (роль Новой Джульфы в ирано-европейских политических и экономических связях)*, Ереван, 1969: Շուշանիկ Խաչիկյան, 1667 թ. հայ-ռուսական առևտրական պայմանագիրը և Նոր Ջուղայի ինքնավար մարմինները, *Հայկազենի հայագիտական հանդես*, Պլյուսո, հատոր Ը, 1980, էջ 259-288: Նույնի, *Նոր Ջուղայի հայ վաճառականությունը և նրա առևտրատնտեսական կապերը Ռուսաստանի հետ 17-18-րդ դարերում*, Երևան, 1988: Ռ. Վ. Կյուլպենկյան, *Հայ-պորտուգալական հարաբերություններ*, Երևան, 1986, էջ 311-330: Վահան Բայբուրդեան, *Համաշխարհային առևտուրը և իրանահայությունը 17-րդ դարում*, Թեհրան, 1996, էջ 139-193:

նավցի, մասնավորապես շվեդ ուսումնասիրողները (Թուրե Արնե, Էյ-
նար Էքեգորդ, Արրահամ Վիլիելմ աֆ Սիլլեն):

XVI դարի վերջին և XVII դարի սկզբին անկախ պետականութ-
յունը վաղուց կորցրած հայ ժողովրդի մեջ անսպասելիորեն զարգացում
է ապրել վաճառական դասը, կամ, ինչպես ընդունված է ասել,
առևտրական խոջայությունը՝ Իրանի վաճառական դասի ընտրանին:
Դրան նպաստել են մի շարք հանգամանքներ՝ Արևելք-Արևմուտք քա-
ղաքական-տնտեսական կապերի ուժեղացումը, եվրոպական և ասիա-
կան երկրների միջև առևտրական միջնորդների անհրաժեշտությունը
(իսկ որպես միջնորդներ բավականաչափ հարմար են եղել Արևելքի
ամենատարբեր ծայրերում բնակվող քրիստոնյա հայերը), վերջապես՝
վաղնջական ժամանակներից առևտրական ավանդույթների առկա-
յությունը հայության մոտ: Արևելյան բռնատիրության պայմաններում
առևտուրը, ինչպես նշել է Լեոն, «միակն էր, որ բաց էր մնում նրա (այ-
սինքն՝ հայի – Ա. Բ.) առջև, այս աշխարհի մեջ փառքի, վայելքի, տիրա-
պետության հնարավորություն էր տալիս որոշ չափով»¹:

Հայ վաճառականների կատարած առևտրի կարևորությունը
եվրոպական տնտեսության և կենցաղի համար հատկապես նշանա-
կալի է այն առումով, որ նրանք արտահանել են այնպիսի արժեքավոր
ապրանքատեսակ, ինչպիսին իրանական մետաքսն էր: Հիշենք, որ հա-
յերը մետաքսի առևտրում նոր չեն եղել: Ամբողջ աշխարհում հարզի
այս ապրանքատեսակը, որ հիշատակել են տակավին Ազաթանգեղոսը
և Մովսես Խորենացին, հայերն աշխարհին են հասցրել անհիշելի ժա-
մանակներից ընդհուպ մինչև Ի դարի սկիզբը: Հայերը մետաքսը ոչ
միայն արտածել են Եվրոպայից մինչև Չինաստան և Ֆիլիպիններ,
այլև արտադրել են: Նորջուղայեցիների ունեցած մասնավոր առնչութ-
յունը մետաքսագործությանը պատահական չէ, քանի որ այն փո-
խանցվել է սերնդեսերունդ: Անգլիացի ճանապարհորդ Արթուր
Էրուարդսը 1566 թվականին տեղեկացրել է, որ մի հայկական գյուղ
տարեկան 400 կամ 500 ջորիի բեռ մետաքս է տանում Հալեպ: Ըստ
Հարություն Բյուրյանի՝ հիշված գյուղը հայ առևտրական կենտրոն

¹ Լեո, *Երկերի ժողովածու*, հ. 3, Երևան, 1969, էջ 150:

հին Ջուղան է¹: Ինչպես վկայել է ֆրանսիացի ճանապարհորդ Ժան Բատիստ Տավեռնիեն՝ Շահ Արբաս Ա-ն, բռնագաղթեցնելով հայերին Սպահան, նրանց ձեռքն է տվել մետաքսի առևտրի իրականացումը՝ ապրանքներ վառելու տարով: Ողջ XVII հարյուրամյակի ընթացքում հայերն առաջնային դիրք են ունեցել այս ապրանքատեսակի արտահանման գործում, իրանական մետաքսի առևտրում միջնորդ դեր են կատարել Ռուսաստանի և Արևմտյան Եվրոպայի երկրների միջև: XVIII դարի կեսերին հայերի տեսակարար կշիռը մետաքսի ներմուծման գործում 70 տոկոսից չի իջել, որն ավելի բարձր է եղել, քան այլ ազգերի վաճառականների ներմուծումը²:

Նոր Ջուղայի հայ առևտրականների եվրոպական գործունեության վերաբերյալ վկայություններ կան ինչպես հայ, այնպես էլ եվրոպական աղբյուրներում, մասնավորապես՝ ճանապարհորդների ուղեգրություններում: Ինչ վերաբերում է Հյուսիսային Եվրոպայի հետ կատարած առևտրին, ապա այս մասին հայկական սկզբնաղբյուրներ գրեթե չկան, այլ դարձյալ Արևելքում ճամփորդած եվրոպացիների նոթերը և եվրոպական արքունիքներին հղված պաշտոնական գրագրություններն են որոշ ինֆորմացիա պարունակում դրա վերաբերյալ:

Նոր Ջուղայի հայ առևտրականներն Արևմտյան Եվրոպա և մասնավորապես հյուսիս-եվրոպական պետություններ նախապես հասել են Օսմանյան կայսրության ճանապարհով: Հայ վաճառականների՝ Սկանդինավիայի հետ ունեցած առաջին հիշատակությունը հանդիպում ենք իտալացի դիվանագետ Վինչենցո Դ'Ալեսսանդրիի նոթերում, սակայն դրանք եղել են լեհահայ վաճառականները: Դ'Ալեսսանդրին 1571 թվականին գրված իր ուղեգրական նոթերում հիշել է, որ լեհաբնակ հայ խոջաները Իրանից տարբեր ապրանքներ (մասնավորապես միտկալ) ցամաքային ճանապարհով հասցրել են Թավրիզից Կոստանդնուպոլիս, որտեղից արտահանել են Բուդղանիա, այսինքն՝

¹ Յարուրին Բիրտեան, *Նիսերի հայ վաճառականության պատմության համար. հուն մետաքսի վաճառականությունը և հայերը* (առանձնատիպ Բուրնի) «Հայրենիքից», առանց թվականի նշման), էջ 11:

² Ժ Անանյան, Հայ վաճառականությունը Ռուսաստանում (17-րդ դ. վերջ – 19-րդ դ. սկիզբ). *Էջեր հայ գաղթավայրերի պատմության*, խմբ. Վ. Բարխուդարյան, Զ. Նկավյան, Երևան, 1996, էջ 196:

Մոլդովա, ապա Լեհաստանի վրայով արտածել Գանիա և Շվեդիա: Ըստ այս հեղինակի՝ չնայած մեծ ծախսերին, հայերի ստացած շահույթը շատ քիչ է եղել, «հակառակ աչքը առնված վտանգի, ինչպես պատմեցին ինձ մի քանի հայեր, որոնց ես հանդիպեցի Թավրիզում, և հետո Տրապիզոնում»¹: Իսկ նորջողայեցիների՝ Շվեդիա ապրանքներ արտահանելու վերաբերյալ եվրոպացիներից թերևս առաջինը վկայել է ֆրանսիացի կրոնավոր Ռաֆայել դյու Մանը (1613–1696), որը 1644 թվականին հրատարակած «Պարսկաստանի պետությունը» աշխատության մեջ հիշել է, որ իրանահայ առևտրականներն ապրանքներ են արտահանել Մոսկվա, Շվեդիա, Լեհաստան և Գերմանիա²:

Նոր Ջողայում գործել է «Հայ առևտրական ընկերություն», որին էլ պարսից շահը տվել է իրանական հում մետաքսն արտահանելու մենաշնորհը: Տասնամյակներ շարունակ այս ընկերությունը միակալը Եվրոպա է արտահանել Օսմանյան կայսրության ճանապարհներով՝ վճարելով բարձր մաքսատուրքեր: Առհասարակ, մեկ դարից ավելի, 1560-1670-ական թվականներին ավանդական առևտրական ուղիները Սև և Կասպից ծովերի վրայով դեպի Հյուսիս մեծ նշանակություն են ունեցել եվրոպական, հատկապես անգլիական առևտրի համար: Այնուհետև Անգլիան և Հոլանդիան ուղղակի ծովային ճանապարհներ են հաստատել օսմանյան տարածքներով. արդյունքում՝ Արևելք-Արևմուտք կապերում ռուսական երթուղիները դարձել են պակաս նշանակալից: Սակայն ԺԷ դարի երկրորդ կեսին Ռուսաստանի հետ կապը դարձյալ ուշադրության է արժանացել թե՛ եվրոպացիներին և թե՛ հայերի կողմից: Այսպես, 1670-ականներին հոլանդացիները հաջողեցրել են ռուսական կառավարությունից իրավունք ստանալ իրենց տարածքներով առևտուր անել Հայաստանի և Պարսկաստանի հետ³: Իրենց հերթին ջուղահայերը փորձել են գտնել արևելյան ապրանքները Եվրոպա հասցնելու առևտրական այլ, ավելի հարմար ուղիներ՝ նախընտրելով Ռուսաստանը: Տարեցույթի Եվրոպայում մեծացել է պարսկական և

¹ Հովհ. Հակոբյան, *Ողեգրություններ*, 1, Երևան, 1932, էջ 348:

² Sten John Garswell, *New Julfa: the Armenian Churches and Other Buildings*, Oxford, 1968, էջ 76-77:

³ Einar Ekegård, *Studier i svensk handelspolitik under den tidigare frihetstiden*, Uppsala, 1924, s. 86.

հնդկական ապրանքների պահանջը, հատկապես հում և մշակված մետաքսի, որը չէին կարող բավարարել օսմանյան և սիրիական նավահանգիստները և Օսմանյան կայսրության երկար ու վտանգավոր ճանապարհները: Լեանուական առևտուրը մեծ դժվարությունների է հանդիպել և ապահով չէր պատերազմների ու ծովահենների պատճառով: Օսմանյան իշխանությունների տարածայնությունները դժվարացրել են քարավաններով կատարվող առևտուրը Պարսկաստանից Օսմանյան կայսրություն և Միջերկրական ծով, ուստի Ռուսաստանով ճանապարհը թեև մի քիչ երկար, սակայն ավելի ապահով էր: Մյուս կողմից, իր հերթին, ԺԷ դարի կեսին Շվեդիան որոշակի հետաքրքրություն է ցուցաբերել Արևելքի երկրների և մասնավորապես՝ Պարսկաստանի նկատմամբ, ինչպես նաև գնալով մեծացել և ուժեղացել է առևտրական քաղաքականությունը Շվեդիայի ու Ռուսաստանի միջև: Պարսկաստանն էլ իր հերթին, թշնամաբար տրամադրված լինելով իր մրցակից Օսմանյան կայսրության հանդեպ, հետաքրքրված էր Ռուսաստանի և նրա միջնորդությամբ՝ Արևմտյան Եվրոպայի հետ առևտրական հարաբերություններ հաստատելու հարցով:

Նոր Զուղայի հայ առևտրական ընկերության ներկայացուցիչներից առաջինը խոջա Ջաքար Շեհրիմանյանն էր, որ 1660 թվականին մեկնել է Մոսկվա՝ Ռուսաստանի ճանապարհով Եվրոպայի հետ առևտրի վերաբերյալ բանակցելու նպատակով: Նրանից վեց տարի անց՝ 1666 թվականին, Մոսկվա բանակցությունների են մեկնել Նոր Զուղայի հայ առևտրական ընկերության երկու այլ գործակալներ՝ Գրիգոր Լուսիկովը (Գրիգոր Սատթեոսյան Լուսիկյան-Լուսիկենց) և Ստեփան Ռամադանսկին (Ստեփան Մովսիսյան Ըռամադանենց), որոնց ուղեկցել են քառասուն հայ վաճառականներ և արիեստավորներ: Այս անձինք եղել են Նոր Զուղայի ինքնավար մարմինների կողմից լիազորված բանագնացներ¹: Նրանք Մոսկվայում պարսկական ապրանքների համար տարանցիկ ճանապարհի իրավունք են խնդրել՝ ռուսական քաղաքների վրայով Արխանգելսկ, որից հետո Սպիտակ կամ Հյուսիսային ծովերով՝ Սկանդինավիա և Արևմտյան Եվրոպայի մյուս երկրներ հասցնելու նպատակով:

¹ Շ. Խաչիկյան, Նոր Զուղայի հայ վաճառականությունը..., էջ 25:

Ռուսիայի ցար Ալեքսեյ Միխայլովիչը 1667 թվականի մայիսի 31-ին հատուկ շնորհագրով հայերին իրավունք է տվել Կասպից ծովի և Վոլգայի ճանապարհով հում մետաքսը Եվրոպա հասցնելու, Ռուսաստանի ճանապարհով մտնելու Շվեդիա և այնտեղից՝ այլ եվրոպական երկրներ: Սույն շնորհագիրն ըստ էության ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ ռուս-իրանական առևտրական պայմանագիր¹: Ինչպես այս առնչությամբ իրավագիտորեն մկատել է պատմաբան Վ. Ռսկանյանը, ռուսական կողմը շահագրգռված էր «ռուսական առևտրի մեջ ներգրավելու հարուստ, դյուրաշարժ, փորձառու և ռիսկի գնացող հայ վաճառականներին, որոնք հավասարապես լավ գիտեին տնտեսությունն ու առևտուրը, լեզուն և բարբերը ինչպես Արևմուտքի, այնպես էլ Արևելքի՝ Իտալիայից մինչև Շվեդիա, Թուրքիայից մինչև Հնդկաստան»²:

Այսպիսով, հայ վաճառականներն այլևս կարիք չեն ունեցել օսմանյան ուղիներով անցնելու: Սակայն 1667 թվականի համաձայնագիրը չի իրագործվել՝ նույն տարի բռնկված Ստեպան Ռազինի գյուղացիական ապստամբության պատճառով, որը մինչև 1670 թվականը փակել է կասպյան և վոլգյան ճանապարհները: Ջողախայ առևտրականների և Ռուսիայի միջև առևտրական նոր համաձայնագիր՝ է ստորագրվել 1673 թվականի փետրվարի 7-ին, և 1676-ի հուլիսի 17-ին ռուսական կառավարությունը թույլատրել է հայ վաճառականներին գործադրելու տրված արտոնությունը՝ պարսկական ապրանքներն սզատորեն Ռուսիայի ճանապարհով Արխանգելսկ քաղաքով Եվրոպա փոխադրել: Ահա այս արտոնագիրն էլ մեծապես նպաստել է Ռուսաստանի հետ հայ վաճառականության առևտրի բարգավաճմանը: Ինչպես ցույց է տվել պատմաբան Վահան Բայրուրդյանը՝ 1676-ից մինչև 1686 թվականն ընկած շրջանում հայ առևտրականների այցելությունների կեսից ավելին ընկել է Ռուսաստանի արևմտյան շրջաններին, ինչն ապացուցում է, որ ռուսական կառավարության հետ առևտրական պայմանագիր կնքելիս հայ վաճառականների գլխավոր նպատակը

¹ Վահան Բայրուրդյան, *Համաշխարհային առևտուրը և իրանահայությունը...*, էջ 158:

² В. Воекайтис, Ново-торговый Устав и договор с Армянской торговой компанией в 1667 г., *Տեղեկագիր ՀՍՍՌ-ի ֆիտությունների ակադեմիայի, հասարակական գիտություններ*, 1947, ք. 6, էջ 43:

եղել է առևտուրը Շվեդիայի, Հոլանդիայի և արևմտաեվրոպական մյուս պետությունների հետ¹:

Նոր Ջուդայի հայ վաճառականները մետաքսեղենը և մյուս ապրանքները ճամփա են համել Սպահանից ցամաքի ճանապարհով դեպի Թավրիզ, այնտեղից՝ Շամախի, որտեղից մուտք են գործել Կասպից ծով և նրա վրայով փոխադրել Աստրախան: Այնուհետև Աստրախանից վեր, Վոլգա գետով, ապա Կոստրոմայի տարածքով ապրանքները հասցվել են նախ Մոսկվա և այնտեղից էլ՝ Արխանգելսկ: Սպիտակ ծովում էլ ապրանքները բեռնավորվել են ռուսական կամ շվեդական նավերի վրա և ծովային ճանապարհով ուղևորվել դեպի եվրոպական երկրներ: Երբեմն առևտրականներն ընտրել են ցամաքային ուղին՝ դեպի Արևմուտք անցնելով ուղղակի ներկայիս Ֆինլանդիայի տարածքով և Սկանդինավյան թերակղզու վրայով: Ինչպես երևաց, սա եղել է առևտրական մեծ ճանապարհ, որն, ըստ Պետերբուրգի հայ գաղթօջախի հետազոտող Ավգուստին Նիկիտինի, վաղ ժամանակներից կոչվել է «հայկական»: Այդ ճանապարհը հայերին ավելի հայտնի էր, նախքան Իվան Ահեղ կայսրը թույլ կտար անգլիացիներին մուտք գործել Ռուսաստան²: Եվ իսկապես, եթե իրանա-ռուսական առևտրում հայ առևտրականներից բացի մասնակցություն են ունեցել նաև որոշ պարսիկներ և ազերիներ, Ռուսաստանի վրայով Արևմտյան Եվրոպայի հետ տարանցիկ առևտրով զբաղվել են բացառապես հայ վաճառականները³: Կարճ ժամանակահատվածում պարսկահայ վաճառականների Կասպ-Վոլգյան ճանապարհը ձեռք է բերել միջազգային առևտրական նշանակություն:

«Հայկական ճանապարհի» վերաբերյալ մի շարք տվյալներ կան Ամստերդամում 1699-ին լույս տեսած Ղուկաս Վանանդեցու «Գանձ չափոյ, կշռոյ, թույ եւ դրամից բոլոր աշխարհի...» վաճառականներին հասցեագրված ուղեցույց-գրքում, որտեղ հեղինակը մասնավորապես նշել է այդ ճանապարհին գտնվող քաղաքներում տարանցիկ առևտրականներից զանձվող մաքսերի չափերը. «Ով ուզէ. ապրիշում տանել

¹ Նույն տեղում, էջ 173:

² Архиепископ Августин (Никитин), Армянская христианская община Петербурга, *Иена*, Санкт Петербург, 1996, и. 10, стр. 234.

³ Վահան Բայրութրդևան, *Համաշխարհային առևտուրը և իրանահայրիւնը...*, էջ 177:

Մօսկօվն. ՚ի Հաշտարխան (sic) կու կշոեն. մէկ փութին մին թուման՝ 6000 դիան կու հաաբեն. 1000 դիանին՝ 50 դիան գօմրուկ կառուն: Մէկ փութի փողի քամն լինի՝ 800 դիան: Հաշթարխանու մինչև ՚ի Մօսկօվն՝ մին փուտին 1000 դիան քիրայ կառնուն: ...Մօսկօվու մինչև յ'Արխանցկայ՝ մին փութին 300 դիան քիրայ առնուն»¹: «Մարդամու թէ գնաս Արխանցկայ՝ Նօվգօրօդ, Էսմօլենցկայ, որ գնա ՚ի Մօսկօվն, այս 3 տեղեայս գօմրուկ չես տալ. ամա մին փութին 500 դիան քիրա կառնուն մինչև ՚ի Մօսկօվն. սապես Մօսկօվէն չորի Հաշթարխան, էլ գօմրուկ չկայ, միայն նավի (sic) քիրայ կու տաս չորի Նիագօվայ, որպէս Մօսկօվի Թագաւորի հրաման է եղած»²: Դուկաս Վանանդեցին, թվարկելով աշխարհի երկրները, նշել է նաև թագավորների նստավայրերը. «Դանիմարքին ՚ի Կօպնիագ, Շուեթին՝ ՚ի Ըստօքօլմ»³, նաև սկանդինավյան երկրներին պատկանող կղզիները. «Բալթիկ կամ Տանձկայ ծովունն ունի Ձէլլանդ, Գօթլանդ, Օլլանդ»⁴:

Չուղայեցի առևտրականները Ռուսաստանից մուտք են գործել նախ Շվեդիա, ապա իջել Դանիա, Հոլանդիա, Գերմանիա և եվրոպական մյուս երկրները: Նրանք վերադարձել են նույն ճանապարհով՝ Ամստերդամի և Ստոկհոլմի վրայով Ռուսաստան, այնտեղից Իրան՝ իրենց հետ տանելով եվրոպական ապրանքներ: Չի կարելի կարծել, թե բոլորովին անվտանգ է եղել այս երկայն ճանապարհը. հայ առևտրականները ցամաքում ենթարկվել են տարբեր կիսաքոչվոր ցեղերի, իսկ Հյուսիսային և Բալթիկ ծովերում՝ ծովահենների հարձակումներին, ճանապարհին կրել ռուսաստանյան դաժան կլիմայի հետ կապված գանազան փորձություններ և դժվարություններ, զանձվող մաքսատուրքերն էլ եղել են բարձր, ռուսական մաքսատներում հաճախ անօրինություններ են կատարվել: Բացի այդ, Ռուսաստանի հարավում բռնկվող գյուղացիական խռովությունները նույնպես խոչընդոտել են առևտրին:

¹ Դուկաս Վանանդեցի, *Գանձ չափոյ, կշոյ, բոյ և դրամից բոլոր աշխարհի. որ է գիտութիւն ամենայն տեսակ կշոոց, չափոց և դրամոց. որով բոլոր աշխարհի վաճառականութիւն վարի*, Ամստերդամ, 1699, էջ 37-38:

² Նույն տեղում, էջ 38-39:

³ Նույն տեղում, էջ 53:

⁴ Նույն տեղում, էջ 52:

Բնական է, որ նման հարուստ քարավանների անցումը ցանկացած երկրի համար շահավետ կլիներ, ուստիև ինչպես ռուսական, այնպես էլ շվեդական արքունիքները ցանկացել են դեպի իրենց երկիրը գրավել հայերի առևտրական ուղին՝ ձգտելով հայ վաճառականների հետ արևելյան առևտրի մենաշնորհը իրենց դարձնել: Այդ հարցում մասնավոր շահագրգռվածություն է ունեցել նաև Շվեդիան, որի թագավոր Կառլ XI-ը Արխանգելսկով անցնող ճանապարհը համարել է չափազանց երկար և անուղղակի և քննել է ջուլայեցիների առևտուրը Սկանդինավիայի ճանապարհով փոխադրելու հարցը: Այն դեպքում, երբ Արխանգելսկ հնարավոր էր կատարել տարին ընդամենը մեկ ուղևորություն, ապա Բալթիկ ծովի նավահանգիստներից մեկով հնարավոր կլիներ իրականացնելու մեկից ավելի ճանապարհորդություն: Բացի այդ, հայերը Միջերկրական ծովով առևտուր կատարել են Հուլանդիայի հետ, որ նշանակալից կորուստներ է ունեցել ֆրանսիական ծովահենության պատճառով, ուստիև Հոլանդիա մուտք գործելը Բալթիկ ծովի ճանապարհով այտի որ ավելի հարմար թվար:

Շվեդիայի Առևտրական խորհուրդը 1679 թվականին հուլանդական ծագումով գեներալ-լեյտենանտ Լյուդվիգ Ֆաբրիցիուսին (1648–1729) ընտրել է որպես պարսկական առաքելության ղեկավար, որը փորձելու էր Մոսկվայում բանակցել հայերի առևտուրը Բալթիկ ծովով իրականացնելու հարցի շուրջ: Հենց սկզբից էլ այս նախաձեռնությունն արժանացել է ռուսական իշխանությունների համաձայնությանը, որոնք չէին կարող ուղղակիորեն մերժել երկկողմանի առևտուրը, որովհետև ինչպես պարսկական, այնպես էլ շվեդական հպատակները պայմանագրային իրավունք են ունեցել ռուսական տարածքներով առևտուր իրականացնելու: Սակայն ռուսներն, այնուամենայնիվ, ցանկացել են, որ առևտրական ուղին լինի ավանդական ճանապարհով՝ ռուսական ամենակարևոր առևտրական նավահանգիստ Արխանգելսկի վրայով: Դա ամենևին էլ չէր բարելավում շվեդական առևտրի իրականացումը, հետևաբար Շվեդիայի թագավոր Կառլ XI-ը 1683-ին Ֆաբրիցիուսին ուղարկել է մեկ այլ փորձ կատարելու, այս անգամ որպես շվեդական դեսպանորդ: Ֆաբրիցիուսի ղեկավարությամբ մի պատվիրակություն ճանապարհ է ընկել Իրան՝ հայ առևտրականների

հետ բանակցելու պարսկական առևտրի ուլին Շվեդիայի ճանապարհով փոխելու վերաբերյալ: Ռուսաստանում Ֆաբրիցիուսը ստացել է կառավարության համաձայնությունը՝ հայ վաճառականներին Արևմտյան Եվրոպա մեկնելու թույլտվություն տալ Նովգորոդից կամ Նարվայից (Ֆիննական ծոցից ութ մղոն հեռավորության վրա գտնվող նավահանգիստ, որն այդ ժամանակ շվեդական տարածք է եղել): Ֆաբրիցիուսին հանձնարարվել է նաև ուսումնասիրել այն ուժերը, որոնք կապված էին Ռուսաստանում որոշակի շրջանների հետ, որոնք փորձում են սահմանափակել շվեդ-պարսկական առևտրական ծրագրերը:

Ժամանելով Իրան՝ Ֆաբրիցիուսը Սպահանում բանակցել է Սուլեյման շահի (իշխել է 1666–1694 թթ.) հետ: Հետագայում գրած «Ժամ կատարած երեք ուղևորությունների համառոտ զեկուցում. 1679–1682» հուշագրության մեջ Ֆաբրիցիուսը մասնավորապես հիշել է, թե ինչպես Նոր Ջուղայում «...ինձ մոտ եկավ հայերի ավագը և հաղորդեց, որ մեծ վեզիրից հրահանգ է ստացել՝ քննարկելու և ինձ հետ խորհրդակցելու, թե ինչպես լավագույն ձևով Ռուսաստանի միջոցով պարսկական առևտուրն ուղղորդել Շվեդիա, և գործի մեծ կարևորության պատճառով նրան պետք կլինի այդ քննարկմանը կանչել ամենահարուստ վաճառականներից մի քանիսին: Մի քանի օր անց ավագը բանբերի միջոցով ինձ հարցրեց, թե արդյոք ես պատվի չե՞մ արժանացնի իրենց՝ գալով նշանակված գրույցին: Ես առանց հապաղելու թռա թամբի վրա: Երբ գնացի ավագի մոտ, այնտեղ գտնվում էին մոտ 20 հոգի հնագույն և ամենահարուստ վաճառականներից: Երկար խոնարհումներից հետո ավագն ինձ խնդրեց նստել բազկաթոռին, իսկ ինքը և բոլոր մյուսները նստեցին հատակին: Ապա ավագը կանգնեց, խաչակնքեց և ասաց. «Տեր Սուլեյմանի հրամանով մենք հավաքվել ենք այստեղ, որպեսզի պարոն դեսպանորդից իմանանք, թե ինչպե՞ս, ի՞նչ ճանապարհով մեր բանակցությունները կարող են մեզ հասցնել Շվեդիայի հետ առևտրի, քանի որ մենք հիշում ենք մեզ հասցված մեծ կորուստը, երբ մեր ընկերակիցները մի քանի տարի առաջ պատրաստվում էին մեկնել Ռուսաստան և ապա Արխանգելսկով՝ Հոլանդիա, և նրանց դժբախտություն պատահեց. ֆրանսիացիներն ամբողջովին ջախջախեցին նավատորմը

և տարան Դ-յունկերկ. ինչը մեզ անհատուցելի վնաս պատճառեց. քանի որ բռնը կազմված էր 400 հակ լավագույն մետաքսից, որի հետևանքով մեր ընկերակիցները զգուշանում են իրենց ապրանքները Ռուսաստան կամ նրա միջով ուղարկել»։ Սրան ես պատասխանեցի, որ եղածը չես շտկի. պետք չէր տեղի տալ ռուսների, հոլանդացիների և անգլիացիների պայմաններին, քանի որ նրանց համար լավագույն ճանապարհը գնում է Նովգորոդից Նարվա կամ Ռևել և հետո Լյուբեկ՝ Բալթիկ ծովով, մանավանդ որ ցարը գրավոր խոստացել է թույլատրել նրանց երկկողմանիորեն տեղափոխել ապրանքներն իր տիրույթներով և վաճառել դրանք՝ ապահովագրելով ջրի, կրակի և նման անհաջողությունների դեպքերից, որ կարող են պատահել ինչ-որ տեղ նրա հողում։ Դրա համար էլ նրանք կարող են օգտվել այդ երաշխիքից և պակաս բան չեն կարող սպասել Շվեդիայի թագավորից։ Ժամանելով Նարվա՝ նրանց նավերով կապահովեն մյուս օտարերկրացիներից շուտ, սակայն ապրանքները, որոնք սպասում են Ստոկհոլմում, նրանք պետք է առաջին հերթին ուղարկեն այնտեղ։ Դրա հետ մեկտեղ ես նրանց թագավորի անունից խոստացա, որ երկու տարի նրանք առևտուր կանեն առանց մաքսի։ Ամեն դեպքում ստիպված էի երկար համոզել այդ մարդկանց, և ոչ այնքան պարսիկներին, որքան հիշածս եվրոպացիներին։ Նրանք հավատացնում էին, որ իբր շվեդներն այնպիսի մարդիկ են, որոնք միայն լավ կարող են սուսեր բանեցնել, ոչինչ չեն հասկանում առևտրական գործերից և դրա հետ մեկտեղ՝ հազվադեպ են իրենց խոսքի տերը լինում։ ...Ես վործեցի իմանալ պարոն հայերից, թե ով է այդպես վատ արտահայտվել շվեդների մասին. որոնց կոկորդը ես կկտրեի։ Բայց քանի որ այդ մարդիկ ինձ ժամանակներից գործնական հարաբերություններ են ունեցել միմյանց հետ, ինձ ոչինչ չհաջողվեց պարզել։ Սակայն ես զեկուցեցի մեծ վեզիրին, որ չնայած հայ վաճառականները բավական հակված են առևտուրն իրականացնել շվեդական նահանգներով, ամեն դեպքում նրանց ինչ-որ գրպարտիչ վախեցրել է. այդ պատճառով ես պատրաստ եմ որպես պատանդ մնալ այնքան ժամանակ, մինչև որ նրանք կվերադառնան իրենց ուղևորությունից։ Ի պատասխան մեծ վեզիրն ասաց, որ դա մեծագույն անարդարություն կլինի, քանի որ իմ ամենատոբյունս թագավորն իր տիրույթը և

պարսից տիրակալին գրել է, որ ինձ լիովին վստահեն իմ բոլոր ձեռնարկումներում, ուստիև վաճառականները պետք է օրհնվեն և իմ ուղեկցությամբ մեկնեն Շվեդիա»¹:

Այսպիսով, առաջին նորջուղայեցի հայ վաճառականները 1687 թվականի սեպտեմբերին ոտք են դրել Շվեդիայի մայրաքաղաք՝ Լյուդվիգ Ֆաբրիցիուսի ընկերակցությամբ: Շվեդական աղբյուրում նրանց անունները հիշված են որպես Anusch Wettersson, Sephir Nersisson, Melikna Anuschsson և Narita Paulsson af Siaherinof Anuschsson: Սիւ այս հայերին Կառլ XI թագավորը և շվեդ հասարակությունն արժանացրել են բարեհաճ ընդունելության: Թագավորական հատուկ հանձնաժողովը բանակցություններ է վարել նրանց հետ: Հատկանշական է, որ եթե ռուսները հաճախ խոչընդոտել են հայերին (այս այցի ժամանակ նրանք ստիպել են Ֆաբրիցիուսին մետաքսը բավական էժան գնով վաճառել), ապա շվեդներն սովելի բարեհաճ են եղել: Այս նույն ուղևորության ընթացքում դժվարություններ են ծագել Շվեդիայում մետաքսի մեծ քանակի համար գնորդ գտնելու գործում. այնժամ հայերին մեծ օժանդակություն է ցույց տվել Ստոկհոլմի քաղաքապետը, որը գնել է ամբողջ ապրանքը:

1687 թվականի սեպտեմբերի 27-ին Ստոկհոլմում վերոհիշյալ չորս հայ վաճառականները պայմանագիր են կնքել Շվեդիայի արքունիքի հետ և նախնական պայմանավորվածության համաձայն՝ ձեռք բերել երկու տարվա ազատ առևտրի իրավունք: Պայմանագրի շարադրանքի ձեռագիրը (վեց էջ) պահվում է Ստոկհոլմի Թագավորական գրադարանում²: Գոյություն ունի նաև սույն վկայագրի ֆրանսերեն թարգմանությունը, որից կարելի է ենթադրել, որ հայ առևտրականները շվեդների հետ հաղորդակցվել են ֆրանսերենով, քանի որ այն տա-

¹ Людвиг Фабрициус, Краткая реляция о трех совершенных мною путешествиях, [1679--1682], *Восточная литература* (<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Fabricius/frameset1.htm>). 2009, стр. 148-149. Ֆաբրիցիուսի առաքելության մասին տես Շ. Շեֆերի առաջարկը Ռաֆայել դու Մանի ուղեգրության հրատարակության մեջ (*Etat de la Perse en 1660* par P. Raphaël du Mans, Paris, 1890, p. LIX):

² Afshandling med de hitkomne armenianiske köpmän, 17 Sept 1697. Kungliga BibliotekStockholm, Nominalkatalog, Armenien, Engestränd, B.11.1.7. (nr. 26). Վկայագիրը մեզ սիրահոծար տրամադրել է Ալյան Հեղափոխությանը (Ստոկհոլմ):

րածված լեզու է եղել XVII դարի Շվեդիայում: Ըստ այս պայմանագրի՝ հայերին իրավունք է տրվել սեփական առևտրական կենտրոններ ունենալ Ստոկհոլմում և Նարվայում: Շվեդական արքունիքի օժանդակությամբ Նարվայում հայերի համար նախատեսվել է կառուցվել առևտրական տուն, որի հետ կապված բոլոր ծախսերը, ինչպես նաև հայ վաճառականների կարիքները պարտավորվել են հոգալ շվեդական իշխանությունները: Հայերին իրավունք է տրվել մուծել երկու տոկոս մաքս՝ պարսկական և մեկ տոկոս մաքս՝ եվրոպական ապրանքների համար, ընդ որում, Նարվայում գնված և Պարսկաստան տարվող ապրանքների համար մաքս չպիտի գանձվեր երեք տարի և ավելի ժամանակով¹: Այսպիսով, Արխանգելսկի վրայով կատարվող պարսկական արտահանության դիմաց աճել է Նովգորոդի վրայով տեղի ունեցող արտահանումը:

Ովքե՞ր են եղել այս շորս հայ վաճառականները, որոնց հետ կնքվել է սույն պայմանագիրը: Շվեդական աղբյուրում հիշված Անուշ Վեթերսոնի և Սեֆիր Ներսիսոնի անունները ռուսական աղբյուրում հիշված են Անուշ Վարդանով (Վարդանյան) և Սաֆար Վասիլև ձևերով: Զանի որ վերջինիս անունը շվեդական աղբյուրում նշված է Ներսիսոն, կարելի է ենթադրել, որ նրա ազգանունը եղել է Ներսեսյան, ոչ Բարսեղյան: Մելիքնա Անուշովը հավանաբար եղել է Մելիք Անուշյան, իսկ Պաուլսոնը՝ Պողոսյան: Հայտնի է, որ Անուշ Վարդանովը և Սաֆար Վասիլևը 1688 թվականի օգոստոսին Շվեդիայից բերած իրենց ապրանքները Մոսկվայից Աստրախան տանելու թույլտվություն են խնդրել: Վարդանովն ունեցել է հիմնականում կտորեղեն և հայելիներ, Վասիլևը, մահուլից և հայելիներից բացի՝ նաև մեծ քանակությամբ մանր ապրանքներ (դանակներ և պատառաքաղներ, կոլպեքներ, թանաքամաններ, ասեղներ), ինչպես նաև 50 գիրք²: Ի դեպ, հետագայում, 1710 թվականի մարտի 13-ին, Սաֆար Վասիլևը խնդրագիր է ներկայացրել ռուսաց կայսր Պետրոս Մեծին՝ խնդրելով իրեն տրամադրել հարմար վայրեր՝ Ռուսաստանում մետաքսագործությունը զարգացնե-

¹ Einar Ekegård, *Studier i svensk handelspolitik...*, s. 87-92. Ture J. Arne, *Svenskarna och Österlandet*, Stockholm, 1952, s. 59-60.

² *Армяно-русские отношения. Сборник документов, т. I, Армяно-русские отношения в XVII веке*, ред. В. А. Нарсамян, Ереван, 1953, стр. 197.

լու նպատակով: Նա նաև թույլտվություն է խնդրել Իրանից հրավիրել մետաքսագործ արհեստավորների: Պետրոս Մեծը բավարարել է այդ խնդրանքը, և այդպիսով Սաֆար Վասիլը հիմնադրել է ռուսական մետաքսագործության առաջին գործարանը Թերեքում¹: Հետաքրքիր է, որ Վասիլը հետագայում ևս, ցուղահայ առևտրի ավարտից հետո էլ որոշ առնչություններ է ունեցել Շվեդիայի հետ. Պետրոս Մեծն ընդառաջել է Վասիլի և այլ հայ վաճառականների խնդրանքը՝ ապրանքների արտահանման նպատակով Արխանգելսկի փոխարեն օգտագործել Նովգորոդ և Ռուգոդև նավահանգիստները, թույլատրել է ապրանքներ արտահանել ու ներմուծել ինչպիսի նավերով որ ցանկանան, քեկուզև դրանք լինեն հակառակորդի՝ շվեդական²:

1697 թվականի կեսին Լյուդվիգ Ֆարբիցիուսը մեկ այլ պատվիրակության հետ երկրորդ անգամ է ուղևորվել Պարսկաստան, հանդիպումներ ունեցել Հուսեյն Ա շահի (1694–1722) հետ, քննարկել շվեդ-պարսկական տնտեսական հարաբերությունների հետագա հեռանկարները և 1699-ի կեսին վերադարձել է Շվեդիա:

Նովգորոդյան ճանապարհի բացումից հետո հայ վաճառականներն ընդլայնել են Եվրոպա ներմուծվող ապրանքների տեսականին՝ միտկալից և իրանական արտադրության ավանդական ապրանքատեսակներից բացի տանելով հնդկական և այլ արևելյան ապրանքներ՝ զենքեր, թամբեր, համեմունքներ, ներկեր, ուղտի բուրդ, այլ կտորեղեն, թանկարժեք քարեր, մասնավորապես՝ զմրուխտ և մարգարիտ:

Կարևոր է գիտակցել սույն տնտեսական կապերի քաղաքական նշանակությունը: Իրանի և եվրոպական երկրների միջև հաստատված առևտուրը հետապնդել է նաև այլ նպատակներ: Ըստ ռուս ուսումնասիրող Ջևակինի՝ Արխանգելսկը Նարվայով փոխարինելու գործում Ռուսաստանի համաձայնությունը պայմանավորված է եղել նաև այն հույսով, թե Իրանն անհրաժեշտության դեպքում հանդես կգա Օսմանյան կայսրության դեմ: Բացի այդ Ռուսաստանը միացել էր եվրոպական երկրների հակաօսմանյան դաշինքին՝ «Սրբազան լիգային», այդ պարագաներում «Մոսկվայում հայերի առևտուրը Շվեդիայի հետ ղյուս-

¹ Վահան Բաբյուրդեան, *Համաշխարհային առևտուրը և իրանահայությունը...*, էջ 183:

² Նույն տեղում, էջ 185:

վում էր որպես Ռուսաստանի կապերը այդ երկրի հետ ամրապնդող կարևորագույն քաղաքական քայլ: Բնավ պատահական չէ, որ հակասամանյան դաշինքի մեջ Ռուսաստանի մտնելուն նախորդեց հայերին Նովգորոդի վրայով Շվեդիա մեկնելու իրավունքի տրամադրումը¹:

Հատկապես 1696–1697 թվականներին հայ վաճառականների տարբեր խմբեր Շվեդիա անցնելու խնդրանքով մի շարք դիմումներ են հղել Պետրոս Մեծ կայսերը²: Ռուսական սկզբնաղբյուրներում պահպանվել են Շվեդիայի հետ առևտուր կատարած մի շարք հայ վաճառականների անունները, որոնք տրված են ռուսական ձևերով՝ ազգանունների «յան» վերջավորությունը փոխարինվել է «ով»-ով, աստվածաշնչյան անունները թարգմանվել են ռուսերեն, իսկ երբեմն անունները, համաձայն ռուս իրականության մեջ ընդունված կարգի՝ խնդրագրերում հիշատակվել են փոքրացուցիչ-նվաստացուցիչ ձևերով:

Առաջին ջուղահայ առևտրականներից մեկը, որի անունը հիշված է վավերագրերում, եղել է Սիմեոն Ավդալյանը, որը 1676–1692 թվականներին Իրանից մետաքսեղեն է տարել Շվեդիա և եվրոպական այլ երկրներ ու վերադարձել նոր ապրանքներով: Նորջուղայեցի Պյոտր և Բոգդան Ամիրով (Պետրոս և Աստվածատուր Ամիրյան) եղբայրները, որոնք լայն առևտրական կապեր են ունեցել Հնդկաստանի վաճառաշահ քաղաքների հետ, 1688-ին Մոսկվա, ապա՝ Շվեդիա և Հոլանդիա են տարել պարսկական և հնդկական ապրանքների մեծ քանակություն (մետաքս, գոհարեղեն, գորգեր): Մոսկվայի Հին վավերագրերի կենտրոնական պետական արխիվում պահպանվող թիվ 100 ֆոնդում (վերնագրված «Ռուսաստանի հարաբերությունները Հայաստանի հետ») մի շարք ռուսալեզու նյութեր են պահպանվում, մեծ մասամբ հայ վաճառականների՝ ռուսաց ցարերին հղված խնդրագրեր, որոնցում թույլտվություն է խնդրվում Շվեդիա տանել պարսկական ապրանքները և կամ Աստրախանի ճանապարհով Իրան հասցնել Շվեդիայի ուղիով իրենց բերած եվրոպական ապրանքանին: Այդ փաստաթղթերում Շվեդիան մեծ մասամբ հիշված է «Свеицкииъ ружеж» անվամբ:

¹ Նույն տեղում, էջ 174-175:

² *Армяно-русские отношения...*, стр 196-197, 209, 213-224, 237-243, 246.

Նշված վավերագրերը լույս են տեսել 1953 թվականին Երևանում հրատարակված «Հայ-ռուսական հարաբերությունները XVII դարում» ռուսերեն ծողովածուում:

Հիշատակենք պատմության մեջ մնացած այլ նորջողայեցի հայ վաճառականների անուններ, որոնք ճանապարհորդել են Շվեդիայում: 1690 թվականին Շվեդիա են մեկնել և վեց տարի անց, 1696-ի մարտին ապրանքներով հայրենիք են վերադարձել առևտրականներ Դավիդ Իվանիսովը (Դավիթ Հովհաննիսյան), Ավետիք Մարտիրովը (Մարտիրոսյան), Աղաջան Ավեդիկովը (Ավետիքյան) և Վասկա Մակարևը (Բարսեղ Մակարյան)¹: 1691-ին 538 փութ և 25 ֆունտ ապրանքով Շվեդիայից Մոսկվա են վերադարձել հայեր Յակով Դավիդովը (Հակոբ Դավթյան) և Գրիգոր Բոզդանովը (Աստվածատրյան կամ Բողդանյանց) որոյտ հետ: 1692-ի հունվարի 21-ին, ապա փետրվարի 4-ին Ռուսաստանի ճանապարհով ուղիղ Շվեդիա է գնացել առևտրական Ստեփան Թովչյանը՝ 13 ուղեկիցների հետ: Նույն թվականի մայիսի 6-ին նրանց ընկերակցել են Թումայանցը, Նիկողայոս Սիմոնյանցը, Սիմեոն Բողդանյանցը և վերոհիշյալ Գրիգոր Բոզդանովը: Նոյեմբերի 22-ին Շվեդիա են մեկնել Հակոբ Մերգովը և վերոհիշյալ Մաֆար Վասիլևը²: 1696-ի փետրվարին Պետրոս Մեծին խնդրագիր են հղել մի խումբ հայ առևտրականներ. նրանց անունները տրված են նվաստացուցիչ ձևերով (թարգմանաբար տալիս ենք հայկական հավանական տարբերակները): Նրանցից են եղել վերոհիշյալ Յակով Դավիդովը, Գրիգորի Դավիդովը (Գրիգոր Դավթյան) իր եղբայրներ Տավելկայի (Թավաքալ), Բաղումի և որդու՝ Նազարկայի (Նազար) հետ, Նիկոլայ Տարասովը (Նիկողայոս Թորոսյան) և իր եղբայր Չաբեչկան (Միրզաբեկ Թորոսյան), Նիկիտա (Միկիտկա) Բոզդանովը (Մկրտիչ Աստվածատրյան կամ Բողդանյան) և իր որդիներ Պետրուշկան և Պաշկան (Պետրոս և Պողոս), Մարտին Վասիլև (Բարսեղյան կամ Ներսիսյան) և իր եղբայր Սիմասկան (Միմաս), Սիմանկա Ավանիսովը կամ Իվանովը (Սիման Հովհաննիսյան) և իր որդի Լաշինկան (Խաչիկ), Առակին-

¹ Նույն տեղում, էջ 226-229:

² Պատմություն Նոր Ջուղայու որ յԱսպսիան. աշխատասիրեալ ի պ. Յարուբինէ տէր Յովհաննեանց, հատոր Ա, Նոր Ջուղա, 1880, էջ 176: Ա. Ալպոյանեան, Պատմություն հայ գաղթականության... հատոր Գ, Գահիրե, 1961, էջ 198:

կա կամ Ռակել Պետրովը (Առաքել Պետրոսյան) և իր որդի Չախարկան (Չաքար), Բոգդաշկա Իվանովը (Աստվածատուր Հովհաննիսյան) և իր որդի Դավիդկան (Դավիթ), Իսայ Խրիստաֆորովը (Եսայի Քրիստափորյան) և իր որդի Իվանը (Հովհաննես), ինչպես նաև Բանաձենտուրա Դավիդովը (Դավթյան), Կասպար Անդրեևը (Անդրեսայան), Պավել Ստեպանովը (Պողոս Ստեփանյան), Սաֆար Բասկակովը, Ցարաչկա Սագակովը (Ճառա Սահակյան), Սավկա (Սավելի) Սերգեևը (Սարգսյան), Խաչիկ Միխայլովը (Միքայելյան), Մատվեյ Մունչեբեկովը և այլք, ովքեր մանրամասնորեն նշել են իրենց բերած ապրանքները և խնդրել տեղափոխել դրանք Շվեդիա¹: 1697-ի հունվարի 31-ին Մոսկվա են ժամանել և Շվեդիա մեկնելու թույլտվություն խնդրել հում մետաքս և այլ ապրանքներ արտահանող սասնչորս ջողահայեր Բադրասար Գրիգորևը (Գրիգորյան) և իր որդի Գրիչկան (Գրիգոր), Արուտինկո Գրիգորևը (Հարություն Գրիգորյան) և իր եղբայր Կալյուցկան (Գալո²ուտ), Ստենկա Բաբուժանովը (Ստեփան Բաբուջանյան կամ Բաբաջանյան) և իր եղբայր Ատամխանկան (Ադամխան), Մանագականկո Գրիգորևը (Մնացական Գրիգորյան) և իր որդի Մանասկան (Մանաս), Բարումկո Սեմյոնովը (Միմոնյան) և իր որդի Ավանիսկան (Հովհաննես), ինչպես նաև Ավետիք Պետրովը (Պետրոսյան), Գրիչկա Այաստակեսովը (Գրիգոր Արիստակեսյան), Ավանիսկա Մելեկսեդեկովը (Հովհաննես Մելիքսեդեկյան) և Ազագարկո Գրիգորևը (Աղագար Գրիգորյան)²: 1696-ին մի խումբ հայ առևտրականներ Շվեդիա են հասցրել 1794 փութ մետաքս, իսկ դրանից երեք տարի անց, 1697-ին, վաճառականների մի այլ խումբ բերել է 873 փութ մետաքս: Էստոնիայի կենտրոնական պետական արխիվում պահվող մի փաստաթուղթ էլ վկայում է, որ 1696-ին իրանահայ առևտրականների մի խումբ 67,300 փութ մետաքս է բերել Շվեդիա, որն այնուհետ տարել են Լյուբեկ³: 1697 թվականին Շվեդիայից Մոսկվա են վերադարձել հայ առևտրականներ Բունամերտուր (sic) Դավիդովը, Մատվեյ որդի Չեբեկովը,

Армяно-русские отношения, стр 213-224.

¹ Նույն տեղում, էջ 237-243:

² *History of Sweden*, p. 225.

Ավեա Սավեղովը և Միրզաբեյ Լուկասովը (Գուկասյան)¹: Ցավոք, բոլոր նշված վավերագրերը սոսկ գործնական գրություններ են, որսնցում բացակայում են այս վաճառականների՝ հյուսիսային Եվրոպայում կատարած ուղևորությունների վերաբերյալ հավելյալ տեղեկություններ և հետաքրքիր մանրամասներ:

Հարկ է նկատել, որ ոչ բոլոր ջուղահայ առևտրականներն են կողմ եղել առևտուրը Սկանդինավիայով իրականացնելուն: Նրանցից է եղել նաև երխտասարդ արկածախնդիր վաճառական, ջուղահայ առևտրական կապիտալի գործակալ Ֆիլիպ Սանին (Ֆիլիպ դը Ջադլի կամ Ջադլու)²: 1695 թվականին նա հայտնվել է Շվեդիայում, ներկայացել որպես կոմս Ֆիլիպ դը Սանիս և շահել Կառլ XI թագավորի համակրանքը: Նա ամուսնացել է Ստոկհոլմի արքունիքից մի հարուստ օրիորդի հետ, որը եղել է պալատական թոշակառու: Ֆիլիպ Սանին ձգտել է վերջ տալ Շվեդիայի հետ հայ վաճառականների սկսած առևտրին՝ պատճառաբանելով շվեդական պետության բարձր մաքսերը և այն հանգամանքը, որ իբր Շվեդիայի թագավորը կրոնական ազատություն չի տալիս հայերին³: Մինչդեռ նման տեղեկություն մեզ չի հանդիպել որևէ աղբյուրում: Սանին ձգտել է ջուղահայոց առևտուրը շեղել Մերձբալթիկայի և Լեհաստանի ուղղությամբ: Կոտլանդիայյա (Մերձբալթիկայի) դքսին նա առաջարկել է թույլատրել օգտվել իր երկրի ճանապարհից, մասնավորապես՝ Լիեսդո (Լիեսլայա) քաղաքից, որը Ռեյգայից հետո եղել է Լատվիայի ամենակարևոր նավահանգիստը: Պատահա-

¹ Նույն տեղում, էջ 246:

² Սանիի մասին մանրամասն տե՛ս Ռոբերտո Կյուլպենկյանի «Ջուղայեցի հայ վաճառական Ֆիլիպ տը Ջադլի և պարսկահայ առևտուրին հաստատումը մերձբալթյան երկրներում 1696 թ.» հոդվածը. Ռ. Վ. Կյուլպենկյան, *Հայ-պորտուգալական հարաբերություններ*, էջ 311-330:

Ի դեպ, Սանիի մասին XVIII դարի ռուս պատմաբան Նիկոլայ Բանտիշ-Կամենսկին մի տեղ նշել է, որ նա եղել է Շահ Աբբասի և մի հայ հարճի գավակը, որին հոր մահից հետո մայրն ուղարկել է Եվրոպա՝ կրթություն ստանալու: Նա ապրել է Անգլիայում, Ֆրանսիայում, արժանացել կոմսի աստիճանի: 1695-ի նոյեմբերին Շվեդիայից ժամանել է Մոսկվա՝ իր ունեցվածքի հարցերով Իրան մեկնելու բույլավորություն ստանալու, սակայն 1695-ի մայիսին հետ է ուղարկվել Շվեդիա (տես http://www.vashaktiv.ru/texts/f/fabricius_rel.php): 1697-ին երկրորդ անգամ է եղել Մոսկվայում՝ որպես լեհական գործակալ:

³ Ռ. Վ. Կյուլպենկյան, *Հայ-պորտուգալական հարաբերություններ*, էջ 338:

հական չէ, որ Լյուդվիգ Ֆաբրիցիուսը 1697-ի իր ուղևորության ժամանակ կատարած գրառումներում նշել է հետևյալը. «Այնուհետև ինձ հանձնարարված էր ամեն կերպ խանգարել հայտնի արկածախնդիր կոմս Ֆոն Սանիսի անամոթ մտադրությունը, քանի որ նա մտածում է կտրել պարսկական առևտուրը Շվեդիայի հետ և ուղղել այն Լեհաստան»¹:

1696 թվականին Սանին պայմանագիր է կնքել Լիվոնիայի, Կուռլանդիայի և Մեկալենի դքսի հետ: Պորտուգալահայ պատմաբան Ռոբերտո Կյուլպենկյանը հրատարակել է Կուռլանդիայի դքսին Ֆիլիպ դը Չալլիի հիշատակագիրը, որտեղ մասնավորապես ասված է. «Ծանոթ է, որ պարսիկները արդեն քանի մը տարի է վեր սկսած են Ռուսիո ճամփով կատարել իրենց առևտուրը Եվրոպայի հետ, և հիմա ամենեն հայանի պարսիկ վաճառականները որոշած են շարունակել իրենց առևտուրը Եվրոպայի հետ Ռուսիայեն անցնելով, թողնելով Թուրքիո ճամփաները, որոնք շատ երկար են, վտանգավոր և դժվար, վասնզի հիմա պարսիկ վաճառականները կփնտրեն կարճ և հանգստավետ ուղի մը, որ Ռուսիայեն սկսելով գիրենք տանի նավահանգիստ մը իրենց ապրանքներով և այնտեղեն կուզեն շարունակել իրենց առևտուրը ավելի հեռու Եվրոպայի մեջ, Պրանտըայուրլի, Տանցիկի, Տանըմարքայի և կամ Հոլանտայի և եվրոպական ուրիշ վայրերուն մեջ: Որոշած են բռնել ճամփան Մոսկվայեն Սմոլենք կամ Պեսքի (Պսկովի»² – Ա. Բ.) և անկե ցամաքի ճամփով Լիվանիո մեջեն Վիթեպսք քաղաքը և Վիթեպսքեն Տվինա գետին վրա մինչև Տուպենահ, և անկե ցամաքի և ծովի ճամփով մինչև ալստեղ Միթո (Կուռլանդիայի նախկին մայրաքաղաքը, այժմ Ելզավա – Ա. Բ.), հետո Լիպոյեն ավելի հեռու ամբողջ Եվրոպա...»²: Սույն վավերագրում Ֆիլիպ Սանին մանրամասնություններ է հաղորդել Լիեպոյի նավահանգստից եվրոպական տարբեր երկրներ, նաև Սկանդինավիա գնացող նավերի փոխադրավարձերի վերաբերյալ, մասնավորապես հիշելով, որ մինչև Լյուբեկ, Կուպենհագեն և Հելսինգֆորս յուրաքանչյուր հակի կամ սնդուկի համար անհրաժեշտ է

1. Людвиг Фабрициус, Краткая реляция..., стр. 153.

2. Վ. Կյուլպենկյան, Հայ-պորտուգալական հարաբերություններ, էջ 331-332

վճարել մեկ ռիքսդալ¹: 1696-ի սեպտեմբերի 18-ին Կոռլանդիայի դուքս Ֆրեդերիկ Կազիմիրը ստորագրել է 22 կետից բաղկացած մի փաստաթուղթ, որտեղ իր պատրաստականությունն է հայտնել պարսիկ (այսինքն՝ պարսկահայ) առևտրականներին զիջելու մի քանի հարմարավետ տներ մերձբալթյան տարբեր քաղաքներում և թույլատրել անհրաժեշտ նյութերի հայթաթյունն իրենց գործունեության համար, խոստացել Կրոպլեմի դոլակում տրամադրել անհրաժեշտ նկուղներ և սենյակների նրանց թանկարժեք ապրանքների համար, մինչև որ Լիեպոյում կկատուցվի հատուկ այդ նպատակով շտեմարան: Նա մաքս է դրել բոլոր ապրանքների վրա՝ բացառյալ գոհարեղենը և մարգարիտը: Դուքսը խոստացել է պաշտպանության տակ վերցնել հայ վաճառականներին՝ զերծ պահելով ամեն վտանգից և բռնությունից, պայմանով, որ նրանք էլ իրենց խաղաղ պահեն: Կարևոր է, որ Մերձբալթիկայում ջուղահայերին մի քանի ազատություն է շնորհվել (ինչպես՝ կրոնական), տեղի բնակչության հետ գործառնություններ կատարելու արտոնություններ և բալթյան քաղաքներում բնակություն հաստատելու իրավունք: Առևտրականներին իրավունք է տրվել նաև հիմնելու գործարաններ՝ վալելելով մյուս հպատակների հետ հավասար պայմաններ: Մեծածախ վաճառականներին, սույն փաստաթղթի վեցերորդ կետով, շնորհվել է ամեն կարգի մաքսից և տուրքից ազատություն: Չորս տարի ազատ առևտրից հետո վաճառականները պարտավոր էին տարբեր մաքսեր վճարել՝ երկու տոկոս ծովի ճանապարհով եկած և մեկ տոկոս՝ ծովով և ցամաքով եկած ապրանքների համար: Ֆիլիպ դը Չալլին սույն հավաստագրի ներքո ստորագրել է՝ ողջ ջուղահայ առևտրականների անունից հանդիսավորապես խոստանալով հարգել նշված բոլոր կետերը: Մի հետաքրքիր մանրամասն ևս. եթե ռուսական վավերագրերում ջուղահայ վաճառականները հիշված են որպես հայեր, ապա վերոնշյալ փաստաթղթերում նրանք հիշում են որպես պարսիկներ, սակայն աներկբա է, որ խոսքը Նոր Ջուղայի հայերի մասին է:

Ահա նման փաստաթղթի ստորագրմանն է հասել հայորդի Ֆիլիպ դը Սանին, որի ջանքերի շնորհիվ Մերձբալթիկայի երկրներում նույնպես նորջուղայեցի առևտրականները որոշ գործունեություն են

¹ Նույն տեղում, էջ 333-334:

ծավալել: Ի դեպ, այս տարածաշրջանը բոլորովին անձանոթ չի եղել հայերին. մինչ ջուղահայերը Մերձբալթիկայում առևտրական սերտ գործունեություն են ծավալել Արիմի հայ վաճառականները: Պատմաբան Վահան Բայբուրդյանի ենթադրությամբ՝ մերձբալթյան երկրներում գործող հայ վաճառականների թիվը մեծ է եղել¹: Հիշենք նաև, որ Շվեդիայում, Մերձբալթիկայում ու մի քանի այլ երկրներում գործած հայորդի Ֆիլիպ դը Սանիի հետագա կյանքն անցել է Իրանում, որտեղ նա մահմեդականություն է ընդունել և դառնալով այնտեղ ուղարկված ֆրանսիացի գործակալների նենգ խաղերի զոհը, 1707 թվականին գլխատվել է Երևանի խամի հրամանով:

Իրանի հայ առևտրականների՝ Սկանդինավիայի և Եվրոպայի հետ ունեցած առևտուրն ընդհատվել է 1700 թվականին՝ սկսված և մինչև 1721-ը տևած ռուս-շվեդական պատերազմի հետևանքով (Շվեդիայի դեմ պատերազմի են ելել նաև Ռուսաստանի հետ դաշնակցած Գանիա-Նորվեգիան և Սաքսոնիան (հետագայում միացել են Հանովերը և Պրուսիան). առևտուր, որ շահեկան էր երկու կողմի համար էլ: Այդուհանդերձ, պատմաբանների գնահատմամբ, ջուղահայ վաճառականների համար ռուսաստանյան առևտուրը եղել է որպես ձեռնտու տարանցիկ ճանապարհ, ոչ շուկա. այն մեղ է եղել արևելյան ապրանքների համար, և որքան էլ օսմանյան ճանապարհները վտանգավոր լինեին՝ իրանա-եվրոպական առևտրի հիմնական մասը դարձյալ իրականացվել է Օսմանյան կայսրության միջոցով՝ հաշվի առնելով առկա քաղաքիվ, վաղուց արդեն յուրացված առևտրական ուղիները²:

Ավելի ուշ՝ 1737-ին, Շվեդիան պաշտոնապես առևտրական հարաբերություններ է հաստատել Օսմանյան կայսրության հետ³: Քանի որ օսմանյան վաճառականների մի զգալի մասը եղել են հայեր, անհիմն չէ ենթադրել, որ այդ ժամանակաշրջանից սկսած հայ առևտրականներ այցելած լինեն Շվեդիա:

Թեև Նոր Զուղայի առևտուրը Շվեդիայի հետ դադարել էր, սակայն Արևելքում ճանապարհորդած շվեդները հանդիպել են նրանց:

¹ Վահան Բայբուրդյան, *Համաշխարհային առևտուրը և իրանահայությունը...*, էջ 177:

² Աշոտ Հովհաննիսյան, *Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության*, գիրք 2, Երևան, 1959, էջ 448:

³ *История Швеции*, стр. 266, 292

Այսպես, 1711–1712 թվականներին Փոքր Ասիայում և Եգիպտոսում ճամփորդած Ուխաալայի համալսարանի արևելագիտության ուսուցչապետ Սիբայել Օլոֆսոն Էնեմանը (1676–1714) հետագայում իր ճանապարհորդական նոթերում հիշատակել է Իրանից Օսմանյան կայսրություն կատարվող մետաքսի առևտրի մասին, որ իրականացրել են հայերը, գրելով՝ «Ինչ վերաբերում է առևտրականներին, ապա նրանք առուծախի մեծ վարպետներ են. միաժամանակ գնելու և վաճառելու, հատկապես մետաքսի և Պարսկաստանից ու Հայաստանից բերվող այլ ապրանքների», իսկ տողատակին հավելել է հետևյալը. «Պարսկաստանից Չմյուռնիա են բերում նուրբ և կոշտ մետաքս, նուրբը կոշվում է սերբասի (կերպաս), շատ մեծաքանակ և այժեքավոր, 8-ից 10 կոտ ոսկով, որով նրանք գնում են հագուստ և ապրանքի դիմաց վճարվում են դրամով կամ հագուստով, երբեմն վերցնելով 3 մաս հագուստ և մեկ մաս դրամական վճար)»¹:

Յավոր, Սկանդինավիա ճամփորդած հայ վաճառականներից մեզ օրագրություններ չեն հասել, որոնցում հետաքրքրական տեղեկություններ կարող էին լինել այդ երկրների, իրենց վտանգաշատ և արկածալից ճանապարհորդությունների վերաբերյալ: Սակայն թե ինչ պայմաններում են նրանք հաղթահարել այդ տասնյակ հազարավոր մղոնները, հիշատակել է ֆրանսիացի ճանապարհորդ Ժան Բատիստ Տավեռնիեն. «Եվ արդարև, հայերը առևտրյալի այնքան հարմար են, խնայող և շատ ժուժկալ ժողովուրդ մըն են, որ չեն գիտեր թե իրենց առաքինութենե՞ն է թե իրենց ազահութենեն: Երբ անոնք երկար ճամբու կը սկսին, իրենց հետ կը տանին միայն գաթայ, չորցած եգան միս (նկատի ունի բաստուրման – Ա. Բ.), սոխ, հալած իոլ, ալյուր, գինի և չորցած մրգեղեն: Անոնք թարմ ուտելիք երբեք չեն գներ, բացի լեռնային երկիրներու մեջ, երբ գառան կամ ուլի թարմ մսի կը հանդիպին աժան գնով: Անոնք բոլորն ալ ունին ձուկ որսալու ասել, զոր կը գործածեն իրենց հանդիպած լճակին կամ գետին մեջ: Այս պաշարին փոխադրութիւնը իրենց քիչ կ'արժէ: Երբ իրենց մնալիք մէկ քաղաքը կը հասնին, հինգ կամ վեցը մէկտեղ կը խմբակցին և պարսապ սենեակի մը

¹ Michael Encman, *Resa i Orienten 1711–1712, utgivfen af K. U. Nylander: Förra delen. Mindre Asien och Egyptien. Senare delen, Sinai Halvön och Palestina*, Uppsala, 1889, s. 44.

մէջ կը բնակին. զոր իրենք կը կահաւորեն, իւրաքանչիւրը իր անկողինով, ծածկոցով, խոհանոցի իրերով և այսպէս մեծ խնայողութիւն կ'ընեն: Երբ քրիստոնեայ երկրի մէջ կը ճամբորդեն, իրենց հետ կը կրեն սաֆրօն, պղպեղ, սշկընկոյզ և ուրիշ համեմներ, որոնք փոքր քաղաքներու մէջ կը փոխանակեն հացի, գինիի, կարագի, պանիրի, կսթնեղէններու և ուրիշ ուտեստներու հետ, զոր խեղճ կիներէ կը խնդրեն: Սրբ քրիստոնեայ երկիրներէ կը դառնան, իրենց հետ կը բերեն ամեն տեսակ փերեզակային ապրանքներ, ձեռքէ տունէ տուն ծախուելիք Նիւրըմպէրիկի և Վենետիկի իրեր, կեղծ մարգարիտներ և ատոնց նման ուրիշ իրեր, զոր իրենց ճամբու ընթացքին բնիկներուն հետ ուտեստի հետ կը փոխանակեն»¹: Այս նկարագրութիւնից դժվար չէ պատկերացնել Հյուսիսի կլիմային անսովոր, սակայն ուղևորութիւնների ընթացքում թրծված հայ վաճառականներին՝ իրենց արևելյան զգեստներով, գլուխները փաթթոցներով ծածկած, ինչպես ցույց են տալիս այդ ժամանակների փորագրանկարները, մետաքսի և այլ ապրանքների իրենց հակերը ռուսական տափաստամներով քարշ տալիս, Բալթիկ ծովով նավարկելիս, պատկերացնել նրանց տարաշխարհիկ կերպարանքները ֆիննական լճերում ձուկ որսալիս կամ իրենց մոտի համեմունքները շվեդ և դանիացի զեղջուկիների հետ սննդամթերքով փոխանակելիս...

Ի՞նչ նշանակություն ունեցավ ջոպահայերի առևտուրը Հյուսիսային Եվրոպայի հետ: Նախ և առաջ հարկ է նշել այն ընդհանուր կարևորությունը, որ առհասարակ ունեցել են հայ ժողովրդի առևտրատնտեսական կապերն Արևմուտքի հետ, որն էր՝ մի կողմից արևելյան ապրանքատեսակների լայն շրջանառությունը Եվրոպայի ամենատարբեր անկյուններում, մյուս կողմից՝ Արևելքի զանազան շրջաններում եվրոպական ապրանքների ի հայտ գալը: Արևելյան ապրանքների տեսականին տեղում նշել ենք, իսկ եվրոպական ապրանքներից հայ վաճառականները ներմուծել են հողանդական և անգլիական մահուդ, ճենապական ամանեղեն, մոմակալներ, սկրատներ, սաք, ներկեր, մորթեղեն, արհեստական զարդեղեն, կապար, խաղաթղթեր, հեռադիտակներ, գերմանական սափորներ, ժամացույցներ, ակնոց-

¹ Յարութիւն Էփրատեան. *Նիւրեր հայ վաճառականութեան պատմութեան համար*, էջ 24-25.

ներ, սպասք, կերպարվեստի իրեր, գրքեր¹: Այս թվարկումը բավական է ըմբռնելու համար, թե արևելյան ժողովուրդների կենցաղում մահան առարկաների մուտք գործելն ինչ նշանակություն կարող էր ունենալ: Եվրոպայի ծայր հյուսիս հասած արևելյան ապրանքների շնորհիվ երբեմնի ռազմատենչ վիկիզների հետնորդները ծանոթացել են Արևելքում ստեղծված մշակույթի հետ: Միտկալը մուտք է գործել շվեդական և դանիական իրականություն. հյուսիս-եվրոպական երկրներում, որոնցում հագուստի մշակույթը բարձր զարգացում չի ունեցել մինչ այդ, արևելյան կադրեղենների գործածության շնորհիվ որոշակի նրբագեղություն և ճաշակ են ձեռք բերել: Հատկապես ազնվականության և մինչև անգամ արքունիքի ամենահարգի զգեստները սկսել են կարվել պարսկական հարգի՝ մետաքսից. ԺԷ-ԺԹ դարերի շվեդական գեղանկարչության մեջ պատկերված դիմանկարների հսգուստ-կապուստից նկատելի է հայերի արտահանած մետաքսե զգեստների առկայությունը: Շվեդիա ներմուծվող ապրանքները թվարկելիս շվեդական առևտրի պատմության հետազոտող Աբրահամ Վիլիելմ աֆ Միլլենը նշել է մահ «Ռուսաստանի և Ռիգայի վրայով հայերի կողմից ներմուծվող պարսկական մետաքսը», որից հայերը տեղում պատրաստել և վաճառել են նորր, գեղեցիկ գլխաշորեր²:

Հարկ է նշել մահ, որ պարսկահայերի և Հյուսիսային Եվրոպայի երկրների միջև հաստատված կապերի շնորհիվ հայերի և սկանդինավյան ժողովուրդների թեկուզ փոքր հատվածներ ինչ-որ չափով պատկերացում են կազմել մեկմեկու վերաբերյալ: Կարևոր է նշել, որ թեև պաշտոնական գրագրություններում հայ առևտրականները, ինչպես նշեցինք, երբեմն որպես «պարսիկներ» են ներկայացվել, սակայն սկանդինավցիներին հայտնի է եղել, որ նրանք հայեր են և քրիստոնյաներ. շվեդական աղբյուրներում մշտապես շեշտվում է «հայ-պարսկական առևտուր» (*armenisk-persisk handel*) ձևը: Ավելին, այն ժամանակ, երբ վաղուցվանից Հայաստանը գոյություն չունեի որպես պետական միավորում, որոշ շվեդական աղբյուրներ Պարսկաստանի հետ միասին

¹ Այս մասին տես մահ՝ *Estat de la Perse en 1660* par P. Raphaël du Mans, Paris, 1890, էջ 332:

² Abraham Wilhelm af Sillén, *Svenska handelns och näringarnes historia under de tre Carlarnes*, Upsala, 1871, s. 158, 165.

գործածել են նաև Հայաստան եզրը, անշուշտ՝ աշխարհագրական իմաստով:

Այսպես, Իրան կատարած Ֆարբիցիուսի առաքելության ուղղակի հետևանք էր մշակութային այնպիսի կարևոր իրադարձությունը, որպիսին էր 1723 թվականին Ստոկհոլմում Մովսես Խորենացու «Պատմության» համառոտ տարբերակի հրատարակությունը լատիներեն լեզվով, որի մասին խոսք կլինի հետագա շարադրանքի մեջ:

Վերջում նշենք, որ շվեդական արխիվներում, անշուշտ, լրացուցիչ նյութեր կլինեն Շվեդիա եկած հայ առևտրականների վերաբերյալ: Նմանատիպ նյութեր, անկասկած, կլինեն նաև Դանիայի արխիվներում, որոնց ուսումնասիրումը և վերհանումը նոր լույս կարող է սփռել Նոր Զուղայի հայ առևտրականների և Հյուսիսային Նվրոպայի երկրների միջև եղած առնչությունների պատմության վրա:

Շվեդիայի առաջին հայ բնակիչները

Ժամանակագրական կարգով Շվեդիայում հաստատված առաջին հայը, որի անունը մեզ հասել է, XVII դարում ապրած լեհահայ ազնվական Զակարիայ Գամոցկին էր Լեմբերգ (այժմ՝ Լվով) քաղաքից: Նրա կյանքը և գործունեությունը հանգամանորեն ուսումնասիրել է շվեդաբնակ լեհ թուրքագետ Էլժբետա Շվիեցիցկան¹: Շվեդ-լեհական պատերազմի ժամանակ Գամոցկին գերի է ընկել Շվեդիայի Կառլ X թագավորին: Անցնելով շվեդների կողմը՝ նա ծառայել է որպես դիվանագետ-թարգման, 1665 թվականին այցելել կազակների ղեկավար Բոգդան Խմելնիցկուն: Վերջինիս պահանջով Գամոցկին իր թագավորի անունից երդումով խոստացել է, որ Շվեդիայի թագավորը և նրա զորքերն այլևս Լեհաստան չեն խուժի²: Ենթադրվում է, որ նա դիվանագիտական առաքելությամբ եղել է նաև Օսմանյան կայսրություն-

¹ Elzbieta Świącicka, Zachariasz Gamocki. A Polish Nobelman in Swedish Service, *Allvarlig debatt och rolig lek. En festskrift tillägnad Andrzej Nils Uggla*, Uppsala Universitet, 2000, p. 78-95.

² *Материалы до истории Галичины*, т. 3, Львов, 1913, стр. 150, 154, տե՛ս Ա. Օ. Գալուսյան, *Армяне на дипломатической службе в Речи Посполитой в XVII в.*, *Պատմաբանասիրական հանդես*, 1971, ք. 2, էջ 256: Տե՛ս նաև Ռաֆայել Համբարձումեան, *Սաղոկ Բարոնչը լեհահայոց պատմության ուսումնասիրող*, Երևան, 1998, էջ 104:

նում: Պահպանվել է Գամոցկու փորագրանկարը՝ պատկերված Ստոկհոլմում 1672 թվականին, զինվորական շքերթի ժամանակ:

Առաջին հայերը, որ եկել և հավանաբար մնացել են Շվեդիայում, եղել են մի խումբ զինվորականներ: Երբ 1709-ին շվեդ-ռուսական պատերազմի ժամանակ Պոլտավայի ճակատամարտում Կառլ XII-ի զորքը պարտվել է ռուսներից, Շվեդիայի թագավորը մեկնել է Կոստանդնուպոլիս և օսմանյան սուլթանի հետ հակառուսական դաշինք կազմելու նպատակով մնացել այնտեղ հինգ տարի շարունակ: Այստեղ նա պարտքով գումար է վերցրել տեղի հայ դրամատերերից: 1714-ին Կառլը վերադարձել է Շվեդիա, իսկ նրան հետևել է 60–70 մարդուց բաղկացած մի զորաբանակ: Այդ խումբը Շվեդիա է եկել կոմս Աքսել Սփարեի ղեկավարությամբ և կազմված է եղել հայերից, հույներից, հրեաներից, արաբներից և թուրքերից¹: Խմբի մի մասը հաստատվել է Շվեդիայում, ամուսնություններ կնքել և ձուլվել շվեդական հասարակության մեջ: Շվեդական աղքյուրներում հիշվում է տիկյին Ինգա Բրիթա Հեզը (1775–1842) Վենեթսբուրգից, որը եղել է այդ հայերից մեկի բոռնուհին: Հայտնի է, որ նա վաղ հասակում գրկվել է ծնողներից, որդեգրվել Հալբերգ ընտանիքի կողմից, բնակվել է Յոնշտիֆինգում, որպես սպասուհի ծառայել մի մորթեգործի մոտ, ամուսնացել նրա որդու հետ, եղել չափազանց ուշիմ, ուսումնասեր, աշխույժ խառնվածքի տեր անձնավորություն, շվեդներին ոչ բնորոշ սև աչքերով և մի փոքր անսովոր շվեդերեն առողջանությամբ, ունեցել է չորս զավակ, զբաղվել ամսեություններ:

Օսմանյան մայրաքաղաքում Կառլ XII-ի երկարաժամկետ մնալու անմիջական հետևանքը եղել է այն, որ Բարձր Դռան հետ հաստատվել են դիվանագիտական հարաբերություններ, որոնք մշտական են դարձել 1730-ական թվականներին²: Եվ այս ժամանակաշրջանից սկսած՝ մի շարք հայեր դարձել են սկանդինավյան երկրների դիվանա-

¹ Walthor Björkman, Die Schwedisch-Türkischen Beziehungen bis 1800, *Festschrift Georg Jacob*, Leipzig, 1932, S. 17.

² XVIII դարում Կոստանդնուպոլսում շվեդական դիվանագիտական ներկայացուցչության մասին տե՛ս Åsa Karlsson, Centrum för kundkap och kontakter: den svenska legationen i Konstantinopel under 1700-talet, *Dragomanen*, N 4, Stockholm, 2000, էջ 13-31:

գիտական ներկայացուցիչներ Օսմանյան կայսրությունում և նրան պատկանող Եգիպտոսում: 1721 թվականին Կոստանդնուպոլսի շվեդական դեսպանատան դրագոման (թարգման) է նշանակվել թարգմանիչ, Իսահակ Նյուտոնի փիլիսոփայական մի աշխատությունը հայերեն թարգմանած Հակոբ Ճամճիօղլուն (Ճամճյան)¹: Ավելի ուշ, մեկ այլ հայորդի՝ Յոհաննես Մուրաջան կամ Ժան Մուրաջան (1721–1787), եղել է Չմյուռնիայի շվեդական հյուպատոսարանի առաջին թարգմանը: Նրա իսկական անուն-ազգանունը եղել է Հովհաննես Մուրատճայան, իսկ շվեդական աղբյուրներում հանդիպում է Ivannes Muradja կամ Mouradgea ձևերով: Ուփսալայի համալսարանի գրադարանում պահվում է նրա ինքնագիր ֆրանսերեն մի խնդրագիրը՝ ուղղված հավանաբար Շվեդիայի թագավորին: Ուշագրավ է, որ այն կրում է նաև հայերեն ստորագրություն, որտեղ նա հիշվում է որպես շվեդների թարգմանի հայր («Ես Յոհաննես Մուրատճայանի հայկազնեան Հայր Իզնատիոսի թարգմանի Շրվետաց»)²:

Շվեդիայի դիվանագիտության պատմության մեջ կարևոր հետք են թողել Ժան Մուրաջայի որդին՝ Իզնատիոս Մուրաջա դ'Օստոնը (1740–1807) և թորը՝ քաղաքական գործիչ և արևելագետ Աբրահամ Կոնստանտին դ'Օստոնը (1789–1851), որոնց կենսագրությունները մշտապես տեղ են գտնում շվեդ ականավոր գործիչներին նվիրված կենսագրական տեղեկատուներում³:

Օսմանյան կայսրությունում Շվեդիայի գործերի հավատարմատար և դեսպանորդ Չելեպի Իզնատիոս Մուրատճայանը, հայտնի իբրև Մուրաջա Գ'Օստոն (Mouradgea d'Ohsson), XVIII դարի պատմագրության խոշոր դեմքերից է: Ծնվել է Կոստանդնուպոլսի Բերա

¹ Պիմեն Զարդարեան. 250 տարի առաջ հայ ուսանող մը Բարիդի մէջ, *Երջանիկ տարեգիրք*, Իսթանպուլ, 1950, էջ 115-119: Նրա անունը մեզ հանդիպել է ընդամենը մեկ շվեդական աղբյուրում. Jamjoglu ձևով (տես և Karl Vilhelm Zetersteen, *Turkiska studier i Sverige*, Lychnos, 1941, էջ 17):

² Ուփսալայի համալսարանի գրադարան (Քարոլինա Ռեյվիլյա), Չեռագրերի բաժին, Գուստավ թագավորի ձեռագրերի հավաքածու, հ. II, F420, N 92:

³ Այս գործիչներն ընդգրկվել են նաև Գառնիկ Ստեփանյանի «Կենսագրական բառարանում» (հ. Ա, Երևան, 1973, էջ 294-295, հանդես են բերված Գ'Օստոն ձևով և Մուրաջայի ազգանունը սխալմամբ նշված է Թոսոնյան) և Հայկական սովետական հանրագիտարանում (հ. 12, Երևան, 1986, էջ 566-567, հանդես են բերված Օստոն ազգանվամբ):

քաղամասում, որտեղ է վերոհիշյալ զմյուռնիացի Հովհաննես (Ժան) Մուրաջայի և ֆրանսուհի Լյուսի Կլեր Պաժիի: 1780-ին ստացել է շվեդական ազնվական ասպետի տիտղոս և անվանել իրեն Գ՝Օստոն՝ իր հորեղբայր Թոսունի անունից (շվեդական ասպետների համայնքում կրել է 2171 թիվը): Նա 1763-ից ծառայել է Կոստանդնուպոլսի շվեդական դիվանագիտական ներկայացուցչությունում որպես առաջին և երկրորդ քարգման (մինչև 1775-ը), որպես հյուպատոսսարանի քարտուղար, գործերի հավատարմատար (1795), արտակարգ և լիազոր ներկայացուցիչ և Կոստանդնուպոլսում շվեդական դեսպանորդ կամ դիվանագիտական առաքելության ղեկավար (1795–1799): 1774-ին ամուսնացել է հայուհի Եվա Խուլելիի (Կուլելի, 1754–1782) հետ, որն օսմանյան սուլթանի դրամապետ Աբրահամ Խուլելի փաշայի դուստրն էր: 1784-ից հետո Մուրաջա դ՛Օստոնը բնակվել է Փարիզում, որտեղ ամուսնացել է երկրորդ անգամ՝ Ամելի Բայար դը Վուրիկուրի հետ, որը մի ֆրանսիացի ռազմական գործչի դուստր էր: Հանգստի է անցել 1805-ին:

Իզնատիուս Մուրաջան ակտիվ կապերի մեջ է եղել Բարձր Դռան հետ, ակտիվորեն մասնակցել է 1780-ին Օսմանյան կայսրության և Իսպանիայի միջև առևտրական կապերի հաստատմանը: Եվրոպական և արևելյան մի քանի լեզվի տիրապետող այս պատմաբանը տարիներ շարունակ պրպտումներ է կատարել Եվրոպայի և Կոստանդնուպոլսի արխիվներում՝ նյութեր հավաքելով Օսմանյան կայսրության պատմությանը, վարչական կառուցվածքին, հարկային համակարգին, օրենսդրական դրույթներին, սուլթանական այքունիքին, կրոնին և բարբերին մոխրված մի աշխատության շուրջ: Նրա քսանամյա աշխատանքի արդյունքն է եղել «Ընդհանուր պատկեր Օսմանյան կայսրության...» ծավալուն ֆրանսերեն աշխատությունը, որի առաջին հատորը լույս է տեսել 1787-ին, երկրորդը՝ 1790-ին, Փարիզում, M*** d'Ohsson գրչանվամբ¹: Այն պատկերագրոված է 137 բարձրարվեստ փորագրանկարներով: Այս աշխատությունը թարգմանաբար լույս է

¹ *Tableau général de l'Empire othoman, divisé en deux parties, dont l'une comprend la Législation. mahométane, l'autre, l'Histoire. de l'Empire Ottoman...* par m. de M*** d'Ohsson, t. 1–3, Paris, 1787–1820. Այլ աղբյուրներ գրքի հրատարակման թվականները վստահմամբ նշում են 1778–1824, 7 հատորով:

տեսել գերմաներեն (Վլեննա, 1788–1793), անգլերեն (Ֆիլադելֆիա, 1788. ալսալիսով նա առաջին հայազգի հեղինակն է, որի աշխատությունը լույս է տեսել Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում) և ռուսերեն (Մանկտ Պետերբուրգ, 1795): Աշխատությունը բարձր է գնահատել սուլթան Սելիմը, որն առատորեն պարգևատրել է հեղինակին: 1792-ից հետո դ Օստոնը շարունակել է աշխատել օսմանյան արխիվներում՝ գրելով երյուրդ հատորը, որ հետմահու՝ 1820-ին, հրատարակել է որդին:

Այս հանրագիտակ աշխատությունը մնում է մի անփոխարինելի աղբյուր XVIII դարի Օսմանյան կայսրության վերաբերյալ: Մի նամակում դ Օստոնն իրեն անվանել է «Օսմանյան կայսրության ջահը»: Իսկապես, նրա աշխատության շնորհիվ Եվրոպան առաջին անգամ բազմակողմանիորեն, առանց որևէ նախապաշարումների տեղեկացավ Օսմանյան կայսրության և նրա բնակիչների (հատկապես մահմեդականների) մասին: Հայերի մասին դ Օստոնը գրել է. «Հայերը շատ հաճախ նվիրվում են առևտրին. հենց նրանք և ոչ թե մահմեդականներն են կազմակերպում հարուստ քարավանները: Ամեն տարի հայերն ուղևորվում են Ասիայի տարբեր շրջանները, որ այնտեղ տարածեն աշխարհի յուր կողմերի ապրանքները»:¹ Ի դեպ, աշխատությունը չի վրիպել հայ պատմաբանների ուշադրությունից:² Իսկ 2002-ին Ստամբուլում լույս է տեսել «Կայսրության ջահը» ծավալուն զիրքը, որն ընդգրկում է տարբեր ազգությունների գիտնականների անգլերեն և թուրքերեն 11 հոդված՝ Մուրաջա դ Օստոնի և նրա Օսմանյան կայսրության վերաբերյալ գրքի մասին³:

Իզնասախուս Մուրաջա դ Օստոնը 1804-ին հրատարակել է «Պատմական պատկեր Արևելքի» ուսումնասիրությունը՝ M*** D*** ծածկանվամբ,⁴ որը նույնպես թարգմանաբար հրատարակվել է գերմաներեն (Դ-անցիզ, 1806): Վկայություն կա, որ նա ուսումնասիրու-

¹ Նույն անվում, հ. 3, էջ 204:

² Տես Մ. Կ. Չուպլյան, *Հայ ժողովրդի XIII-XVIII դարերի պատմության հարցերը լուս կիրոպացի հեղինակների*, գիրք Ա, Քաղաքական պատմություն, Երևան, 1990, էջ 61-62

³ *The Torch of the Empire*, “Yapı Kredi Kültür SanatYayinerlik Ticaret ve Sanayi.” Istanbul, 2002.

⁴ *Tableau historique de l’Orient* . par le chevalier M*** D***, t. 1-2, Paris, 1804.

յուն է գրել Իրանի հայերի մասին, սակայն թվում է այս տեղեկությունը թյուրիմացության արդյունք է¹:

Հետաքրքիր է, որ Մուրաջա դ'Օսսոնը, թեև հեռացած հայությունից, ծանոթ է եղել հայ բանասեր, Վենետիկի Միսիթարյան միաբանության անդամ Ղուկաս Ինճիճյանին: Այս մասին վերջինս վկայել է իր աշխատություններից մեկում՝ գրելով նաև հետևյալը դ'Օսսոնի մասին. «...Մուրատճան բուն ստամայօցի էր հայու ցեղէն. որոնց յասուկ տունն էր Պէյօղլու սբ. Անտօնայ ժամին քովինը, որ ետքը Լոռէնցօ ճէրրահին ձեռքը անցաւ. բայց իր հայութիւնը զոցելով գրքին ճակատը միայն ասպետ Օսսոնի զինքը կը կոչէ, որով ոմանք երոպացոցմէ չի-հասկընալով իր ազգը, իրենց գրքին մէջը յոյն կըկոչեն զինքը: Ասիկայ Ստանայօլէն Ֆրենկիստան երթալով հոն սորվեցաւ ուսումը. ետքը աղեկեալ տաճկերէն սորվելով Շվեաի դեսպանի թարգման (թերճիման) եղաւ, Շվետ գնաց՝ Օսսօնի ասպետութեան պատիւր առաւ. մէյ մըն ալ երբ որ դարձաւ նորէն գնաց՝ ինքը Շվեաի դեսպան եկաւ Ստանայօլ. լմննալէն ետեւ նորէն գնաց դուրսը մեռաւ: Անչափ սէր ունէր կարդալու գրելու՝ որ ո՛րչափ զբաղեալ ըլլար թագաւորական գործքերու մէջ՝ ամմէն օր 7 ժամ գրելու կարդալու հետ կ'ըլլար ատելի գիշեր ատեն, ինչպէս որ ինքը մեզի կը պատմէր»²: Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ դ'Օսսոնը հավանաբար այցելել է Վենետիկի Միսիթարյան միաբանություն և ծանոթություն հաստատել միաբանների հետ...

Ինչպես և Ինճիճյանն է վկայել՝ դ'Օսսոնը, լինելով շվեդական պաշտոնյա, ընդամենը երկու անգամ է այցելել Ստոկհոլմ՝ 1790 և 1801 թվականներին, վերջին անգամ որդու՝ Աբրահամ Կոնստանտինի հետ, որը հեռակ է հորը՝ որպէս դիվանագետ և պատմաբան:

Աբրահամ Կոնստանտին դ'Օսսոնը կոսմոպոլիտի տիպիկ ներկայացուցիչ էր: Ծնված լինելով Օսմանյան կայսրությունում, հայ կաթոլիկ ընտանիքում՝ նախնական կրթությունն ստացել է ֆրանսիական

¹ Gunnar Jarring, Ignatius Mouradgea d'Ohsson, *Svenskt biografiskt lexikon*, band 25, Stockholm, 1985–1987, s. 753–755.

² Ղուկաս վարդապետ Ինճիճեան, *Դարապատում, որ է աշխարհամար կամ ընդհանուր պատմութիւն քաղաքական, եկեղեցական, ուսումնական և արտեստական, Վենետիկ, 1828, էջ 428: Դ'Օսսոնի մասին տես նաև՝ H. Cordier, *Un interprète du general Brune (Mouradja d'Ohsson) et la fin d'École des Jeunes de langues*. Paris, 1911:*

մասնավոր դպրոցում և ուսումը շարունակել Վիեննայի կաթետական դպրոցում: Հետագայում ծառայել է շվեդական դիվանագիտությանը Ֆրանսիայում, Իսպանիայում, Հոլանդիայում և Գերմանիայում, եղել եվրոպական մոնոլոգիտության հիմնադիրը, ամուսնացել հոլանդացի քարոնուհի Լուվիսա Սլյոունիա Սիրտենա վան Գրովեստինի (1804-1875) հետ և վախճանվել Բեռլինում:

Ուսում ստանալով նախ Ավստրիայում, ապա Կոստանդնուպոլսում՝ Աբրահամ Կոնստանտինը մեկնել է Շվեդիա և 1798-ին մեկ ուսումնական շրջան սովորել է Ուփսալայի համալսարանում՝ դառնալով նրա առաջին հայազգի ուսանողը: Աբրահամ Կոնստանտինի շվեդական ուսումնառությունը ներառել է համաշխարհային գրականություն, Շվեդիայի պատմություն, հյուսիս-եվրոպական դիցաբանություն և պատմություն, սկանդինավյան աշխարհագրություն, շվեդական մշակույթ, առևտուր և սինչև անգամ՝ պարարվեստ: 1799-ից դ՛Օստոնն անցել է դիվանագիտական ծառայության, որը համընկել է Եվրոպայի ճգնաժամի՝ նապոլեոնյան դարաշրջանի հետ: 1805-1808 թվականներին Ֆրանսիայում, Իսպանիայում և Պրուսիայում աշխատելուց հետո (Փարիզում որպես Շվեդիայի դիվանագիտական ներկայացուցչության կցորդ, Մադրիդում և Պրուսիայում՝ հանձնախմբի քարտուղար) նա ուղեկցել է քաղաքական գործիչ Ֆոն Բրինքմանին Մեմել կատարած ուղևորության ժամանակ: Շուտով նա վերադարձել է Սևիլիա, ծառայել որպես տեղի ազգային խումտայի հանձնախմբի քարտուղար: Երկու տարի անց դ՛Օստոնը Փարիզում աշխատել է որպես դիվանագիտական ներկայացուցչության քարտուղար, ապա՝ գործերի հավատարմատար (1811-1812), դիվանագիտական գործակալ՝ դուքս Մեքլենբերգի մոտ ուղարկված հատուկ առաքելության ժամանակ և 1814-1816-ին՝ Շվեդիայի թագաժառանգ արքայազնի գրասենյակի քարտուղար: 1815-ին հրաժարվել է կաթոլիկությունից և ընդունել է լյութերականություն: Սրանից հետո նա նշանակվել է Շվեդիայի դեսպանորդ Հաագայում (1816-1834) և Բեռլինում (1834-1850):

Տակավին 1793-1798 թվականներին, երբ Աբրահամ Կոնստանտինը հոր հետ բնակվելիս է եղել Կոստանդնուպոլսում, ուսանել է մի քանի արևելյան լեզուներ: Այնուհետև, 1801-1804 թվականներին նա

Փարիզում ուսումնասիրել է որոշ արևելյան ծեռագրեր և գնել դրանցից շատերը:

Եվրոպական մոնղոլագիտության հիմնադիր դ'Օստոնի «Մոնղոլների պատմությունը Չինգիզ խանից մինչև Լենկթեմուր» քառահատոր ֆրանսերեն աշխատությունը եվրոպական լեզվով առաջին խոշոր ուսումնասիրությունն է մոնղոլների պատմության վերաբերյալ¹: Այն չափազանց կարևոր էր իր ժամանակի համար: Հեղինակը մոնղոլագիտության մեջ առաջին անգամ օգտագործել է արաբական, պարսկական և օսմանյան աղբյուրներ (Ռ-աշիդ ադ Դ-ին, Ջուվեյնի), կան վկայություններ, որ նա օգտագործել է նաև ռուսական, լեհական, լատինական, պարսկական, վրացական ու նաև հայկական ժամանակագրություններ: Դ'Օստոնը նշել է Հայաստանում մոնղոլական լծի, Կիլիկյան Հայաստանի հետ մոնղոլների հարաբերությունների, Հեթում Ա թագավորի՝ մոնղոլաց երկիր կատարած առաքելության և այլ պատմական իրողությունների մասին²: Եվրոպական մոնղոլագիտության մյուս կարևոր աշխատությունները՝ Յ. ֆոն Համմեր-Փուրգսբալի, Էրդմանի և Հաուորթի հեղինակությամբ գրվել են դ'Օստոնի ուսումնասիրությունից հետո: Արքահամ Կոնստանտին դ'Օստոնը ֆրանսերեն է թարգմանել նաև X դարի արաբ ճանապարհորդ Աբու ալ-Բասաիմի ուղեգրությունը, որ հրատարակվել է 1828-ին, Փարիզում³: Այստեղ վկայություններ կան նաև հայ ժողովրդի մասին:

Այս դիվանագետ-պատմաբանը նաև հետաքրքրություններ է ունեցել կենսաբանության և քիմիայի նկատմամբ: Նա շվեդ գիտնական Յոնս Յակոբ Բերգելիուսի (1779–1848) մտերիմ ընկերն է եղել: Դ'Օստոնը 1805-ին աշխատել է նրա տարրալուծարանում որպես ընթերակա, կատարել հանքանյութերի վերլուծություններ և հետազո-

¹ A. C. d'Ohsson, *Histoire des Mongols, depuis Tchinguiz-Khan jusqu'a Timour Bey ou Tamerlan, avec une carte de l'Asie au XIIIe siècle*, t. 1-2, Paris, 1824. Մեկ այլ հրատարակություն լույս է տեսել 4 հատորով, Լահեյում և Ամստերդամում, 1834-1835 թվականներին (տե՛ս հաջորդ հոլումը):

² A. C. d'Ohsson, *Histoire des Mongols, depuis Tchinguiz-Khan jusqu'a Timour Bey ou Tamerlan, avec une carte de l'Asie au XIIIe siècle*, t. 3, La Haye-Amsterdam, 1835, p. 337-338.

³ *Des peuples du Caucase et des pays au nord de la Mer Noire et de la Mer Caspienne, dans la dixième siecle, ou voyage d'Abou-el-Cassim*, Paris, 1828.

տություն գրել կանաչ սպաթների մասին: Այս աշխատությունը հրատարակվել է Շվեդական ակադեմիայի գիտական աշխատությունների ժողովածուում¹: Բերգելիուսի օժանդակությամբ էլ դ՛Օստոնը 1817-ին դարձել է Շվեդիայի Գիտությունների ակադեմիայի անդամ: Նույն 1817-ին նրանք հանդիպել են Փարիզում, և դ՛Օստոնը դիվանագիտական հնտությամբ լուծել է Բերգելիուսի և ֆրանսիացի քիմիկոս Գեյ-Լյուսակի միջև եղած տարաձայնությունը: Մի քանի տարի անց Բերգելիուսին կրկին հանդիպելով Փարիզում՝ դ՛Օստոնը նրան առաջարկել է ֆրանսերեն թարգմանել երկու գլուխ նրա նոր լույս տեսած քիմիայի դասագրքից: Երբ Աբրահամ Կոնստանտինը Ստոկհոլմ է մեկնել 1821-ին, Բերգելիուսը խնդրել է «փոքրիկ դ՛Օստոնին» աշխատել իր սարքավածարանում: Շվեդիայի Գիտությունների ակադեմիայում պահվում է Բերգելիուսին դ՛Օստոնի գրած ավելի քան 70 նամակ:

Աբրահամ դ՛Օստոնը 1817-ին դարձել է Շվեդիայի Գիտությունների ակադեմիայի անդամ, 1823-ին՝ Գրականության և արվեստի ակադեմիայի, իսկ 1828-ից՝ գիտական ընկերության պատվավոր անդամ Ուփսալայում: Կյանքի վերջին տարիներն անցել են Բեռլինում, որտեղ նրա տունը բազմաթիվ քաղաքական գործիչների և արվեստագետների հանդիպման վայր է եղել: Իր գրադարանը նա կտակել է Լունդի համալսարանին (300 գիրք և 17 արևելյան ձեռագրեր)²:

Հիշենք նաև, որ դ՛Օստոնի քույրը՝ Լյուսի Կլեր Մուրաջա դ՛Օստոնը (1778-?), 1798-ից ամուսնացած է եղել շվեդ դիվանագետ Նիլս Գուստավ Պալինի (1765–1842) հետ, որը 1805–1824 թվականներին եղել է Շվեդիայի դեսպանը Կոստանդնուպոլսում: Ամուսնու մահից հետո տիկին Պալինը բնակվել է Ստոկհոլմում³: Հավանաբար նա եղել է Շվեդիայի մայրաքաղաքի առաջին հայազգի բնակիչը: Ունեցել է վեց զավակ: Նրանցից Ամալիա Պալինն ամուսնացել է Իսպանիայի դեսպանորդ Խոսե Սորենո ի Լանդաբուրիի (մահացել է 1862-ին, Ստոկ-

¹ C. D'Ohsson, *Kort öfversigt af chemiens historia ifrån de äldsta tider Tal. hållit vid presidio nedläggande uti Kongl. Vetenskaps-academien*, den 5 april 1826. Sthlm, P. A. Norstedt & söner, 1826.

² See *Svenskt biografisk lexikon*, b. XI, Stockholm, 1945, s. 340-345.

³ Ture J. Arne, *Svenskarna och Österlandet*, s. 79.

հովմում) հետ, իսկ որդիներից Ռորերտ Պալմը եղել է շվեդական բանակի կապիտան¹:

XIX դար

Այս հարյուրամյակում ժամանակ առ ժամանակ Շվեդիայի քաղաքապետությունում պատահականորեն հայտնվել են հատուկեմտ հայեր: Նրանցից ոմանք շահել են շվեդական արքունիքի վստահությունը և նշանակվել պաշտոնների: Հաշվի առնելով նրանց չափազանց գունագեղ անձնավորություններ լինելու իրողությունը՝ ավելորդ չենք համարում կենտրոնանալ այդ անձանց հետաքրքրաշարժ կենսագրությունների վրա:

Ալեքսանդրիայում բնակված հայ առևտրական Ջովաննի դ'Անաստագին (1770–1857) 1828–1857 թվականներին եղել է Շվեդիայի և Նորվեգիայի գերագույն հյուպատոսը Եգիպտոսում: Նա ծնվել է 'Դամասկոսում: Իսկական անունը հայտնի չէ (հավանաբար՝ Հովհաննես): Նրա հայրը Նապոլեոն Բոնապարտի՝ Եգիպտոս կատարած արշավանքի ժամանակ՝ 1788–1799 թվականներին ուղևորվել է Եգիպտոս, և այն ժամանակ, երբ Օսմանյան կայսրությունը պատերազմ է հայտարարել Ֆրանսիային, դարձել է ֆրանսիական բանակի մատակարար: Դեռառի որդին ուղեկցել է հորը և օգնել նրան: Սակայն Նապոլեոնի պարտությունը և ֆրանսիական զորքերի հեռանալն Անաստագիի հորը հասցրել են սնանկության, և նա շուտով մահացել է: Ընտանիքի հոգսն ընկել է Հովհաննեսի վրա: Նա սկսել է զբաղվել առևտրով: 1825 թվականի նախօրեին նա արդեն եղել է Ալեքսանդրիայի նշանավոր և ազդեցիկ վաճառականներից մեկը, վայելել Եգիպտոսի տիրակալ Մոհամեդ Ալիի բարեհաճությունը:

Դ'Անաստագիի անունը հայտնի է եգիպտագիտությանը, քանի որ նա առաջինն է հայտնաբերել, գնել և եվրոպական տարբեր թանգարանների վաճառել հին եգիպտական մշակույթի բազմաթիվ առար-

¹ Դ'Օսունի սերունդների մասին մտերմասուն տես՝ *Semi-Gotha Från Ghetton till Riddarhuset En studie i förjudningen av det ledande, svenska översiktet med förord av Elof Eriksson, Stockholm, 1939, էջ 153-155:*

կաներ: 'Կ'Անաստագին անձամբ պեղումներով չի գրադվել, այլ վարձել է գործակալներ, որոնք շրջել են ողջ Եգիպտոսով և չնչին գումարներով ձեռք բերել հնագիտական առարկաներ: Նրա հայթայթած հին եգիպտական հնություններից մի քանիսը պահվում են Ստոկհոլմի, Լոնդոնի, Փարիզի, Ամստերդամի, Լեյդենի, Բրյուսելի և Պետերբուրգի թանգարաններում: Բրիտանական բանգարանում 1839 թվականից պահվում են դ'Անաստագիի անունը կրող ինը մեծարժեք պապիրուսներ:

Նա մտերիմ է եղել եգիպտաբանության հիմնադիր Ժան-Ֆրանսուա Շամպոլյոնի հետ: Նրանք ծանոթացել են դեռևս 1824-ին, Իտալիայում: Եգիպտական հնությունների իր հավաքածուի որոշ առարկաների մակագրությունները դ'Անաստագին վերծանել է Շամպոլյոնի հիերոգլիֆների համակարգով¹: Ժան-Ֆրանսուա Շամպոլյոնի «Եգիպտոսը. նամակներ և ճամփորդության օրագիր (1828–1829)» ուղեգրության մեջ² որոշ տվյալներ կան դ'Անաստագիի վերաբերյալ, որին մի տեղ նա հիշել է որպես Շվեդիայի հյուպատոսի: Ֆրանսիացի գիտնականն իր օրագրում նշել է, որ 1828-ի օգոստոսի 18-ին, երբ ժամանել է Ալեքսանդրիա, իրեն դիմավորողների մեջ եղել է նաև Ջովաննի դ'Անաստագին³: Երկու օր անց Շամպոլյոնն այցելել է դ'Անաստագիին: Օգոստոսի 20-ի գրառման մեջ նա հետևյալն է գրել դ'Անաստագիի մասին. «Սա հաճելի արտաքինով և սրտաբաց շարժումներով մի տղամարդ է, որ գերազանց համբավ ունի իր ազնվության շնորհիվ: Նա մեծ առևտուր է անում, և Ալեքսանդրիայի տասներկու շինություններից առնվազն վեցը նրանն են: Պարոն դ'Անաստագին, հայկական ծագումով, քավական մեծ վստահություն ունի փաշայի մոտ և հատկապես իր հայրենակից նախարար Պողոսի մոտ (նկատի ունի պետական գործիչ Պողոս Յուսուֆյանին (1768–1844) – Ա. Բ.): Շվեդիայի այս հյուպատոսը մեզ ընդունեց իր դիվանում, և արևելյան սովորություն-

¹ *Who was who in Egyptologie*, London, 1972, p. 8. Նիկոլայ Պևարովսկի, Հին եգիպտական կամ «Բուտենյոյի պապիրուսը. *Գարուն*, 1982, p. 2, էջ 58-59: Տես նաև Յուրի Կարապետյան, Ջովաննի Անաստագիի առեղծվածը, *Հայաստանի հանրապետություն*, 14.06.1997:

² *L'Égypte de Jean-Fraçois Champollion lettres et journaux du voyage (1828-1829)*, Paris, 2001.

³ Նույն տեղում, էջ 44:

նից հետո, որ ընդունել են ֆրանսիացիները... մեզ մատուցեց ծխամորճ և սուրճ»¹: Օգոստոսի 24-ի գրառման մեջ Շամպոլյոնը նշել է, որ դ'Անաստազին իրեն շռայլորեն բարեհաճ վերաբերմունք է ցույց տվել և որը «բոլոր կողմերից հարգարժան մի անձ է»²: Երկու օր անց էլ նշել է, որ հասկապես դ'Անաստազին, մեծապես հոգ է տանում իրենց³:

1847-ին Թեհրան է ժամանել շվեդ բժիշկ Կոնրադ Ֆազերգրենը (1818–1879): Որոշ ժամանակ աշխատել է պարսից շահի համար, սակայն նրա մահից հետո տեղափոխվել է Շիրազ: Այստեղ ամուսնացել է շիրազցի հայ վաճառականի դստեր հետ, որը նրան պարգևել է 16 դուստր: Նրանցից չորսը վաղ են մահացել: Ամենամեծ դուստրը հետագայում ամուսնացել է արկածալից կյանք ունեցած գեներալ, Իրանում Շվեդիայի և Նորվեգիայի գլխավոր հյուպատոս Ալբերտ Հուստոմ-Շինդլերի հետ⁴: Գուստրերից մեկն էլ ամուսնացել է մի հայ վաճառականի հետ: Ֆազերգրենն ինքը մահացել է Շիրազում:

1867–1872 թվականներին Շվեդիայում է բնակվել Օհան Գեմիրճյանը (1836–1877), հայտնի նաև Հաբիբ բեյ անունով: Իր տարաշխարհիկ անունով, արտաքինով և գործունեությամբ շվեդական հասարակության ուշադրությունը գրաված այս գործչին հարկ է ներկայացնել որոշ մանրամասնությամբ: Ծնվել է Կահիրեում, Ստեփան բեյ Գեմիրճյանի և Փեմբեի (Օհան Թերզլիի դստեր) ընտանիքում: Ստեփան բեյը (մահ. 1860) 1849–1859 թվականներին եղել է Եգիպտոսի արտաքին գործերի նախարարը և օգնել է Ֆերդինանդ Լեսեպսին Սուեզի ջրանցքի բացման ժամանակ: Օհանը 1844–1853 թվականներին ապրել է Ֆրանսիայում, ուսանել Ստանիսլաս քոլեջում և Վերսալում: Երկու տարի էլ ապրել է Անգլիայում, որտեղ շարունակել է ուսումը և Եգիպտոս է վերադարձել 1855-ին: Այստեղ 1859-ին նա ամուսնացել է Արուս Արագյանի հետ: Ըստ Շվեդիայի թագավորի բժիշկ Էդուարդ Էդ-

¹ Նույն տեղում, էջ 46:

² Նույն տեղում, էջ 51:

³ Նույն տեղում, էջ 52:

⁴ Bahram Sohrabi, Early Swedish Travellers to Persia, *Iranian Studies*, vol. 38, no. 4, December 2005, p. 641-660.

հողմի հիշողությունների՝ Օհան Դեմիրճյանը Շվեդ-Նորվեգիայի քա-
զաժառանգ Ավգուստի հետ ծանոթացել է վերջինիս Եգիպտոս կասա-
րած ճանապարհորդության ժամանակ, որին օգնել է Նեղոսի ջրերում
կոկորդիլոս որսալիս: Օհանը 1866-ին եկել է Շվեդիա՝ որպես Եգիպտո-
սի խղիվ Իսմայիլ փաշայի դեսպանորդ: Նա Շվեդիայի Կառլ XV քա-
զավորին ընծայել է երկու բերբերական նժույզ¹: Հաստատվելով
Մտոկիոլմոմ՝ 1867-ին Դեմիրճյանն ստացել է շվեդական քաղաքա-
ցիություն: Շահելով քազավորի համակրանքը՝ նա դարձել է արքունի
ախոռապետ: 1871-ին ընդունել է ավետարանչականություն-լյութերա-
կանություն²:

Ժամանակի հայ մամուլը գրել է Դեմիրճյանի մասին: «Շուեդիայի
վեհա. քազաւորին Մեծ Ախոռապետ մոսի Տեմիրժիօնը, նոյն տէրու-
թեան պատերազմական ֆոէկաթով մը յԵգիպտոս հասեր և մատուցեր
է բարձրա. Խըղտիվն, վեճմա. Նուպար փաշային և մէկ երկու եգիպ-
տական գլխաւոր պաշտօնատարաց շքանշանները՝ զորս յանձնած էր
իրեն Շուեդի վեհապետը: Ուրախ սրտիս իմացանք և կը փութամք ծա-
նուցանելու մեր ընթերցողաց, թէ յիշեալ մեծաստիճան պաշտօնատա-
րը՝ որ սիրելի եղած է յաչս Շուեդի քազաւորին, Հայ է ազգաւ, Հայաս-
տանեայց Ս. եկեղեցոյ հաւատարիմ զաւակ և անունն ալ Տեմիրճեան
է, զոր լրագիրները սխալմամբ Տեմիրժիօն գրած են»:

Հատկանշական է, որ Օհան Դեմիրճյանի ջանքերով է, որ
1870-ին Եգիպտոս է հրավիրվել նորվեգացի հոշակավոր թատերագիր
Հենրիկ Իբսենը, որտեղ նա մասնակցել է Սուեզի ջրանցքի բացմանը՝
իբրև Նորվեգիայի ներկայացուցիչ: Այդ առթիվ Իբսենը պարզևատրվել
է Եգիպտոսի խղիվի կողմից: Դեմիրճյանը այդ պարզևն իր հետ բերել
է Շվեդիա: Պահպանվել է Իբսենի՝ Օհան Դեմիրճյանին 1870 թվակա-
նի նոյեմբերի 23-ին Դերեղենից գրած նամակը, որտեղ նա մասնավո-
րապես նշել է. «Եգիպտոսում իմ կեցությունը կյանքիս ամենահե-
տաքրքիր ու ամենաուսանելի օրերն են եղել, և երբեք չպիտի մոռանամ

¹ *Det mangkulturella Sverige...*, s. 20.

² Solna Kyrkoarkiv (Sverige), B35, Protokoll. Hallna i kyrkostammor och kyrko
skolradssammantraden 7/10 1863-26/12 1881 K IIa 1:1. K1, 3, C 32.

³ «Մանգուսնի էֆբերա», 1870, ք. 1105, տե՛ս *Արարատ*, 1870, ք. Թ, հունվար, Բ տարի.
Էջ 232:

այն ժառանգությունը, որ դուք ինձ մատուցեցիք. չպիտի մոռանամ նաև բոլոր այն վայելքը, որ պարտական եմ Ձեզ»¹:

Ժամանակակիցներն Օհան Դեմիրճյանին հիշել են որպես բնավորությամբ շատ ճկուն և հաճոյախոս մարդու: Նա ծանոթություններ է ունեցել եվրոպական բարձր շրջաններում: Ենթադրվում է, որ Օհան Դեմիրճյանը մեծ ազդեցություն է ունեցել Կառլ XV-ի վրա: Որպես շվեդական արքունիքի ներկայացուցիչ նա մասնակցել է մի շարք պետական հանդիպումների, այդ թվում՝ 1869-ին Սուեզի ջրանցքի բացմանը²: Նա բնակվել է Ստոկհոլմից ոչ հեռու՝ Օվեր-Յարվա բնակավայրում (Ուլրիքսդալի մոտ): Ենթադրվում է, որ այնտեղ զանվող արևելյան ոճի մատուռը, որի վրա առկա են հայ ճարտարապետության տարրեր, կառուցել է Օհան Դեմիրճյանը կամ նրա եղբայրներից մեկը, որտեղ հանդիսություններ են կազմակերպվել թագավորի համար: (Այս շինությունը շվեդները երբեմն մամուլում կոչել են «մահմեդական մատուռ», ինչն անհեթեթություն է): Ժամանակակիցների վկայությամբ՝ Դեմիրճյանն արևելյան շունչ է ներմուծել շվեդական արքունիք, որի համար վաստակել է շվեդ պալատականների թշնամանքը: Կարծիք կա նաև, որ թագավորի վրա Դեմիրճյանի ազդեցությունն այնքան ուժեղ է եղել, որ նա ամուսնության ծրագիր է ներկայացրել Կառլին: Նրա առաջարկած թեկնածուն եղել է լեհ կոմսուհի Մարիա Կրասինսկան, սակայն ծրագիրը չի իրականացել:

Դեմիրճյանը հրատարակել է երկու ֆրանսերեն և մեկ շվեդերեն աշխատություն: Առաջին երկուսը վերաբերում են Արևելքի հետ եվրոպական երկրների ունեցած առևտրական կապերին, երրորդը Ֆրանսիայի թագավոր Հենրի V-ի մասին է³: Նա պարզևատրվել է մոտ մեկ

¹ *Տոմոս*, 7.05.2006:

² Հատկանշական է, որ Սուեզի ջրանցքի կառուցման աշխատանքներին մասնակցել են բազմաթիվ հայ բանվորներ, միայն 65 հուլի՝ մշեցիներ: Նրանցից ոմանք մահացել և թաղվել են սեղի լատինական գերեզմանատանը (տե՛ս Տիմոթեոս ծ. վ. Սափրիչևան, *Նրկարամեայ պանդխտորիւն ի Հապեշխտան*, հատոր 1, Երուսաղեմ, 1871, էջ 8, 10):

³ Ohan Demirgian, *L'Égypte, la Suède et la Norwege, aperçu commercial*, Le Caire, 1868. *Om de förnade komungarikenas framtida handelsförhållanden med af Seende å de nya kommunikationerna*, Stockholm, 1870. *Henri V roi de France (le Comte de Chambord) avec une lettre du prince*, Paris, 1873.

տասնյակ շքանշաններով՝ շվեդական «Վասա», ֆրանսիական, քել-գիական, պարսկական, իսպանական, օսմանյան և այլն:

Կառլ XV-ի մահից հետո (1872) Գեմիրճյանը տեղափոխվել է Ֆրանսիա: Շվեդ քաղաքական գործիչներն արշավ են սկսել նրա դեմ: Եվրոպական բարձր հասարակությունը երես է թեքել նրանից, ինչը շատ ծանր է տարել Գեմիրճյանը: Նա վախճանվել է 1877-ին, Մարսելում՝ 41 տարեկանում, թշվառության մեջ: Շվեդական աղբյուրները նրան բախտախնդիր և քծնող են ներկայացնում, սակայն կարծում ենք, որ այս ականավոր գործչին պետք է գնահատել ըստ արժանվույն¹...

1882–1903 թվականներին Շվեդիայի մայրաքաղաքում բնակվել է հայ բանասիրության երախտավոր դեմքերից Նորայր Բյուզանդացին (Ստեփան Գազեզյան Ճիզմեճյան, 1844–1916): 1866-ին Վենետիկի Մխիթարյան միաբանությունում ձեռնադրվել է քահանա: Հետագայում հրաժեշտ է տվել հոգևոր կոչմանը և 1881-ին ամուսնացել շվեդուբնակ օրիորդ, Շվեդիայի արքունի լուսանկարիչ Սելմա Յակոբսոնի հետ: Սելման թեև ազգությամբ հրեա էր՝ ամուսնությունից հետո վերամկրտվել է Կոստանդնուպոլսի հայկական եկեղեցում և վերանվանվել Սաթենիկ: Այդ ամուսնության պատճառով լուսանկարչուհու հարազատները խզել են նրա հետ բոլոր կապերը: Բյուզանդացին 1885-ին ընդունել է Շվեդիայի հպատակություն: Շվեդիայում ապրած տարիներին Նորայր Բյուզանդացին ի տարբերություն ժամանակի բանասերների մեծ մասի՝ զբաղվել է միմիայն բանասիրական աշխատանքով, ստեղծել 130-ի չափ մեծ ու փոքր լեզվագիտական, բնագրագիտական, աղբյուրագիտական մեծարժեք աշխատություններ: Բավական է նշել, որ հայ դասական մատենագիրների գործերի հրատարակություններում նա կատարել է 10 հազարից ավելի բնագրագիտական ուղղումներ: Իր ֆրանսերեն-հայերեն բառարանը («Բառագիրք ի գաղղիերեն լեզուէ ի հայերեն, հետևողութեամբ բառարանացն Էմիլ Լիթրէի և Գաղղիական Ակադեմիայի») հրատարակվել է 1884-ին.

¹ Օհան Գեմիրճյանի մասին տես Barbro Strandman, *Över-Järva. en gammal solnagards historia*, Solna, 1969, էջ 26-33:

Կոստանդնուպոլսում, Սելմա Յակոբսոն-Նորայրի հովանավորությամբ և ընծայվել նրան¹: Բյուզանդացու կենդանության օրոք լույս են տեսել նրա մի քանի այլ ուսումնասիրություններ², որոնցից «Հայկական բառարանությունը, ուղղութիւնը ընթերցուածոց մատենագրութեանց նախնեաց և նշանակութեան բառից»-ը (տպագրված իր ծախսով, Կոստանդնուպոլսում) 1882-ին արժանացել է Իզմիլդյան գրական մրցանակին³: Ստոկհոլմում 1887-ին Բյուզանդացին հրատարակել է առաջին հայալեզու պարբերականը Սկանդինավիայում՝ «Քննատեր» խմորատիպ հանդեսը⁴, որի հրատարակումը երկրորդ պրակից հետո դադարեցրել է: Սուլթան Համիդի կազմակերպած հայկական ջարդերի առթիվ 1894-ին Բյուզանդացին հողվածներ է տպագրել Ստոկհոլմի «Աֆթոնըրլադեթ» և «Սվենսքա դագբլադեթ» պարբերաթերթերում: Նա Շվեդիայից թղթակցել է հայ մամուլին, մասնավորապես՝ Կոստանդնուպոլսի («Փունջ», «Մասիս», «Լոյս»), Փարիզի («Բանասեր»), Թիֆլիսի («Լումայ», «Մշակ», «Արձագանք»), Վիեննայի («Հանդես ամսօրեայ»), Վենետիկի («Բազմավեպ»), Մոսկվայի և Ջնյուռնիպյի ամսագրերին և թերթերին: Թղթակցել է հայ և օտարազգի բազմաթիվ գիտնականների հետ, եղել Արևելագետների միջազգային միության անդամ:

1899-ին վախճանվել է Սելմա Յակոբսոն-Նորայրը: 1904-ին Նորայր Բյուզանդացին տեղափոխվել է Վենետիկ՝ պատճառաբանելով Ստոկհոլմի խիստ կլիման և իր բացած խանութի սնանկացումը: 1910 թվականին կազմել է իր կտակը՝ նշելով, որ եթե երեք տարում իր ձե-

¹ Այս հանգամանքն է նկատի ունեցել Հովհաննես Թումանյանը իր «Գրականությանը ազգային պաշտպանություն պետք է լինի» հոդվածում գրելով հետևյալը. «Նորայր Բյուզանդի պես մի գիտնական հայ ազգի լեզուն ուսումնասիրում է հենված մի օտարուհու օժանդակության վրա ու միշտ անտես առնված հայությունից և զայրույթով ցանկանում է իր գրվածքները ոչնչացնել» (Հովհաննես Թումանյան, *Երկերի ժողովածու չորս հատորով*, հատոր 4, Երևան, 1969, էջ 263-264):

² Հայկական բառարանությունը, ուղղութիւնը ընթերցուածոց մատենագրութեանց նախնեաց և նշանակութեան բառից, Կ.Պոլիս, 1880: *Կորիսն վարդապետ և նորին քարզմանութիւնը*, Տիֆլիս, 1900:

³ Մարտիրոս Մինասեան, Նորայր Բյուզանդացու կեանքը, հրատարակությունների և դիմանի ցանկը, *Բազմավեպ*, ք. 1-4, 1983, էջ 46:

⁴ *Քննատեր. ինքնագրություն Նորայրի*. «Որբան կարևո՞ գայն առնին», պրակ 1, Ստոկհոլմ, տպարան Կառլոսնի, 1887, 64 էջ, պրակ 2, տպարան Գերմանյսի, 1887, 63 էջ:

ռագրերը 200 հազար քրոնով գնող չգտնվի՝ ինքն այրելու է: Ժամանակի մասնուլն իրավամբ «վալրի» է համարել այդ կտակը, այն դեպքում, երբ հայ գիտական հասարակությունն օր օրի սպասել է նրա աշխատությունների լույսընծայմանը¹: Թեև արխիվի գնորդ չի գտնվել՝ Բյուզանդացին, այնուամենայնիվ, չի ոչնչացրել այն: Նա վախճանվել է Վենետիկում և թաղվել Ստոկհոլմում՝ 90 հազար շվեդական քրոն գումար կտակելով (իր արխիվի և գրադարանի հետ մեկտեղ) «Նրեդրիկա Բրենդեր» շվեդ կանանց բարեգործական միությանը: Նրա արխիվը և գրադարանի մի մասը տարիներ շարունակ մնացել են Գյոթեբորգի համալսարանի նկուղներում: 1927-ին Եգիպտոսի հայության առաջնորդ Թորգոմ եպիսկոպոսը Կահիրեի շվեդական դեսպանի միջնորդությամբ խնդրել է իրենց առաջնորդարանին հանձնել Նորայր Բյուզանդացու՝ Ստոկհոլմում մնացած ֆրանսերեն-հայերեն բառարանի օրինակները՝ հասույթը հատկացնելու համար Կահիրեի հայ որբուհիներիին: Շվեդ կանանց ընկերությունը հանձնել է ողջ բառարանները (հազար օրինակ, ստանալով 5000 եգիպտական դահեկան՝ իբր ծախս մինչև Կահիրե փոխադրության և վարձ մթերումի): Այդ առթիվ եգիպտական դեսպանը, որ հաջողեցրել է այդ գործը, իր կողմից 10 եգիպտական ոսկի է նվիրել հայ որբուհիներին, դրանից բացի՝ ևս 10 ոսկի Կահիրեի նորակառույց հայկական եկեղեցուն²: Հետագայում Բյուզանդացու արխիվի հիմնական մասը կարգավորել է խորհրդային վտարանդի Սուրեն Երզնկյան-Լորելլին: Ամերիկահայ Ազգային խորհրդի դրամական օժանդակությամբ Ուփսալայի համալսարանը միկրոժապավենների է վերածել Բյուզանդացու «Բառգիրք ստորին հայերենի» և «Տաղարան միջնադարեան քնարերգութեան» ուսումնասիրությունները և նվիրաբերել Ամերիկահայ ազգային խորհրդին, մյուս օրինակը՝ Երևան, Գիտությունների ակադեմիային³:

¹ *Ժամանակ*, 15.01.1910: Տես նաև՝ նույն տեղում, 30.12.1910:

² *Հայրենիք*, 14.08.1927:

³ Տես մեր հրատարակումը Նյուրթեր Նորայր Բյուզանդացու արխիվի վերաբերյալ, *Բանբեր Երևանի համալսարանի*, 2003, ք. 2, էջ 104-109:

Շվեդ քարոզիչները և հայերը

Մի խումբ շվեդ միախոններն XIX դարի վերջերից քարոզչական գործունեություն են ծավալել Ռուսաստանի, Իրանի և Օսմանյան կայսրության հայաբնակ շրջաններում: Եթե Արևմտյան Հայաստանում քարոզչական գործունեություն մեծ մասամբ ծավալել էին ամերիկացիները, ապա շվեդները գործել են մասնավորապես Այսրկովկասի հայաշատ շրջաններում: Նրանցից առաջ արդեն նմանատիպ գործունեություն որոշ չափով սկսել էին շվեյցարացի քարոզիչներ՝ բողոքականության կողմը դարձնելով ոչ մեծ թվով հայերի, հիմնականում անգրագետ և կիսագրագետ խավին¹: Ընդհանրապես եվրոպացի քարոզիչների գործունեությունը հաշտ աչքով չի դիտվել հայության շրջանում, քանի որ այն պառակտում է մտցրել հասարակության մեջ: Մուրացանը 1883-ին հրատարակել է «Հայ բողոքականի ընտանիքը» վեպը, որը քանձր գույներով պատկերում է լյութերականությունը ընդունած մի հայ արհեստավորի ընտանիքի կործանումը: Ամերիկացիները, 1830-ականներին հայտնվելով Օսմանյան կայսրությունում, նախապես նպատակ են ունեցել մահմեդականներին դարձի բերել, սակայն նրանց շրջանում հաջողության չհասնելով՝ ստիպված են եղել իրենց առաքելության արդարացումը գտնել քրիստոնյաների մեջ բողոքականություն քարոզելով: «Անիրաւ նախատինք մըն էր Միախոնարներու կողմէ՝ մեր եկեղեցիին քրիստոնէական էութիւնը ուրանալ և գալ քրիստոնէութիւն քարոզել քրիստոնէայ հայ ժողովուրդին», – գրել է Ռուբեն Զարդարյանը²:

Շվեդական Զարոզչական Կազմակերպությունը (“Missionsförbundet”), որ բողոքական քրիստոնյաների միություն էր, 1870-ականներից սկսել է իր ներկայացուցիչներին ուղարկել աշխարհի տարբեր երկրներ՝ բողոքականություն քարոզելու: Եթե իրենց գործունեության սկզբում նրանք այդ գործին հատկացրել են 68 հազար

¹ Ավետարանչական քարոզիչները բուցիկ հիշվել են հայ գրականության մեջ: Շիրվանզադեի «Նամոս» պիեսի հերոսներից բողոքական Մարտիրոսը հիշում է Բագելից եկած քարոզիչներին (Ալեքսանդր Շիրվանզադե, *Նամոս*, Կ.Պոլիս, 1921, էջ 76):

² Ռ. Զարդարևան, Հայաստան և օտար միախոնարներ, *Ռազմիկ*, Ֆիլիպե, 12.11.1905:

քրոն և ունեցել են ընդամենը 6 քարոզիչ, ապա 1900-ականների վերջին նրանց ծախսը կազմել է 700 հազար քրոն և ունեցել են 326 միսիոներներ¹: Շվեդական Բարոզական Կազմակերպությունը 30 տարուց ավելի հատուկ ուշադրություն է նվիրել հայերի հետ տարվող աշխատանքներին, որոնց մասին պարբերաբար հաղորդումներ են տպագրվել շվեդ քարոզիչների պարբերականներում: Արդեն 1904-ին շվեդական հանրագիտարանը գրել է այդ մասին², իսկ 1907-ին առաջին գիրքն է տպագրվել՝ նվիրված հայոց մեջ շվեդների քարոզչական գործունեությանը³:

1886-ի օգոստոսին Կովկաս են այցելել առաջին շվեդ քարոզիչները՝ Լարս Էրիք Հոգբերգը (1859–1924) և Նիլս Ֆրեդրիք Հոլյեբը (1857–1925), Շամախիում այցելել են Այսրկովկասի առաջին ավետարանչական քարոզիչներից մեկին՝ Սարգիս Համբարձումյանին (Համբարձումով), որը 1860-ականներից աշխատել է Բազելի քարոզիչների հետ⁴:

Հոլյեբը սկսել է աշխատել Թիֆլիսում՝ հայերի, ռուսների և թաթարների (ազերիների) մեջ, ուսանել հայոց լեզուն: Հոգբերգն այցելել է Հայաստան, գործել Պարսկաստանի Ղարաղալ շրջանի հայերի մեջ, 1889-ին Թավրիզում բացել ավետարանչական դպրոց: Նրա առաջին երեք աշակերտներից մեկը հայ է եղել:⁵ Հետագայում Հոգբերգն իր հուշերում հայերին հիշել է որպես մի «մտավորական ժողովրդի, որոնք կրում են հարյուրամյակների ճնշումը»⁶:

¹ *Քալի յոթ*, 15.02.1909, էջ 63:

² *Nordisk familjebok: konversationslexikon och realencyclopedia*, b. 2, Stockholm, 1904, s. 19.

³ Axel Ihmarn, Anton Karlgren, *Bilder ur missionshistorien jamte missionshistoriska öfversikter på uppdrag af studentmissionsföreningen i Uppsala*, Lund, 1907.

⁴ Svenska missionsförbundet. Yttre missionen. Red. av T. Anderson, Stockholm, 1928, s. 22. Ի դեպ, Սարգիս Համբարձումյանի դպրոցում որոշ ժամանակ սովորել է Ալեքսանդր Շիրվանզադեն. «Այց տարեկան էի, երբ մի օր, առանց իմ ծնողներին հարցնելու, վազեցի մեր դրացի Սարգիս վարպետի ուսումնարանը: ...Սարգիսը բողոքականների պարագլուխն էր: Դա մի հեզահամբույր ծերունի էր, բարձրահասակ, առույգ, ժպտուն: ...Նա հարգված էր ամենքից, նույնիսկ ոչ բողոքականներից» (Ալեքսանդր Շիրվանզադե, *Երկիր հիմը հասրոյով*, և. 5, Նրևան, 1988, էջ 10):

⁵ L. E. Högberg, *En missionars minnen: självbiografi*, Stockholm, 1924, s. 46.

⁶ L. E. Hogberg, *Bland Persiens Muhammedaner*, Stockholm, 1920. s. 244.

Բողոքական քարոզիչ, աստվածաբան և քարգմանիչ Աբրահամ Ամիրխանյանցը (1838–1913), որ քարգմանել է Աստվածաշունչն արևելահայերեն և թուրքերեն, կատարելապես տիրապետել է գրաբարին և աշխարհաբարին, թուրքերեն, արաբերեն, պարսկերեն, եբրայերեն, հունարեն, գերմաներեն, անգլերեն, ռուսերեն, շվեդերեն և բուլղարերեն լեզուներին: 1886 թվականից սկսած՝ Թիֆլիսի Ելիզավետոսկայա փողոցի իր տանը հանդիպումներ է կազմակերպել օտարազգի, այդ թվում և շվեդ քարոզիչների հետ: Շվեդերեն լեզուն երբեմն խառնվել է Ամիրխանյանցի տանը հնչող բազմալեզվության մեջ: Ռուս կառավարության հրամանով 1888-ի գարնանն Աբրահամ Ամիրխանյանցը իր ավետարանչական գործունեության համար ձերբակալվել և աքսորվել է Սյրիի¹: Լարս Էրիք Հոգբերգը նրան այցելել է Օրենբուրգում և գրել նրա մասին իր հուշերում²: Սակայն արդեն 1889-ին Ամիրխանյանցը Ստոկհոլմում էլ, որտեղ մա մասնակցել է արևելագետների համաժողովին՝ գեկուցում կարդալով թուրքական չաղաթայի լեզվի մասին³: 1889-ին ընտանիքով հաստատվել է Հելսինկիում, իսկ 1894-ին ընտանիքի հետ միասին ստացել է ֆիննական քաղաքացիություն: 1893-ի փետրվարի 25-ին Ամիրխանյանցը դասախոսություն է կարդացել Հայաստանի մասին Հելսինկիի Աշխարհագրական ընկերակցությունում և գիրք է հրատարակել մահմեդականների մեջ քայուզական գործունեության մասին: 1896-ին Ամիրխանյանցը տեղափոխվել է Բուդաբիա՝ օգնելու համիդյան կոտորածներից մազապուրծ հայ գաղթականներին: Վառնայում բացել է սեփական դպրոց: Այստեղ 1909-ին նրա քարգմանությամբ հայերեն լույս է տեսել ‘Նուրանը, որը բարձր է գնահատել Ավետիք Իսահակյանը⁴:

Շվեդական միսիոներական միության հովանավորությամբ Զրիստինեհամնսի շվեդ բողոքականների դպրոցում 1886–1888 թվականներին ուսանել է շուշեցի Մարգար Տեր-Ասատրյանը (Մարգարա

¹ E. John Larsson, *Vid Ararats fot*, Stockholm, 1919, s. 43.

² L. E. Högborg, *Skuggor och dagar från missionsarbetet i Ryskland*, Stockholm. 1914, s. 306-313.

³ K. U. Nylander, *Orientalistkongressen i Stockholm-Kristiana: några skildringar från utlandet*, Upsala, 1890, s. 119.

⁴ *Հոփլոն*, Թիֆլիս, 22.10.1909, տե՛ս Լևոն Կիրակոսյան, Ավետիք Իսահակյանը և ‘Նուրանը, *Իրավ-նամ*. 1993, ք. 3, էջ 23:

Ասատուրով, ծն. 1868) և Էրզրումցի Հովհաննես Ավետարանյանը (ծն. 1861): Վերջինս Շուքրի անունով մի մուլեռանդ մահմեդական մուլլա էր, բուրբ դպիր բայբուրթցի Էմինի թոռը, որ կապվել է ավետարանչական-ների հետ. ընդունել քրիստոնեություն, 1882 կամ 1884 թվականին եկել է Թիֆլիս և մկրտվել Աբրահամ Ամիրխանյանցի ձեռամբ¹: Տեր-Ասատուրյանը հետագայում աշխատել է Հայաստանի տարբեր շրջաններում: 1908-ին կրկին այցելել է Շվեդիա, Բարվի «Ֆարի լուր»-ում և Բոսթոնի «Կոչնակում» հրատարակել իր «Ճանապարհորդական տպաւորութիւնները»²: Լև Տոլստոյի 80-ամյակի առթիվ հոդված է հրատարակել շվեդական մամուլում: Իսկ Ավետարանյանը Շվեդիայում աստվածաբանություն և լեզուներ ուսանելուց հետո վերադարձել է Կովկաս, այնուհետև աշխատել է հիմնականում Միջին Ասիայում³:

Շվեդ քարոզիչ Հոլիերի նախաձեռնությամբ 1887-ի հուլիսին հիմնվել է Թիֆլիսի Հայ Ավետարանչական Միությունը: Մի փոքր ուշ, դարձյալ շվեդների հովանավորությամբ, կազմվել է Շամախու Լյութերական Ընկերությունը: Տարբեր վայրերում քարոզչական գործունեություն են ծավալել նրանց ներկայացուցիչ հայերը՝ Սարգիս Լևոնյանը (Կարս, Կարսի մարզի Ղարաղլա գյուղ, Ալեքսանդրապոլ), Ջոհրաբ Սարգսյանը (Երևան և Էջմիածին), Աբրահամ Մելիք-Ջեհանյանցը (Հյուսիսային Կովկաս և Միջին Ասիա), Իս. Մարկոսյանցը (Շուշի), Պատվական Թառայանը (Բաքու), Եսայի Թումանյանցը, ազգութ-

¹ Ավետարանյանի դարձի պատմությունը մանրամասն տես՝ *Պատմորիւն Յովհաննէս կոչում Շուքրիի*, Վանա, 1899:

² Տես Մ. Տ. Ա., Ճանապարհորդական տպաւորութիւններ, *Կոչնակ*, Պոսթլև, ր. 31, 1.08.1908, էջ 488-490, ր. 34, 29.08.1908, էջ 547-549, ր. 44, 31.10.1908:

³ Քաջզար քաղաքում Ավետարանյանը Նոր կտակարանը քարգմանել է տեղական լեզվով և տպագրել է Գերմանիայում (*Պատմորիւն Յովհաննէս կոչում Շուքրիի*, էջ 112): Ուղեգրական բնույթի թղթակցություններով աշխատակցել է շվեդական և գերմանական քարոզչական մամուլին (տես օրինակ, Hovhannes Avetaranian. Strödda drag från det religiösa lifvet i Orienten. *Missionsförbundet*, 1 01.1898, էջ 8-11: J. Awetaranian, Von Bulgarien nach Persien, Berlin, *Deutsche Orient Mission*, 1902), հանդես կելել նաև գերմաներին առանձին գրքերով (J. Awetaranian, *Von Bulgarien nach Persien*, Berlin, Deutsche Orient Mission, 1902. J. Awetaranian, *Geschichte eines Muhammedanes der Christ wurde von ihm selbst erzählt*, Potsdam, *Deutsche Orient Mission*, 1905), որոնցում խոսել է նաև հայ ժողովրդի մասին: Հիրավի, սա բացառիկ մի դեպք է. երբ մի կրոնամուլ մուլլա բնութևել է քրիստոնեություն և դառնալով հավատացյալ բահանա նվիրվել Հիսուսի ուսմունքի քարոզչությանը:

յամբ ասորի Սարգիս Մողղոսի Էյվազը (Աշխարաղ և Բուխարա), Գրիգոր Գևորգյանցը (Օսմանյան կայսրության տարբեր վայրեր և Բուդապիս), Մմբատ Բաղդասարյանը (Ռումինիա) և ուրիշներ¹: Քարոզիչ Յո. Է. Լունդալը նրանց բնութագրել է որպես «չափազանց բարեպաշտ և շնորհալի մարդիկ», բազմալեզվագետներ. նրանցից Տեր-Ասատրյանը, Ջեհանյանցը և Պատվական Թառայանը մայրենիից բացի տիրապետել են ռուսերեն, շվեդերեն, գերմաներեն, անգլերեն և թուրքերեն լեզուներին²: Ի դեպ, Թառայանը Բարվում XX դարի սկզբին հրատարակել է «Բարի լուր» հայերեն և «Ռադոստոնայա վեստ» ռուսերեն ավետարանչական ամսագրերը, որտեղ հրատարակվել են կարճ թարգմանություններ մաս շվեդերենից: Տեր-Ասատրյանը, Ջեհանյանցը և Ավետարանյանը, ինչպես մաս ասորի Էյվազը պարբերաբար թղթակցություններ և նամակներ են ուղարկել շվեդական «Սվենսքա մորոնըլադեթ» և «Միսիոնսֆորբյունդեթ» պարբերականներին (գրված գրագետ շվեդերենով և հաճախ՝ բավական վերամբարձ ոճով):³ Տեր-Ասատրյանը հրատարակել է 21 նամակ-թղթակցություն (1891–1920), Ջեհանյանցը՝ 11 (1895–1910), իսկ Ավետարանյանը վեց (1889–1891):⁴ Քալոզական գործունեության լուսարանումից բացի այս անձինք իրենց թղթակցություններում ներկայացրել են մաս Հայաստանի իրավիճակը: «Միսիոնսֆորբյունդեթի» էջերում բավական հաճախ է հղղվվել Հայաստանի և հայ ժողովրդի անունը՝ ինչպես հայ թղթակիցների, այնպես էլ Այսրկովկաս և Հայաստան այցելող շվեդ միսիոներների թղթակցությունների շնորհիվ:

Սի շարք շվեդ քարոզիչներ երկարատև աշխատել են հայերի մեջ, պարբերաբար իրենց թղթակցություններն ուղարկելով «Միս-

¹ *Missionsförbundet*, 15.07.1898, s. 211; 01.09.1909, s. 17.

² *Svenska missionsförbundet...*, s. 31.

³ Տես օրինակ, Ս. Մողղոսի Էյվազի (*Missionsförbundet*, 15.12.1899), Հ. Ավետարանյանի (նույն տեղում, 01.01.1900, s. 7-11), Մ. Տեր-Ասատրյանի (նույն տեղում, 01.01.1898, s. 8-11, 15.02.1908, s. 4, 01.06.1909, s. 167-168), Ա. Ջեհանյանցի (նույն տեղում, 01.10.1909, s. 277-278, 15.04.1909, s. 119-120) թղթակցությունները: Հատկապես արժեքավոր են հայ կյանքը ներկայացնող Ջեհանյանցի «Քարոզչությունը Կովկասում» ընդհանուր խորագրով լույս տեսած հոդվածները (նույն տեղում, 15.12.1908; s. 381-383; 01.10.1909, s. 323-324).

⁴ Տես Goran Gunnar, Eric Lindberg, *Längtan till...*, էջ 261:

սխոնսֆորբյունդեթին»։ Նրանցից նախ և առաջ հիշենք Էլին Աննա Շառլոտա Սյունդվալին (1853–1921), որը 1888-ից սկսած 30 տարի աշխատել է Երևանում, Էջմիածնում, Ալեքսանդրապոլում, Արարատյան դաշտավայրի գյուղերում և Արցախում։ Մի քանի անգամ եղել է Թիֆլիսում, Վանում և այլուր։ Սյունդվալը հիանալի տիրապետել է հայերենին և հաճախ կրել է հայկական զգեստներ։ Բազմիցս օգնություն է ցույց տվել Մեծ եղեռնից մազապուրծ հայ որբերին, աշխատել Սալմաստի (Իրան) Հաֆթվան հայկական գյուղի որբանոցում՝ երբեմն գրելով իր գործունեության մասին շվեդ ավետարանչական մամուլում։ Այլտիվորեն համագործակցել է ամերիկյան Մերծավոր Արևելքի նպատամատույց հանձնախմբին։ Էլին Սյունդվալը եղել է Շվեդական քարոզչական կազմակերպության՝ Այսրկովկասում աշխատած վերջին գործիչը։ Վախճանվել և թաղվել է Երևանում¹։

Աստվածաբան քահանա Փեր Փերսոնը (1867–1953) Ուիսալայում 1896 թվականին հրատարակել է «Հայերը և նրանց կարիքները» 24 էջանոց գրքույկը, որտեղ վիճակագրական տվյալներ կան դարավերջին Արևմտյան Հայաստանի հայության վերաբերյալ²։ Էրիք Յոն Լարսոնը (ծն. 1857) նույնպես աշխատել է հայերի հետ Օսմանյան կայսրությունում, Իրանում՝ և Կովկասում։ Նա հեղինակ է երկու նշանակալից գրքույկների՝ թուրքերի կազմակերպած հայկական կոտորածների վերաբերյալ³։ Մոտ 1910 թվականին նա գրել է «Արարատ» բանաստեղծությունը⁴։ Օլգա Մուբերգը (ծն. 1880) հայերի հետ աշխատել է Թիֆլիսում և այլուր, 1909-ին։ Նրա «Հայ կանանց և երեխաների մեջ» հոդվածն ընդգրկվել է Էրիք Յոն Լարսոնի «Արարատի փեշերին»

¹ Տես նրա մասին E. John Larsson, *Vid Ararats...*, էջ 135, *Svenska missionsförbundet. Yttre missionen ...*, էջ 31։ Հայաստանի վերաբերյալ նրա մի քանի նամակներից տես *Missionsförbundet*, 1.05.1915, էջ 138, 15.09.1915, էջ 284, 15.11.1915, էջ 348։

² Per Pehrsson, *Armenierna och deras nod*, Uppsala, 1896. Այս գրքույկի մասին Նորայր Բյուզանդացին 1897-ի հունվարի 16-ին Լեոն Ստերյանցին հղված նամակում գրել է. «Ի նպաստ հայոց հրատարակեցա շվեդերեն brochure մի, Armenierna och deras nod» (սխալմամբ հրատարակվել էր «Armeniersna och d,– ras (sic) nöd». տես Վ. Վարդանյան, Նորայր Բյուզանդացու նամակները, *Լրսբեր հասարակական գիտությունների*, Երևան, 1980, ք. 3, էջ 100)։ Հավանաբար Բյուզանդացին եղել է գրքույկի հովանավորը, քանի որ որսյես հեղինակ նշվում է միայն Փերսոնի անունը։

³ John Larsson, *Förföljeserna och blodbadet i Armenien särskild från år 1894 till år 1897*. Helsingbors, 1897; E. John Larsson, *Vid Ararats...*

⁴ Առաջին անգամ տպագրվել է՝ Rohat Alakom, *Svensk-kurdiska kontakter...* էջ 128։

գրքում¹: Մի քանի տարի անց Մուրեյովը գերմաներենից շվեդերեն է քարգմանել Մ. Փիրանյանի գրքույկը հայոց եղեռնի մասին²:

Քարոզիչ Վիլիելմ Սարվեն (1858–1948) մի քանի անգամ այցելել է Ռուսական կայսրություն և եղել Հայաստանում (Երևան, Էջմիածին, Արարատ, Շուշի): Նա 1902-ին շվեդ ուսուցչուհի Մարիա Անհոլմի և անգլուհի տիկին Ֆրենչի հետ այցելել է Անիի ավերակներ: Սարվեն հայերի հետ իր հանդիպումների մասին գրել է շվեդ քարոզչական մամուլում և իր «Ռուսաստանի ժողովուրդների մոտ» եռահատոր գրքում³: «Հայերը,– գրել է նա,– հրաշալի և զարգացած ազգ են: Նրանք խելոք և ձեռներեց վաճառականներ են, շատերը բարձր դիրք են գրավում և աշխատում են համայնքում բոլորի կյանքը բարելավել: ...Նրանց տները հաճելի են, ընտանեկան կյանքն ավանդապահ է: Նրանց երեխաները սովորաբար շատ լավ դաստիարակված են: Հայկական և թաթարական (ազերիական – Ա. Բ.) գյուղերը միմյանցից այնքան տարբեր են, որքան Կոնգոյում տարբեր են քարոզիչների սուրբապատեղը և հեթանոսական գյուղը»⁴:

Հեշտ չի եղել շվեդ քարոզիչների կյանքը Հայաստանում: Նրանց ճնշել են տեղական իշխանությունները և եկեղեցին: Հայտնի է, որ մի անգամ Իգոլիբում տեղական քահանայի դրոմսով խուզարկել են մի շվեդ միսիոներուհու բնակարանը, որը մանուկներին իր տանը գրեկարդալ է սովորեցրել՝ Ավետարանի հետ միասին⁵:

Կարևոր է նշել, որ թեև շվեդ քարոզիչների հայկական գործունեությունը տևել է 30 տարուց ավելի, նրանք ոչ մի նշանակալից ազդեցություն չեն թողել հայ իրականության վրա:

Այլ շվեդներ

Շվեդ արդյունաբերող Լյուդվիգ Նորելլը (1831–1888) առաջինն է եղել, որ Բաթումից նավթ է արտահանել Եվրոպա՝ 1881-ին: Եղբոր՝ Ռո-

¹ E. John Larsson, *Vid Ararats...*, s. 110-118.

² M. Piranjan, *Blod och låror. Armeniernas lidanden i Turkiet*, Stockholm, 1918.

³ Wilhelm Sarve, *Bland Rysslands folk: i missionens och Röda Korsets tjänst 1882–1922*. d. 1, Stockholm, Svenska missionsförbundet, 1927, d. 2, Stockholm, 1928, d. 3, Stockholm, 1929.

⁴ *Missionsförbundet*, 01.12.1909, s. 341.

⁵ Տե՛ս Մ. Տ. Ա., Նամակներ Կովկասից, *Կոչնակ*, 26.03.1910, էջ 299:

բերտ Նոբելի (1829–1890) հետ Բաքվում հիմնադրելով «Նոբել եղբայրների նավթային ընկերությունը»՝ նրանք առևտրական կապերի մեջ են եղել հայ նավթարդյունաբերողների, երկրաբանների ու ճարտարագետների հետ: Նրանցից և Ռոքշիլդից հետո Բաքվի մնացած առաջնակարգ նավթային ֆիրմաները պատկանել են հայ արյունաբերողների՝ Մանթաշյանին, Ծովիանյանին, Խաչատրյանին¹: Հայտնի է, որ Նոբելների գլխավոր երկրաբանն է եղել հայորդի Սամսոն Ապրեսովը (1874–1969)²: «Շուեդ Նոբելն է, որ ստեղծել է Բաքուն, հայերը զիջանել են իրանց ունեցածը օտար ֆիրմաների և այսօր դրսումն էլ շուեդն է պարծենում այդ նախից հարիւր տեսակ ձեթեր քաշելով»,– գրել է հայ մամուլը 1915-ին³: Մակայն ըստ նորօրյա հետազոտողի, «բացարձակ թյուրիմացություն է այն կարծիքը, թե Նոբել եղբայրներն են եղել Բաքվի նավթարդյունաբերության «հայրերը»: Նրանք Բաքու ոտք են դրել 1875 թվականին և իսկապես մեծ ներդրում են ունեցել արդյունահանումը եվրոպական, համաշխարհային չափանիշների մակարդակին բարձրացնելու գործում», մինչդեռ նրանցից առաջ, տակավին 1850–1854 թվականներին հայերն էին սկսել նավթահանքերի վարձակալումը, որ մեծապես առաջ մղվեց վաճառական Հովհաննես Միրզոյանի (Միրզոն) օրոք՝ հատկապես 1871-ից սկսած⁴:

1897-ին Ստոկհոլմում կայացած արվեստագիտական արդյունաբերական միջազգային ցուցահանդեսին Ռուսաստանի տաղավարում իրենց արտադրանքն են ներկայացրել նաև հայ գործարարները: Հատկապես աչքի են ընկել նավթի գործարանատեր Տեր-Հակոբյանը Նիժնի Նովգորոդից և պետերբուրգցի առևտրական Գյանջյանը, որը, կովկասյան տարագ հագած, իր որդու և դստեր հետ վաճառել է արևելյան ապրանքների՝ գորգեր, ոսկեղեն, արծաթեղեն, մետաքսեղեն⁵: Ցու-

¹ Արդեն 1883-ին հայ մամուլում Ս Տեր-Մարտիրոսյանցը Երևանից զգուշացրել է օտար կապիտալիզմի տիրապետության վտանգի մասին՝ օրինակ բերելով Նոբելներին. «Թող Նրևսանի վաճառականը աչքի առաջ ունենա Նոբել և ընկ., որը իր ձեռքն է զցել այժմ Բազուի ամբողջ նախագործությունը եւ իր ձեռքին է այժմ Բազուի տեղական նախագործարանի բախտը» (*Մշակ*, 27.10.1883):

² М. Гольд, Г. Ланной геолог Новелы, *Энтинная газета*, 16.08.1997.

³ *Տարագ*. Թիֆլիս, 1915, ք. 1, էջ 6:

⁴ Տես Խաչատուր Դադայան, Բաքվի հայկական նավթը, *ԼՂԳ*, Երևան, 6.12.2001, էջ 5:

⁵ *Արձագանք*, 6.08.1897:

ցահանդեսին մասնակցել է Թիֆլիսի «Արձագանքի» թղթակից Տ. Ա.-ն, որը թղթակցությունից բացի գրել է մի ընդարձակ հոդված Ստոկհոլմ քաղաքի մասին¹: Ի դեպ, Ստոկհոլմի ցուցահանդեսին մասնակցած կովկասյան արդյունաբերող Հ. Էնֆիսաճյանն արժանացել է արժաթե մեդալի՝ իր արտադրած ծխախոտի համար²:

Հայ-շվեդական տնտեսական կապերի մասին խոսելիս նշենք նաև, որ XIX դարի վերջին Հալեպի հայ կանանց ձեռակերտ վարագույրները, գլխաշորերը, թաշկինակներն արտահանվել են մի շարք եվրոպական երկրներ, նաև Շվեդիա³:

¹ Տես *Արձագանք*, 19.09.1897:

² *Արձագանք*, 10.09.1897:

³ Հ. Խ. Թովիսովյան, *Սիրիայի և Լիբանանի հայկական գաղթօջախների պատմություն (1841-1946)*, Երևան, 1986, էջ 575:

ԳՐԱԿԱՆ-ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հայագիտությունը Սկանդինավիայում

Շվեդիայում, Դանիայում և Նորվեգիայում եղել են հայագետներ և տարբեր բնագավառների գիտնականներ, որոնք այս կամ այն չափով հետաքրքրվել են հայոց պատմությամբ, գրականությամբ և մշակույթով¹:

Սկանդինավիայում հայագիտության հիմնադրման քվականը և հայ-շվեդական գրական կապերին վերաբերող առաջին տարեթիվը կարելի է համարել 1723-ը, երբ Մտոկիոլմում լույս է տեսել Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» համառոտության լատիներեն թարգմանությունը²: Այն կատարել է շվեդ արևելագետ, փիլիսոփա, Ուիսալայի համալսարանի դասախոս Հենրիկ Բրենները (1669–1732): Նրիտասարգ գիտնականը եղել է 1697-ին Լյուդվիգ Ֆարրիցիուսի գլխավորած Պարսկաստան մեկնած շվեդական պատվիրակության մեջ, որին մասնակցել է հավանաբար որպես թարգման: Նոր Ջուդայում նա որոշ չափով սովորել է հայոց լեզուն, շփվել տեղի հայ ընտանիքների և հոգևորականների հետ: Բրենները Ջուդայում ծանոթացել է յոմինիկյան կրոնավոր Հովհաննես Բարդուղիմեոսի հետ, որը Սպահանում 1699 թվականին համառոտ շարադրել է Մովսես Խորենացու «Պատմության» առաջին երկու գիրքը: Բրենները Բարդուղիմեոսին մասամբ օգնել է թարգմանությունը կատարելիս և հետագայում գրել է ամբող-

¹ Տես Արտաշես Արեղեան, Սկանդինավիան հայագետներ, *Համազգային տարեգիրք*, Գահիրե, 1936. էջ 248-254: Հեղինակը մեծ մասամբ խոսել է Հենրիկ Բրենների և Սոֆյու Բուզգեի մասին, հիշել նաև շվեդներ, իր աշակերտ Սթիգ Վիքսանդերին, Էվալդ Լիդենին, Փեթերսոնի, Շարպանտիեյին, Նիբերգին, դանիացիներ Քայ Բարրին, Հուլկեր Փեդերսենին, Օգե Մեյեր Բենեդիկտսենին և Ինգեբորգ Մարիա Սյրին (վերջինս մի վիսլական ստեղծագործություն է գրել Քարեն Եփիեի մասին):

² *Epitome commentariorum Moysis Armeni de origine et regibus Armenorum et Parthorum. item series principum Iberiae et Georgiae, cum notis et observationibus Henrici Bremneri. Accessit ejusdem Epistola ad... Ericum Benzeliium de praesenti statu quarundam gentium Orientalium.* Stockholm: Horn, 1723. 108 p.

ցական ժանոթագրություններ: Շվեդիա վերադառնալու ճանապարհին (ի դեպ, Հայաստանի և Կովկասի ճանապարհով), 1700 թվականին Բրենները լրտեսության կեղծ մեղադրանքով ձերբակալվել է Ռուսաստանում, քանի որ այդ ժամանակ բռնկվել է ռուս-շվեդական պատերազմը Կառլ XII-ի և Պետրոս Մեծի միջև: Նա ռուսական տարբեր բանտերում մնացել է մինչև 1721-ը, այսինքն՝ մինչև ռուս-շվեդական հաշտության կնքումը (հայտնի որպես Նիշտադյան պայմանագիր՝ 1721-ի օգոստոսի 30-ին): Վերադառնալով Ստոկհոլմ 1722-ի սկզբին՝ Բրենները աստվածաբանության դոկտոր Էրիք Բենգելիուսի հորադրով տպագրել է Խորենացու լատիներեն համառոտությունը¹: Այսպիսով, շվեդ Հենրիկ Բրենները առաջին եվրոպացի խորենացիագետն է²:

Նույն ժամանակահատվածում Ուիսալայի համալսարանում շվեդ ակադավոր աստվածաբան, եպիսկոպոս Ուոլֆ Յելսիուսը (Օլավ Յելսի, 1670–1756) լատիներեն գիտաթեզ է գրել հայ եկեղեցու մասին³:

Տակավին 1818 թվականին դանիացի լեզվաբան Ռասմուս Ռասկը (1787–1832), կանխելով գերմանացի հայագետ Հյուբշմանին, առաջ է քաշել հայերենի՝ իրանական լեզու լինելու իրողությունը: Հետագայում՝ 1826-ին, հրաժարվել է այդ տեսակետից և Ավետալային նվիրված մի ակնարկում, գերմանացի լեզվաբան Հայնրիխ Հյուբշմանից առաջ, նշել է հայերենի անկախ դիրքը: Սակայն քանի որ Դանիայից դուրս

¹ *Epitome commentariorum Moysis Armeni de origine et regibus Armenorum et Parthorum, item series principum Iberiae et Georgiae, cum notis et observationibus Henrici Brenneri. Accessit ejusdem Epistola ad... Ericum Benzelmium de praesenti statu quarundam gentium Orientalium.* Stockholm, 1723. Տե՛ս մասնավորապես գրքի առաջին մասը (“Breve commentariolum de origine nationis Armenorum”, էջ 1-23, “Notae ad commentariolum de origine Armenorum”, էջ 49-74)։

² Բրենների մասին մանրամասն տե՛ս Պետրոս Յովհաննիսեան, Հենրիկուս Բրենները և Մովսէս Խորենացու «Հայոց Պատմութեան» լատիներեն համառոտագրութեան առաջին բարգմանությունը, *Հայկազեան հայագիտական հանդես*, հ. ԺԹ, Պէյրուք, 1999, էջ 123-140: Տե՛ս նաև Բրենների նամակը Բենգելիուսին՝ Գոհար Մուրադյանի բարգմանությամբ և ժանոթագրություններով (Ուշ միջնադարի շվեդ հեղինակը Կովկասի և Ռուսաստանի ժողովուրդների մասին, *Իրան-համէ*, 1995, ք. 6, 1996, ք. 1, էջ 22-29)։

³ Olav Celsi, *Dissertatio de hodierno statu Ecclesiae Armenorum*, 1726, Upsalae.

դանիերեն շատ քչերն էին կարդում Ռասկի այդ տեսությունը լայն տարածում չի գտել¹:

Նույն ժամանակահատվածում Հելսինկիի համալսարանի դասախոսներից քահանա Իվար Ուլրիք Վալլենիուսը (1793–1834) հետաքրքրվել է հայոց լեզվով²:

Հայ եկեղեցու հանդեպ շվեդների հետաքրքրությունը շարունակվել է հաջորդ հարյուրամյակում ևս: Շվեդական համալսարանական մյուս քաղաքում՝ Լունդում 1843 թվականին լեզվաբան Յուհաննես Լոնստ Ռիցը (1815–1868) և դոկտոր Ֆերդինանդ Լյուդովիկ Բորգսթրյոմը հրատարակել են Գրիգոր Լուսավորչի վարքը՝ միջնադարյան շվեդական աղբյուրների հիման վրա³:

1860-ին շվեդ բանասեր Գուստավ Էդվարդ Քլեմմինգը (1823–1893) հրատարակել է շվեդական թարգմանական հնագույն հուշարձաններից մեկը՝ կարդինալ Բոնավենտուրայի (1221–1274) խորհրդածությունները քրիստոնեության վերաբերյալ և Սիմեոն Մետափրաստեսի «Հայ սուրբ Գրիգորի կյանքը և նահատակությունը» շվեդերեն թարգմանությունը, կատարված XIII դարում⁴:

Նորայր Բյուզանդացու վկայությամբ՝ հայերենով հետաքրքրվել է Ուփսալայի համալսարանի արևելագետ, նույն համալսարանի սեմական լեզուների ուսուցչապետ Կառլ Ջետերստենը (1866–1953), որը հողված է գրել Հենրիկ Բրեննների մասին⁵:

¹ Ռոբերտ Ա. Ֆոուս. Հայնրիխ Հյուբմանը՝ հնդեվրոպական լեզուների շարքում հայերենի իսկական տեղը որոշողը, *Իրան-նամե*, 1993, ք. 6, էջ 6:

² Ivar A. Heikel, *Helsingfors universitet 1640–1940*, Helsingfors, 1940, s. 401.

³ Johannes Ernestus Rietz, Ferdinandus Ludovicus Borgström, eds. *Scriptores suecici medii aevi cultum culturamque respicientes*, vol. 1. *Vita S. Gregorii Armeniensis*, Lundae, 1843.

⁴ *Bonaventuras betraktelser öfver Christii Lefverne: Legendan om Gregorius af Armenien*, efter gamla handskrifter utgifna af G. E. Klemming, Stockholm, 1860. Այս երկը Գրիգոր Լուսավորչի վարքն է՝ կատարված Ազարանգեղոսի հունարեն բնագրի Բոլլանդյանների հրատարակությունից (տես Արսեն Ղազիկյան, *Հայկական նոր մատենագիտություն եւ հանրագիտարանի հայ կեանքի*, հատոր Ա, Վենետիկ, 1909, էջ 17): Շվեդաբնակ բանասեր Նորայր Բյուզանդացին իր նամակներից մեկում ակնարկել է, որ մտադիր է իր հրատարակած «Քննատեք» հանդեսում հողված գրել «Շվեդական Ազարանգեղի վրա» (Վ. Վարդանյան, Նորայր Բյուզանդացու նամակները Սուրբաս Պարոնյանին, *Լրաբեր հասարակական գիտությունների*, 1976, ք. 11, էջ 94): հավանաբար նա նկատի է ունեցել Քլեմմինգի հրատարակությունը:

K. V. Zetersteen, *Svensk Biografisk Lexikon*, sjätte bandet, Stockholm, 1926, s. 214-217.

Եվրոպական լեզվաբանության մեջ շվեդ գիտնականներն առաջիններից են եղել, որ շեշտել են հայերենի կարևորությունը համեմատական լեզվաբանության համար: Ծվեդ ամենահայտնի լեզվաբաններից մեկը՝ Էվալդ Լիդենը (1862–1939), եղել է նաև հայագետ, հեղինակել է «Հայկական հետազոտություններ» (1906), «Մի ներդրում հայերենի հնչյունաբանության մեջ» (1911) և «Արմենիակա» (1933) գերմաներեն աշխատությունները, նաև «Մի ներդրում հայերենի հնչյունաբանության և բառակազմության մեջ» աշխատությունը շվեդերեն (1912): Լիդենը վարժել է հայերեն բառերը ստուգաբանել շվեդերենի, իսլանդերենի, նորվեգերենի և դանիերենի համեմատությամբ:

Լուոդի (Ծվեդիա) համալսարանի պրոֆեսոր Հերբերթ Փեթերսոնը (1881–1927) իր «Արիական և հայկական ուսումնասիրություններ» գերմաներեն աշխատության մեջ հնդեվրոպական լեզուների 85 բառ համեմատել է նաև հայերենի հետ, տվել 13 հայերեն բառերի ստուգաբանությունը¹: Ուփսալայի համալսարանի պրոֆեսոր, արևելագետ-իրանագետ Հենրիկ Սամուել Նիբերգը (1889–1974) 1926-ին «Մոնոօրիենտալ» հանդեսում հրատարակած պահլավերենի մասին հոդվածում ստուգաբանել է նաև հայերեն բառեր, իսկ հին Իրանի կրոնի վերաբերյալ աշխատության մեջ օգտվել Եզնիկ Կողբացուց²: Նա ծանոթ է եղել հայ գրականությանը, գնահատել Արշակ Չոպանյանի «Վարդևնիք Հայաստանի» ֆրանսերեն հատրվները:

Ուփսալայի համալսարանի պրոֆեսորներ Յեռ Վիդենգրենը (1907–1996) և Սթիգ Վիքանդերը (1908–1983) տիրապետել են գրաբարին: Վիքանդերը եղել է ականավոր գիտնական Արտաշես Աբեղյանի ուսանողը: Հեղինակ է հայ-իրանական ուսումնասիրություններ ընդգրկող մի մենագրության³: Նա որոշ ժամանակ գրաբար է դասավանդել Ուփսալայի համալսարանում: Վիդենգրենը հեղինակ է հին իրա-

¹ Herbert Petersson, *Arische und Armenische Studien*, Lund, 1920.

² Henrik Samuel Nyberg, *Hilfsbüch des Pehlevi, Pehleviwörter und Glossar*, Upsala, 1931; *Die religionen des alten Iran*, Leipzig, 1938.

³ Stig Wikander, *Feuerpriester in Kleinasien und Iran*. Lund, 1946; *Problemes irano-arméniens*, Lund, 1948.

նական կրոնի մասին աշխատության, որտեղ անդրադարձել է նաև հայոց պատմությանը¹:

Ուփսալայի համալսարանի արևելագիտական մամուլում լույս են տեսել նաև ոչ շվեդ գիտնականների հայագիտական երկեր, այլ քվում՝ իտալացի Ա. Չանոլլիի և հայ Պոլ Լսաբալի (Լսաբալյան)²:

Գյոթեբորգի համալսարանի սանսկրիտի և համեմատական լեզվաբանության պրոֆեսոր Յալմար Ֆրիսքը (ծն. 1900) նույնպես զբաղվել է հայերենի ստուգաբանությամբ: Իր «*Etyma Armeniaca*» գրքում նա տվել է ութ հայերեն բառի ստուգաբանությունը³: Հայագիտական հետաքրքրություններ են ունեցել նաև երեք այլ շվեդ գիտնականներ՝ Ուփսալայի համալսարանի ուսուցչապետ Կառլ Հելլեն Ռոբերտ Թուսենտ Շարպանտինեն (1884–1935), համեմատական լեզվաբանության մասնագետ պրոֆեսոր Թուրե Թուրբյորնսոնը (1864–1948) և սլավոնիստ Գունար Գունարսոնը (1899–1987)⁴:

Հայաստանով հետաքրքրվել են ոչ միայն շվեդ բանասերներ, այլև աստվածաբաններ, պատմաբաններ, արվեստաբաններ, աշխարհագրագետներ: Շվեդ արևելագետ և արվեստաբան Ֆրեդրիք Մարթինը (1868–1933) զբաղվել է հայկական գորգերով, դրանց մասին խոսել իր «Արևելյան գորգերի պատմությունը մինչև 1800 թվականը» անգլերեն աշխատության մեջ⁵: Նա է առաջինը գրել 1680 թվականին ստեղծված և արվեստաբանության մեջ հայտնի «Գոհար» գորգի մասին (թեև գորգը նկարագրել է նաև Նորայր Բյուզանդացին⁶): Մարթինը նաև առաջին գիտնականներից էր (Ֆ. Մարթեի հետ), որը 1910-ի Մյունխենի ցուցահանդեսում ուշադրություն է դարձրել մի խումբ հայ-

¹ Geo Widengren, *Die Religionen Irans*. Stuttgart, 1965.

² Shu A. Zanolli, La pena escatologica del gelo in documenti della letteratura armena, *Le Monde Oriental*, Uppsala, 1924, no 17. Paul Essabal, Armenian *hariwr*: 'Hundred. *Orientalia Suecana*, no 13, 1964, p. 84-87.

³ Hjalmar Frisk, *Etyma Armeniaca*, Goteborg, 1944.

⁴ S. Lorelli, Armenisk kultur och svensk forskning, *Svenska Dagbladet*, Stockholm, 23.01.1951.

⁵ F. R. Martin, *A History of Oriental carpets before 1800*, London, 1908.

⁶ A. S., Les Tapis Armeniens. *Revue des etudes armenien*, tome I, 1920, p. 123.

կական գորգերի վրա, որոնք ենթադրվում էին որպես հայկական և անվանել է դրանք վիշապագորգեր¹:

Ազգագրագետ Նիքոլաս Ֆոքքերը (ծն. 1908) արևելյան գորգերին նվիրված իր աշխատության մեջ² ներառել է նաև Հայաստանի և Կովկասի հայկական շրջանների գորգերը: Նա հայկական է համարել Արցախի գորգերը՝ նրանց մեջ առանձնացնելով Չելաբերդ և Խնձորենկ գյուղերինը (քեև վերջինս Սյունիքում է), իսկ Լուռվա և Սևանի գորգերը համարել Ղազախի խմբից: Ֆոքքերի սույն տիպաբանությունը բավական վիճելի է: Այս բնագավառի մեկ այլ մասնագետ՝ Ջոյուր Լարսոնը (ծն. 1903), գրելով Արցախի գորգերի մասին, երբեք չի նշել դրանց՝ հայ արվեստին պատկանելիության մասին, իսկ Օսմանյան կայսրության տարածքում գտնվող հայկական քաղաքներում ստեղծված մի շարք գորգեր համարել է թուրքական³:

1948 թվականին «Ուփսալայի համալսարանի աշխարհագրության ինստիտուտի սեղեկագրերի» թիվ 59-ը Յոն Ֆրյոդինի «Թրքահայաստան և Քրդստան» աշխատությունն է՝ հրատարակված քարտեզներով և լուսանկարներով⁴:

Արդի շվեդ գիտնականներից հայկական խնդիրների նկատմամբ հետաքրքրություններ ունեն հետևյալ անձինք. Ուփսալայի համալսարանի երկու աստվածաբան պրոֆեսորներ Անդերս Հյուլթգորդը (ծն. 1936) և Յորան Գունները (ծն. 1950) հետաքրքրվել են նաև հայ իրականությամբ: Առաջինի հոդվածներից կարող ենք հանդիպել «Aarhus Armeniaca» և «Դասական հայ մշակույթը. ազդեցություններ և ստեղծագործականություն» անգլերեն ժողովածուներում (1982)⁵: Յո-

¹ Mania Ghazaryan, *Armenian Carpets*, Moscow, 1985. p. 57.

² Nikolas Fokker, *Kaukasiska mattor av igår*, Stockholm, 1979, s. 42-45.

³ Knut Larson, *Orientaliska mattor*, Stockholm, 1991, s. 125-142.

⁴ Jon Frödin, *Turkiska Armenien och Kurdistan, Meddelanden från Uppsala universitets geografiska institution*, Uppsala, Ser. A, N. 59, 1948.

⁵ Anders Hultgård, *L'eschatologie des Testaments des Douze Patriarches*, vol. II, composition de l'ouvrage, textes et traductions, Uppsala, 1982; Artavazd – demon eller frälsarc? *Religionsvetenskapliga studier*, Religio 12, Lund, 1983, s. 107-116.

րան Գունները գրել է մասնավորապես հայ գաղթօջախների (նաև Շվեդիայի) մասին¹:

Լունդի համալսարանի խորհրդագիտության և պատմության դոցենտ Քլաս Յորան Կառլսոնը (ծն. 1955) վերլուծական աշխատություն է գրել Խորհրդային Հայաստանի վերջին տարիների մասին², հանդես եկել Հայաստանի նորագույն պատմությանը վերաբերող հոդվածներով³: Լունդի համալսարանի պատմության բաժնում բակալավրիատի թեզ է գրել Մարիա Կառլսոնը արևմտյան գիտնականների կողմից հայոց ցեղասպանության ուրացման վերաբերյալ՝ կենտրոնանալով հատկապես 1894–1896 թ. համիդյան ջարդերի, 1915-ի Մեծ եղեռնի և 1919–1923 թթ. ետպատերազմյան շրջանի գործողությունների վրա:

Ուփսալայի համալսարանի դասական լեզուների ինստիտուտի դոցենտ Էվա Բալիցկա Վիտակովսկան իր «Խաչելությունն առանց խաչյալի եթովպական արվեստում» աշխատության մեջ⁴ գուգահեռներ է անցկացրել հայ միջնադարյան արվեստի հետ: Նույն համալսարանի աֆրո-ասիական լեզուների ինստիտուտի դասախոս թուրքագետ Էլժբետա Շվիեցիցկան ուսումնասիրել է XVII դարում Իտալիայում բնակված տալգրիչ Հովհաննես Անկյուրագու (Ջուաննի Մոլինո) գործունեությունը⁵:

Շվեդ հետազոտող Ուլֆ Բյորքլյունդն ուսումնասիրություն է նվիրել հայ Սփյուռքին. որը լույս է տեսել 2001-ին Ստոկհոլմում հրատարակված «Մի քանի կալվածք մեկից. հանրային անարոպոլոգները դաշտային հետազոտությունների մասին» հոդվածների ժողովածու-

¹ Տես, օրինակ, Göran Gunner, Armenicma – ett folk i Diaspora, *Nord Nytt*, 20, 1984, էջ 58-62 և այլն:

² Klass-Göran Karlsson, *Armenien: fran berget Ararat till det berginga Karabach*, Göteborg, 1990.

³ Տես օրինակ *Gamla folk och nya stater: det upplösta Sovjetimperiet*, ed. S. Gustavsson, I Svanberg, Stockholm, 1992, էջ 296-305:

⁴ Տես Ewa Balicka-Witakowska, *La crucifixion sans crucifié dans l'art éthiopien: l'iconographie lochrétienne de l'antiquité tardive*. Bibliotheca Nubica et Aethiopica 4. Warsaw-Wiesbaden, 1997: Տես այս գիրքը մեր ուսերեն ներկայացմամբ («Բանրեր երևանի համալսարանի», 1998, ք. 2, էջ 211-212):

⁵ Տես Elżbieta Świącicka, *Interpreter Yovhannes Ankiwrac*”i also called Giovanni Molino, *Studia in honorem Stanisłai Stachowski Dicata*, vol. XXXVI, Folia Orientalia, Krakow 2000, էջ 329-342.

ում¹: Այնտեղ հա մասնավորապես պատմել է գրող Վսիե Օշականի մասին²:

Հայագիտության մասնակի հետաքրքրվող հատուկեմտ գիտնականներ կան նաև սկանդինավյան մյուս երկրներում: Նորվեգիայի հայագետներից է լեզվաբան Սոֆոս Բուզգեն (1833–1907), որն ուսումնասիրություններ է կատարել հայերենի և էտրուսկերենի համեմատական քննության, հայերենի ստուգաբանության, գոթերենի վրա հայերենի ունեցած հնարավոր ազդեցության վերաբերյալ³, ինչպես նաև հայագետ-վրացագետ Հանս Կոզթը, որը հեղինակ է գրաբարի շարահյուսության, կովկասյան լեզուների փոխառնչություններին նվիրված աշխատությունների⁴: Նորվեգացի լեզվաբան Էրլինգ Ռավմեսը նույնպես զբաղվել է գրաբարի քերականությամբ⁵:

Գանլյացի հայագետներից են լեզվաբան Հոլգեր Փեդերսենը (զբաղվել է գրաբարի դերանուններով⁶), պատմաբան Ա. Զրիսթենսենը, Իես Փեթեր Ասմուսենը (զբաղվել է Իրենեսու Լյուդղյունացու երկերով, որոնք պահպանվել են հայերեն թարգմանություններով)⁷: Օրիու-

¹ Ulf Björklund, Att studera en diaspora: den armeniska forskringringen som fölt, *Flera fölt i ett. Socialantropologer om translokala föltstudier*, red. Ulf Hannerz, Stockholm, 2001, s. 86-107.

² Սույն հատվածը մեր կատարած հայերեն թարգմանությանը տե՛ս *Հասարակ*, 16-17.02.2003: Տես նաև Ա. Björklund. 'Armenians of Athens and Istanbul: the Armenian Diaspora and the "Transnational" Nation', *Global Networks: A Journal of Transnational Affairs*. 3 (3) (2003), էջ 337-354:

³ Sophus Bugge, *Etruskisch und Armenisch Sprachvergleichende Forschungen*, Christiana, 1890. Beiträge zur etymologischen der armenischen Sprache, Christiana: In Commission bei J. Dybwad. 1898. Über den Einfluss der armenischen Sprache auf die Gothische. *Zeitschrift für armenische Philologie*, Marburg, 1, N 2, 1902. *Das Verhältnis der Etrusker zu den Indogermanen und der vorgriechischen Bevölkerung Kleinasiens und Griechenlands*, Sprachliche Untersuchungen, Strasburg, 1909.

⁴ Տես օրինակ Hans Vogt, Les deux thèmes verbaux de l'arménien classique. Etudes sur la traduction des Evangiles, *Nordisk Tidsskrift for Sprogvidenskap*, IV, 1930. Les groupes nominaux en arménien et géorgien anciens", նույն տեղում, V, 1932; Etudes sur la syntaxe de l'arménien classique, նույն տեղում, VIII, 1937. Armenia et Caucasicque du Sud, նույն տեղում, IX, 1938. La parenté des langues du Caucase, նույն տեղում, XII, 1942 և այլն:

⁵ Erling Ravnæs, *The Chronology of the Sound Changes from Proto-Indo-European to Classical Armenian*. Oslo, 1991.

⁶ Holger Pedersen, *Les pronoms démonstratifs de l'ancien arménien: Avec un appendice sur les alternances vocaliques indo-européennes*. Copenhagen, 1905.

⁷ Jes Peter Asmussen, *Irenaeus' bevis for den apostolske forkyndelse: oversættelse fra armenisk*. Copenhagen: G. E. C. Gads, 1970.

սի համալսարանում 1982-ին կայացել է հայագիտական գիտաժողով և լույս է տեսել զեկուցումների ժողովածու¹: Հատկապես հայկական միջ-նադարյան բանսիրական հետաքրքրություններ ունի Օրիուսի համալսարանի ուսուցչապետ, քանասեր-պատմաբան Հեննինգ Յ. Լեմանը²: Այսրկովկասի հանրապետությունների նորագույն պատմությանը հետաքրքրվել են նաև դանիացի պատմաբաններ Թուրբեն Հանսենը, Մյորեն Թեյսենը և Լեմա Հյոգլյունը³: Օրիուսի համալսարանում գործել է հայագիտական կենտրոն, որը հրատարակել է մի քանի գիտական աշխատություն: Հայ մշակույթով հետաքրքրվել է նաև դանիացի քանասեր Սվեն Նեստորը, որը Հայաստանից ստացել է համապատասխան գրականություն: Ի դեպ, XIX դարից Կոպենհագենի կենտրոնական գրադարանում պահվում է հայերեն մի ձեռագիր՝ *Codex Armenicus*⁴:

Հայկական ցեղասպանության և մասնավորապես դանիական արխիվներում հայկական հարցին վերաբերող փաստաթղթերի ուսումնասիրմամբ է զբաղվում Մաթիաս Բյորնլյունը⁵:

¹ Aarhus Armeniaca, *Acta Jutlantica*, Humanities series 56; *Acta Jutlandica* 57, Aarhus, 1982.

² Henning J. Lehmann, *Per piscatores: studies in the Armenian version of a collection of homilies by Eusebius of Emesa and Severian of Gabala*, Aarhus, 1975; նույնի, *Armenierne: kultur og historie* [Viby:] Centrum, 1984; Henning J. Lehmann, J. J. S. Weitenberg (eds.), *Armenian texts, tasks and tools*, *Acta Jutlandica* 69:1; Humanities Series 68. Aarhus, 1993.

³ Torben Hansen, Søren Theisen. *Transkaukasien: Armenien, Aserbajdsjan og Georgien: en landbeskrivelse. Publikationer fra Det Sikkerheds- og nedrustningspolitiske Udvalg 107*, Copenhagen, 1995. Lena Høglund, *Armenien Aserbajdsjan*, Copenhagen, 1996.

⁴ Այս մասին հիշատակել է արևելագետ Էմիլ Դիլոնը Քարոլթե Պատկանյանին զրաժնամակում. տե՛ս Մատենադարան, Պատկանյանների ֆոնդ, թղթապանակ 146, վավերագիր 72:

⁵ M. Bjørnlund. When the Cannons Talk, the Diplomats Must be Silent – A Danish diplomat in Constantinople during the Armenian genocide, *Genocide Studies and Prevention*, Vol. 1, No. 2, Fall 2006, pp. 197-223. Before the Armenian Genocide: Danish Missionary and Rescue Operations in the Ottoman Empire, 1900-1914, *Huigazian Armenological Review*, 2006, pp. 141-156. M. Bjørnlund et al, “¿Que es el Genocidio? En la búsqueda de un denominador común entre definiciones jurídicas y no jurídicas,” *Genocidio: La administración de la muerte en la modernidad*, red. Daniel Feierstein, Caseros: Universidad Nacional de Tres de Febrero 2005, pp. 17-48. M. Bjørnlund & Torben Jørgensen, “Hvad er folkemord?” *Historie & Samfundsfag: Folkemord og didaktik*, Vol. 43, No. 4, December 2004, pp. 5-10. M. Bjørnlund, “Seksuel vold under det armenske folkedrab,” www.historie-nu.dk, december 2006. Scandinavia and the Armenian Genocide, *The Armenian Weekly*, 26.04.2008.

Օսլոյի համալսարանի մի խումբ ուսանողներ նախաձեռնել են «Eter Lemkin» («Լեմկինից հետո») վերտառությամբ հանդես՝ նվիրված ցեղասպանության և բռնության խնդիրներին: Այստեղ հաճախ ներկայացվում են հայոց ցեղասպանությանն առնչվող հոդվածներ: Մասնավորապես 2009 թվականի առաջին հատորը (թիվ 1) նվիրված էր «Ցեղասպանության ուրացումը և նրա հանդեպ ռեալիզմները» թեմային: Այստեղ նորվեգացի հեղինակներ Մադա Դահլ Գյեֆսենը և Անյա Վեդե Սվեննը քննարկել են թուրքերի կողմից հայոց ցեղասպանության ուրացման խնդիրը, քննադատել նորվեգացի փիլիսոփա Ռ-ազնար Նաեսին, որը վիճարկում է ցեղասպանություն եզրի գործածումը հայոց եղեռնի առնչությամբ:

Ֆինն պատմաբան, քաղաքագետ, արևելագետ-կովկասագետ Անտերո Լեյցինգերին, որը զբաղվում է XX դարի Կովկասի ժողովուրդների նորագույն պատմության, նաև Ֆինլանդիայի գաղթականների հարցերով, իր աշխատություններում անդրադարձել է նաև հայ ժողովրդին: Նրա խմբագրությամբ լույս է տեսել «Կովկասը և արատավոր դաշինքը» ժողովածուն¹:

Իսլանդացի հեղինակ Արեվիուս Նիլսոնը (1910–1992) հանդես է եկել «Փրկության դարեր. հայկական եկեղեցին» գրքով²: Իսլանդիայի համալսարանից Ինգվիլբյորգ Թորիսդոթթիրը (ծն. 1969) ուսումնասիրում է Վիլյամ Մայրյանի ստեղծագործությունը և նրա հայկական առնչությունների պատմությունը: 2009-ին Հերման Թոր Թրախնսոնը (ծն. 1985) թեկնածուական ատենախոսություն է գրել «1915–1917 թթ. հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչումը» թեմայով՝ իսլանդերեն լեզվով:

Այստեղ նշենք, որ Շվեդիայի տարբեր թանգարաններում և գրադարաններում պահվում են հայ մշակույթի ոլորտ արժեքներ: Ուիսապայի համալսարանի նշանավոր գրադարանում (Քարոլինա Ռեդլիվիլա) պահվում են նաև հայերեն ձեռագրեր: Գերանց մասին առաջին անգամ

¹ *Caucasus and an unholy alliance*: edited by Antero Leitzinger, Vantaa, 1997. Այս գրքի Արս Սանճյանի գրախոսությունը տես *Հայկազեան հայագիտական հանդես*, ԺԷ. 1997, էջ 567-573:

² Arclius Niésson, *A bjargi aldama: armenska kirkjan*, Reykjavik, 1976.

վկայել և նկարագրել է ֆրանսիացի հայագետ Ֆրեդերիկ Մակլերը¹։ XI դարում արաբերենից թարգմանված բժշկական մի գիրք՝ արտագրված 1652-ին, XV–XVI դարերում ընդօրինակված Գրիգոր Տաթևացու աշխատություններից մեկը (854 էջ), XVII դարի ձեռագիր մի մասյան (289 էջ), որտեղ ընդգրկված են վկայաբանական և այլ բնույթի երկեր և 1681-ին Կոստանդնուպոլսում ստեղծված մի հմայիլ՝ գրված և նկարագրված թղթ զլանի վրա²։ Սրանցից առաջինը ձեռք է բերել Օսմանյան կայսրությունում շվեդական հյուպատոս Ֆ. Վ. Սփիեգելբալլը 1890-ին։ Չմյուռնիայում։ Մյուսները շվեդ արևելագետ Ֆրեդրիք Մարթինը ձեռք է բերել 1894–1895 թվականներին Արևելք կատարած իր ճանապարհորդության ընթացքում։ Ենթադրվում է, որ Մարթինը դրանք գնել է Կոստանդնուպոլսում, հայտնի հավաքորդ Տիգրան խան Քելեկյանից։ Հետագայում Մարթինը հիշել է Քելեկյանին իր հուշերում³։

Բժշկական ձեռագիրն արտագրվել է Դիարբեքիրում, առաջին մասը XI դարի գրչագիր է, որին հետևում է Ամիրդովլաթ Ամասիացու աշխատությունից մի հատված։ Ձեռագրի ամենաարժեքավոր մասը Օսղկազարի վերաբերյալ ճառի մի հատված է՝ գրված բամբակե թղթի վրա, որ կարող է լինել XII–XIII դարերի։ Այս ձեռագրի ստացման մասին ծանուցել է շվեդական մամուլը,⁴ իսկ գիտական նկարագրությունը կատարել է Նորայր Բյուզանդացին⁵։

Կա նաև 13 էջից բաղկացած մի տետրակ՝ փիլիսոփայական բնույթի մի գործ, որ կրում է «Երբեակ թուրք Առեալ ի լոկոյ լուտոյ բա-

¹ Frederic Macler. Rapport sur une mission scientifique en Belgique, Hollande, Danemark et Suede..., *Nouvelles archives des missions scientifiques et litteraires*, 22, 1917–1924, Paris, p. 454–467.

² Այս հմայիլն ուսումնասիրել է Ռուսալայի համալսարանի դոցենտ Էվա Բալիցկա Վիստրյուկյան (տե՛ս Ewa Balicka-Witakowska, En armenisk magisk rulle i Uppsala universitetbibliotek. *Byzantiska sällskapet bulletin*, Uppsala, 15, էջ 25–32):

³ F. R. Martin, *Sett, hört och känt*, Stockholm, 1933, p. 68–69.

⁴ *Aftonbladet*, 9.06.1891.

⁵ Այս ձեռագրի մասին տես նրա նամակները, ուղղված Կառլ Չեստրասենին (Վարազդատ Վարդանյան, Արծվի Վարդանյան, Նորայր Բյուզանդացու անտիպ նամակներից, *Լրաբեր հասարակական գիտությունների*, 1979, p. 5, էջ 95) և Գրիգորիս Գալենդրյարյանին (Նորայր Ն. Բիզանդացի. *Նամակներ Կիենևայի Մխիթարեանների*, Կրաս. պատ. պատ. Մարտիրոս Մինասեան, Պէյրոս, 1992, էջ 34–36):

նին 'ի վերայ արտաքին պաշտօնի, 'ի վերայ անմահութեան բանական հոգոյ և 'ի վերայ շատ անձնիշխանութեան» վերտառությունը և գրված է 1813-ի մարտի 20-ին, Կոստանդնուպոլսում:

Քարոլինա Ռեդիվիվայում կա նաև հայերին վերաբերող մեկ այլ ձեռագիր՝ պարսկերեն-թուրքերեն բառարան, հայերեն նշումներով, որ կատարել է Ջոյունիայում Իտալիայի դեսպանատան հայագրի թարգման Գ. Գալլոն: Բառարանը թվագրված է՝ 1681:

Այս ձեռագիրը գրքերից բացի գրադարանում պահվում են նաև 1666-ին Ամստերդամում լույս տեսած հայերեն Աստվածաշունչը, ինչպես նաև նոր և նորագույն հրատարակություններ (ի դեպ, հայերեն և հայագիտական գրքերի ներկայանալի հավաքածու ունի նաև Ռուսաստանի համալսարանի աֆրո-ասիական լեզուների ինստիտուտի գրադարանը): Քարոլինա Ռեդիվիվայի հայերեն գրականությունը մեծացել է այն բանից հետո, երբ համալսարանը փարիզաբնակ մտավորական Վարդան Պաստակյանից գնել է նրա հարուստ գրադարանը¹:

Մասնագետները հայկական են համարում Ստոկհոլմի պատմության բանգարանում պահվող թռչնագարդ գորգը և Գլոթերորգի թանգարանի դեկորատիվ արվեստի և արհեստների թանգարանում պահվող թռչնագարդ գորգի կտորները²: Ստոկհոլմի Ազգային թանգարանում պահվում է նաև մեկ այլ հայկական գորգ՝ գործված XVII դարում³:

Գրական վաղ կապերը

Հայ-սկանդինավյան գրական կապերը ներառում են փոխադարձ թեմաների արտացոլման սակավաթիվ դեպքերը և թարգմանությունները: Սույն գլխում մենք նպատակ չունենք գրականագիտական վերլուծություն կատարել, այլ պարզապես ներկայացնել հայ և օտարալեզու աղբյուրներից միավոր առ միավոր ժողոված տեղեկությունները՝ որպես ատաղձ սույն թեմայով կատարելիք մանրամասն վերլուծական ուսումնասիրության:

¹ Այս գրադարանի մասին տե՛ս Lousavan Hatamian, *Pastakians armenologiska bibliotek*, Borås, 1992:

² Mania Ghazaryan, *Armenian Carpets*, p. 30.

³ Նույն տեղում, էջ 80:

Շվեդիա: Նախորդ շարադրանքում նշվեցին հայ մատենագրության մեջ սկանդինավյան երկրների հիշատակումներ և մասնավորապես շվեդ հեղինակների ուղեգրություններում հայ ժողովրդի մասին հիշատակություններ. որոնք ինչ-որ չափով վերաբերում են նաև գրական առնչություններին:

Ինչպես նշվեց, XI դարի որոշ սկալդերի երգերում հիշվել են հայերը. մեր պոպոսումների ժամանակ, ցավոք, մեզ չեն հանդիպել այդ երգերը:

Երկրորդ վարկածը վերաբերում է XII դարի հայ բանաստեղծ Գրիգոր Տղայի (1133–1194) ստեղծագործությանը: Վերջինիս «Ահա ձայնեն ձայն ողբագին» սկսվածքով վիպերգում (հայտնի որպես «Ողբ Երուսաղեմի») հիշատակված են եվրոպական մի շարք երկրներ և ժողովուրդներ, որոնց անունները թվարկում է մահմեդականներից զրավված անձնավորված Երուսաղեմը: Նա ողբում է, որ Եվրոպայից շատերը կարող էին օգնության հասնել, սակայն այդպես էլ ոչ ոք չի սատարել իրեն («Եւ ոչ որ չհասաւ ինձ ի թիկին»), և անունների երկար շարքը նա եզրափակում է հետևյալներով. «Ոչ Յտօռին և Պօլանին¹...»: Վիպերգի ֆրանսերեն թարգմանիչ Էդուար Դյուլորինն այս սուղը թարգմանել է «ոչ շվեդները, ոչ լեհերը» (“Ni le Suédois ou le Polonais”²): Իսկ թե որտեղից է ֆրանսիացի հայագետը գտել, որ «Յտօռին»-ը շվեդներն են՝ առաջմ մեզ ստույգ հայտնի չէ: Թերևս կարելի է նմանություն տեսնել Ստոկիոլմ քաղաքի անվան առաջին վանկի և «Յտօռինի», ինչպես նաև սկանդինավյան դիցաբանության Թոր աստծու անվան միջև...

Եթե հաշվի չառնենք վերոնշյալ երկու վարկածները, ապա հայշվեդական գրական առնչությունների առաջին ժամանակաշրջանը պետք է համարել XVI դարը: Արդեն նշվեց, որ XVI դարի ճանապարհորդ-մատենագիր Փիրգաստե Գափանեցին 1587-ին այցելել է եվրոպական մի շարք երկրներ, նաև Շվեդիա և Դանիա:

¹ Գրիգոր Տղա. *Բանաստեղծություններ և սրեմներ*, էջ 268:

² Ed. Dulaurier, *Recueil des historiens des croisades documents arméniens*, Paris, LXIX, 1869, p. 282. Վիպերգի իրատարակիչ Ասատուր Մնացականյանը հաստորի անվանացանկում (Գրիգոր Տղա, *Բանաստեղծություններ և սրեմներ*, էջ 450. «Յտօռին»-ի դիմաց գրել է «շեդացիներ»): անշուշտ վրիպակ է. պիտի լինի շվեդացիներ):

Հագորդող հայ հեղինակը, որ հիշատակել է Շվեդիան, Միմեոն Լեհացին (1584–1637) է: Լեհ-շվեդական պատերազմի առիթով նա մի քանի անգամ տարբեր գրություններում տվել է հյուսիսային այդ երկրի և ժողովրդի անունը: 1635-ին գրած իր «Տարեգրության» մեջ «Արշաւանք Վլատիսլաւ քազարոյի ի վրայ Շվէտոս» գլխում Լեհացին մասնավորապէս նշել է. «Ի քին Ռ-ՉԴ, ապրիլ ԺԵ. գնաց Վլատիսլաւն ի վերայ Շվէտոս քազում զօրօք և ԾՌ- խազախով. որ ապստամբել էր վաղուց յետէ ի հօրէն... եւ որչափ անհաւատ կան՝ միսքան եղեն. զի եւ Շվէտոն անհաւատիցն է»¹: Տվյալ դեպքում «անհաւատը» պետք է հասկանալ այն, որ շվեդները լյութերական էին: Այս բնորոշումը Լեհացին մի քանի անգամ օգտագործել է շվեդների առումով, նկատի ունենալով, որ նրանք լեհերի հակառակորդն էին: 1629-ին Լվովում գրված մի Ոսկեփորիկի հիշատակարանում Լեհացին դարձյալ «անհաւատ» է կոչել շվեդներին («...անհաւատ ուրացողն որ կոչի Շվէտ»²): Նույն հեղինակը 1636-ին գրած «Մեկնութիւն Հնգամատենին» գրքի հիշատակարանում, պատմելով Լեհաստանի Վլադիսլավ քազավորի ժամանակների մասին, մասնավորապէս նշել է. «Իսկ երկրորդում ամի նորա քազարորութեանն կրկին ապստամբեցաւ ոմն անհաւատ չար Շվէտն, ոմնելով քազում լութէր իշխանք և մեծամեծ պարոնայք...»³: Շարունակելով իր խոսքը Զիգմունդ (Սիգիզմունդ) քազավորի մասին, Լեհացին գրել է, որ նա «քազում զօրօք և անթիւ հեծելովք գնացեալ ի վերայ նոցա՝ յաղթեաց զօրութեամբ Քրիստոսի և էաւ ԺԵ քաղաք մեծ և անուանի և տիրեաց երկրին Շվէտոս և Իֆլանախ»⁴: Վերջին տեղանունն ամենայն հավանականությամբ Ֆինլանդիան է: Նույն ձեռագրում Շվե-

¹ Միմեոն դպրի Լեհացոյ Ուղեգրորիւն. տարեգրորիւն և յիշատակարանք, ուսումնասիրեց և հրատարակեց Հ. Ներսէս վ. Ալիկնասն, Վիեննա, 1936, էջ 377:

² Նույն տեղում, էջ 398: Տես նաև Սմբատ ՏԼր-Աւետիսեան, *Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Նոր Զորայի Ամենափրկիչ վանքի*, հատոր Ա, Վիեննա, 1970, էջ 665:

³ *Հայերէն ձեռագրերի ԺԷ դ. հիշատակարաններ (1621–1640 րվականներ)*, հտ Բ, կազմ. Վ. Հակոբյան. Ա. Հովհաննիսյան, Նրևան, 1978, էջ 648:

⁴ Նույն տեղում: Տես նաև՝ *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մտտենադարանի*, հատոր Դ, Նրևան, 2008, էջ 16:

դիան հիշատակվել է ևս մեկ անգամ՝ հոլովված «Շվեդու» ձևով («Երբ
գամ Շվեդու պատերազմին ի յաթոռս իմ ի Վարշով...»¹):

Նույն ժամանակ լեհահայ հեղինակ Հովհաննես Կամենացին իր
«Պատմութիւն պատերազմին Խորթինու» աշխատության մեջ բերել է
Սիգիզմունդ (Ջիգմունդ) թագավորի ճառն իր իշխանների առաջ, որ-
տեղ այն ժողովուրդների թվում, որոնց դեմ կռվել են լեհերը, հիշվում են
մաև շվեդները. «Եւ այժմ դուք՝ փառաւոր որդիքդ արքունի և ժառանգք
հայրենեաց, յիշեցէք զգերահռչակ համբաւ զովելի գործոց նախնեացն
ձերոց, թէ որքան զօրութիւնս, քանի քաջութիւնս, քանի յաղթութիւնս
ընկալան ընդդէմ բազմագոյն ներհակաց օտար և ընտանի թշնամեաց՝
երբեմն ընդ Գրիժագաց և երբեմն Շուէտաց, երբեմն Սարակինոսաց և
երբեմն Նետոդաց...»²:

Շվեդիան ծանոթ անուն է եղել մաև հայ ազատագրական շարժ-
ման գործիչ Իսրայել Օրու համար, որն Իրանում իր հավաքած տեղե-
կությունների հիման վրա գրված ծանուցագրերում մի քանի անգամ
հիշել է շվեդ թագավորին և դեսպանին:³

Շվեդները երեք անգամ հիշվել են Հովսեփ արքեպիսկոպոս Ար-
դուբյանի՝ տեր Ստեփանին հղած նամակներում, որոնցում նա շարադ-
րել է Ռուսաստանի վերջին իրադարձությունները: 1788-ի նոյեմբերի
21-ին նա Աստրախանից հղած նամակում գրել է. «Երևանցի պ. Ստե-
փանն Տէր Սահակեան դեռ առ մեծ իշխանն է, Շուէթքն առ սոցա կռիւ
բացին, ապա բազում անգամ յաղթեցեալք մկուռ եղեն նորա և ոչնչա-
ցան»⁴: Ակնարկված է ռուս-շվեդական պատերազմում շվեդների պար-
տությունը: Նույն անձնավորությանը 1789-ի սեպտեմբերի 24-ին գրած
նամակում նշել է, որ ռուսները հաղթող են ծովում թե ցամաքում, «ի վե-
րայ թորքաց, նոյնպես և ի վերայ Շուէթացն»⁵: Նույնպես 1791-ի ապ-
րիլի 4-ին Ղուկաս կաթողիկոսը Հովսեփ Արդուբյանին գրած նամա-

¹ Նույն տեղում, էջ 652: Տես նաև՝ *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի
անուան Մատենադարանի*, նույն տեղում, էջ 21:

² Յովհաննէս Կամենացի, *Պատմութիւն պատերազմին Խորթինու*, աշխատասիրու-
թյանը Հ. Անասյանի, Երևան, 1964, էջ 43:

³ *Армяно-русские отношения*. Сборник документов, т. II, *Армяно-русские отношения в
первой трети XVIII века*, под ред. А. Иоаннисяна, Ереван, 1964, стр. 311.

⁴ Գիտ Աղանեսանց, *Դիւան հայոց պատմութեան*, գիրք Թ, Թիֆլիս, 1911, էջ 81:

⁵ Նույն տեղում, էջ 96:

կում հիշել է, որ «Ձեկուցեալ էիր և զոմանց Աստուածայաջող յաղբութեանց զօրաց բարեբախտ Կայսերութիւնս առ Շուեթսն...»¹:

Հայաստանը շվեդ հեղինակների ուղեգրություններում և հակառակը

Առաջին շվեդը, որ Արևելքում կատարած ճանապարհորդության ընթացքում շփվել է հայերի հետ, եղել է XVII դարի հեղինակ Բենգթ Բենգթսոն Օքսենսփիերնան (1591–1643, հայտնի որպէս Ճանապարհորդ Բենգթ): Նա երկու ուղևորություն է կատարել Արևելք, եղել Պարսկաստան այցելած առաջին շվեդը, որը գրել է առաջին շվեդերեն ուղեգրական գրքերից մեկը՝ տպագրված 1644-ին: 1613-ին ուղևորվել է Սուրբ Երկիր, 1616–1620 թվականներին ճամփորդություն կատարել Կոստանդնուպոլսի միջոցով Պարսկաստան, Բաղդադ և Բարսեղոն: Օքսենսփիերնան 1618-ին Հայաստանով հասել է Երուսաղեմ², ապա ոտքով, արաբական անապատներով՝ մինչև Եգիպտոս: Յավոք, ճանապարհորդի նոթերը չափազանց հակիրճ են, նա սոսկ հիշատակել է իր այցելած երկրները, առանց մանրամասնություններ հարդարելու:

Մեկ այլ շվեդ ճանապարհորդ-մատենագիր՝ Նիլս Մաթսոն Շիոփինգը, 1654–1656 թվականներին եղել է մի շարք ասիական երկրներում, նաև Հայաստանում, տեսել Արարատ լեռը և իր ուղեգրության մեջ բնութագրել որոշ արևելյան ազգերի: Նրա ուղեգրությունն առաջին անգամ հրատարակվել է 1667-ին, Վիսինգսթրոմում: Հայերի մասին Շիոփինգը գրել է հետևյալը. «Հայերը քաջ հայտնի են, մի կողմից իրենց մշտապես բրիստոնյա մնալով, մյուս կողմից՝ իրենց առաքինության, անկեղծության և բոլոր մարդկանց հանդեպ հավատարմության պատճառով»³:

XVIII դարում շվեդ-օսմանյան պետական-դիվանագիտական առնչությունների աշխուժացման պատճառով մի շարք շվեդներ ճանապարհորդություններ են կատարել դեպի Օսմանյան կայսրություն և

¹ Նույն տեղում, էջ 125:

² *Lijkpredikan öfver, then ädla och högwälborne herre, herr Bengt Oxenstierna... Så och en kort relation, om then salige herrens stora förfarenheet, och widt kring om werlden giorda reesor.* (Stockholm), Henrich Keyser, 1644, s. 12.

³ Ture J. Arne, *Svenskarna och Österlandet*, Stockholm, 1952, s. 156, 159.

գրել ուղեգրություններ: Ուիսալայի համալսարանի արևելագիտության ուսուցչապետ Միքայել Օլոֆսոն Էնեմանը (1676–1714) 1711–1712 թվականներին ճանապարհորդել է Փոքր Ասիայում և Եգիպտոսում: «Ռուկոարություն Արևելքում...» նոթերում նա բազմիցս հիշատակել է տարբեր վայրերում իր հանդիպած հայերին և նկարագրել որոշ հայկական շինություններ: Բերենք հայերին վերաբերող ամենաընդարձակ հատվածը.

«Հայերը... հպատակ են, կառուցում են և ապրում են այստեղ և իրենց լավ են դրսևորում, եթե ոչ ավելի լավ, քան մյուս հույները, որովհետև նրանք ավելի հանգիստ են և պակաս խորամանկ են թվում, և ավելի շատ են տառապել թուրքերից: ...[Հայաստանը] նրանց հայրենիքն է, որի ժողովուրդն ապրում է շատ խիստ և դժվարին կյանքով, և եթե մարդ ցանկանա նշել նրանց պատի ուտելիքների մի առանձնահատկություն, ապա իսկապես նրանք իրենց ենթարկում են շատ ծանր պահեցողության, միաժամանակ ամբողջությամբ տրվում են Աստծուն տրվող ծառայության արարողությունների արտաքին դրսևորումներին: Նրանք այստեղ կառուցել են մի մեծ և գեղեցիկ եկեղեցի և բարեկամել են այն մեծ հրդեհից հետո¹, դրա հատակը ծածկված է փոքրիկ գեղեցիկ թուրքական գորգիկներով, այն նպատակով, որ հայերը թուրքական սովորության համաձայն կոշիկներ են հետներն առնում և դրանցով մտնում իրենց եկեղեցին, իրենց պահում են թուրքերի նման, այնպես որ շուտով գնալով ավելի կնմանվելին թուրքերին, եթե եկեղեցում չունենային խորան և պատկերներ: Եկեղեցին կրում է սուրբ Ստեփանոսի անունը, որի պատերին նկարներ են կախված՝ խորանից վեր կամ աջ: Եկեղեցու դռան վերևում նույնպես սուրբ Ստեփանոսի և Երրորդության պատկերներն են: Առաջինը Հոր նկարն է՝ ծերունու տեսքով և եռածայր պապական թագով. Ուղին՝ խաչով և Սուրբ Հոգին՝ աղավնու տեսքով: Ինչ վերաբերում է եկեղեցական արարողությանը, այն իրականացվում է լիակատար ազատությամբ: Նրանք այստեղ ունեն ութ

¹ Իրականում Չմյունխայի Սուրբ Ստեփանոս հայկական եկեղեցին վերակառուցվել է 1689-ին՝ 1688-ի երկրաշարժի ավերածությունից հետո: Այս վանքի մասին մանրամասն տես Յակոբ վ. Քոստան, *Հայր ի Չմյունխա և ի չորակայս*, Խ. Ա., Վիեննա, 1899, էջ 45-77: Այժմ վանքը գործածում են որպես պահեստ (տես *Հայրենիքի ծայր*, Երևան, 7.11.1990):

քահանա, որոնցից ամենատարեցը լուծում է նրանց մեջ հնարավոր տարածայնություններն ու վեճերը: Նրանք առաջնորդվում են թուրքական օրենքներով, միայն թե իմ կարծիքով նրանք դրան քիչ են դիմում իրենց հարցերով: Նրանք խոսում են առաջին հերթին թուրքերեն և հազվադեպ են տիրապետում այլ լեզուների՝ քացի թուրքերենից և հայերենից, որը նրանց մայրենի լեզուն է, որով իրականացվում է ժամերգությունը և որը նրանք սովորաբար հասկանում են: Աստծո խոսքը, գրքերը, որոնցով նրանք կատարում են պատարագը, տպագրված են Վենետիկում և Մարսելում և այլ պապական վայրերում: Այդպիսով կարելի է մտածել, և ես ինքս էլ նկատել եմ, թե որքան սերտ են նրանք կապված այդ կաթոլիկներին: Ամենատարեց քահանայի անունն Իսահակ է, միջին տարիքի մի մարդ, խաղաղ, պարզ, միամիտ և կենսուրախ, այդպես մյուսներն էլ մոտեցան ինձ, առնվազն իմ հանդեպ ամենայն սիրալիրություն ցուցաբերեցին, ինչպես եկեղեցում այնպես էլ տանը, որի կողքին նրանց սեփական դատարանն է և գլխավորը, որի մոտ նրանք գնում են վիճելի հարցեր ունենալիս: Նրանք ունեն որոշ ավագներ, որոնց կանչում են խիստ անհրաժեշտության դեպքում, որոնք առաջին հերթին լուծում են մահացածների դրամական և սեփականության գործարքները, որին նրանք վերաբերվում են ամենայն ազնվությամբ և կարգուկանոնով, նույնքան լավ իրենց գործարքներում ինչպես հայերի, այնպես էլ այլոց՝ եվրոպացիների, հույների, հրեաների և ցանկացած ուրիշների հետ: Այսպիսով նրանք դրսևորում են գեղեցիկ կարգուկանոն և պարզություն:

Նրանց կանայք մնում են տանը և հազվադեպ են դուրս գալիս, միայն եկեղեցի կամ նման անխուսափելի գործերով, որտեղ և միշտ գնում են ծածկված դեմքով, թրքուհիների նման և ընդհանրապես իրենց պահում են շատ առաքինի և ազնիվ: Հետո, երբ նրանց մեջ մտավ ծածկված դեմքով դուրս գալու սովորույթը, նրանք այլևս երբեք չեն ցանկանում հրաժարվել դրանից, որքան էլ որ թուրք զառիկները շատ անգամներ բռնում են նրանց (ասելով, որ ոչ մի քրիստոնյա իրավունք չունի դեմքը ծածկելու, քանի որ դա միայն թուրքերի պահվածքն

է) և չեն վերադարձնում, մինչև որ գլխագին չեն ստանում, որը հույները և հայերը սիրով տալիս են իրենց կանանց ազատելու համար»¹:

Էնեմանը 1711-ին Ուփսալա աստվածաբան Յոհաննես Շուփին հղած նամակում գրել է, որ հայկական եկեղեցին բարոյաբլված է, որ հայ քահանաները չգիտեն տարբերությունը Եվտիքոսի ու Դիոսկուրոսի միջև: Նա հիշել է հայ տպագրությունը, նշել, որ կաթոլիկները լավ են տրամադրված հայերի հանդեպ և հրատարակել են նրանց եկեղեցական գրքերը, ինչպես օրինակ նրանց պատարագը Վենետիկում, 1690-ին: Պաղեստինին վերաբերող գլխում նա հիշատակել է Երուսաղեմի հայերին, նրանց եկեղեցին և իջևանատունը («եկեղեցին շատ գեղեցիկ է, կառուցվել է եվրոպացի քրիստոնյաների կողմից, մեծ է, բարձր, լուսավոր և լավ զարդարված»), Հայֆայի հայկական իջևանատունը, Եգիպտոսին վերաբերող գլուխներում՝ Կահիրեի, Ալեքսանդրիայի և Սկալանովա (այժմ՝ Քուշադասի) փոքր քաղաքի հայ բնակիչներին²: Իսկ իր մեկ այլ աշխատության մեջ (որ անտիպ էր այդ ժամանակ) «Մանապարհորություն Թուրքիայում. Բենդերից մինչև Կոստանդնուպոլիս», Էնեմանը նկարագրել է Կոստանդնուպոլսի հայերին:

Հավանաբար Էնեմանին է նկատի ունեցել ֆրանսիացի հայագետ Գիյոմ դը Վիլֆրուան (1690–1777), որն իր մի գրության մեջ նշելով աշխարհագրության իմացության կարևորության մասին՝ որևէ ժողովրդի մշակույթի ուսումնասիրման գործում, հայտնել է հետևյալ կարծիքը. «Ցանկալի է և նույնիսկ անհրաժեշտ, որ շվեդացի այն ազնվական ճանապարհորդը, որն այժմ Կ.Պոլսում սպասում է հարմար ժամանակին՝ անցնելու համար Հայաստան, մասնավոր հակում ունենա այդ գիտության հանդեպ»³:

Էնեմանից մի քանի տասնամյակ անց՝ 1749–1752 թվականներին, նույն ուղերթն է կրկնել Ուփսալայի համալսարանի շրջանավարտ, երիտասարդ բուսաբան և բժիշկ Ֆրեդրիք Հասելբլոմսթր

¹ Michael Eneman, *Resa i Orienten 1711–1712*, utgivfen af K. U. Nylander: Forra delen, Mindre Asien och Egyptien. Senare delen, Sinai Halfön och Palestina, Uppsala, 1889. p. 43-45.

² Նույն տեղում, էջ 123, 157, 183, 236-237:

³ Բեռնար Ուփին, Հայագիտության սկզբնավորումը Ֆրանսիայում, *Էջմիածին*, Վարչապատ. 1999, հունվար, էջ 79:

(1722–1752): Զմյուռնիայում նա ծանոթացել է մի քանի հայերի հետ (Ուլիսալայի համալսարանի գրադարանում պահվող նրա արխիվում կա ոմն Պոլ Ջուեբաբի հայերեն հիշատակագիրը, գրառված նրա ալբոմում): Հետմահու՝ 1757 թվականին, Ստոկհոլմում լույս տեսած իր «Iter Palaestinum կամ Ճանապարհորդություն Սուրբ Երկիր 1749–1752 թվականներին, նկարագրությամբ» գրքում նա մանրամասն նկարագրել է հայ եկեղեցու ծխակատարություններից մեկը, ինչպես նաև Երուսաղեմի հայկական եկեղեցին¹: Ավելորդ չէ մեջբերել հայերի մասին նրա կարծիքը. «Մենք չենք ակնկալում թուրքական ճարտարապետության մեջ գտնել հետքերն այն փառահեղության, որ տակավին երևում են հին եգիպտացիների, հույների կամ արաբների մոտ: Թուրքը չգիտի, թե ինչպես է պետք քարը հարմար կերպով զետեղել, շատ ավելի քիչ է նրա պատ շինելու կարողությունը: Հայերն են նրանց ճարտարապետները: Սրանք բնական հակում ունեն դեպի այս արվեստը: Եվ օժանդակված այն բոլորով, ինչ որ տեսել են Արևելքում իրենց ուղևորությունների ընթացքում՝ կառուցում են այնքան լավ, որքան որ կարելի է ակնկալել մի ժողովրդից, որ իր ուղջ իմացությամբ կարծես թե պարտական է բնությանը: Եթե այս մարդիկ (հայերը) կարողանան Եվրոպա ուղևորվել և այնտեղ զարգացնել իրենց կարողությունները, մենք գուցե Արևմուտքում ունենանք բոլոր օգտակար շինությունների մեջ վարպետներ, որոնք հավանաբար մրցեն հների հետ և անցնեն նորերից շատերին»²:

Կոստանդնուպոլսում Շվեդիայի դեսպան կոմս Կառլ Գոսստավ Լովենհիելմը (1790–1858) բազմիցս շփվել է մի շարք հայերի հետ և գրել նրանց մասին իր հիշողություններում: Նա մտերիմ է եղել օսմանյան բանկիր, հայ կաթոլիկ սարրաֆ Ազուբ Թընգըր-օղլուի (Հակոբ Թընկըրյան) ընտանիքի հետ: Իյի հուշերում Լովենհիելմը երբեմն կատարել է ուշագրավ դիտարկումներ հայերի մասին, օրինակ. «Նրանք

¹ Հասելքուիսթի հուշագրքի՝ հայերին վերաբերող հատվածները մենք բարգմանաբար հրատարակել ենք հայ գիտական մամուլում՝ նրա մասին ընդարձակ առաջաբանով հանդերձ (տես՝ Արծուի Բախչինևան, Շուեդ ճանապարհորդ Ֆրեդրիկ Հասելքուիսթը հայերի մասին, *Հայկազեսն հայագիտական հանդես*, հատոր ԻԶ., Պեյրոս, 2006, էջ 251-262):

² Fredrick Hasselquist, *Voyages and travels in the Levant, in the years 1749, 1750, 1751, 1752*, London, 1766, p. 101.

(հայերը – Ա. Բ.) սովորաբար պարզամիտ են, շիաշված այն դեպքերը, որտեղ դրան կա: Նրանք համեստ են ուտելու և խմելու մեջ, քաշված են և ազնիվ: Վախը և անտարբերությունն այս ազգի բնութագրական կողմերից են»¹: Երբեմն էլ նրա տպավորությունները մակերեսային են, նույնիսկ՝ սխալ, ինչպես՝ «Հայերը երբեք չեն մոտենում եվրոպացիներին և չեն մասնակցում հանրային կյանքին» կամ «Նրանց (հայերի–Ա. Բ.) սովորությունները շատ նման են բուրբերին»²:

Շվեդ ռազմական գործիչ Կառլ Պետեր ֆոն Հեյդենսթամը 1815–1817 թվականներին որպես սպա ծառայել է պարսկական բանակում: Կոստանդնուպոլսից Պարսկաստան մեկնելիս նա այցելել է Վան և Կարս քաղաքները, իր զեկուցագրերում հիշել Էրզրումն ու Երևանը³:

Շվեդ կին գրող Ֆրեդրիկա Բրենդերը (1801–1865) «Կյանքը Հին երկրում» գրքում (1860–1862) նկարագրել է իր ուղևորությունը մի քանի արևելյան երկրներ, այդ թվում՝ Օսմանյան կայսրություն: Նա մասնավորապես հիշատակել է Արարատ լեռը՝ Նոյյան տապանի ավանդության առնչությամբ: Բրենդերը մի առիթով նկատել է, որ ոչ միայն քաղաքական պայմանները, այլև կլիման է հայ ժողովրդին դեմ: «Բնության կործանիչ բնույթը թվում է միացել է բարբարոսներին: Երկրաշարժները կրկին ու կրկին ցնցել են Հայկական լեռնաշխարհը... Վերջերս ամբողջ Էրզրումը երկրաշարժի է ենթարկվել, և ողջ բնակչությունը փախուստի է մատնվել»⁴: Դավանանքով բողոքական Ֆրեդրիկա Բրենդերը անդրադարձել է նաև ամերիկյան բողոքական քարոզիչների՝ Կոստանդնուպոլսի հայերի մեջ ծավալած գործունեությանը՝ հարկ համարելով նշել, որ Ավետարանը հաջողություն է գտել հայերի մեջ⁵:

Գրող-ճանապարհորդ Սվեն Անդերս Հեդինը (1865–1952) նույնպես ճամփորդել է մի քանի ասիական երկրներում: Կովկաս և Իրան կատարած իր առաջին ուղևորության ժամանակ նա հանդիպել է մի շարք հայերի և գրել նրանց մասին իր նոթերում: Նա մասնավորապես

¹ Greve Carl Gustaf Löwenhielms Minnen, II, Stockholm, 1927, s. 12-13.

² Նույն տեղում, էջ 42:

³ C. P. von Heidenstam, *Nagra underrättelser – samlade under en resa från Turkiet till Persien af en svensk officer*, Uppsala, 1825, s. 55-56.

⁴ Fredrika Bremer, *Lifvet i Gamla världen, sjerde delen*, Stockholm, 1861, s. 238.

⁵ Նույն տեղում.

նկարագրել և նկարել է մի ծեր բարավեցի հայի՝ Գրիկոյրով ազգանվամբ, որը զբաղվել է Ռիզայից շվեդական պուճի ներմուծմամբ, և այդ պատճառով էլ Բարվի նավթահանքերում աշխատող շվեդները նրան անվանել են «շվեդական հյուպատոս»¹: Իսկ հայ կանանց մասին Հեդինը գրել է հետևյալը. «Հայուհիները շատ գեղեցիկ և հաճելի են: Նրանք լավ կազմվածք ունեն, դեմքերը սպիտակ են, աչքերը և մազերը՝ սև... Մինչ անհնար է մի բառ լսել պարսկուհիներից, հայուհիները բաց և շփվող են օտարերկրացիների հետ, երբեմն նրանք կարողանում են հաղորդակցվել ֆրանսերենով»²: Հեդինը Հայաստանում եղել է նաև Հնդկաստան կատարած իր ճանապարհորդության ընթացքում, երկիրը նկարագրել 1910-ին հրատարակած իր նոթերում³:

Հայերի մասին բազմաթիվ հիշատակություններ կան նաև Արևելյան Հայաստանում և Ռուսաստանի հայաբնակ շրջաններում գործած շվեդ բողոքական քարոզիչների գրքերում և հուշագրություններում: Այստեղ հիշենք միայն վերոհիշյալ Վիլիելմ Սարվեին, որը Ռուսական կայսրություն կատարած իր մի շարք ուղևորությունների ընթացքում եղել է նաև Հայաստանում ու տարբեր հայաբնակ շրջաններում և իր «Ռուսաստանի ժողովուրդների մեջ» եռահատոր գրքում լայնորեն անդրադարձել է հայ ժողովրդին՝ զետեղելով նաև հայերի և հայկական շինությունների լուսանկարներ: Գրքում կան հայ անձնավորությունների և հայկական կառույցների բազմաթիվ լուսանկարներ: Որոշ գլուխներ նվիրված են բացառապես հայերին: «Հայկական Հոռմը» գլուխը վերաբերում է Էջմիածնին և Սարվեի հանդիպումներին հայ եկեղեցականների հետ. նա հանդիպել է Գալուստ Տեր-Մկրտչյանին և դրվառալից տողեր նվիրել ականավոր հայագետին⁴: «Հայ փախստականները» գլխում Սարվեն նշել է, որ 1895–1897 թվականների կոտորածներից հետո Հայաստանում 120 հազար փախստականներ կան: Զրոյիալու քնակավայրում Սարվեն հյուրընկալվել է մի հայ

¹ Sven Hedin, *Genom Persien, Mesopotamien och Kaukasien. Reseminnen*, Stockholm, 1887, s. 19-20.

² Նույն տեղում, էջ 312-313:

³ Sven Hedin, *Overland to India*, London, 1910.

⁴ Wilhelm Sarwe, *Bland Rysslands folk: i missionens och Röda Korsets tjänst 1882–1922*, d. I, Stockholm, s. 243-244.

ընտանիքում և մանրամասն նկարագրել նրանց տունը և կենցաղը (քարե կամ կավե շինությունները, ելոյիկը, թոնիրը, որը նա սխալմամբ «պոռնիկ» է անվանել) և հայկական խոհանոցը՝ չմոռանալով գովաբանել նաև հայ ընտանիքի նիստուկացն ու ավանդույթները¹:

Բալկանյան պատերազմի ժամանակ (1912–1913) Կոստանդնուպոլսում գտնվող շվեդ ռազմական թղթակից Ֆիլիպ ֆոն Շվերլինը հետազայում իր հիշողություններում անդրադարձել է նաև հայերին²:

Ինչ վերաբերում է հայ մտավորականների ուղևորություններին Շվեդիա, ապա դրանք ավելի հազվադեպ են պատահել, քանի որ նրանցից քչերին է բախտ վիճակվել այցելել սկանդինավյան երկրներ: Մինչդեռ շատերն են երազել տեսնել հյուսիսային երկրները³: Առհասարակ Շվեդիան, լինելով համեմատաբար հեռավոր երկիր, մեծ մասամբ քիչ ծանոթ, եթե ոչ անծանոթ է մնացել հայ մտավորականությանը: Տարբեր ժամանակներում Շվեդիայում հյուրընկալվել են գեղա նկարիչ Հովհաննես Այվազովսկին, քանասեր Կարապետ Եզյանցը, խմբագիր Աբգար Հովհաննիսյանը, բողոքական քարոզիչ, թարգմանիչ Աբրահամ Ամիրխանյանցը, թատերագիր Ալեքսանդր Աբելյանը, արվեստաբան Գարեգին Լևոնյանը⁴, քաղաքական գործիչ Մարո Նազարբեկյանը (1916-ին), «Տարազի» խմբագիր Տիգրան Նազարյանը, որն անգլո-հայկական ընկերության հիմնադիր ուսուցչապետ Հակոբյանի հետ 1915-ին մասնակցել է Կոպենհագենում կայացած Բալթյան ցուցահանդեսին, այնուհետև՝ Մալմյոյում կայացած հանդիսավոր ընդունելությանը:

¹ Նույն տեղում, էջ 252-253:

² Philip von Schwerin, *I flåt med turkarne. Minnen från Balkankriget*, Stockholm, 1913, s. 161.

³ «Ցուցակագրվել են Շվեդիա, Նորվեգիա և Ֆինլանդիա գնալու, չգիտեմ կիաջողվի՞՞ գնալ, թե՞ ոչ: Բայց որ իմանայիր ինչպե՞ս են ուզում: Չե՞ որ դա իմ վաղուցվա երազն է»,- գրել է Վահան Տերյանը 1907-ի մի նամակում (Վահան Տերյան, *Երկեր չորս հատորով*, հատոր 2, Երևան, 1975, էջ 222): Նույնը և Ավետիք Իսահակյանը. «Հայրս երազում էր հյուսիսային երկրների մասին, ցանկանում էր լինել Նորվեգիայում ու Շվեդիայում» (Վիգեն Իսահակյան, *Հայրս*, Երևան, 2000, էջ 201):

⁴ Գ. Լևոնյանի «Աշխարհէ-աշխարհ կամ 20,000 վերստ Եւրոպայում» գրքի (Թիֆլիս. 1914) առաջին հատորում ծանուցվել է, որ երկրորդ հատորում ընդգրկվելու է նաև «Շվեդիա – Ստոքհոլմ, Ռուսսալա, Մալմօ, Տիլբորգ» կատարած ուղևորության նկարագրությունը: Լևոնյանի գրքի երկրորդ հատորը լույս չի տեսել:

XX դարի սկզբին Դանիա և Շվեդիա է այցելել նաև հայ քեմիստ Կարլ Գուստավ Բլոմսթրոմը՝ Վահրան Փափագյանը (1888-1968), որն իր «Հետադարձ հայացք» հուշագրքում հետևյալ խոսքերն է գրել այդ երկրի մասին. «Ստոկհոլմը իր համաչափությամբ և կլիմայով նույնքան սառն է, որքան Ալբիոնը, բայց երկիրը լինելով լեռնային և անառնապատ, մարդն այնտեղ ավելի զգայուն է թվում, հետևաբար և ավելի ատակ թատրոնի արվեստին, թեև շատ աղքատ՝ փոքրիշատե վարայետ դերասաններից: ...Շվեդիան, անսահման հարուստ իր ընտիր կովերով, աղքատ է դերասաններով, թեև սիրում է արվեստը, որքան թույլ են տալիս այդ՝ նրա կաթնատնտեսական հոգսերը»¹: Արվեստագետ Փափագյանի բնորոշումը դիպուկ և ճշգրիտ է XX դարի սկզբի շվեդական թատրոնի վերաբերյալ, որն այն ժամանակ տակավին չի ունեցել բարձրակարգ թատերարվեստ և դերասաններ: Իսկ Փափագյանը Ստոկհոլմ էր գործուղվել Միլանի թատերական ակադեմիայից՝ դիտելու այնտեղ հյուրախաղերով զանվոդ ռուս դերասան Պավել Օռլյոնովի խաղը՝:

Շվեդական արվեստի մասին հիացմունքով չի խոսել նաև տասնամյակներ անց Շվեդիա այցելած ռուսական թատրոնի հայագրի գործիչ Ռուբեն Միմոնովը: Մոսկվայի «Standard» հայերեն պարբերականում տպագրած «Նոր թատրոնի և Մոսկվայի հայ դրամ. ստուդիայի մասին» նրա հոդվածը թեև ընդհանուր առմամբ բուշկիկյան ոգով է գրված, սակայն շվեդական արվեստի մասին նրա կարծիքը հազիվ թե չափազանցված լինի. «Շվեդիայում, որ ազատ էր մնացել Եվրոպայում կատարված համաշխարհային ցնցումներից և որտեղ տիրում է կուշտ գոհունակությունը – արվեստը զտնվում է խիստ անկար վիճակում: Գլոբալիզացիայի կախյալ համաշխարհային արդյունաբերական ցուցահանդեսին նկարչական և քանդակագործական թանգարանի հատկապես կառուցած շենքը ոչնչի պետք չէր: Նկարչական մասը ևս արժանի չէր ոչ մի ուշադրության: Տկտր կանանց մարմիններ ու բյուստեր, նառյուր-մորտիկներ և պեյզաժիկներ: Եղած թատրոններից ամենամեծ հաջողությունը վայելում է այսպես կոչված «րեյուն», ուր թեթև կեր-

¹ Վահրան Փափագյան, *Երկիր 5 հատորով*, հատոր 1, Երևան, 1979, էջ 132-133:

² Նույն տեղում, էջ 141:

պով ծաղրվում է «բարի» բազափորը, քննվում են քաղաքի փոքրիկ բամբասանքները և ռեկլամ են անում Շվեդական առևտրական խոշոր ֆիրմաները»¹:

Անցած հարյուրամյակի սկզբին Շվեդիայում եղել և հետագայում այդ երկրի մասին գրել է նաև մեկ այլ պոլսահայ Վահրամ Փափազյան՝ միայն թե որպես մարզիկ (վազող): Մեկ այլ հայ մարմնամարզիկի՝ Մկրտիչ Մկրյանի (հնգամարտ և սկավառակի նետում) հետ միասին 1912 թվականի հունիսին նա մասնակցել է Ստոկհոլմում կայացած օլիմպիական խաղերին²: Փափազյանի և Մկրյանի մասնակցությունը ստոկհոլմյան օլիմպիադային ապահովելու համար համահայկական հանգանակություն է տեղի ունեցել: Պոլսահայությունը իր ներկայացուցչին ուղարկելով Շվեդիա՝ կարևորել է քաղաքակիրթ երկրում հայ անվան բարձրացման և հայության հանրահռչակեցման հարցը՝ անկախ իր մարզիկի ձեռքբերումից: Այդ առթիվ Պոլսի «Մարմնամարզ» պարբերականը գրել է. «Թող Փափազեան նույն իսկ վերջին ելնէ, բայց հոն իբր հայ ներկայացուի, կարելոյը մեծ ազգերու այդ հարաբոյթին մէջ հայ անուան յիշատակուիլն է. իրաւ է, հայ անունը գրեթէ երեսուն տարիներէ ի վեր Եւրոպայի շրջանը ըրաւ իբր կողոպտուող, սպաննուող, բռնաբարուող ազգի անուն, իբր արցունքի եւ արեան հոմանիշ, շատեր մեղքցան մեր վրայ, բայց մեզ մոռցան, ու հիմա, ժամանակն է, որ կրկին մեր անունը իրենց շրթունքներուն վրայ արտաբերուի»³:

Ստոկհոլմի օլիմպիադայում հայ մարզիկները մրցանակային տեղեր չեն զբաղեցրել, սակայն նրանց շնորհիվ Ստոկհոլմում ծածանվել է նաև օսմանյան դրոշը: Շվեդիայի օլիմպիադայի մասին Փափազյանը թղթակցություններ է ուղարկել Կ. Պոլսի «Ազատամարտ» օրաթերթին: Շվեդական մամուլը մի քանի անգամ հրատարակել է նրա և հատկապես զեղամարմին Մկրյանի լուսանկարները՝ հիշելով նրանց

¹ «Standard», 1924, p. 1, էջ 15–16:

² Gustaf G:son Uggla, *Olympiska spelen i Stockholm*, Stockholm, 1912, p. 386-388, 397-400 Փափազյանի և Մկրյանի մասնակցության մասին մանրամասն տես Հայկ Դեմոյան, *Հայկական սպորտը և մարմնակրթությունը Օսմանյան կայսրությունում*, Երևան, 2009, էջ 113-125:

³ *Մարմնամարզ*, Կ.Պոլս. 15 01.1912, p. 2:

ազգությամբ: 1962-ին լույս տեսած իր հուշագրքում Փափազյանը հիշել է Շվեդիայի իրականությունից ստացած իր տպավորությունների մասին¹:

Արձակագիր Լևոն Բաշալյանը 1914-ին և հետագա տարիներին այցելել է Ֆինլանդիա և Շվեդիա, մասնավորապես Շվեդիայի հյուսիսային մասը՝ Լապլանդիա: Իր «Թուրքահպատակի մը արկածները մեծ պատերազմի ատեն» ակնարկում նա բարձր կարծիք է հայտնել հյուսիս-եվրոպական քաղաքակրթության մասին: Բաշալյանի դիտարկումները ևս դիպուկ են և առանց չափազանցումների. «Կը յիշեմ որ, ճամբուն երկայնքը, բրդեղեններուն մէջ սպարիակուած աղջնակներ, որոնք դպրոց կ'երթային, մեզ կը բարեւէին արքունիքի վայել խոնարհութեամբ մը, ծնրադրութեան սիրուն շարժումի մէջ դնելով իրենց բոլոր ծաղկատի շնորհը: ...Մարդկային բարձրագոյն առաքինութիւնն ունին. նախ, ան որուն մէջ կը բովանդակուին բոլոր միւս բարեմասնութիւնները,– մաքրութիւնը: Ամէն բան մաքուր է հոն, և ամէն մաքուր է: ... Բայց միայն արտաքին մաքրութիւնը չէ Շվեդիին յատկանիշը: Ընդհանուր բարեկարգութիւնը, ընկերային դասակարգէրուն միջև տիրող համերաշխութիւնը, անհատներուն ծայրագոյն պարկեշտութիւնը և բարեկրթութիւնը, ամենուն ալ խորին գիտակցութիւնը (ոչ) այնքան իրենց պարտքին, որքան իրենց իրատունքին, գիտութեան ընձեռած բարիքներուն թափանցումը ընկերային բոլոր խաւերուն մէջ, այն արդիւնքն առաջ բերած են, որ ընկերայաններուն երազած մտաստիպարին իրականացումը կը կարծես տեսնել ամէն քայլիդ»²:

Մեր օրերում շվեդահայության կյանքին վերաբերող վեպ է գրել սփյուռքահայ գրող Հայկ Նազգաշյանը: «Անմար կրակ» վեպը (որպես թերթն լույս է տեսել 1987–1988 թվականներին Բեյրութի «Շիրակ» ամսագրում) պատկերում է Շվեդիայում բնակվող Եթովպիայից գաղթած հայուհի Միլվայի և նրա շվեդ ամուսին Կառլի համատեղ կյանքը, երկու մշակույթների՝ հաճախ կոնֆլիկտային փոխհարաբերությունները:

¹ Վահրամ Փափազյան, *Սևր. սևր. սևր.*, Պլյուտ, 1962, էջ 55-59:

² Լևոն Բաշալյան, *Նորավկեր և պատմութիւնքեր*, Փարիզ, 1944, էջ 253-254:

Հայ գրականությունը շվեդերեն և հակառակը: Հայ գրականությունը շվեդերեն և շվեդ գրականությունը հայերեն թարգմանվել են սակավադեպ, տարերայնորեն և գրեթե միշտ՝ միջնորդ լեզվից: Հետաքրքիր մի օրինաչափությամբ շվեդերեն առավել հաճախ հնչել են արևելահայ գրողների գործերը, իսկ շվեդ հեղինակները ևս մեծ մասամբ թարգմանվել են արևելահայերեն: Այստեղ թերևս նշանակություն է ունեցել Շվեդիայի առավել սերտ առնչությունները Ռուսաստանի հետ:

Արդեն նշվեց 1723-ին Ստոկհոլմում Հենրիկ Բրենների կողմից հրատարակված Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» համառոտության մասին, որի լեզուն թեև լատիներեն է, սակայն այդ տարեթիվը կարելի է համարել նաև Շվեդիայում հայ գրականության թարգմանության սկիզբը: Իսկ 1726-ին հրատարակված շվեդ աստվածաբան Օլաֆ Ֆելսիի հայ եկեղեցուն նվիրված լատիներեն աշխատության մեջ¹ կան մեջբերումներ Ագաթանգեղոսից և Մովսես Խորենացուց, ինչպես նաև մի հատված Ներսես Շնորհալու՝ Թաղեոս առաքյալին նվիրված բանաստեղծությունից²: Ի դեպ, որոշ անուններ Ֆելսին ներկայացրել է սխալ ձևերով. օրինակ, Լուսավորիչ գրելու փոխարարեն գրել է Ս[ուրբ] Սավորիչ³ և այլն:

Շվեդերեն լեզվով հայ գրականությունից թարգմանված առաջինն մուշը, որքան կարողացել ենք պարզել, Ներսես Շնորհալու «Հավատով խոստովանիմ» ստեղծագործությունն է: Շվեդ բանաստեղծ և թարգմանիչ Կառլ Ավգուստ Նիկանդերը (1799–1839) 1829-ին այցելել է Վենետիկ և Սուրբ Ղազար կղզում ծանոթացել Մխիթարյան միաբանների հետ: Վերջիններիս պատվերով Նիկանդերը շվեդերեն է թարգմանել (ամենայն հավանականությամբ լատիներենից) Շնորհալու «Հավատով խոստովանիմ» աղոթքը: Նույն թվականին այս թարգմանությունն առանձին գրքույկով լույս է տեսել Սուրբ Ղազարում⁴ հետագայում մշտապես տեղ գտնելով «Հավատով խոստովանիմ»-ի

Dr Olav Celsi, *Dissertatio Academica de hodierno statu Ecclesiae Armenorum*, Upsalae, 1726.

² Նույն տեղում, էջ 2:

³ Նույն տեղում, էջ 22-26:

⁴ *Armeniska patriarken S. Niersis Clajensis böner*; öfversatte på svenska spraket af Karl August Nicander, 1829, Venedig, på ön San Lazzaro.

բազմալեզու հրատարակություններում¹: Այս բազմալեզու հրատարակություններում Շնորհալու աղոթքը լույս է տեսել նաև նորվեգերեն, դանիերեն, իսլանդերեն և ֆիններեն:

Սկանդինավյան լեզուներով հայկական պատարագի «Որ օրինես զայնօսիկ» աղոթքը Վիեննայի Սխիթարյանների տպարանում նախ լույս է տեսել 1837-ին, 25 լեզվով, ապա 1893-ին՝ 50 լեզվով: 1893-ի ժողովածուի համար Նորայր Բյուզանդացու օժանդակությամբ լատիներենից թարգմանվել են իսլանդերեն, դանիերեն, նորվեգերեն, սամերեն և ֆիններեն²:

Հայերենից շվեդերեն կատարված հաջորդ թարգմանությունները վերաբերում են XX հարյուրամյակի կեսին: Ութ տարբեր լեզուներից շվեդերեն թարգմանող գրող, ինքնուս թարգմանիչ, 50-ից ավելի գիրք թարգմանած Արթուր Մազմուսունը (1902–1975) հասուն տարիքում սովորել է հայերեն: Սկսած 1950-ից նա Հայաստանից ստացել է մամուլ և գրականություն (շուրջ 50), սյարբերաբար շվեդական մամուլում հանդես եկել թարգմանություններով: 1948-ին «Յեմթլանդս ֆոլքբլադ» թերթին տված հարցազրույցում նա ասել է. «Ես սիրահարված եմ հայ գրականությանը» և նշել, որ «հրաշալի և բարձր զարգացած հին մշակույթ ունեցող հայերի դասական հարուստ գրականությունը պետք է ճանաչվի Շվեդիայում»: Շվեդական «Հորիզոն» ամսագրում 1972-ին հրատարակվել է Թումանյանի, Իսահակյանի և Գեմիլոճյանի բանաստեղծությունների մի ընտրանի՝ Արթուր Մազմուսունի թարգմանությամբ, որ բավական հաջող են և լավ են հնչում շվեդերեն: Շվեդական կենտրոնական «Վի» («Մենք») ամսագրի թղթակիցը հարցազրույց է տպագրել Մազմուսունի հետ՝ «Հայաստանի արևն Իթերոնի վրա» վերտառությամբ, որտեղ մեջբերել է թարգմանչի կարծիքը հայ գրականության մասին. «Հայերն ունեն այնպիսի բարձր և նշանակալից գրականություն, որի մասին, սակայն, այս մեծ աշխարհը շատ քիչ պատկերացում ունի: Այն իր վրա կրում է ազգայնականության մեծ կնիք, ինչը բնական է հազարամյակների ընթացքում ամեն կողմից հալա-

¹ Տե՛ս օրինակ *Preces sancti Nersis Clajensis armenorum patriarcae, trivida tribus linguis editae*, Venetis, in insula S. Lazari, 1862, էջ 139-152:

² Նորայր Բյուզանդացի, *Նամակներ Վիեննայի Սխիթարյաններին*, էջ 37:

ծանրների գոհ դարձած հայարտ ժողովրդի համար: Մակայն այդ գրականության վրա առկա է նաև հայկական բնավորության մեղմությունն ու վեհությունը: Երբեմն կարելի է նկատել ռուս գրականության ազդեցություն, սակայն հայ գրողները կանգնած են իրենց ուրույն բարձր աստիճանին. Թումանյան, Աբովյան, Պարոնյան...»¹: Մագնուսոնի բազում թարգմանություններ այդպես էլ մնացել են անտիպ և պահվում են Ուփսալայի համալսարանի գրադարանում:

Ինչպես նշել է Սուրեն Երզնկյանն Արշակ Չոպանյանին գրած մի նամակում, 1940-ականների վերջին շվեդական «Վի» ամսագրում հրատարակվել է Գրիգոր Ջոհրապի նովելներից մեկը²:

Սկանդինավյան լեզուներից հայ գրականության միակ ժողովածուն հրատարակվել է շվեդերենով: Այն իրականացրել է 1968 թվականին գրող-թարգմանիչ Կառլ Էլոֆ Սվեննինգը (1904–1984), որի թարգմանությամբ և խմբագրությամբ լույս է տեսել «Պատմվածագիրներ Հայաստանից» ժողովածուն³: Գիրքը հրատարակվել է ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի օժանդակությամբ: Այնտեղ ընդգրկված են Պարոնյանի, Ջոհրապի, Օտյանի, Շիրվանզադեի, Նար-Դոսի, Թումանյանի, Իսահակյանի, Ջորյանի և այլ գրողների արձակ ստեղծագործություններ: Թեև նշված չէ, սակայն թարգմանությունները կատարված են միջնորդ լեզուներից (ռուսերենից և ֆրանսերենից): Սվեննինգը հայ գրականությամբ սկսել է զբաղվել 1963-ից՝ որպես ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի ներկայացուցիչ այցելելով տարբեր երկրներ և ծանոթանալով տեղի գրականությանը⁴: Ի դեպ, Սվեննինգի թարգմանությամբ լույս են տեսել նաև Թումանյանի և Ջորյանի մի քանի պատմվածքները, հատվածներ «Սասունցի Դավիթ» էպոսից և նմուշներ ժամանակակից բանաստեղծներից: Հատկանշական է, որ Թումանյանի «Իմ ընկեր Նեսոն» պատմվածքը զետեղվել է

¹ Armeniens sol över Yterån, *Vi*, 1954, Januari, s. 26.

² Տե՛ս Ս. Լորելլի նամակն Ա. Չոպանյանին, Գրականության և արվեստի բանկարան, Արշակ Չոպանյանի ֆոնդ, I բաժին, թիվ 2866, էջ 4: Տե՛ս սույն նամակի մեր հրապարակումը՝ Ս. Լորելլի նամակներն Արշակ Չոպանյանին, *Հայկական հայագիտական հանդես*, ԺԹ, 1998, էջ 338:

³ *Berrättare från Armenien*, urval inledning, ingresser och översättning av Carl Elof Svenning, Lindigo, 1968.

⁴ Սվեննինգի հայ գրականության հետ ունեցած առնչությունների մասին մանրամասն տես Ռոսլերտ Ծեպեճեան. *Ինքնակենսագրություն. յուշեր և գործունեություն*, Հալկա, 1999, էջ 369-373

շվեդական տարրական դպրոցի աշակերտների համար կազմված ժողովածուներում¹: 1967-ին Սվեննինգը կնոջ՝ պատմաբան Ռայնհիլդի հետ այցելել է Հայաստան: Ըստ նրա, «...դարավոր բարձր մշակույթ ունեցող հայ ժողովուրդն արժանի է ավելի խոր ճանաչման: Ես կարծում եմ, որ Հայաստանը Ասիայի և Եվրոպայի միջև ընկած մշակութային այն կամուրջն է, որի վրայով պետք է անցնի ամեն մի զարգացած մտավորական՝ ըստ արժանվույն զնահատելու համար հայ ժողովրդի անցյալի ու ներկայի հարուստ մշակույթը, արվեստը, գրականությունը»²: Սրանից բացի, Սվեննինգը հայ ժողովրդի մասին գրել է «Ճայնախոհ, մեղմասիրտ, օժանդակող ժողովուրդը» բանաստեղծությունը³:

Դարձյալ միջնորդ լեզվից (ռուսերեն) է կատարվել Կարեն Սիմոնյանի «Ցտեսություն, Նաթանայել» մանկապատանեկան ֆանտաստիկ վեպի շվեդերեն թարգմանությունը, որ հրատարակվել է 1979-ին⁴:

Ստոկհոլմի և Մոսկվայի հրատարակչությունները 1989-ին լույս են ընծայել նախկին խորհրդային երկրների ժողովուրդների հեքիաթների երկհատոր ժողովածու: «Հեքիաթներ Անդրկովկասից» հատորում ընդգրկված է «Ալո-Դինոն և խոսող Հազարան բլբուլը» հայկական հեքիաթը⁵:

Ստոկհոլմաբնակ Փոլ Մինասյանը թարգմանական փորձեր է կատարել Հովհաննես Թումանյանից և Եղիշե Չարենցից, որոնք տպագրվել են Շվեդիայում լույս տեսած հայերեն ոչ պրոֆեսիոնալ հրատարակչություններում՝ «Չարենց» օրացույցում և «Հյուսիսսիբիրյան» տարեգրքում: Չարենցից կատարված թարգմանությունները նա իրականացրել է շվեդ բանաստեղծ Ուլե Հեպերի հետ, որը շվեդական կենտրոնական օրաթերթերից մեկում հոդված է հրատարակել հայ բանաստեղծի մասին⁶:

¹ *Գրական թերթ*, Երևան, 12.06.1964:

² Գորգեն Հովվան, *Հանուն վսեմ գաղափարի*, Երևան, 1982, էջ 77-78:

³ Անգլերեն թարգմանությունը տես՝ *Armenians in Australia and New Zealand*, compiled by Aramais Mirzaian, Sydney, 1966, էջ 11:

⁴ Karen Simonjan, *På återseende, Natanael!* Overs. från den ryskan Forsten M. Nilsson, Bromma, 1979.

⁵ *Folksagor från SSSR folksagor från Transkaukasien*, Stockholm, 1989, s. 52-96.

⁶ Ole Hessler, *En näsdruk i Jerevan, Dagens nyheter*, Stockholm, 09.09.1990.

Ստոկհոլմում 1993-ին լույս է տեսել Շվեդիայում բնակվող ազգային փոքրամասնությունների ժողովրդական և մանկական երգերի ու բանաստեղծությունների ժողովածու՝ բնագրերով և շվեդերեն թարգմանություններով: Հայ մանկագրությունը ներկայացվել է Յուրի Սահակյանի «Կատուն լուսանկարչատանը» բանաստեղծությամբ¹: Հաջորդ տարի շվեդական «Արթես» գրական ամսագրում հրատարակվել են Սահակյանի վեց բանաստեղծությունները՝ Կարինե Օքերման Սարգսյանի թարգմանությամբ²:

Տարբեր շվեդերեն գրքերում դիպվածաբար տեղ են գտել հայ գրականության որոշ նմուշներ: Այսպես, Սուրեն Երզնկյանի կովկասյան գրքերից մեկում առկա է «Համբալի երգը»³: Գյոթեբորգում 1985-ին հրատարակված մի խումբ շվեդ հեղինակների «Կարոտ առ Արարատ. գիրք Հայաստանի և հայ ինքնության մասին» ժողովածուում⁴ ընդհանուր շարադրանքի մեջ տեղ են գտել որոշ նմուշներ հայ գրականությունից. երկու Գողթան երգերի՝ Վահագնի երգի (էջ 124) և Արաաշեսի անեծքի (էջ 148), Փոքր Սիեիի երգի վերջին հինգ տողերի (էջ 149) ազատ թարգմանությունները, ինչպես նաև «Խոդիուրդ խորին» շարականը (էջ 183) և Գևորգ Էմինի մի քերթվածը (էջ 57):

Այլ գրական կապեր

Հայ իրականության մեջ շվեդ գրականության հանդեպ հետաքրքրությունը սկսվել է XIX դարի վերջերից: Սակայն դեռևս 1853-ին Ղևոնդ Ալիշանը, մի առիթով խոսելով ընդհանուր սկանդինավյան գրականության մասին, անդրադարձել է նաև շվեդ գրականությանը, վկայակոչել գրողներ Հոլբերգի (1684-1754), Էվալդի, Ինգեմանի և այլոց անունները, հիշատակել XVII դարում Քրիստինա թագուհու կողմից իմաստասիրության ճաշակի ներմուծումը և ավելացրել. «Ի՞նչ քերթան Սուետք զհետ երթային գաղղիական ոճոյ, մինչ Կուսդաուս Գ-

¹ Juri Sahakjan, Katten hos fotografen. *I denna vida värld*, en antologi av Gunilla Lundgren och Siv Widerberg, Stockholm, 1993, s. 15.

² Juri Sahakjan, *Sex dikter*, Artes, Stockholm, 1994, s. 115-118.

³ I. Raguza, *Kaukasien min fosterjord*, Helsingfors, 1944, s. 83.

⁴ Gunner Goran, Lindberg Eric m fl, *Langtan till Ararat: en bok om Armenien och Armenisk identitet*, Gotheborg, 1985.

և ճեմարանն Սուեախոյ և յետ նոցա Պելման զարթուցին զոգի սզգային քանաստեղծութեան»¹:

Գեռես 1830-ին Խաչատուր Աբովյանն իր Դ-որպատյան օրագրում Լալայցիլզի գրական թերթից արտագրել է Շվեդիայի թագավոր Կառլ Յուհաննեսի դատողությունները հայրենիքի, պետական կառավարման, միապետի և հպատակների պարտականությունների մասին, որոնցից հատվածներ է թարգմանել հայերեն «Ջրոյց մեծիմաստ թագաւորին Շվեդիոյ Կառլի Յովիաննու. 1825. Շտոքհոլմ» վերնագրով²: Ըստ արովյանագետ Պիոն Հակոբյանի՝ Շվեդիայի թագավորի դատողությունները համապատասխանել են լուսավորված միապետի արովյանական ըմբռումներին³:

Սկանդինավուհիները, որպես հյուսիսցի գեղեցկուհիներ, իրենց խարտիչազեղ և կապուտաչյա արտաքինով ռամանտիկ հերոսուհու իդէալ էին, որոնցով պիտի որ այնքան հափշտակվեին հարավցի հայերիտասարդները: Այդ իսկ պատճառով հայ գրականության մեջ հայ սիրահար հերոսի կողքին երբեմն հանդիպում ենք սկանդինավցի գեղեցկուհուն: Լևոն Շանթի «Կինը» վիպակի հերոսուհին ֆիննուհի Մարգարետ Ստեկլընն է: Օննիկ Չիֆթե-Սարաֆի «Միամիտի մը արկածները» վեպի հերոսը, որ Եվրոպայում քափառելիս սիրարկածներ է ունենում տարբեր ազգերի կանանց հետ, Հոմոմ հանդիպում է մի երեսնամյա նորվեգուհու, մի «հյուսիսայգի», որը սիրահարվում է նրան, սակայն սերը մնում է անպատասխան: Մամուլում լույս տեսած Պարզև ստորագրությամբ «Հյուսիսի սեր» պատմվածքի հերոսուհին դանիուհի Հելենն է, որին սիրահարվում է հայ հերոսը⁴:

Մեզ հայտնի առաջին շվեդ հեղինակը, որի գործը թարգմանաբար լույս է տեսել հայերեն, Կ. Լեոպարդի «Նմանողութիւն» քանաստեղծությունն է, տպագրված 1888-ին, Թիֆլիսի «Աղբիւր» հանդեսում (1888, թ. 10, էջ 373, թարգմ. Ա. Մ. Ե. Պ.): Իսկ Աննա-Շառլոտա Էդ-

¹ *Քաղաքական սչխարհագրորթին նկարացոյց պատկերօր.* հասարեաց հ. Ղևոն մարգ. Ալիշանեան, Վենետիկ, 1853, էջ 437:

² Խաչատուր Աբովյան, *Երկերի լիակատար ժողովածու 10 հատորով*, հ. 6, Երևան, 1955, էջ 51-56:

³ Պիոն Հակոբյան, *Խաչատուր Աբովյան. կյանքը, գործը. ժամանակը*, Երևան, 1967, էջ 564-565:

⁴ Պարզև, Հյուսիսի սեր. *Հայրենիք*, 7-9.10.1931:

գրեն-Լեֆֆլերն առաջին շվեդ հեղինակն է, որի ստեղծագործությունը տպագրվել է հայերեն առանձին գրքով, 1891-ին¹: Թիֆլիսի «Աղբիւր» հանդեսում լույս են տեսել գործեր Ռ. Գուստավսոնից և Կ. Լեովարդից²: Խորհրդային տարիներին՝ 1920–1980 թվականներին շվեդ գրականությունից հայերեն թարգմանվել է ինը անուն գիրք (երկուսը վերահրատարակություն), բոլորն էլ ռուսերենից: Երկուական գործ թարգմանվել է Աստրիդ Լինդգրենից, երկուական՝ Փեր Վալդոյից³: 1980-ից հետո էլ առանձին գրքեր են լույս տեսել Լինդգրենից և Փեր Լագերկվիստից (հատկանշական է «Գաճաճը» վեպը և այլ վիպակներ ու պատմվածքներ ընդգրկող ստվար հատորը, տպագրված 1990-ին), իսկ Երևանի պատանի հանդիսատեսի թատրոնում ներկայացվել է Լինդգրենի «Երկարագուլպա Պեպպին»⁴:

Անցյալում հայերեն ամենից հաճախ թարգմանվել են շվեդ գրականության դասականներ Ավգուստ Սթրինդբերգը և Սելմա Լագերլոֆը, որոնց ստեղծագործություններից տպագրվել են ինչպես մամուլում⁵, այնպես էլ առանձին գրքերով: Ա. Սթրինդբերգն առաջին անգամ հայերեն թարգմանվել է 1895-ին՝ «Խղճի խայթոցներ» պատմվածքը «Մուրճ» հանդեսում: Նրա նշանավոր «Հայր» պիեսը լույս է տեսել Բաքվում, 1904-ին⁶ և 1912–1922 թվականներին ներկայացվել է արևելահայ և արևմտահայ բեմերում: Նույն գործը Գևորգ Կառվարենցի թարգմանությամբ տպագրվել է նաև 1922-ին, Կոստանդնուպոլսում: Սթրինդբերգին և առհասարակ շվեդ գրականությանը երբեմն անդրա-

¹ Աննա-Շառլոտա Էդգրեն-Լեֆֆլեր, *Մրցում են հասարակության հետ*, Բարսել. Ստեփան Շահումեան, Թիֆլիս, 1891:

² Կ. Լեովարդ, Տխոսի արկածները (շունդական հեքիաթ), Բարսել. Ս. Օհանեան, *Աղբիւր*, 1896, թ. 12, էջ 436-443: Ռ. Գուստավսոն, Կառլոս բազալորը, Բարսել. Յովի. Արաբաջեան, նույն տեղում, 1899, թ. 1, էջ 5-9: Նույնի, Ծովային արքայի բազը, նույն տեղում, 1898, թ. 12, էջ 507-510: Նույնի, Անտեղի հպարտություն, նույն տեղում, 1899, թ. 3, էջ 178-181 (վերջին երկուսի թարգմանիչը՝ Հովի. Աբովյան):

³ *Սովետահայ թարգմանական գեղարվեստական գրականություն. 1920–1980* (մատենագիտություն), կազմ. Լ. Մ. Ջաբյան և ուրիշներ, Երևան, 1983, էջ 561-562:

⁴ Աստրիդ Լինդգրենի մասին մանրամասն տե՛ս մեր «Աստրիդը, որ բնակվում էր Ստոկհոլմում» հոդվածը, *Գարուն*, 2001, թ. 5-6, էջ 86-87:

⁵ Տես Ավգուստ Սթրինդբերգի, Սեր եւ հաց, *Հայրենիք*, 11-14.10.1928:

⁶ Ը՝ Սթրինդբերգ, *Հայր*, Բարսել. Խ. Թադևոսեան, Բաքու, 1904:

դարձել է նաև հայ քննադատական միտքը¹: Նրա մասին հայերեն հոդվածով հանդես է եկել դանիուի գրող Ինգա Նալբանդյանը²:

1908-ին Թիֆլիսի հայ բեմում ներկայացվել է շվեդ հեղինակ Յալմար Բերգսթրոմի «Կյանքի ձայնը» թատերախաղը: Վերջինիս «Կարեն Բորնեման» պիեսի առաջին արարը լույս է տեսել Նյու Յորքի «Նաասարդ» հանդեսում (1922, ք. 7, էջ 424-444)՝ Նվարդ Սիրաքյանի քարզմանությամբ:

Թիֆլիսի «Լուման» 1910-ին հրատարակել է Սելմա Լագերլոֆի «Լեգենդներ Զրիստոսի մասին» վիպակը³, որի վերաբերյալ ծանուցել է, թե այն «արժանացել է թե իւր հայրենիքում և թե Ռուսաստանում այնպիսի մի ընդունելութեան, որպիսին քիչ աշխատութիւնների է բաժին ընկնում»⁴: Դրանից հետո մեկ անգամ չէ, որ հայերեն քարզմանությամբ լույս են տեսել Լագերլոֆի ստեղծագործությունները (արևելախաղերն թե արևմտախաղերն)⁵, և շվեդ ականավոր արձակագրուհու հանդեպ հետաքրքրությունը շարունակվում է մինչև օրս: Ուշագրավ է նաև, որ Սելմա Լագերլոֆը որպես գործող անձ է հանդես բերվել Ռաֆայել Չարդարյանի «Երկու առասպել» արձակ քանատեղծության մեջ, որն իբրև թե երևացել է հեղինակի դաստիարակչական բնույթի մի երագի մեջ⁶:

Հատկանշական է, որ արդեն 1912-ին կատարվել է առաջին համեմատական վերլուծությունը հայ և շվեդ գրականությունների միջև:

¹ Տե՛ս Մ. Շանտանճեան, Շուեդական քնարերգուիւմ, *Ծաղիկ*, Կ.Պոլիս, 1904, ք. 17, էջ 23-24: Գրականական շրջաններում, *Մարտ*, Մոսկուս, 1912, ք. 3, էջ 9-10: Ծիրկաթին, Շուեդական գրականուիւմ (առուլիս «Յարդղոյի»), *Յասաց*, 10.05.1929:

² Ինկա Մ. Նալբանդեան, Շուեդական գրականութեան. Առկուար Սրբիմտպելիկ, *Ազատամարտ*: (յարեղում), 22.04.1912, 27.04.1912:

³ Սելմա Լագերլոֆի, Լեգենդներ Զրիստոսի մասին, քարգմ. Արսեն սարկաազ և Ն. Տէր-Մանուկեան. *Լումայ*, Թիֆլիս, 1910, ք. 2, էջ 13-19 («Սուրբ վիշեր»), ք. 3, էջ 35-42 («Կայսրի տեսիլք»), ք. 4, էջ 63-73 («Իմաստունների ջրհորը»):

⁴ *Լումայ*, 1910, ք. 2, էջ 13:

⁵ Սելմա Լագերլոֆի, *Կարմրավզիկը*, քարգմ. Ն. Բարայեան, Թիֆլիս, 1911: Հարսանեկան քայլերգ, *Օշական*, Փարիզ, 1920, ք. 2, էջ 39-42: Տուրքիկի բոյնը, *Բազմալէս*, 1930, մարտ, թիվ 3, էջ 118-122: Բերդեհեմեան աստղը (հերիաք-պիես), *Յասաց*, 22.05.1932: Նույնի, Նազարէթին մէջ, *Արեւելք*, 3.02.1933: Ուրուականի ձագը, *Հայ խօսնակ մարդկանց*, 1933, ք. 2, էջ 27-29: Սելմա Լակերլոֆի, Տօլլըրիքսի մշակը, քարգմ. Վերժին Գլքեճեան, *Հայաստանի կոչնակ*, 5.04.1947, էջ 324-325:

⁶ Ռաֆայել Չարդարեան, Երկու առասպել, *Անահիտ*, 1931, յունուար-ապրիլ, ք. 5-6. էջ 151:

Ատրուշան ծածկանվամբ հանդես եկած Ս. Երեմյանը «Հորիզոն» պարբերականում հրատարակել է «Լակերլոնֆի և Իսահակեան» գրախոսությունը, որտեղ կատարել է շվեդ արձակագրուհու «Բուդլա» գրվածքի և Իսահակյանի համանուն ավանդության համեմատությունը¹: Հետագայում հայ-սկանդինավյան գրական տիպարանական առնչությունների վերաբերյալ ավելի ծավալուն հոդվածով հանդես է եկել Ս. Լորելյին²: Սույն հոդվածում, սակայն, նա առավելապես խոսել է հայ գրողների վրա նորվեգական գրականության ազդեցության մասին, իսկ շվեդ հեղինակներից կենտրոնացել է Պեր Լագերկվիստի վրա: Հայ գրական մամուլը երբեմն անդրադարձել է սկանդինավյան գրականության նորություններին:³

Եթե հաշվի չառնենք դարասկզբին Բաքվի «Բարի լուր» բողոքական պարբերականում հրատարակված շվեդերենից կատարված կրոնական-բարոյախոսական բնույթի պատմվածքների թարգմանությունները⁴, որոնք հատուկ գեղարվեստական արժեք չունեն, ապա անցյալում բնագրից շվեդական գրականության միակ հայերեն թարգմանիչը մնում է Ս. Լորելյին (Սուրեն Երզնկյան), որն էլ, սակայն, թարգմանել է սուսկ հատվածներ վեպերից և հրատարակել է դրանք մամուլում: Նա մասնավորապես թարգմանել է հատվածներ շվեդ գրականության դասական Պեր Լագերկվիստի «Գաճաճը» և «Բարաբբաս» վեպերից⁵: Առաջինի թարգմանությունը և իր «Սկանդինավյան գրականության միջազգային ազդեցությունը» հոդվածի ֆրանսերեն թարգմանությունը

¹ Ատրուշան, Լակերլոնֆի և Իսահակեան, *Հորիզոն*, 1912, ք. 146:

² Ս. Լորելյի, Սկանդինավյան գրականության միջազգային ազդեցությունը, *Նոր գիրք*, Նյու Եորք, 1949-1950, ձմեռ, ք. 4 (52), էջ 212-219:

³ Տես *Պայթյալ*, Երևան, 1923, ք. 6-7, էջ 21, 24:

⁴ Տիրոջ հեռքերը (շունդերենից), *Բարի լուր*, Բաքու, 15.01.1906, ք. 2, էջ 29-31: Կառլ Լիննեն և իր Աստուածաշունչը (մանուկների համար), նույն տեղում, 15.04.1906, ք. 8, էջ 125-12: Երկնքի պրինցը (իրական պատմություն շուեդ հաստացեալ Յան Սվենսոնի մասին), նույն տեղում, 01.06.1906, էջ 172-175: Կարևոր ընտրությունը (պատմուածք), նույն տեղում, 15.01.1912, էջ 23-30:

⁵ Պեր Լագերկվիստ, Բերնարդո (հատված «Գաճաճ»-ից), *Նոր գիրք*, նշված թիվը, էջ 193-210: «Բարաբբասի» թարգմանության հատվածը տես *Անի*, Պէյրուք, փետրվար, 1951, Դ. տարի, թիվ 10 (46), էջ 575-577: Լագերկվիստը հայերեն թարգմանվել է նաև միջնորդ լեզուներից, տես նրա «Երգ և պայթյալ», «Հայրենիք» և «Պայթյալն յետոյ» բանաստեղծությունները, *Նոր գիրք*, նշված թիվը, էջ 211-212, «Հայրիկը և ես», թարգմ. Վ. Վ., *Անի*, նշված թիվը, էջ 577-579 և այլն:

Լորելլին ուղարկել է Լագերկվիստին, որը թարգմանչին հղած իր շնորհակալական նամակում նշել է. «Ինձ համար մեծ, չափազանց մեծ պատիւ է արժանանալ ուշադրութեան այդքան գեղեցիկ ձևով, և այս նոր ապացոյցը հայերիւյ հետաքրքրութեան՝ ես գնահատում եմ շատ բարձր»¹: Ս. Լորելլին Լագերկվիստի երկերի մասին հանդես է եկել նաև առանձին վերլուծական հոդվածով², առանձին անդրադարձել է նաև Ավգուստ Սթրինդերգի գրականությանը³:

Հայ մամուլում շվեդերենից կատարած թարգմանություններով հանդես են եկել նաև նորվեգերենի մասնագետ Արտաշես Յայլոյանը, Արման Մուրադյանը և Ֆելիքս Ֆարմանյանը. վերջինս թարգմանում է նաև դանիերենից և նորվեգերենից:

Շվեդերենից հայերեն թարգմանված առաջին գիրքը ժամանակակից շվեդ հեղինակ Յան Գիլյոյի գրական գլուխգործոցը համարվող եռահատոր պատմավեպն է Արն Մագնուսսոնի մասին⁴, որ թարգմանել է շվեդաբնակ Ռոզաննա Շումեցը (Այվազյան): Ի դեպ, գրքի երրորդ հատորում՝ «Ավարտված ճամփաների երկիրը», առկա են նաև հայ կերպարներ՝ Մարկոս և Հակոբ Վախտյան եղբայրները, ովքեր իրենց մասնագիտական հմտություններն են կիրառում՝ լույս և գիտելիքներ սփռելով միջնադարում տակավին խավար Հյուսիսում:

Վերջում ավելացնենք, որ սողերիս հեղինակը ևս գործնականում զբաղվել է հայ-շվեդական գրական առնչությունների թարմացմամբ, ընթերցողի ուշադրությանն է ներկայացրել շվեդ գրականությունից հայերեն և հայերենից շվեդերեն կատարած առաջին թարգմանությունները: Ուփսալայի «Նոր հորիզոն» ամսագրում լույս ենք ընծայել տարբեր հայ գրողներից (միջնադարյան անհայտ հեղինակ, Ջահրատ, Ռաֆայել Ջարդարյան, Լևոն-Ջավեն Սյուրմեյան, Լուսինե Սեյրանյան, Ավագ Եփրեմյան) շվեդերեն կատարած թարգմանական

¹ Ս. Լորելլի, Սկանդինավեան արձագանգներ, *Նոր գիրք*, 1950, ամառ, ր. 2, էջ 123:

² Ս. Լորելլի, Սկանդինավիայի արդի մեծագույն գրողը. Պեր Լագերկվիստ, *Աճի. նշված քիվը*, էջ 572-575:

³ Ս. Լորելլի, Աւգուստ Սթրինդերգ, *Նոր գիրք*, աշուն, 1949, ր. 3, էջ 153-159:

⁴ Յան Գիլյո, *Ճանապարհի դեպի Երուսաղեմ. Տանարական ասպետը, Ավարտված ճամփաների երկիրը*. Երևան, 2002-2004:

փորձեր¹: 2000 թվականին «Գարուն» ամսագիրը հրատարակեց Շվեդիային նվիրված հատուկ մի համար, որտեղ շվեդ հեղինակներից (Հարի Մարթինսոն, Թումաս Թրանսբրյուներ, Պ. Ս. Երսիլը և այլք) կատարած չափածո և արձակ թարգմանություններով համդես են եկել Աշխեն Բախչինյանը, Կարո Հակոբյանը և տողերիս հեղինակը:

Հայկական թեման շվեդ գրականության մեջ

1848-ին Վեբսյոյում լույս է տեսել 16 էջանոց մի գրքույկ, որն ընդգրկում է «Պեյլե Բոցմանի հազվագյուտ, անսովոր և զվարճալի պատմությունը, թե ինչպես նա շատ արկածներից հետո սկսեց ծառայել հայոց թագավորին» վերնագրով հեքիաթը²: Ցավոք, մանրամասներ մեզ հայտնի չեն այս ստեղծագործության մասին: Նույն ստեղծագործությունը 1920 թվականին հրատարակվել է մի փոքր այլ վերստառությամբ՝ «12 հետաքրքրաշարժ պատմություն. Պեյլե Բոցմանը, որը մի մեծ ավազակախմբից փրկում է Հայաստանի թագավորի աղջկան, ամուսնանում նրա հետ և թագավորի մահից հետո դառնում է հզոր և հարգարժան ռեգենտ նույն թագավորությունում: Անկրկնելի խորամանկը»³:

Շվեդ գրականության դասական Պեր Լագերկվիստի՝ 1950-ին հրատարակած «Բարաբբաս» վեպում⁴, որի գործողությունները կատարվում են մեր թվարկության առաջին դարում, առկա է հայ ստորույ Սահակի կերպարը, մի «բարձրահասակ, շատ նիհար մարդ», որը վեպի գլխավոր հերոսին ուսուցանում է քրիստոնեության տարրերը: Այս

¹ Zahrad, Ahmed Efendi gatan; Agge; Tomtes skägg; Kvinnan som censar linscr, *Նոր հոփհոն*, Uppsala, 1998, N 1-2, s. 1. Kostan Zarian, Gästen, նույն տեղում, 1998, N 3, s. 1. Losinc Sejranean, "Innan nagonting fanns det nakenhet"; En dikt av tre delar, նույն տեղում, 1998, N 4, s. 3. Leon-Zaven Sumelian, Å, Tystnad, նույն տեղում, 1999, N 2, s. 1. Rafael Zardaryan, Två legender, նույն տեղում, s. 2. Ode (1400-talet armenisk dikt)⁴ med. Eric Papazian, նույն տեղում. 2003, N 1, s. 7. Avag Jcpreman, Dikter, նույն տեղում, 2001, N 1, s. 4.

² *En sällsynt, märkvärdig och lustig historia om Pelle Batsman: huruledes han efter mangahanda äfwentyr blef upptagen till konung i Armenien.* Wexjö, 1848.

³ *12 Roliga historier: Pelle Batsman, vilken, sedan han från ett stort rövareband räddadt konungens av Armenien dotter, blev med henne förmäld, samt efter konungens död blev en mäktig och aktad regent över samma rike. Mästertjuven.* En fiffig utan like. 1920.

⁴ Per Lagerqvist, *Barabbas*, Stockholm, 1950.

կերպարի մասին հեղինակը Ս. Լորելլիին գրած իր վերոհիշյալ մամուլում նշել է, որ այդ կերպարը ստեղծել է «խորը համակրանքով... դա մի մարդ է, որը ընտրուած է մարմնացնելու համար շատ տառապանք, և ինձ թուաց բնական, թէ նա պիտի լինի մի հայ, պատկանող այն ժողովրդին՝ որ ամբողջ աշխարհը գիտէ, թէ կրել է այնքան տառապանք»:¹

Հայ-շվեդական առնչությունների վերաբերյալ պրպտումներ կատարելիս մեծագույն անակնկալներից մեկը եղավ այն, որ շվեդ գրող և կինոռեժիսորիչ, գիտաֆանտաստիկ ժանրի հեղինակ Սեմ Ջ. Լունդվալը (ծնված 1940-ին) գրել է հայկական թեմայով երկու վեպ: Առաջինը կոչվում է «Նախաճաշ ավերակներում» (1988, «Frukost bland ruinerna»), իսկ երկրորդը՝ «Վասյա Ամբարցուրյան. գրոսանք լաբիրինթոսում» (1990, «Vasja Ambartsurian, en promenad i labirinten»): Վերջինը ներկայացնում է Վասյա Ամբարցուրյան անունով մի հայուհու արկածները XIX դարի վերջին, տարբեր երկրներում, իսկ առաջինը պատկերում է Վասյայի ծոռնուհու՝ Նենա Ալիլուևա Միրզոյանի կյանքը: Հիրավի խիստ արտառոց է հայության հետ սերտ կապեր չունեցող մի երկրում գտնել հայկական թեմայով գրված երկու ստվար վեպ և այն էլ՝ գիտաֆանտաստիկ ժանրով...

Իր հայապատում վեպերը Լունդվալը հրատարակել է հակառակ հերթականությամբ. նախ լույս է տեսել ծոռան, ապա՝ նախատառի մասին գրքերը: «Նախաճաշ ավերակներում» գրքի երկու զլուխն է նվիրված Հայաստանին: Ապագայում կատարվող այս վեպի հերոսուհու Ալիլուևա ազգանունը Լունդվալն անշուշտ վերցրել է Ստալինի դստեր ազգանունից: Այս վեպում ամենից զարմանալին այն է, որ շվեդ հեղինակը պատկերել է ապագա միացյալ Հայաստանը, որտեղ ընդգրկված են ներկայիս Թուրքիայի տարածքում հայտնված հայկական հողերը: Ահա մի քանի բնորոշ հատված. «Նենան հիշեց հավերժ ձգվող երկաթուղին Միջին Ասիայից մինչև Եվրոպա: Էրզրումը բավական քաղաքակրթված էր, այնտեղ համալսարան կար, և ժողովուրդը խոսում էր հայերեն: Հետո եկավ Անատոլիան և իսկական Թուրքիան, որ դեռ մնացել էր միջնադարում: Նենան ազգությամբ հայ է. հայերի

¹ Ս. Լորելլի, Սկանադինավեան արձագանգներ, նույն տեղում:

համար թուրքերը և նրանց հայրուկ բլոդերը սատանայից և գազանից վատ են:

–Ես չգիտեմ ինչ են այնտեղ քո հնարավորությունները,– ասաց Մարիաննան (Նենայի ընկերուհին, որ ապրում է Մագնիտոգորսկում – Ա. Բ.),– բայց հիմա այն Հայկական ԽՍՀ-ն է և Անատոլիական ԽՍՀ-ն ընդիույ մինչև Բոսֆորը: Կարծիր բանակն ազատագրեց ողջ Փոքր Ասիան 1930-ական թվականներին» (էջ 165):

Գնացքով ճամփորդող Նենայի ճանապարհն անցնում է հայկական Տավրոսի լեռնաշղթայով, Վանա լճով, հասնում է Երևան, Սևանա լիճ, որտեղից կտրուկ թեքվելով հյուսիս-արևելք՝ հասնում է Կիրովական և Թիֆլիս: Ահա այսպես հայոց պատմությունն ու աշխարհագրությունը խառնվում են շվեդ գրողի երևակայական գրքում: «Ուրմիայից գնացքը նրան հասցրեց մինչև Վանա լիճ և Վան՝ հայոց հնագույն քաղաքը, որտեղից մի ժամանակ դուրս էր եկել նրա հորական տատի պապը: Հիմա նա Տավրոսի լեռներում է, Վանա լճի արևելյան մասում: Պարզ եղանակին մարդ կարող է տեսնել Արարատն Արևելքում»: Նենան հանդիպում է մի հայ քահանայի, նրանց խոսակցության մեջ շվեդ գրողը գործածել է «քահանա», «ողջույն», «օրինյա տեր», «խաղաղություն», «ծառա են, սրբազան հայր», «խորհուրդ խորին» և այլ հայերեն բառեր:

Առաջին հայկական վեպին անմիջապես հետևել է երկրորդը, որտեղ սակայն, գործողությունները կատարվում են անցյալում, ավելի ստույգ՝ XIX դարի վերջին, XX դարի սկզբին, իսկ հերոսուհին «ծնվել է 1881 թվականի հունվարի 28-ին ըստ հուլիանոսյան օրացույցի, որը տակավին օգտագործվում էր Հայաստանում և փետրվարի 9-ին՝ ըստ գրիգորյան ժամանակագրության, որ օգտագործվում էր Եվրոպայում»: Նենայի նախատատի՝ Վասյա Ամբարցուրյանի մասին վեպը շատ ավելի հետաքրքիր է¹:

¹ Հերոսուհու անունը հեղինակը հավանաբար կազմել է՝ ելնելով Վիկտոր Համբարձումյանի անունից: Ահա ինչ է գրել նրա մասին Լուսինյանը. «Վասյան ապրում էր անդրկովկասյան լեռնաշղթայում, հայկական փոքրիկ Չիր բնակավայրում, Բուռ գետի ափին: Դա մի հայկական անկլավ էր՝ բոլոր կողմերից շրջապատված ադրբեջանցիներով, վրացիներով, ռուսներով, քրդերով և թուրքերով: Երբ Վասյան 14 տարեկան էր, 300 հազար հայ սպանվեց թուրքական ջոկատների կողմից բլոկադան

Շվեդ գյուղ Հերման Լյոքվիսթը 2003-ին հրատարակել է «Կոկոր-
դիլոսը» քրիչերը, որի գլխավոր հերոսը՝ Ջորջ Սալտրեն, բեյաութքցի հայ
գործարար միլիարդատեր է: Վեպի մյուս հերոսները՝ շվեդներ Մարթին
և Մարիա Լագերֆելթները, մեկնում են Բեյաութ՝ աշխատելու նրա
առևտրի տանը:

հրուսակախոսների օգնությամբ: Կոտորածները շարունակվեցին, մինչև որ Թուրքիան
իրագործեց հայկական հարցի իր վերջնական որոշումը՝ բոլոր հայերին սպանելով
իրենց երկրի մի մասում: Այդ ժամանակ Վասյան վաղուց բողոչ էր իր դժբախտ
հայրենիքը: ...Չիրը գտնվում էր մի կետում, որտեղ միանում էին ռուսական
նահանգներ Հայաստանը, Վրաստանը և Ադրբեջանը: Այստեղ կոտորածներ չեն եղել,
գոնե առայժմ: Մահմեդական ադրբեջանցիները, որ կիսով չափ բույրքեր էին և
հեռեքարա՝ կիսով չափ կենդանիներ, հնարավորության դեպքում մշտապես խաբել
են՝ հարձակվելու համար հայկական անկլավի վրա: ...Վասյան 13 կամ 14 տարեկան
էր, երբ հայրը նրան տարել է Սանահինի վանքը՝ լեռների վրա: Շատ եկեղեցիներ և
վանքեր կան այդ տարածքում, և դրանց մի մասը՝ Օծունը, Հաղպատը, Խորակերտը և
Սանահինը, մոտավորապես հազար տարեկան են: Ծանր, զանգվածեղ շինություններ,
կառուցված դեղնաշագանակագույն և օքրայի սուֆից, որ բլում է, նույն տարիքի
ունեն հողի հետ: Եկեղեցիների մեծամասնությունը կառուցվել է հեթանոս
աստվածների՝ Արամազդի և Անահիտի, Սիրիի և Տիրի տաճարների հիման վրա,
որոնք բոլորովին չեն մոռացվել: Անահիտը տակավին կնոջ ամենատարածված
անուններից է Հայաստանում: Սանահինի վանքը կառուցվել է արարչագործ Անահիտ
Տիկնոջ հնագույն տաճարի հիման վրա, քեև մարդիկ բայթաքսկաճորեն չեն խոսում
այդ մասին»: Այնուհետև Լուևիվալը մանրամասն նկարագրում է Սանահինի վանքը՝
իբր կառուցված լճի ափին, ինչտասկում սրածայր գանգակատուևը, գրաստուևը, և քե
ինչպես մի ջահել, անմոռուք սարկավազ գրանում է Վասյայի ու նրա հոր հետ և
պատմություններ անում հին ժամանակներից: Այնուհետև հեղինակը ներկայացնում է
դրվագներ Վասյայի մանկությունից, նրա այցելությունները հայկական այլ
հնավայրեր ևս: Գործողությունները հետագայում զարգանում են աշխարհի տարբեր
ծայրերում. Վասյան բռնող ավստուվ այցելում է Ալբանիա, հետո նրան տեսնում ենք
Ֆրանսիայում, որտեղ նա համագործակցում է աշխարհի առաջին կինոբեմադ-
րիչներից Բորթ Մելիտսի հետ...

Նամակով դիմելով Լուևիվալին՝ մենք հարցրինք նրա հայկական հետաքրքրու-
թյունների աղբյուրը: Գրողից ստացանք 1997-ի ապրիլի 29 րվակիր մի նամակ, որտեղ
նա գրել է մասնավորապես հետևյալը. «Ցավում եմ ասել, որ ես երբևէ չեմ եղել
Հայաստանում: Իմ ինֆորմացիան այս վեպերի համար եկել է Վրաստանում ապրող
մի ռուս ընկերոջից և իմ կարդացածներից: Ես հետաքրքրվում եմ Հայաստանի հին և
անհանգիստ պատմությամբ և ողջ իմ իմացածը ես ներդրել եմ այս վեպերի քննարկ
մեջ, չնայած որ իմ իմացությունը շատ սահմանափակ է: Բայց և այնպես ես հայ
մշակույթով հիացող եմ՝ հեռվից, և այս երկու վեպերը կարող են դիտվել որպես մի
տեսակ համեստ մեծարանք: ...Այս երկու վեպերը սիրո աշխատանքներ էին ինձ
համար, և ես հաճույքով եմ հիշում իմ աշխատանքը դուանք գրելիս: Դրանք զրվել են
մի ժամանակ, երբ այստեղ շատ քիչ գիտեին Հայաստանի մասին, և արժանատիապես
ինֆորմացիա գտնելը դյուրին չէր: Ես միայն հույս ունեմ, որ շատ սխալներ թույլ չեմ
ավելք»:

Հայտնի է, որ բազմաթիվ հայ հեղինակներ արտահայտվել են օտար լեզուներով: Շվեդերենը բացառություն չի կազմում, թեև շվեդագիր հայ հեղինակներից ոչ մեկը մուտք չի գործել շվեդական գրականություն: Տակավին 1880-ական թվականներին Ֆինլանդիայում հրատարակվող «Վանգելիսկ քրիստենդոմ» շվեդերեն պարբերականում հոդվածներով հանդես է եկել բողոքական քարոզիչ Աբրահամ Ամիրխանյանցը¹: Ինչպես նշվեց, այլ բողոքական հայեր ևս թղթակցել են շվեդ բողոքական մամուլին: Շվեդահայ նոր սերնդի մեջ հանդես են եկել արդեն իրենց համար առաջին լեզու դարձած շվեդերենով գրական փորձեր կատարողներ: Շվեդաբնակ Մարինե Վարդանյանը Երևանի «Կանչ» պատանեկան թերթում թարգմանաբար հրատարակել է իր որդու՝ 11-ամյա Վահան Վարդանյանի «Գորիլա Կոկոն և նրա որդի Օկոն» շվեդերեն գրված պատմվածքը²: Ուփսալայի Գրեների շրջանի գրադարանի 1997-ին կազմակերպած բանաստեղծության մրցույթի գրքույկում տեղ է գտել նաև 13-ամյա Լեռնիկ Աբնուսի «Երգն ինձ տալիս է» բանաստեղծությունը³: Ուփսալայում հրատարակվող «Նոր հորիզոն» հայերեն-շվեդերեն ամսագրում հրատարակվել է շվեդերեն բանաստեղծություն Նարինե Հակոբյանի հեղինակությամբ⁴: 1998-ին Վեսթերոսի դեռահասների մեջ լավագույն բանաստեղծության մրցույթում հաղթել է Արմինե Քանաքանյանը⁵:

Մշակութային կապեր

Կերպարվեստի մեջ հայերի և շվեդների ունեցած պատահական, սակայն հետաքրքիր առնչությունները սկսվում են XIX դարից: 1858 թվականին օսմանյան արքունի հայազգի նկարիչ և դիվանագետ Մեպուհ Մանասը (Մանասե) Շվեդ-Նորվեգիայի կայսրուհուն է նվիրել իր աշխատանքներից մեկը՝ Աբդուլ Մեջիլ սուլթանի դիմանկարը⁶:

¹ *Մշակ. Թիֆլիս*, 8.03 1913:

² *Կանչ*, Երևան, 26.07.1995:

³ Lermik Abnous. En sång den gav mig, *Naturen, kärleken och ensamheten i Gränby*, förord av Lousia Hatamian, [1997, Uppsala, s. 18].

⁴ Narine Hakobian, Förlorad kärlek, *Nor horizon*, 1997, N 2, s. 3.

⁵ *Նոր հորիզոն*, 1998, N 4, էջ 1:

⁶ Մանյա Ղազարյան, *Հայ կերպարվեստը XVII-XVIII դարերում. գեղանկարչություն*, Երևան, 1974, էջ 137:

1887 թվականի հուլիսի սկզբին Շվեդիա է այցելել հռչակավոր ծովանկարիչ Հովհաննես Այվազովսկին (1817–1900). դա նկարչի առաջին և միակ ճանապարհորդությունն էր Սկանդինավիա: Այս ուղևորության մասին առաջինը գրել է պատմաբան Վարդան Գրիգորյանը՝ հիմնվելով Նորայր Բյուզանդացու՝ Մատենադարանում պահվող անտիպ մամականու վրա¹: Այվազովսկուն Շվեդիա կատարած ուղևորությանն ուղեկցել են կինը՝ Աննա Բուռնազյանը և քրոջորդին՝ Լևոն Մազիրյանը: Ստոկհոլմի Թեոդոր Բլանչի գեղարվեստի սրահում բացվել է Այվազովսկու քսան աշխատանքից կազմված ցուցահանդեսը: Մինչ այդ ոչ մի հայ կամ ռուս նկարիչ չէր ունեցել ցուցահանդես Շվեդիայում: Նորայր Բյուզանդացու մամակներից երևում է, որ Այվազովսկին Ստոկհոլմում մնացել է վեց օր՝ հունիսի 30-ից մինչև հուլիսի 5-ը, իսկ նրա ստեղծագործությունների ցուցահանդեսը գործել է երկու ամիս: Շվեդները մեծ հիացմունքով են ընդունել Այվազովսկու ծովանկարները: Նորայր Բյուզանդացին իր մամակներից մեկում վկայել է, որ «Armenien (Հայաստան) և Armenier, Armenisk (հայ) բառերն Ստոքհոլմի թե՛ լրագրաց և թե՛ խօսակցութանց մեջ բառական յուրվուեցան ի պատճառս Այվազովսկեայ», իսկ Կոստանդնուպոլսի «Փունջ» թերթին (հուլիսի 18) ուղղած իր թղթակցության մեջ նշել է, որ Այվազովսկու ցուցահանդեսի առթիվ շվեդական մամուլը ոչ միայն մեծ գովեստով էր խոսում նրա արվեստի մասին, «այլև այլ հետաքրքրական յօդուածներ կը հրատարակեն գՀայոց»²: Նկարիչը և իր կինը հուլիսի 4-ին հյուրընկալվել են Բյուզանդացու տանը, որտեղ վերջինիս կինը՝ Սելմա Յակոբսոնը, լուսանկարել է Այվազովսկուն և նրա հարազատներին: Գեղանկարիչը հիացել է Շվեդիայի ծովափնյա տեսարաններով և ստեղծել նոր ծովանկարներ:

Իր հրապարակումը Վարդան Գրիգորյանն ավարտել է՝ նշելով, որ հետաքրքիր կլիներ ձեռք բերել Ստոկհոլմի թերթերում Այվազովսկուն ծնած ժողովրդի և նրա հայրենիքի մասին «ընդհանուր հետաքրքրությանը հագուրդ տալու համար» տպագրված նյութերը: Գերանք

¹ Վարդան Գրիգորյան, Հովհաննես Այվազովսկին Ստոկհոլմում, *Սովետական արվեստ*, Նրևան, 1964, ք. 12, էջ 46-50:

² Ստոքհոլմի լուրեր. *Փունջ*, Կ.Պոլիս, 18.07.1887, տե՛ս նախորդ աղբյուրը, էջ 50:

հայտնաբերելու նպատակով մենք 1887 թվականի Ստոկհոլմի գլխավոր թերթերի հովիտյան համարներում երկարատև փնտրտուքներ կատարեցինք, սակայն գտանք միմիայն լուրեր Այվազովսկու ցուցահանդեսի մասին (որոնցից մեկում նա ռուս էր նշված): Հայտնաբերեցինք միայն հետևյալ մանրամասները. որ Այվազովսկու ցուցահանդեսը բացվել է Ստոկհոլմի թագավորական զբոսայգում գտնվող Թեոդոր Բլանշի գեղարվեստի սրահում¹, որ «Գրանդ հոթելի» իր լուսամուտից նկարիչը մի քանի էտյուդներ է արել Բալթիկ ծովի լուսնալույսով ողողված տեսարանից՝ մեծ կտավ ստեղծելու մտադրությամբ² և որ Այվազովսկու ցուցահանդեսը Ստոկհոլմից բացի բացվել է նաև Գյոթեբորգում³:

Ի դեպ, Այվազովսկուց հետո, 1890-ականներին Շվեդիա, Գանիա և Նորվեգիա է այցելել մեկ այլ հայ ծովանկարիչ՝ Վարդան Մախոխյանը (1869–1937), որն այդ ժամանակ ուսանելիս է եղել Բեռլինի Գեղարվեստի ակադեմիայում: Բալթիկ ծովի սկանդինավյան ափերին Մախոխյանը մոտիկից հաղորդվել է ծովի տալերքին, հրապուրվել և պատկերել Բոռնհոլմ կղզու ժայռտ եզերքները, նորվեգական ծովանկարներ⁴:

Հավանաբար Շվեդիայի և Նորվեգիայի մասնավոր հավաքածուներում կան մեկ այլ խոշոր հայ նկարչի՝ Մարտիրոս Սարյանի որոշ էտյուդներ: Ինչպես վկայում է Վիգեն Իսահակյանի հուշագիրքը՝ Վեներտիկում, Լիդոյի լողափին, Մարյանը զմայլվել է լողորդուհիների գեղեցկությամբ, որոնք «եկել էին հյուսիսային երկրներից Նորվեգիայից, Շվեդիայից, եկել էին Իտալիա արև և սերենադներ որոնելու: Մարյանը... մի կողմ էր մնում, նորից վերցնում գծաուետյը և էսքիզներ անում, ընծայում էր նրանց, նրանք էլ բարեհաճում էին ընդունել՝ առանց իմանալու, թե ինչ գանձ էին ստանում: Շատ տարիներ հետո հայրս և Մարյանը պիտի հիշեին այս երջանիկ օրերը և այն գեղեցիկ ջրահարսերին»⁵:

¹ *Afionbladet*, Stockholm, 08.07.1887.

Svenska Dagbladet, 4.07.1887.

² *Stockholms dagblad*, Stockholm, 16.07.1887.

³ Արա Հակոբյան, *Ծովանկարիչ Վարդան Մախոխյան*, Երևան, 2004, էջ 22:

⁴ Վիգեն Իսահակյան, *Հայրս*, էջ 138:

Շվեդիայում և Նորվեգիայում ճանապարհորդել է լոնդոնաբնակ հայ նկարչուհի և գրող Ջապել Պոյաճյանը (1872–1957), հասել մինչև Լապլանդիա, կատարել մի շարք նկարներ: Նա որոշ չափով տիրապետել է շվեդերեն և նորվեգերեն լեզուներին:

Ժամանակ առ ժամանակ տարերայնորեն Շվեդիայում ցուցադրվել են տարբեր հայ նկարիչների գործեր: 1930 թվականին Ստոկհոլմում կայացած խորհրդային կերպարվեստի ցուցահանդեսում ցուցադրվել է Սեդրակ Առաքելյանի՝ փշատաքաղի թեմայով երկու նկար¹: 1930–1931 թվականներին Սարգիս Խաչատուրյանի ընդօրինակած պարսկական և հնդկական պալատների որմնանկարների ընդօրինակությունները ցուցադրվել են աշխարհի մի շարք քաղաքներում, նաև Ստոկհոլմում²: Ֆրանսահայ նկարիչ Հարություն Թորոսյանի (ծն. 1933) կտավներից է «Շվեդացի պարմանուհին»:

Հայ-շվեդական կերպարվեստի կապերի վերջին շտրիխն է երևանցի ավանգարդիստ նկարիչներ Ազատ Սարգսյանի և Հարություն Սիմոնյանի մասնակցությունը 1999-ի նոյեմբերին Ստոկհոլմում կայացած «Պատից հետո» Արևելյան Եվրոպայի նկարիչների ցուցահանդեսին՝ նվիրված Բեռլինի պատի փլուզման 10-ամյակին: Ազատ Սարգսյանը հանդես է եկել ինքնատիպ մի ակցիայով՝ պառկելով ցուցահանդեսի նախամուտքին, հագին սև վերնաշապիկ, որի վրա գրված է անգլերեն «Ռոջույն»: Նրա այս անսովոր ուղջագուրումն այցելուների հետ նշեցին ցուցահանդեսը լուսաբանած գրեթե բոլոր շվեդական և այլ երկրների պարբերականները: Ի դեպ, Ազատ Սարգսյանը ներկայումս բնակվում է Ստոկհոլմում: Այստեղ է բնակվում նաև մեկ այլ հայաստանցի կոնցեպտուալիստ արվեստագետ՝ Կարո Մկրտչյանը:

Դանիա

Հայ իրականության հետ ուշագրավ առնչություն է ունեցել դանիական գրականության համետո դեմքերից մեկը՝ Թոր Լանգեն (1851–1915): Նա ծնվել է Կոպենհագենում, մահացել Ռուկրաինայի Հանագով-

¹ *Sovjetkonst*, Galleri Modern, Stockholm, Mars-April, 1930. տես Գաբրիել Գյուրջյան, *Մեդրակ Առաքելյան*, Երևան, 1963, էջ 23-24:

² Մանյա Կապարյան, *Հայ կերպարվեստը...*, էջ 20:

կա գյուղում¹: 1887–1906 թվականներին եղել է Դանիայի հյուպատոսը Մոսկվայում: Չուզահեռաբար աշխատել է Լազարյան ճեմարանում, որտեղ ծանոթացել և բարեկամացել է Մմբատ Շահազիզի հետ, որից մի քանի բանաստեղծությունն է թարգմանել է դանիերեն՝ օգտվելով ռուսերեն հրատարակություններից: 1887-ին հրատարակել է «Մեկ ամիս Արևելքում» դանիերեն գիրքը: Թեև նա բուսաբանության դոկտոր էր, սակայն տիրապետելով 16 լեզվի, լազարյանցիներին դասավանդել է դասական լեզուներ: Հատկանշական է, որ նա եղել է Վահան Տերյանի ուսուցիչներից, և ժամանակակիցների վկայությամբ՝ հին հունարենի դասերին աշակերտներին ծանոթացնում էր ֆրանսիական սիմվոլիստական բանաստեղծությանը՝ առաջարկելով անգիրներ սովորել Վեռլենից, Բողերից, Մալարմեից: Ի դեպ, Տերյանը նրա հետ միասին թարգմանություններ է կատարել հին հունարենից: Լանգեն ինքն էլ դանիերեն է թարգմանել անտիկ (հույն) և ռուս հեղինակների, առանձին գրքերով Կոպենհագենում հրատարակել Սոփոկլեսի «Էդիպ արքան» (1897) և «Հին հունական քնարերգությունը» (1903): Հատկանշական է, որ Լանգեն իր հայրենիքը համարել է ոչ թե Դանիան, որտեղ ապրել է 28 տարի, այլ Լազարյան ճեմարանը, որտեղ դասավանդել է 35 տարի²:

Գրականագետ Կամսար Գրիգորյանը հրատարակել է Թոր Լանգեի ձեռագրերում գտնված «Ծաղիկները ձյունի մեջ (հայկական մոտիվ)» բանաստեղծությունը³: Բանաստեղծությունը (որը տրված է արձակ շարադրանքով) գրվել է 1893-ին և վկայում է առ հայ պոեզիան Թոր Լանգեի հետաքրքրության մասին:

Հռչակավոր հեքիաթասաց Հանս Քրիստիան Անդերսենը (1805–1875) 1842-ին հրատարակած «Բանաստեղծի շուկան» գրքում ներկայացրել է Կոստանդնուպոլիս կատարած իր ուղևորությունը, որի ժամանակ նա որոշ չափով առնչվել է հայերին, նշել, որ մի հայ ծերունու ուղեկցությամբ գնացել է տեսնելու Բերայի պատվող դերվիշներ-

¹ Կենսագրությունը տես *Dansk biografisk leksikon*, b. XIII, 1939, København, էջ 591.

² Տես Պողոս Մակինյանի առաջարկը Վահան Տերյանի Երկերի առաջին հատրում, Կ Պոլիս, 1922, էջ XXVI-XXVII:

³ Տես *Սովետական Հայաստան*, 1957, ք. 9, էջ 36:

րին¹: 1893-ին Օսմանյան կայսրությունում ճանապարհորդած դանիացի բանասեր, իսլամագետ Յոհաննես Օսթրյուպը (1867–1938) նույնպես հանդիպել է հայերի և իր ուղեգրության մեջ մի քանի էջ է նվիրել նրանց²:

Դանիական գրականության մեջ հետաքրքիր երևույթ է Ինգա Նալբանդյանը (26.07.1879, Վեդբեք– 22.03.1929, Կուպենհագեն): Ենյալ Ինգա Հենրիետ Լյուսինդա Քոլլին, նա 1895-ին ավարտել է միջնագույն դպրոցը և տեղափոխվել Շվեյցարիա, որտեղ ծանոթացել է Լոզանի հայկական վարժարանի տնօրեն, «Գիտություն» գիտական պարբերականի խմբագիր, քիմիկոս, փիլիսոփայության դոկտոր Մարտիրոս Նալբանդյանի (14.05.1872, Սեբաստիա–15.08.1916, Կոստանդնուպոլիս) հետ: Ինգա Քոլլինը և Մարտիրոս Նալբանդյանն ամուսնացել են 1904-ի հունիսի 2-ին Կուպենհագենում և ունեցել երեք զավակ: Նրանք 1909-ին տեղափոխվել են Կոստանդնուպոլիս, որտեղ Մարտիրոսը դասավանդել է հայկական վարժարանում: Ամուսնու մահից հետո, 1916-ին, Ինգան զավակներին ուղարկել է Դանիա³:

Ինգա Նալբանդյանը Նիլս Էլլինգեր (Niels Ellinger) ծածկանվամբ 1903 թվականին հրատարակել է իր առաջին հողվածը հայ բանաստեղծության մասին⁴: Նույն գրական անունով 1905-ին տպագրել է ինքնուրույն և բարգմանական բանաստեղծությունների ժողովածու՝ «Կոհակերգ» («Թեևվոր երգեր») վերնագրով: Այս հատորի առաջին մասն ընդգրկում է քնարական քերթվածներ, երկրորդը՝ Նորվեգիա կատարած ճանապարհորդության և այնտեղ բնակության վերաբերյալ է: Ապա հետևում է «Շվեդվիգ» հայրենասիրական բանաստեղծությունների շարքը: Չորրորդ մասը կոչվում է «Գաղթական երգեր», իսկ հինգերորդը՝ «Հայկական բանաստեղծություններն» են, որոնք նա թարգմանել էր ամուսնու օժանդակությամբ («Ո՛հ ինչ անուշ», «Մայրիկա», «Իմ սիրելի զավակունքս», «Հարսանեկան երգեր», «Սիրո երգեր», «Մահ

¹ Տե՛ս Յես (sic) Ամուսեն, Հանս Քրիստիան Անդերսենը և Ջալալդդին Ռոմի պատվոդ դերվիշները, *Իրան-համլ*, p. 2, 1993, էջ 11:

² Steu Johannes Østrup, *Växlande horisont: skildringar och intryck från en ridt genom Öken och Mindre Asien*, Stockholm, 1894, էջ 250-253:

³ *Dansk biografisk leksikon*, b. XVI, 1939, København, ss. 504-505.

⁴ Niels Ellinger, *Armeniske digte... Vuggesand för vår modern Armenien*, *Dansk tidsskrift*, 1903.

քաջորդվույն», «Ազատն Աստված», «Մայր Արաքս», «Օրոր Մայր Հայաստանի»): Ժողովածուի վեցերորդ մասը Նալբանդյան ամուսինների՝ միմյանց ձուլված բանաստեղծություններն են: «Անոնց արժեքին և գեղեցկութեան մեկ մեծ մասը կը պատկանի «Հայկական բանաստեղծութիւններուն», որոնց մէջ գերագոյն քնարերգական շէշտը կը գտնուի (որ մեզի ծանօթ է Սողոմոնի Երգ Երգոցէն) և ուր մարդ յուզմամբ կը աեսնէ տխրութիւնը, առանձնութիւնը, դժբախտութիւնն այն նահատակ ժողովուրդին, որուն միացած է երիտասարդ հեղինակուհին», - գրել է դանիական թերթերից մեկը¹:

Իր առաջին արձակ գործերը Նալբանդյանը լույս է ընծայել 1913-ին՝ «Երեխաներ, դանիացի մոր նվիրած» վերնագրով, որին հետևել է «Մանկություն. գիրք երեխաների մասին» (1915) ժողովածուն: Հայերի կրած տառապանքներն առաջին աշխարհամարտի տարիներին ներկայացված են Նալբանդյանի՝ 1917-ին տպագրած պատմվածքների ժողովածուներում՝ «Մեծ վիշտը», «Չոհերը» (կամ «Փորձություն կրածները») և «Բաց տարածություն»: Այստեղ իր իսկ ականատեսի պատմություններ են հայոց կրած փորձությունները: Այնուհետև Ինգա Նալբանդյանը հրատարակել է «Մարի» (1925), «Փայլուն կամուրջը» (1926) և «Առանց երեխա մնալու» (1927) գրքերը: Նրա «Գիշերը. պատկերներ հայոց նահատակությունից» գիրքը թարգմանաբար լույս է տեսել շվեդերեն (1917) և ֆրանսերեն (1918): Հայկական թեմաներով պատմվածքների մեկ այլ ժողովածու էլ՝ «Եղբորդ այլունն է աղաղակում» վերտառությամբ, նույնպես հրատարակվել է ֆրանսերեն: Այս հրատարակությունից էլ երեք պատմվածք 1923-ին թարգմանաբար լույս են տեսել հայերեն²: Մեր օրերում դանիերենից թարգմանաբար լույս է տեսել Ինգա Նալբանդյանի «Մեծ վիշտը» վեպից մի հատված (թարգմանիչ՝ Հասմիկ Կյուրեղյան)³:

Ինգա Նալբանդյանը 1919-ին անգլիական մամուլում հանդես է եկել բաց նամակով՝ ուղղված աշխարհի կանանց՝ կոչ անելով աջակ-

¹ *Հանդես ամսօրեայ*, Ի տարի, 1906, էջ 160:

² *Նա ասարդ*, Ա շրջան, Բ պրակ, 1923, Պուրբէշ, էջ 40-47: Տես նաև՝ Տիկ. Ինկա Նալբանդյան, Անոր ծերացած ձեռքը, Երբուկ Սիիրան աղան, Սորիին (պատմվածքներ), *Նատասարդ*, 1923, Հոկտեմբեր, էջ 46-47:

³ Տես «Հայաստանի հանրապետություն», 23.04.2005:

ցել հայկական հարցի դրական լուծմանը: Իսկ երբ 1922-ին Հայ հեղափոխական դաշնակցության 62 անդամներ ձերբակալվել են Պետրոգրադում (Կարելիա), այդ խնդրով նա հատուկ հանդիպում է ունեցել Չիչերինի հետ¹:

Ինգա Նալբանդյանը կապերի մեջ է եղել հայ ժողովրդի շվեդ բարեկամ Նաթանայել Բեսբովի հետ²: Որդին՝ Սվեն Նալբանդյանը, եղել է Գանիայի տնտեսական նախարարության խորհրդական³:

Մեր ժամանակներում Հայաստան այցելած դանիացի բանաստեղծ Էսկե Կ. Մատիեսենը գրել է բանաստեղծություն Երևանի մասին⁴: Աթենքաբնակ դանիոսի գրող և լրագրող Դանի Կյարսգորը հեղինակել է հայ ժողովրդի մշակույթը և պատմությունը ներկայացնող երկու գլխի՝ «Ի՞նչ արեցինք» և «Կրկի՞ն», որոնք արձագանք են գտել նաև հայ մամուլում⁵:

Հայ-դանիական գրական կապերն առկա են նաև թարգմանության ասպարեզում: Հայերեն ամենից շատ թարգմանված դանիացի հեղինակը բնականաբար Հանս Բրիստիան Անդերսենն է, որի ժողովրդականություն վայելող հեքիաթները սկսած 1890-ից միջնորդ լեզուներից թարգմանվել և լույս են տեսել հայ մամուլում և առանձին գրքույկներով: Դրանք մեծ տարածում են գտել ընթերցողների շրջանում և որոշ ազդեցություն ունեցել հայ գրողների վրա: Թիֆլիսում լույս են տեսել Անդերսենի «Անճռռնի բաղիկը» (1894), «Կայրի կարապները» (1895 և 1911), «Մոխակի երգը» (1911) հեքիաթներն առանձին գրքույկներով: Միայն «Ալբիս» պատանեկան հանդեսում լույս է տեսել Անդերսենից 15 գործ, իսկ 1931–1972 թվականներին Խորհրդային Հայաստանում լույս է տեսել անդերսենյան հեքիաթներն ընդգրկող 20 անուն մեծ ու փոքր գիրք: Հայ բեմում 1907-ին ներկայացվել է Անդերսենի «Իդլանտան», իսկ հայ կոմպոզիտոր Տիգրան Մանսուրյանը մանկական բալետ է գրել «Ձյունե թագուհին» հեքիաթի հիման վրա:

¹ Հայաստանի Ազգային արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԱ), ՊՊՈՂ 430, ցուցակ 1, գործ 1307:

² Բեսբովի՝ Նալբանդյանին գրած երկու նամակը մենք թարգմանաբար հրատարակել ենք «Հայկազեան հայագիտական հանդեսում» (հատոր ԺԺ, 1999, էջ 397-399), որտեղ շվեդ գործիչը խոսում է իր հայկական ձեռնարկների վերաբերյալ:

³ Նրա մասին տե՛ս *Սկիզբը*, ՊԼԵՐՈՒՄ, 24.10.1971:

⁴ Գևորգ Էմին, *Գիրք թարգմանությանց*, Երևան, 1984, էջ 69:

⁵ Տե՛ս *Արմենիա*, Բուենոս Այրես, 11.02.1984:

Դանիացի գրողներից հայերեն թարգմանվել են նաև Գեորգ Բրանդեսը¹ («Բանաստեղծը և հերոսը», 1898), Մարտին Անդերսեն Նեքսեն («Պեղել նվաճող»), Մարիուս Դալսգուրը («Փարոսի հսկիչի տղան»), Հանս Լունգվլու Եփսեսը («Հույս: Ժպիտը»), Հանս Շերֆիգը («Թոռուս Օկցիտանուսը կամ Ուֆայքսանի կարիճը»), Իենա Սիգսգուրը («Պալլեն մենակ է աշխարհում») և ուրիշներ:

Ավետիք Իսահակյանը 1938-ին գերմաներենից թարգմանել է «Պարոն Թյրմանը. դանիական հին ժողովրդական երգ»: Այստեղ պատմվում է, թե ինչպես գյուղերգարդի գյուղացիները սպանելով պատժում են նոր հարկեր նշանակող կալվածատիրոջը: Դանիական երգի թարգմանության դրդապատճառը ստալինյան բռնապետության մեջ գտնվող Հայաստան նոր ներգաղթած Ավետիք Իսահակյանի կողմից բացատրվում է նրա սոցիալական բովանդակությամբ ու նաև այն հանգամանքով, որ այն շատ է հավանել և գերմաներեն թարգմանել Ֆրիսլյիխ Էնգելսը²:

Կա վկայություն, որ Կոստան Ջարյանն այցելել է Դանիա և գրել ուղեգրություն, որտեղ քսան-երեսուն էջի սահմաններում խոսել է դանիացի նշանավոր փիլիսոփա Սյորեն Կիերկեգորի մասին³: Մեր ժամանակներում էլ հայ գրողներից Դանիա են այցելել Թորոս Թորանյանը, որ գրել է «Դանիական հողին վրա» ակնարկը⁴, Կարպիս Սուրենյանը, որն իր այցելության և Դանիայի մասին առհասարակ հանգամանորեն պատմել է «Մամա Յակոբսենի առակը» էսսեում⁵:

Գեղանկարիչ Փանոս Թերլեմեզյանի՝ 1909-ին ստեղծած կտավներից է «Դանիացի քանդակագործ Ռաֆայելի դիմանկարը», որը

¹ Բրանդեսի մահվանը 1927 թվականին անդրադարձել է խորհրդահայ մամուլը՝ չնչելով նրա հայկական հետաքրքրությունների և հրատարակած հայանպաստ գրքույկի մասին (տես Գր. Չուբարյան, Գեորգ Բրանդես, *Խորհրդային Հայաստան*, 10.07.1927):

² Ավետիք Իսահակյան, *Երկերի ժողովածու վեց հատորով*, հ. 2, Երևան, 1974, էջ 287, 326-327:

³ Կոստան Ջարյան, *Դեպի Արարատ*, Երևան, 2001, էջ 397:

⁴ Թորոս Թորանյան, *Ուր կտանին ճամփաները*, Երևան, 1978, էջ 55-61:

⁵ Կարպիս Սուրենյան, *Հին պատմություն*, Երևան, 1999, էջ 149-189:

քարձր է գնահատել Կոստան Չարյանը¹: Իսկ ֆրանսաբնակ նկարիչ Բյուզանդ Թովալյանը ստեղծել է «Դանիացի աղջիկը» նկարը²:

Ավելացնենք նաև, որ մոսկվացի կինոգործիչ, հայ մուլտիպլիկացիայի հիմնադիր Լև Ատամանովը (1905–1986) դանիացի նշանավոր ծաղրանկարիչ Հերլուֆ Բիդսթրոմի գործերի հիման վրա ստեղծել է «Նստարան» բազմանկարը և «Մեր ուժը կպատի» շարժանկար-դրամազրկ:

Հայ-դանիական կապերին անմիջականորեն չառնչվող, սակայն իր գոյությունը ուշագրավ մի երևույթ է գերմանացի երաժշտաաւտեղծ Ռայնհարդթ Զայգերի (1674–1739) «Հայը Կոպենհագենում» օպերան՝ ըստ Ֆրիդրիխ Շիլլերի «Ոգետեսը» վիպակի: Այս օպերան ներկայացվել է 1722 թվականին:

Նորվեգիա

«Հայ-նորվեգական գրական կապերը» խորագրին ուսումնասիրության կարոտ մի ուշագրավ գրականագիտական թեմա է, որի մի քանի հիմնական գծերը մենք կբերենք այստեղ:

XIX դարի վերջից նորվեգական գրականությունը հիմնականում գերմաներենից և ռուսերենից թարգմանվել է հայերեն: 1893-ին արևելահայ մամուլում լույս է տեսել նորվեգացի հեղինակ Հեգենսթիերնի մի էսսե³: Նորվեգերենից հայերեն գեղարվեստական գրականության թարգմանության առաջին փորձը վերաբերում է 1914-ին⁴:

1890-ականներից սկսած՝ հայ բեմը հատկապես Թիֆլիսում և Բաքվում բազմիցս ներկայացրել է նորվեգացի մեծանուն գրող Հենրիկ Իբսենի (1828–1906) պիեսները («Ուրվականներ», «Նորա», «Կառուցող Սոլմես», «Բրանդ», «Երբ մենք՝ մեռածներս հարություն առնենք», «Հեղուա Գարբեր», «Ծովի տիկիներ», «Դոկտոր Շտոկման կամ Ժողովրդի

¹ Կոստան Չարյան, *Նավատունք*, Երևան, 1999, էջ 47: Հայաստանի ազգային պատկերասրահի կատալոգում այդ նկարը սխալմամբ կոչվել է «Շվեդացի քանդակագործի դիմանկար» (*Հայաստանի Պետական Պատկերասրահ. գեղանկարի. քանդակի. գրաֆիկայի կատալոգ*, Երևան, 1965, էջ 104):

² Նկարի վերատպությունը տե՛ս *Սովետական Հայաստան*, 1961, ք. 7, էջ 21:

³ Հեգենսթիերն, Բայց և այնուիս կամենում են մարդու գնալ, *Արձագանք*, 1.01.1893:

⁴ Կուսրավ Վիտի, Կին մը (նորավեպ), քարգւմ. նորվեգերենէն Մ. Թ. Փափագեան, *Շանթ*, 1-14.09.1912, էջ 74-77:

քշմամին»։ «Հասարակության նեցուկները»), որոնք հաճախ լույս են տեսել առանձին գրքերով¹ կամ մամուլում²։ Հետագայում, խորհրդային տարիներին բեմադրվել են «Պեր Գյունտ» երաժշտա-դրամատիկական կոմպոզիցիան՝ Գրիգի երաժշտությանը (1950 և 1953)։ Հայ քննադատական միտքը բազմաթիվ էջեր է նվիրել նրան, մամուլում հրատարակվել են նաև եվրոպական լավագույն քննադատների հոդվածներն Իբսենի մասին³։ Իբսենի պիեսները, հատկապես «Նորան», որոշակի ազդեցություն են ունեցել հայ թատերագրության, մասնավորապես Շիրվանզադեի ստեղծագործության վրա։

Ի դեպ, Իբսենին մեկ անգամ տեսել և նրա մասին մանրամասն գրել է Կոստան Ջարյանը։ Վեներտիկի մի պանդոկում պատահաբար

¹ Հենրիկ Իբսեն, *Դոքտոր Շտոկմանն կամ Ժողովրդի բշմամին*, քարգմ. Ս. Հախումեան, Թիֆլիս, 1891. *Նորս*, քարգմ. Տիրոտի Կոստանեան, Թիֆլիս, 1892, 1898։ Ուրուականներ, քարգմ. Մ. Շամոսանճևան, *Սասիս*, 1899, ք. 12, էջ 385-390, ք. 13-14, էջ 419-426, ք. 15, էջ 461-466, ք. 16-17, էջ 510-516, ք. 18, էջ 567-568։ *Հասարակութեան նեցուկները*, Թիֆլիս, 1904։ *Ներդա Գարլեր*, Թիֆլիս, 1907։ *Ուրուականներ*, քարգմ. Մարտիրոս Յարութիւնեանց, Թիֆլիս, 1912։ *Ճովուն տիկինը*, Պոսքրն, 1920։ *Պիեսներ*, Երևան, 1968։ *Պեր Գյունտ*, Երևան, 1969։ Իբսենի հայերեն քարգմանությունների՝ 1892-1969 թթ. ժամանակաշրջանն ընդգրկող ցանկը, հայ թատրոնում Իբսենի գործերի բեմադրությունների և հայ հեղինակների՝ Իբսենի մասին մամուլում լույս տեսած հոդվածների մատենագիտությունը տես՝ *Յառաջ*, 7.05.2006։ Տես նաև այս համարում՝ Արքի Յովիաննիսեան, «Հենրիք Իպսեն. կամատար արքայերը» և Ժորժ Փիրոյեֆ, «Իպսեն – Ibsen» հոդուածները։

² Հենրիկ Իբսեն, *Երբ մենք՝ մեռածներս սրափոներք*, քարգմ. Յովիաննու Բոզիյեան, *Լումպ*, Թիֆլիս, 1906, ք. 5-6, էջ 93-115, ք. 7-8, էջ 59-80։ Ճարտարապետ Սոլենս, քարգմ. Միրայել Շամոսանճևան, *Ոստան*, Կ.Պոլիս, 1912, ք. 5, էջ 137-207։ Ծոն Գարբիել Բորքման, քարգմ. Ս. Թախառական, *Փիլիկի*, Պոսքրն, 1918, ք. 10, էջ 606-623։ Պրանտ, քարգմ. Հայկ Պարիկեան, *Լրև*, Գահիրե, 19.08.1968։

³ Տես օրինակ, Հենրիկու Իպսեն, *Բազմապէս*, 1871, ք. 11, էջ 334-336։ Արշակ Չօպանեան, «Տոկտոր Շտոկմանն» (Փարիզում), *Հայրենիք*, 21.11.1893։ Նույնի, Հենրիք Իբսենը և իր «Ժամն Գարբիել Բորքմանը», *Մտք*, 1897, ք. 11-12, էջ 1562-1588։ Երուանդ Պալեան, Հենրիկ Իբսեն, *Տարագ*, 1893, ք. 44, էջ 674-678։ Տ. Ա., Կի՞ն քե՞ պէպէք [Հ. Իբսենի «Նորան»], *Լրևեց*, 26.04.1894։ Նույնի. Հենրիկ Իպսենի «Ըտ դարձողները», նույն տեղում, 10.05.1894։ Մինաս, Նորվեգիայի գրականության [Բեռլինում և Հ. Իբսեն], *Նոր դար*, 30.04.1896, 1.05.1896, 4.05.1896։ Տ. «Ժողովրդի բշմամին», *Սուրհանդակ*, Կ.Պոլիս, 16.11.1899։ Մինաս Բեքբերեան, Հենրիկ Իբսեն, *Նոր դար*, Թիֆլիս, 19-20.11.1899։ Միր. Շամոսանճևան, Հենրիկ Իբսեն, *Սասիս*, 1899, ք. 13-14, էջ 410-417, ք. 11-12, էջ 1483-1486։ Ա. Նաարեան, Հանրիք Իբսեն, *Լրևեցեան մամուլ*, 1904, ք. 30, էջ 721-724, ք. 31, էջ 750-755, ք. 33, էջ 801-804, ք. 36, էջ 871-875, ք. 40, էջ 966-969, ք. 41, էջ 994-996, ք. 45, էջ 1096-1099, ք. 48, էջ 1167-1171։ Հ. Իբսեն, *Բազմապէս*, 1905, ք. 1, էջ 34-35։ Միշէլ Տէլին, Իպսենի կեանքն, *Սուրհանդակ*, Կ.Պոլիս, 9.06.1906։ Աբիսողոմ, Իպսենի կեանքը, *Ազատամարտ յարկում*, 1910, ք. 14, էջ 218-222։ Իբսեն և Տոկտոյ, *Մշակ*, 30.03.1910։

տեսնելով հռչակավոր գրողին՝ «Նորվեգեան ծովափի ժայռոտ ամայութեան խատուքինը ճակատի վրայ և ֆիորդների մէջ ընկած թափառական աստղերի վայրը աչքերի մէջ», Չարլանը գեղարվեստական ոճով ներկայացրել է իբրևնյան ատուրան, իբր թե նրա հերոս Պեր Գյունտի սովերը հետևում է իրեն և զրույցի բռնվում իր հետ¹: Կա մաս վկայություն, որ թատերադիր Ալեքսանդր Աբելյանը, որը տիրապետել է շվեդերենին, մամակագրական կապ է ունեցել Հենրիկ Իբսենի հետ²:

Հատկանշական է նաև, որ Իբսենի մահվան առթիվ դանիացի ականավոր գրող Գեորգ Բրանդեսի հոդվածը երկու անգամ (համառոտ և ընդարձակ տարբերակներով) թարգմանաբար լույս է տեսել հայերեն³:

Նորվեգական արձակի խոշոր դեմք Բյորնսթրեմե Բյորնսոնը (1832–1910) նույնպես գտնվել է հայ մտավորականության ուշադրության կենտրոնում: Դեռևս 1881-ին Թիֆլիսում Հ. Թիգիանյանի թարգմանությամբ լույս է տեսել Բյորն Բյորնսոնի «Մանկություն» թատերախաղը, որին հետևել են «Միակնություն և բազմակնություն» վեպը՝ առանձին գրքով (թարգմանիչ՝ Արշ. Եղիգարյան, Բաքու, 1895), ինչպես նաև թարգմանություններ մամուլում⁴: Բյորնսոնի ստեղծագործությանը քաջ ծանոթ է եղել Արշակ Չոպանյանը, որը գրախոսել է նրա «Մանկությունը»⁵, արժեքավորել նոր ժամանակներում նորվեգական գրականության մեծ նշանակությունը՝ վերլուծելով Իբսենի և Բյորնսոնի ստեղծագործությունը⁶: Նա քննադատել է ֆրանսիացի մտավորականների պահպանողական վերաբերմունքը մյուս ազգությունների գրական մեծությունների, այդ թվում՝ Իբսենի և Բյորնսոնի նկատմամբ⁷:

Հայ բեմում 1907-ին ներկայացվել է Բյորնսոնի «Նորապսակներ» թատերախաղը, որը հաջորդ տարի լույս է տեսել առանձին գրքով

¹ Կոստան Չարեան, *Նրկեր*, էջ 599-602:

² Տես *Աղբիորի ակունքը*, Թիֆլիս, թիվ XXV, պրակ 3, 1883–1908, էջ 54:

³ Կեորի Պրանտես. Հենրիք Իսյսեն, *Մասիս*, Կ.Պոլիս, 1906, ր. 21, էջ 326-327: Գ. Բրանդես, Հենրիկու Իբսեն, *Ազատամարտ*, 1907, ր. 4, էջ 361-372:

⁴ Տես Հրաչայի այգին. *Աղբիոր*, 1896, ր. 10, էջ 242-248, Մեր ուժերից վեր, *Լուծայ*, 1904, ր. 4, էջ 201-225, թարգմանիչ՝ Ն. Տեր-Յովիաննիսեանց, Պիերնստերնե Պիերնսըն, Հայրը. Թարգմ. Նշան Տեր-Պետրոսեան, *Հայրենիք* 2.08.1936:

⁵ Ա. Չոպանեան, Բարիգեան բրոնիկ, *Հայրենիք*, 11.11.1893:

⁶ Ա. Չոպանեան, Բարիգեան բրոնիկ: Մարդկային կարողություններն ղեռ ի վեր, *Հայրենիք*, 17.02.1894:

⁷ Ա. Չոպանեան, Բարիգեան բրոնիկ: Իսյսեն ու «քննամին», *Հայրենիք*, 19.11.1893:

(Թիֆլիս, քարգմանիչ՝ Հովհ. Տեր-Մարտիրոսյան): Բյուրնսոնի «Արևն» վեպը քարգմանաբար որպես թերթոն լույս է տեսել «Ուստան» հանդեսում, 1919–1920 թվականներին¹: Հրատարակիչները պատճառաբանել են, թե ինչու են ընտրել հենց այս վեպը, «որովհետև այդ հերոսը, որքան բուրբոսիկն հիսիսասյին ժողովուրդի միջավայրին տիպար մը, սակայն շատ մը նմանութիւններ կը ներկայացնէ հայ աշուղին հետ, որ իր պզտիկ երգերը կը շինէ, լեռնէ լեռ և գիւղէ գիւղ կը թափառի, սէրը կը զարթնու իր մէջ, որ շարժման մէջ կը դնէ զինքը ու յետոյ տարիներ վերջ կը վերադառնայ իր հողիին յանդարտ տխրութեան»²: «Նուրվեգիայի Հյուզոն» հոշակված Բյուրնսոնի ստեղծագործությանն անդրադարձել է հայ քննադատական միտքը³, ինչպես նաև քարգմանվել է դանիացի Գեորգ Բրանդեսի հոդվածը Բյուրնսոնի վերաբերյալ⁴: Ի դեպ, նրա մահվան առթիվ Պոլսի «Ազատամարտ» թերթի հավելվածում հոդվածով հանդես է եկել դանիուհի գրող Ինգա Նալբանդյանը⁵:

Իբսենից և Բյուրնսոնից բացի հայ գրականության մեջ իր տեղն է գտել նաև Զնյուս Համսունը (1859–1952), որի ստեղծագործությունները թե՛ հրատարակվել են առանձին գրքերով և մամուլում՝ Հայաստանում և Սփյուռքում⁶, թե՛ բեմադրվել (1911-ին Թիֆլիսում՝ «Կյանքի

¹ Պիտոնիստերնե Պիտոնսըն, Առնէ, *Ուստան*, Կ.Պոլիս, 1919, էջ 260-264, 306-312, 379-388, 441-448, 536-546, 595-599, 672-678, 753-765, 833-844, 938-945:

² Նույն տեղում, էջ 260:

³ Տես Ջ. Ումիկեան, Բեորնսոնը որպէս գրող և քաղաքական գործիչ, *Նոր-դար*, Թիֆլիս, 1884, ք. 65-67: Լ. Բաբայեան, Բեորնսոնը: Բեորնսոն, նույն տեղում, 1892, ք. 206-207: «Մանկութիւնը», *Հայրենիք*, 10.05.1894: Ե. Թովիչեան, Բեորնսոնի և Իբսենի վերջին դրամաները, *Մտք*, 1901, ք. 6, էջ 159-168: Նույնի, Բեորնսոն իբրև գրական և հասարակական գործիչ, նույն տեղում, 1901, ք. 10, էջ 97-112: Պարոյր Բ. Քէչեան, Պիտոնսիստերնե Պիտոնսոն, *Բիւզանդիոն*, Կ.Պոլիս, 1903, ք. 2201: Վ. Փափազեան, Բեորնսոնը: Բեորնսոն, *Տարազ*, Թիֆլիս, 1904, ք. 10, էջ 81: Բեորնսոնը: Բեորնսոն, *Մշակ*, 23.04.1910: Ինգա Նալբանդեան, Պիտոնսոն Պիտոնսոն (1832–1910), Ռ. Չարդարեանի *Սեղբազետ* ժողովածուում, 1911, Կ. Պոլիս, էջ 326-330: Մ. Յ. Բաքիկեան, Պիտոնսիստերնե Պիտոնսոն, *Արորչան*, Չմյուռնիս, 1919, ք. 1, էջ 12-14, ք. 2, էջ 29-31: Արմենակ Սպւմապեան, Պիտոնսիստերնե Պիտոնսոն, *Կեանք և արուեստ*, Ա տարի, 1931, էջ 70-73:

⁴ Սկանդինավական գրականութիւն, *Հայրենիք*, 22.01.1895:

⁵ Ինկա Նալբանդեան, Պիտոնսիստերնե Պիտոնսոն: Ակնարկ մը իր կեսերին և գործերուն վրայ, *Ազատամարտ յարկուած*, 10.07.1910, էջ 5-8, 17.07.1910, էջ 26-29:

⁶ Կնուտ Համսուն. Սէրը, քարգմ. Ջ. Մեսեան, *Հորիզոն*, 30.11.1913: Կնուտ Համսուն. *Երկրի կյուրերը*, քարգմ. Է. Տեր-Մարտիրոսյան, Երևան, 1923: *Վիկտորիա*, Թեհրան.

ճանկերում»), թե՛ լույս են տեսել քննադատական-վերլուծական հոդվածներ¹: Իսկ հայ գրականագիտությունը Համսունի պոեզիայի ազդեցությունն է տեսել Վահան Տերյանի ստեղծագործության, մասնավորապես նրա վերջին շրջանի գործերի վրա²: Մեր օրերում Ադասի Այվազյանը գրել է «Կնոս Համսունի երկու ոճական սխալը» պատմվածքը, որտեղ ներկայացրել է նորվեգացի գրողի հանդիպումները նախ սուլթան Աբդուլ Համիդի, ապա, տասնամյակներ անց՝ Արյֆ Հիտլերի հետ: Մահից երկու տարի առաջ ծերունագարսյ գրողը հիշում է, որ Թուրքիայի բռնակալի հետ գրուցելիս ինքը վրիպել է՝ գործածելով «հայ» բառը, իսկ գերմանական ֆաշիզմի պարագլուխի հետ գրույցում էլ՝ «հրեա» բառը: «Ինչպես կարելի էր մի սխալը երկու անգամ թույլ տալ»³: (Նկատենք սակայն, որ Կոստանդնուպոլիս այցելած Համսունն իր գրություններից մեկում բացասաբար է հիշել իրեն հանդիպած հայերին):

Նորվեգական գրականությունից կատարված այլ թարգմանություններից կարող ենք հիշել «Այսպես են աշխարհիս բաները (նորվեկեան առասպել)»⁴, կին գրող Սիգրիդ Ընսեթի «Քրիստին Լավրանտաբլըր» պատմվածքը (թարգմանիչ՝ Հեղինե Գավթյան, հանդես է եկել նաև հեղինակի մասին հոդվածով⁵), Տոուրիթ Բերգսոնի «Պարզկը»⁶: Նորվեգական գրականության սիրահար է եղել արձակագիր Վազգեն Շուշանյանը, որն իր «Օրագրում» հիշում է, թե ինչպես մի ծանոթ ֆրանսուհի իր ազդեցությամբ սկսել է սկանդինավյան հեղինակներին ընթերցել, հիշվում են Սիգրիդ Ընսեթի, Համսունի և այլոց անունները⁷:

1955: *Պսև*, բարգմ. Ավ. Իսահակյան, Երևան, 1971: *Սուլ*, բարգմ. Ա. Յայրոյան, Երևան, 1995:

¹ Տե՛ս օրինակ, Մ. Ազեան, Կ. Համսունի 50-ամեակը, *Մշակ*, 20.07.1910: Ջիանշիր. Կնոս Համսուն. ծննդեան 50-ամեակի առթիւ, *Գեղարքունստ*, Թիֆլիս, ք. 4, 1911, էջ 229-231: Խ. Բ., Ինչպէ՞ս է հասկանում սերը Կնոս Համսունը, *Ընկեր*, Թիֆլիս, 24.10.1911: Ա. Գուլյեան, Կնոս Համսուն (դասախօսութիւն Իվ. Ի. Այխեմվալդի), *Հորիզոն*, 1912, ք. 209 (թերթոն): Համսուն, *Նասասարդ*, Ա շրջան, Բ պրակ, 1923, Պոքրէշ, էջ 120-122:

² Տե՛ս Վ. Մեևակ, Վահան Տերեան (քննական տեսութիւն), *Գեղարքունստ*, 1917, ք. 6, էջ 240:

³ Ադասի Այվազյան, *Ընտիր երկեր*, Երևան, 2001, էջ 161:

⁴ *Արևելք*, 8.08.1933:

⁵ *Նոր գիր*, 1943-1944, ք. 4, էջ 194-199:

⁶ *Գարուն*, 1971, ք. 10, էջ 87-90:

⁷ Վազգեն Շուշանյան, *Օրագիր*, Երևան, 1999, էջ 142, 327:

Հայերեն թարգմանվել են ոչ միայն նորվեգացի գրողների, այլև գիտնականների որոշ արժեքավոր հոդվածներ¹:

Խորհրդային տարիներին ռուսերենից կատարված թարգմանություններով հրատարակվել են Իբսենի պիեսները և Համսունի վեպերն ընդգրկող երկուական գիրք, ինչպես նաև մեկական վեպեր Սինքեն Հոփից, Թուրբորգ Նեդրեուսից և Վեգարյ Վիգերյուստից: Հատկապես մեծ է վաղամեռիկ թարգմանիչ Արտաշես Յալոյանի դերը բնագրից նորվեգական գրականության, մասնավորապես Քնյոթ Համսունի ստեղծագործությունների թարգմանության գործում:

Հայ գրողներից առաջինը նորվեգերեն թարգմանվել է Բուրեն Չարդարյանը («Երեք հայկական հեքիաթ»՝ «Սամբիդե» պարբերականում²), մեր օրերում Հրանտ Մաթևոսյանը («Գոմեշը»³):

Հայ-նորվեգական մշակութային կապեր առկա են նաև քառերական ոլորտում: Դրանց սկիզբը կարելի է համարել Վահրամ Փափազյանի ելույթն Օսլոյում (հավանաբար՝ 1920-ականների վերջին): Նա ֆրանսերենով կատարել է Օթելլոյի դերը, իսկ Դեզդեմոնա խաղացել է Իրմա Նիլսոնը⁴: Փափազյանի խաղը բարձր է գնահատել նորվեգական մամուլը, որը հայ դերասանի Օթելլոյին համեմատել է իտալացի հոշակավոր ռոբերգու Մավինիի Մավրի կերպավորման հետ⁵:

Իր հուշագրքում Վահրամ Փափազյանը Նորվեգիայի մասին գրել է հետևյալը. «Նույն անվերջանալի անտառները, սառած լճակները, որոնք մայրում են քեզ վազոնի պատուհանից մեռած աչքերի նման,

¹ Տես, օրինակ, Ալֆ Սոմբրֆելտ, Լեզուաբանությունը ընկերային գիտություն մըն Է. *Անդաստան*, ք. 6-7, Փարիզ, 1957, էջ 136-150:

² Rouben Zartarian, Tre armeniske eventyr, *Samtiden*, [Oslo, 1897], p. 250-255, տես *Հանդես ամսօրհայ*, 1897. ք. 12, էջ 374:

³ Grant Matevosjan, *Bøffelkua, Tolv noveller fra Sovjet-Unionen*, ed. Ingvild Broch og Ellinor Kolstad, Oslo, 1974.

⁴ Ըստ Փափազյանի՝ Իրմա Նիլսոնը եղել է «կինոյի հայտնի ասող Աստա Նիլսոնի քրոջ աղջիկը, որը մնաց նորվեգական բեմերի վրա մինչև իր առաջացյալ տարիքը» (Վահրամ Փափազյան, *Երկեր 5 հատորով*, հատոր 2, Երևան, 1981, էջ 183), որը ճշմարտաման չի թվում: Նախ, կինոդերասանուհու ազգանունը եղել է ոչ թե Նիլսոն, այլ Նիլսեն, ապա՝ նա ոչ թե նորվեգուհի է եղել, այլ դանիուհի, բացի այդ հազիվ թե նրա քրոջ աղջիկը կրեր նույն ազգանունը:

⁵ Նույն տեղում, էջ 184: Փափազյանն իրեն դրվատած մամուլի անունը հիշել է որպես «Ռիտինդե», անվանելով այն «կիսապաշտոնական պարբերական», սակայն այդ բառը նորվեգերենում անճանաչ է:

ճայեր՝ խելագար պառավների կանչվոտոցներով, և հսկա մարդիկ՝ երեխայի միամիտ, կապույտ աչքերով. այդպես էր վիկինգների երկիրը, ուր հասա ես հաջորդ օրը վերջալույսին, երբ հիվանդոտ արևը գունարափ ու խոունացած հովհարի նման իր ճառագայթներն էր ամփոփում ձյունապատ հորիզոնների հետևում: Այդ Նորվեգիան էր: Եվ չհասկացա, թե ինչպես այդքան անհամբույր բնության մեջ ապրում էր ու զգում այդքան հյուրասեր մի ժողովուրդ: Հյուրասեր է նորվեգացին... ի բնե զեղազետ և արվեստասեր և իր կենցաղի շատ կողմերով դանիացիներին է հիշեցնում: Ծաղիկների սիրահար նորվեգացին ստեղծել է իր մայրաքաղաքն ուղիղ, հանգստացնող գծերով և իր նախկին ճարտարապետության հիմքը կազմող գոթական ոճը տարիների ընթացքում անզգալաբար ենթարկել է երբեմն ծայրահեղության հասցնող արդիականության, որով նորացած մի հին է Օսլոն: Եվ իրավ, գոթական աշխարհայացքի անխարդախ արդիականացումն են այդ գեղեցիկ քաղաքի բոլոր հիշատակարանները, մանավանդ Յուլպալլը, նախկին արքայանիստ պալատը, պառլամենտն այսօր, ուր դիտող աչքը կարող է կախալ, որպես գրքում, նորվեգացու պատմական անցյալը, ինչպես և նրա ապագայի ձգտումները՝ իր ներկայով շաղկապված»¹:

1955-ին Երևան են այցելել և Սունդուկյանի անվան ու այլ թատրոնների բեմադրությունները դիտել են նորվեգական պետական թատրոնի տնօրեն Ֆրից Գրոն դեր Լիպպեն, բեմադրիչ Թորմուդ Սքոգեսթրազը, դերասանուհի Գերդա Գրիզը, պետական խորհրդի նախագահ, թատերական քննադատ Պաուլ Գյեսդալը և ուրիշներ²: Իրենց հերթին, Երևանի Սունդուկյան թատրոնի բեմադրած «Գոկտոյ Շտոկմանը» ներկայացվել է 1991-ին Օսլոյում և արժանացել նորվեգական, շվեդական, անգլիական և իռլանդական մամուլի դրվատիքին:

Հետաքրքիր է այն զուգահեռը, որ ոմանք անց են կացրել Կոմիտասի և նորվեգացի մեծանուն կոմպոզիտոր Գրիգի միջև: «Հայ մեղեդիներ կան, որ Պինդարոսի երգերուն հետ կարելի է բաղդատել: Կոմիտաս վարդապետը ոչ միայն հայ, այլև միջազգային երաժշտութեան

¹ Կահրամ Փափուզյան, *Նշիկը 5 հատորով*, հատոր 2, Երևան, 1981, էջ 182-183:

² *Սովետական արվեստ*, 1955, ք. 2, էջ 53:

մեծ վարպետներէն մէկն է: Վարդապետր հայ երաժշտութեան հայրն է: Հայոց Կրիկն է ան», – ասել է Պետերբուրգի և Մոսկվայի քաղաքացիներու երգահան Հարդմանը, որը 1920-ին այցելել է Հայաստան¹: 1925-ին Հայաստան է այցելել Ֆրիտյոֆ Նանսենը (ի դեպ, նրա հետ ժամանած հանձնախմբում եղել է ևս մեկ նորվեգացի՝ կապիտան Վ. Քվիսլինգը), Երևանում լսել է Գրիգի սոլ-միևնոր կոնցերտը և հետագայում իր ուղեգրութեան մեջ գրել է. «Ինձ ասացին, որ Հայաստանում Գրիգը շատ է ընդունված և ազգակցական կապ կա նրա ու հայկական երաժշտութեան մեջ: Նկատի ունենալով նոր հնչած հայկական երաժշտությունը՝ դա կարելի է մասամբ ընդունել»²: Տարիներ անց, 1962-ին, Հայաստան այցելած նորվեգացի կոմպոզիտոր Քլաուս Էզգեին (1906–1979) Կոմիտասին որպէս «մեր Գրիգն» է ներկայացրել գրող Կարայիս Սուրենյանը, իսկ Էզգեն, լսելով կոմիտասյան երգերը, դրանք նմանեցրել է Նորվեգիայի լեռնային երգերին³: 1990-ին նորվեգական Օփիտիլիտ ավանում կայացած Քնյուք Համսունին նվիրված փառատոնին մասնակցել է երևանցի երաժշտաստեղծ Էդուարդ Սադոյանը, իսկ Գրիգի ծննդավայր Բերդենում 1999-ին նշվել է Տիգրան Մանսուրյանի 60-ամյա հոբելյանը:

Ռուսաստանցի կինոքեմադրիչ Սերգեյ Միրայելյանը Նորվեգիայի հետ համատեղ նկարահանել է Ֆրիտյոֆ Նանսենին նվիրված «Ընդամենը մեկ կյանք» ֆիլմը, որտեղ հանդես են բերված նաև երեք հայ գաղթականի կերպարներ: Իրենց հերթին 1985-ին «Երևան» ստուդիայում Յուրի և Ռուբեն Երզնկյանները նկարահանել են «Անմահութեան անձնագիր» վավերագրական շարժանկարը՝ նվիրված Ֆրիտյոֆ Նանսենին:

Իսլանդիա

Իսլանդիայի մասին հայ իրականությունում առաջին անգամ գրվել է Ստեփանոս Ազոնցի՝ առաջին գլխում հիշված 1802 թվականին լույս տեսած աշխարհագրական աշխատության մեջ: Երկրորդ անգամ

¹ Հայրենիք, 10.08.1920:

² Ֆրիտյոֆ Նանսեն. *Խաբված ժողովուրդ*, էջ 186:

³ Կարայիս Սուրենյան, *Բնիկ ո՞րտեղացի ես*. Երևան, 1969, էջ 62-63:

Իսլանդիան հավանաբար հիշատակվել է 1853-ին, Ղևոնդ Ալիշանի կազմած վերոհիշյալ «Քաղաքական աշխարհագրութիւն նկարացոյց պատկերօք» հատորում (Իսլանտա ձևով, մայրաքաղաքը՝ Ռայքեալիք): Այս գրության մեջ իսլանդական գրականության մասին ասվել է մասնավորապես հետևյալը. «Բազում ինչ ի նախնի աանդութեանց Իսլանտացոց որ *սակաս* անուանին՝ մնայ ցարդ ի գիրս. յորս նշանաւոր է հին Էտտա քերթուած հիւսեալ ի ԺԱ դարու սկանտինաւեան առասպելաբանութեամբ և Էտտա յետորդ, փոփոխութիւն առաջնոյն՝ գրեալ ի 1200 Սնորրոյ-Սոլուլետոմայ՝ որ ար և Պասամութիւն երկրի անուանի յոյժ»¹:

1899-ին «Ալբիս» հանդեսում լույս է տեսել Օլաֆ Կառլաքսենի «Իսլանդական գրույցը»²: Ավետիք Իսահակյանի «Վիկինգների կյանքից» պատմվածքի գործողությունները կատարվում են Իսլանդ կղզում, հերոսներն են քաջ վիկինգ Բորդիլին, նրա կինը՝ գեղեցիկ Գուդրունը՝ Օսկիֆուրի դուստրը³: 1941-ին Նյու Յորքի հայ մամուլում Հովհաննես Պասյանը հանդես է եկել Իսլանդիայի մասին ընդարձակ ճանաչողական բնույթի հոդվածով, որի վերջում նշել է. «Կ՛ըստի թէ դարեր առաջ երեք Հայ վարդապետներ այս կղզին այցելած են: Չեմ գիտեյ, թէ ո՛րքան ստոյգ է ասիկա»⁴: Հայերեն լեզվով երեքական գիրք է հրատարակվել իսլանդական գրականությունից՝ անշուշտ ռուսերենից թարգմանված: Դրանք են՝ Հալդոր Լաքսնեսի «Ինքնուրույն մարդիկ» (1967) և «Իսլանդական զանգը» (1989), նաև «Իսլանդական նովելներ» ժողովածուն (1985): Ի դեպ, իսլանդացի նշանավոր արձակագիր, Նոբելյան մրցանակի դափնեկիր Հալդոր Կիլյան Լաքսնեսի մասին մեկից ավելի անգամ գրվել է հայ մամուլում⁵: Սուխումցիի հայ գրող Հակոբ Գուրունյանը «Յոլակը» պատմվածքում ներկայացրել է, թե ինչպես մի հայ պատանի, լսելով Իսլանդիայի Խեյմաեյ կղզում հրաբխի ժայթքման

¹ Ղևոնդ Ալիշանեան, *Քաղաքական աշխարհագրութիւն...*, էջ 427:

² Տե՛ս *Աղբիւր*, 1899, ք. 9, էջ 436-447, ք. 10, էջ 480-483, ք. 11, էջ 530-542, ք. 12, էջ 591-599:

³ Ավետիք Իսահակյան, *Նրկերի ժողովածու վեց հատորով*. Երևան, 1975, և. 3, էջ 433-436:

⁴ Յովի. Գ. Պասլեսեան, Իսլանտա, *Հայաստանի կոչմակ*, 6.09.1941, դջ 872:

⁵ Տե՛ս, օրինակ, *Չարթոլը*, 22.11.1955:

մասին, այնքան է տպավորվում, որ երազում տեսնում է, թե ինչպես է թռչում այդ կղզին և փրկում մի իսլանդացի տղայի¹:

Այլ երկրների հայազգի արվեստագետներ ևս պատահական առնչություններ են ունեցել այս կղզի-պետության հետ: Հայտնի է, որ Վիլյամ Սարոյանն այցելել է Իսլանդիա և զեկուցում կարդացել Ռեյկյալիկում: Տարբեր ժամանակներում Սարոյանը թարգմանվել է իսլանդերեն մոտ մեկ տասնյակի հասնող տարբեր սերունդների թարգմանիչների կողմից, որոնց մեջ և վերսիլշյալ Հալդոր Լաքսնեսը: Երկու անգամ Իսլանդիայի ռադիոյով Սարոյանի մասին տրվել են հաղորդումներ (հեղինակներ՝ Ինգիբյորգ Թորիսդոթթիր, Գիբրիլ Էլիասսոն): Ինգիբյորգ Թորիսդոթթիրի նախածնունդայն 2008-ին Սարոյանի ծննդյան 100-ամյակի առթիվ Ռեյկյալիկի Իսլանդիայի համալսարանի Վիգդիս Ֆիննբոգարթթիրի անվան օտար լեզուների ինստիտուտում կայացել է Ուիլյամ Սարոյանին նվիրված սեմինար, որի ժամանակ ելույթներ են ունեցել սվիտոքահայ բանասեր, սարոյանագետ Տիգրան Գույումճյանը (Ֆրեզնո-Փարիզ), Գիբրիլ Էլիասսոնը և Սարոյանի թարգմանիչ Օսքար Արնի Օսքարսոնը:

Անգլիարենակ բեմադրիչ Հովհաննես Փիլիկյանը բեմադրություն է իրականացրել Իսլանդիայի Ազգային թատրոնում, որը համարվել է շրջադարձային իսլանդական թատրոնի պատմության մեջ: Ֆրանսահայ կինոբեմադրիչ Մելիք Օհանյանը ֆիլմ է նկարահանել Իսլանդիայի մոտակա մի փոքր կղզում, իր իսկ խոստովանությամբ՝ իր հայկական ծագման մասին: Հայազգի ֆրանսիական ծովագնաց, օվկիանոսագետ-գրող Անիտա Կոնտի-Գարագոչյանը (1900–1997) ճանապարհորդել է նաև Իսլանդիայում և Գրենլանդիայում²: Հիշենք նաև Մոսկվայում բնակվող իսլանդական գրականության գիտակ Խաչատուրյանցին:

1976-ին Ռեյկյալիկում «ԺՄՀՄ–Իսլանդիա» ընկերության շրջանակներում տեղի են ունեցել Հայաստանի արվեստի օրեր, ցուցադրվել են «Հայկական ազգային կիրառական արվեստ», «Թատերական նկարչություն», «Նկարում են Հայաստանի երեխաները» ցուցահան-

¹ Հակոբ Գուրունյան, *Անտառի շրուք*, Երևան, 1979, էջ 96-100:
Le Monde, 15–16.XII.1996.

ղեւները, հանդես են եկել հայ արվեստագետները (թավջութակահարուհի Մեդեա Աբրահամյան, պարող Ռուդոլֆ Խառատյան և այլք): Հայաստանի անկախացումից հետո էլ ավելի են քչացել փոխայցելությունները: 2007-ին Իսլանդիայում համերգներով հանդես է եկել հայ դաշնակահար Արմեն Բաբախանյանը:

Ֆինլանդիա

Ֆինների և հայերի հետ եղած բոլոր մասնավոր շփումների ղեկքերն առնչվում են արևելահայ իրականությանը և մեծ մասամբ՝ մշակույթին:

XIX դարի վերջից այս երկիր են այցելել հասուկեցու հայ մտավորականներ: Մի քանի տարի Ֆինլանդիայում է բնակվել վերոհիշյալ բողոքական քարոզիչ, քարգմանիչ Աբրահամ Ամիրխանյանցը (1838–1913), որը 1888-ին կնոջ՝ Ագապիի և յոթ զավակների հետ միասին հաստատվել է Հելսինկիում: Այստեղ նա զարմանալի ջերմ ընդունելության է արժանացել՝ շնորհիվ իր քարոզների և անկեղծ քրիստոնեական կենսաձևի: Քարոզիչը հողվածներով հանդես է եկել Ֆինլանդիայի քրիստոնեակսն մամուլում: Սակայն երկրի խոնավ կլիման պատճառ է դարձել Ամիրխանյանցի երկու զավակների մահվան, ուստի նա ընտանիքով տեղափոխվել է Բուլղարիա¹... Նրա որդիներից կոմպոզիտոր Նաթան Ամիրխանյանցը (1872–1949) ուսանել է Հելսինկիի երաժշտանոցում՝ դառնալով Ֆինլանդիայում ուսանած առաջին հայորդին: Նա քաջածանոթ է եղել ֆիններենին և շվեդերենին: Ամիրխանյանցը կազմել է շվեդական և նորվեգական երգչախմբեր, գրել շուրջ երկու հարյուր աշխարհիկ և հոգևոր երգեր (մասն` շվեդ բանաստեղծների տեքստերով):

Ֆիններեն լեզվին տիրապետել է նաև հայագրի ռուսագիր բանաստեղծ Ալեքսանդր Վերմիշևը (1879–1919):

¹ Մ. Ա. (Մարգար Աստուրյան), Տիկին Ագաբի Ամիրխանյանց, *Հայաստանի կոչնակ*, 1922, էջ 1653–1654:

Արևելահայ մամուլը երբեմն հրատարակել է ֆինն գրականությ-
յան մասին հոդվածներ¹ և թարգմանություններ (կատարված ռուսերե-
նից): Հայերեն թարգմանված առաջին ֆիննական հեղինակը թերևս
Ջ. Տոպելիուսն է, որից երեք պատմվածք է լույս տեսել 1900-ին Թիֆլի-
սի «Աղբիւր» հանդեսում²: Հատուկե՛նա ֆինն հեղինակների գործեր
լույս են տեսել նաև առանձին գրքույկներով, ինչպես Ինգման Սամտե-
րի «Անպոչ հորթը» (Բաքու, 1903), Ալպի Էրոյի «Հրեշտակի խոստու-
մը» (Ալեքսպոլ, 1906): Ուշագրավ է, որ նույն ժամանակահատվածում
առաջին փորձն է կատարվել ֆիններին ծանոթացնելու համար հայ
գրականությանը: 1907-ին Հելսինկիի նշանավոր ամսագրերից «Վալ-
վոյայում» արևելահայ գրական գործիչ Մինաս Բերբերյանի նախա-
ձեռնությամբ լույս է տեսել «Պատկերներ Հայաստանից» նյութը: Լու-
սանկարներով և քարտեզներով օժտված այդ ընդարձակ հոդվածի
առաջին մասը ներկայացրել է հայության վիճակը, արևմտահայոթ-
յան կոտորածներն ականատեսների վկայություններով, Հայկական
հարցը³: Երկրորդ մասը հայ գրականության համառոտ ակնարկ է՝ հայ
գրողների լուսանկարներով⁴: Ֆիններեն թարգմանությամբ տրված են
նաև Ավետիս Ահարոնյանի «Կովի դաշտում» պատմվածքը և Վրթա-
նես Փափագյանի «Լուր-դա-Լուրը»⁵:

Հելսինկիի համալսարանի գլադարանում գոյություն ունի 3290
հայերեն գիրք, մեծ մասամբ՝ լեզվագիտական գրականություն և գե-
ղարվեստական գրքեր: Նշենք, որ այնտեղ պահվում է նաև տաս հնա-
տիպ հայերեն գիրք և 1850–1917 թվականներին հրատարակված 20
ամուն մամուլ: Այս գրադարանի մասին մագիստրոս Թոր Էրիք
Էրիք-
սոնը գրել է մի աշխատություն⁶: Այն սոսկ նկարագրական նյութ չէ, այլ

¹ Տես *Մորմ*. Թիֆլիս, 1901, ք. 8, էջ 66-86, ք. 9, էջ 50-71, 1906, ք. 2, էջ 23-52, ք. 6, էջ 68-80:

² Ջ. Տոպելիուս. Հայրենիք, թարգմ. Հ. Տերտրեան, *Աղբիւր*, 1900, ք. 3, էջ 117-122:
Արեգակի չարիքը, թարգմ. Վ. Արշակունի, նույն տեղում, ք. 5-6, էջ 214-224: Մրջինը
բժշկի մօտ, թարգմ. Ս. Չոհրաբեան, նույն տեղում, ք. 12, էջ 458-463:

³ Minas Berberian, *Kuvauksia Armeniasta, Valvoja*, Helsinki, 1907, ք. 77-94.

⁴ Նույն տեղում, էջ 617-629:

⁵ Avetis Aharonian, *Taistotantereella, նույն տեղում*, էջ 630-635: Vrtanes Papisian, *Lur-dal-
lur. Legenda kurdilaiselämästä, նույն տեղում*, էջ 635-640:

⁶ Tor Erik Eriksson, *Die armenische Büchersammlung der Universitätsbibliothek zu
Helsinki*. Helsinki. Helsingin Yliopiston Kirjaston Julkaisuja, 1955.

հայոց լեզվի և գրականության մի համառոտ ակնարկ: Թերևս Հելսինկիի համալսարանի գրադարանում պահվում են նաև հայերեն ձեռագրեր. հավանաբար դրանց է վերաբերում տակավին 1898–1899 թվականներին «Ֆիննսք մուզեում» ամսագրում լույս տեսած Յուհան Յակոբ Թիքքանենի «Երեք հայկական մանրանկարչական ձեռագրեր» աշխատությունը¹:

Ֆինլանդիային և ֆինն ժողովրդին հայ մամուլը հաճախ է անդրադարձել հատկապես XX դարի սկզբին, երբ այդ երկրում մույնպես ծավալվել է հեղափոխական շարժում, իսկ 1906-ին տեղի ունեցավ Սվեաբորգի ապստամբությունը: «Մշակ» թերթի խմբագիր, հրապարակախոս Հակոբ Առաքելյանը հանդես եկավ «Ի՞նչ է ֆինլանդական խնդիրը» ծավալուն հոդվածով²: Այս հետաքրքրությունը պատահական չէ, քանի որ պատմական այդ ժամանակահատվածում թե՛ ֆինները, թե՛ հայերը գտնվել են միևնույն կայսրության՝ Ռուսաստանի կազմում:

Այս շրջանին են վերաբերում մի շարք հայերի այցելությունները Ֆինլանդիա: 1899-ին թիֆլիսցի Բ. Օհանյանն այցելել է Ֆինլանդիա, Վիբորգ կատարած այցելության մասին գրել «Մշակ»-ում (թիվ 157): 1901 թվականին «Մուրճ» ամսագրում լույս է տեսել նրա «Հազար լճերի և կղզիների երկրում» ուղեգրությունը³, որտեղ հեղինակը մանրամասն պատմել է Ֆինլանդիայի արդյունաբերության, գյուղատնտեսության, Հելսինկիի, մամուլի, ժողովրդական սովորությունների, լեզվի և գրականության մասին: 1913-ին Ֆինլանդիայում է եղել և այդ երկրի մասին ծավալուն հոդված գրել խմբագիր Հիալիրի Չոլախյանը՝ մանրամասն ներկայացնելով այդ երկրի տնտեսությունը, արդյունաբերությունը, ժողովրդին⁴:

XX դարի առաջին կեսին հայ մտավորականներից Ֆինլանդիա այցելել են նաև Ալեքսանդր Աբելյանը, Գարեգին Լևոնյանը, Լևոն Բաշալյանը (որը հիշել է այդ երկիրն իր «Թուրքսիաստակի մը արկած-

¹ Johan Jakob Tikkanen, Tre armeniska miniatyrhandskrifter. *Finskt Museum*, n. 9-12, 1899, Helsingfors, Centraltryckeri, s. 65-91.

² Տես այդ հոդվածի արևմտահայերեն վերաշարադրանքը՝ *Ժամանակ*, 10.08.1910:

³ *Մուրճ*, Թիֆլիս, 1901, ք. 8, էջ 66-86, ք. 9, էջ 50-71:

⁴ Հիպիրիկ, Ֆինլանդիայում, *Հորիզոն*, 31.07, 3, 24, 28.08, 5.09.1913:

ները մեծ պատերազմի ատեն» ակնարկում), Ստեփան Շահումյանը, Վահան Տերյանը, բեմադրիչ Աննա Բուդադյանը, ինչպես նաև դերասան Վահրամ Փափազյանը: «Ահռելի ձյունախառն փոթորկի միջից գնացքը տարավ ինձ ու իմ իմպրեսարիոյին դեպի հյուսիս: Սառած պատուհանների հետևից անցնում էին ու անցնում անտառներ, անտառներ, դարձյալ անտառներ հսկա եղևնիների, որոնց՝ ձյունից ծանրացած ճյուղերը տարածվել էին թևերի նման...»: Այսպես է բնութագրել Վահրամ Փափազյանը Ֆինլանդիան՝ անվերջանալի անտառների և սառած լճակների երկիրը, որի ժողովրդին համարել է «մտամկտի ու աշխատող», որոնք «եթե շատ կողմերով հիշեցնում էին Հյուսիսային Եվրոպայի ժողովուրդներին, ապա ոչ մեկը իմ տեսած բոլոր ժողովուրդներից չէր հիշեցնում ֆիններին իրենց մաքրասիրությամբ...»¹: Փափազյանը Հելսինկիում «Օթելլոյի» չորս ներկայացում է տվել ֆինն դերասանների հետ՝ իր հուշերում մասնավորապես հիշելով Դեզոյեմոնայի դերակատար Կլարա Կայինենին (վերջինիս հիշել որպես «սառած մի պուպրիկ»):

Ֆինն գրականության և մշակույթի հետ շփումներն էլ ավելի պատահական բնույթ են ունեցել: Ֆինն գրող Յուհաննի Աույի մի պատմվածքը հայերեն է թարգմանել Ալեքսանդր Ծատուրյանը², իսկ Եղիշե Դուրյանը մշակել է մի ֆիննական գրույց³: Փանոս Թերլեմեզյանի կտավներից է «Ֆինլանդացի պատանին», իսկ ֆրանսաբնակ գեղանկարիչ Հովհաննես Ալխազյանը մի քանի անգամ վրձնել է Ֆինլանդիայի խստաշունչ բնապատկերները:

1920-ականներին Ֆինլանդիա է այցելել Լևոն Նայիրցի ծածկանունով հանդես եկող մի հայ բանաստեղծ, որը Հելսինկիում գրել է «Ծանոթ շվեդուհուն», «Ֆինլանդիային» և «Ճութակահարուհի Մ. Ն.-ին» բանաստեղծությունները⁴: Գրական կապերի մասին խոսելիս

¹ Վահրամ Փափազյան, *Երկեր 5 հատորով*, հատոր 2, Երևան, 1981, էջ 181–182:

² Իուհաննի Աու, Ծերուկի հոր խոսքը, *Հորիզոն*, 21.07.1913:

³ Եղիշե Դուրեան. Արջում գրույցը (Ֆինլանդիայի մեջ), *Ամենուն տարեցույցը*, 1914, էջ 68:

⁴ Տևա *Հայրենիք* ամսագիր, 1924, դեկտեմբեր. էջ 30, 1934, նոյեմբեր, էջ 54-55:

նշենք նաև, որ ֆիններեն լույս է տեսել Շիրվանգաղեի «Քառս» վեպը¹ («Աև ոսկու քաղաքը» վերնագրով) Յուհանի Կոնկկայի քարգմանությամբ և պատմվածքների Վախթանգ Անանյանից (երկուսն էլ՝ ռուսերենից): Ռուսերենից է քարգմանվել նաև կարելաֆիննական «Կալալա» էպոսը (քարգմանիչ՝ Հմայակ Սիրաս): 1949-ին «Կալալայի» առաջին տպագրության 100-ամյա հոբելյանի առթիվ Ավետիք Իսահակյանը գրել է «Կարելո-ֆիննական ազգային էպոսը» հոդվածը²: 1962-ին ֆինն և Ֆինլանդիայի շվեդ գրողների միությունների հրավերով Ֆինլանդիա է այցելել հայ գրողների պատվիրակությունը՝ բանաստեղծ Հրաչյա Հովհաննիսյանի նախագահությամբ: Ավետրոդ չէ հիշել, որ ժամանակակից ֆիննաշվեդ գրականության ներկայացուցիչներից է ԱՄՆ-ում բնակվող տիկին Սթինա Խաչատուրյանը, որը գրում է շվեդերեն և անգլերեն, և ի դեպ, հեղինակ է նաև հայապատում մի գրքի...

1958-ին Երևանում հյուրընկալվել են ֆինլանդացի գրողներ՝ քննադատ Յառլ Ուոլֆ Տալվիստը, բանաստեղծ, արձակագիր Ռաֆ Պարլանդը, բանաստեղծ Յալմար Կրուկֆորշը, վիպասան Լեո Օդրեն և Մարիա Լիզա Վարտիոն³:

Ժամանակակից ֆիննաբնակ շվեդագիր գրող Իրմելին Սանդման Լիլիուսը (ծն. 1936) հեղինակել է երկու մանկապատանեկան վիպակներ, որոնց գործողությունները կատարվում են Կովկասում⁴: «Կապիտան Գրյունսթեդթ» և «Գորզը Կարսից» ստեղծագործությունների հերոսները՝ Աննա Լինան և Դեմինը, այցելում են Կարս և Ալեքսանդրապոլ, հիշատակվում են Արարատ լեռը, Արփաչայ գետը, Ջելալօղլին (որպես քաղաք), Գզըչախչախ գյուղը: Կա նաև մի հայ հերոս՝ կապիտանի հարևան Մկրտիչը: Նկատենք սակայն, որ երկու գործերում էլ հեղինակը երբեք չի նշել «Հայաստան», «հայ» բառերը:

1981 թվականից ֆինն լուսանկարիչ Ռայնե Լամպինյենը զբաղվում է հայ ճարտարապետական հուշարձանների լուսանկարչու-

¹ Alexander Sirvanzade, *Mustan kullan kaupunki*. Suom. J. Konkka, Hämeclinna, Karisto, 1956.

² Ավետիք Իսահակյան, Երկերի ժողովածու վեց հատորով, հ. 5, Երևան, 1977, էջ 262-266:

³ Տես *Արև*, 4.08.1958:

⁴ Irmelin Sandman Liljus, *Kapten Grunstedt*, Stockholm, 1974; *Mattan från Kars*, Stockholm, 1989.

յամբ: Հայ ժողովրդի պատմությամբ և ակատագրով մեծապես հետաքրքրված այս արվեստագետը 1986-ին Երևանում կայացած հայ արվեստի միջազգային գիտաժողովում ներկայացրել է «Հայկական ճարտարապետություն» ցուցահանդեսը, որ ընդգրկել է Արևմտյան Հայաստանում և Հայկական ԽՍՀ-ում նրա կատարած մի շարք լուսանկարներ¹:

2000 թվականին Երևանի «Գարուն» ամսագրի երրորդ համարը «Համաստեղություն» բաժինը նվիրեց Ֆինլանդիային: Ֆիններենից կատարված թարգմանություններով հանդես եկան Երևանում բնակվող ֆիննուհի Սվետլանա Հագերթը (ամուսնու՝ Նելսոն Ալեքսանյանի համագործակցությամբ), Կարինե Աբոյանը, Կարինե Խաչատրյանը և Լիլիթ Ստեփանյանը: Մեր խնդրանքով հատուկ այդ թողարկման համար ֆինն կինոգետ Հելենա Իոլանենը գրեց «Ֆիննական կինոն գոյություն ունի» հոդվածը:

Ժամանակակից ֆինն երգչուհի Սինի Տուոմիսալոն 2008-ին Սանկտ Պետերբուրգում թողարկել է ձայնասկավառակ, որտեղ ընդգրկված են նաև Առնո Բարաչանյանի երգերը:

¹ *Սովետական Հայաստան*, 1986, ք. 2, էջ 14:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ ԵՎ ՍԿԱՆԴԻՆԱՎԻԱՆ

Օսմանյան կայսրության լծի տակ կեղեքվող հայ ժողովրդի ճակատագրի հանդեպ սկանդինավյան պետություններում ուշադրություն են դարձրել տակավին XIX դարի վերջից: Թեև արևմտաեվրոպական մյուս երկրների համեմատ հեռավոր սկանդինավյան երկրները սակավ տեղեկացված են եղել Հայկական հարցի վերաբերյալ, այդուհանդերձ հետաքրքրությունը հայության հանդեպ այստեղ ունեցել է տարբեր դրսևորումներ, և այսօր հյուսիս-եվրոպական երկրների տպագիր և ձեռագիր սկզբնաղբյուրները նույնպես հարուստ նյութ են տրամադրում հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ: Սկանդինավյան երկրների և Հայ դատի պատմությունը գլխավորապես առնչվում է նորվեգացի քեռախույզ, հումանիստ Ֆրիտյոֆ Նանսենի (1861–1930) գործունեությանը: Մենք չենք անդրադառնալու այդ հարցին, որը հանրածանոթ և ուսումնասիրված է հայ պատմագրության մեջ¹: Սկանդինավյան երկրների՝ արևմտահայության ողբերգությանը ներգրավված լինելն արտահայտվել է նախ՝ հայության մեջ գործած մի շարք միսիոներուհիների առկայությամբ, Օսմանյան կայսրությունում գործած սկանդինավցի քաղաքական գործիչների՝ հայոց կոտորածների մասին հաշվետվությունների և ակնատեսների վկայությունների ձևով, ինչպես նաև 1910-ականների վերջին սկանդինավյան պետություններում սկսված հայանպաստ շարժմամբ՝ ի դեմս հասարակական գործիչների Հայաստանին ուղղված որոշ ջանքերի և սկանդինավյան լեզուներով եղած բազմաթիվ հրատարակությունների: Առավելապես անդրադառնալու ենք Շվեդիային, որը հատկապես ակտիվ է եղել Հայկական հարցում:

Սկանդինավյան երկրների և հայկական ցեղասպանության քեման մանրամասնորեն անդրադարձել են դանիացի պատմաբան Մաթիաս Բյորնելյունդն իր «Սկանդինավիան և հայկական ցեղասպանու-

¹ Մ. Արզումանյան, *Նանսենը և Հայաստանը*, Երևան, 1977:

յունը» հողվածում¹ և Շվեդիայի հայկական միությունների համադրող կենտրոնի այդ ժամանակվա նախագահ, www.armenica.org ինֆորմացիոն կայքէջի գլխավոր խմբագիր Վահագն Ավետյանը, որը 2008-ին հայոց ցեղասպանության մասին մագիստրոսական թեզ է պաշտպանել Ուիսալայի համալսարանի պատմության բաժնում²: Վերջինն շվեդական արխիվներում ուսումնասիրել է Ուիսալայի համալսարանի գրադարանում պահվող 1915–1923 թթ. գրված մոտ 80 արխիվային փաստաթղթեր, որոնք հաստատում են, որ Շվեդիան, արևմտյան այլ երկրների պես, տեղյակ լինելով հանդերձ հայերի նկատմամբ Օսմանյան կայսրությունում կիրառվող ցեղասպանությանը, նախընտրել է չմիջամտել: Ուշագրավ է նաև, որ տակավին 1910-ականներին, երբ ցեղասպանություն եզրը տակավին չէր շրջանառվում, շվեդ գործիչները գործածել են այն: Շվեդ քաղաքական գործիչ Յալմար Բրանթինգը 1917-ի իր մի ելույթում Օսմանյան կայսրությունում հայ ազգաբնակչության զանգվածային կոտորածները բնութագրել է որպես «կազմակերպված և սիստեմատիկաբար իրագործված ցեղասպանություն» և օգտագործել «folk mord» տերմինը, որ բառացի ազգասպանություն է նշանակում: Նմանապես դանիացի Օգե Մեյեր Բենեդիկտսենը 1925-ին հրատարակած իր գրքում օգտագործել է «folkemord» եզրը:

Սկանդինավյան երկրներում սկսած 1890-ականների կեսից՝ համիդյան կոտորածների ժամանակ, մամուլը և հասարակությունը տեղեկացնում էր հայ ժողովուրդին բաժին ընկած սարսափների մասին: Մասնավորապես շվեդ հասարակությունը մոտիկից տեղեկացել է հայ ժողովրդին բաժին ընկած այդ ողբերգությանը՝ շնորհիվ ստոկհոլմսբնակ բանասեր Նորայր Բյուզանդացու, որն այդ հարցի շուրջ մի քանի հոդված է հրատարակել «Աֆթոնբլադեթ»³ և «Ստոկհոլմս դագբլադ» օրա-

¹ M Bjørnlund, Scandinavia and the Armenian Genocide, *The Armenian Weekly*, 26.04.2008.

² Vahagn Avedian, *The Armenian Genocide 1915: From a Neutral Small State's Perspective: Sweden*, Master Thesis Paper in History, Uppsala, 2008.

³ Norayr N de Byzance, Blodblad i Minorce-Asien, *Aftonbladet*, 14.11.1894; Om de nyaste blodbadet i Armenien, *Aftonbladet*, 21.11.1894; Slutet av en nation, *Aftonbladet*, 19.12.1894. Վերջին երկու հոդվածների հայերեն քարգնամությունները տես՝ Նրևանի Գրականության և արվեստի բանգարան (այսուհետ՝ ԳԱԹ), Արգար Հովհաննիսյանի

քերթերում՝ մանրամասն ներկայացնելով կոտորածների իրողությունը և շվեդ հասարակությանը կոչ անելով սատար կանգնել հայ որբերին ու աշխիներին: 1896-ին Բյուզանդացին հանդես է եկել հայ ժողովրդի մասին բանախոսություններով. մասնավորապես նույն թվականի հոկտեմբերի 21-ին կարդացել է հայերի զանգվածային ջարդերի վերաբերյալ ֆրանսերեն ղեկուցում, որը տպագրվել է շվեդական մամուլում¹: Բյուզանդացու՝ հայությանը սատարելու կոչին արձագանքել են տասնյակ շվեդներ, որոնք նվիրատվություններ են կատարել հայ կարոտյալների հիմնադրամին. 1896-ի հունիսին «Ստոկհոլմս դագբլադ»-ում տպագրվել է նվիրատուների ցանկը, իսկ հավաքած գումարը կազմել է 1983 քրոն 75 օրե²: Հայ կարոտյալների օգտին շվեդների հավաքած ընդհանուր գումարը 1897-ի սկզբին կազմել է հինգ հազար ֆրանկից ավելի³: Հողվածներից ստացած 2000 քրոն հոնոարարը Բյուզանդացին ուղարկել է Լոնդոն՝ Ուեսթմինսթերի դքսին՝ հայ աշխիների և որբերի հիմնադրամի համար⁴:

1896-ից սկսած նորվեգական և դանիական մամուլում ևս լույս են տեսել հողվածներ հայ ժողովրդի մասին (ինչպես՝ «Լուսաբանություններ Հայկական հարցի վերաբերյալ»⁵): Գանձալուծ հայության վերաբերյալ առաջին հրատարակություններից են Գ. Գոդելի «Հալածանք-

Ֆոնդ, րիվ 57: Վերջին հողվածը լույս է տեսել նաև ֆրանսիական «Le signal» թերթում (26-27.12.1894):

¹ Տե՛ս Նորայր Բիզանդացի, *Նամակներ Վիեննայի Միսիոարեաններին*, էջ 65:

² *Stockholms dagblad*, I.VI.1896.

³ Նյաստներ Շվեդիայից, *Սոյրճ*, Թիֆլիս, 1897, ր. 1, էջ 162:

⁴ Ռ. Ս. Գազարյան, Ա. Գ. Տեր-Աբրահամյան, Նորայր Բյուզանդացու անտիպ մանակներից, *Պատմաբանասիրական հանդես*, 1974, ր. 3, էջ 239: Իր գործունեության վերաբերյալ Նորայր Բյուզանդացին հայ մամուլին հղած նամակում մասնավորապես գրել է «Ես հրատարակեցի երկու յոթուած Սասնոյ քստմնելի կոտորածին առիթու բաղաքիս «A fionbladct» լրագրի մէջ 1894 նոյեմբերի և դեկտեմբերի: Հրատարակեցի ուրիշ թնդարձակ յօդուած մի Հայաստանի և Թուրքիոյ Հայոց մասին անցեալ տարուայ յունուարին «Stockholms Dagblad» լրագրի մէջ չորս անգամով: Համառօտի բանախօսեցի ես.... Այս ամեն բանախօսութեանց և յօդուածոց արդիւնքն եղաւ ստանալ գՇուեռաւոցոց համակրութիւնն մեզ համար, և գիւրեանց դրամական նպաստաւորութիւնն: Մինչև ցարդ հաւարուեցաւ Շուեռի մէջ 5000 ֆրանկէ ատկի» (*Արձագանք*, 10.01.1897):

⁵ Նորայր Բիզանդացի, *Նամակներ Վիեննայի Միսիոարեաններին*, նույն տեղում:

ները Հայաստանում»¹ և Հ. Լարսենի «Արյան և արցունքի երկրից. ճանապարհորդական նոթեր Հայաստանից»² գործույկները: Ի դեպ, Լարսենը հետագա տարիներին էլ հանդես է եկել հայության վերաբերյալ գործույկներով³: Հայոց վիճակի մասին հաճախ տեղեկություններ է տվել 1896-ին հիմնադրված «Զրիսթեյիգբ դագբլադ» օրաթերթը:

1897-ից սկսած շվեդերեն ինքնուրույն կամ թարգմանված մի շարք հրատարակություններ են ասպարեզ իջել, որ ներկայացրել են հայկական կոտորածները⁴: «Նուրյիսթա օրեթսթիլըլիութեթ» մատենաշարով լույս է տեսել Մարիա Անհոլմի «Մահապարտ ժողովրդի ասքը»⁵: Հեղինակը երկու անգամ եղել է Արևելյան Հայաստանում, այցելել դպրոցներ և եկեղեցիներ: Այս և ուրիշ գործույկների շնորհիվ շվեդները XX դարի սկզբին քաջատեղյակ են դարձել հայ ժողովրդի կրած փորձություններին: Ինչպես վկայել է 1912-ին Ստոկհոլմի օլյմպիական խաղերին մասնակցած պոլսահայ մարզիկ Վահրամ Փափազյանը, «Շուեստացիներու կողմէ հայերոս հանդէպ ցոյց տուած ջերմ վերաբերմունքը մեզի զարմանք կը պատճառէր: Ուր կ'երթայինք, «դուք հերոս, ազնուական ազգ մըն եք, յաճախ մենք ալ մասնակից եղած ենք ձեր տառապանքներուն», կը կրկնէին»⁶:

1903-ին Կոպենհագենում լույս է տեսել պոլսահայ ֆրանսագիր քանաստեղծ Պիեռ Անմեղյանի «Սկանդինավյան տեսիլներ» ֆրանսերեն բանաստեղծությունների ժողովածուն⁷, որոնցից շատերը նվիրված են հայկական հարցի հանդեպ հետաքրքրություն ունեցած սկանդինավցիներին (ինչպես՝ Բյորնսթյերնե Բյորնսոնին): Նույն թվականին

¹ G. Godet, *Forfølgelserne i Armenien*. Ed. Carl Joh. Tolstrup. København, 1897.

² H. Larsen, *Fra Blodets og Tararnes Land. En Revseberething fra Armenien*, København, 1900.

³ H. Larsen, *Blodets og Taararnes Land i Europa: En Orientrejse*. Aarhus, [1922]; *Et Folk i Nød: Træk af Armeniernes Trængsler*. Herning, 1934; *Falden blandt Rovere: Armenierne paa Apostelen Paulus' Veje. en Orientrejse*. [1925].

⁴ Թարգմանական գրքույկներից տե՛ս *Det döende Armenien*. Örebro, 1897; M. och O., *Din broders blod: en berättelse om de Kristnas lidanden i Armenien*, Stockholm, 1902; Elisabet Franke, *Hagob och hans små vänner: berättelse från Armenien*, Stockholm, 1909; G. Hawkins, *Turkarnas skräckvälde i Armenien Frukansvärda ankla gelsor av den amerikanska kommissionen*, Stockholm, 1915.

⁵ Maria Anholm, *Det dödsdömda folkets saga*, Stockholm, 1906.

⁶ Վահրամ Փափազյան. *Մլր. սլր. սլր.*, էջ 59:

Pierre Anmeghian, *Visions Scandinaves*, København, 1903.

Կուպենհագենում տպագրվել է Թուրքիայում բնակվող իսլամացած շվեդ գրող Ալի Նուրի Բեյի (Գուսասավ Նուրինգ, 1861–1937) «Աբդուլ Համիդը երգիծանկարներում» գիրքը¹, որն ընդգրկում է կարմիր Սուլթանին պատկերող երգիծանկարներ և բանաստեղծություններ, որոնք, ի բիվս այլ երևույթների, դատապարտում են նաև հայոց ջարդերը:

Սկանդինավյան հասարակության մեջ արդեն այս ժամանակահատվածում եղել են մարդիկ, որոնք պաշտպանել են սուլթանին և ժխտել կամ նվազեցրել իրադարձությունները՝ հաճախ օգտագործելով հակահայկական ստերեոտիպեր²: Սակայն մարդու իրավունքների պաշտպանության և քրիստոնեական համերաշխության դիյուբերից սկանդինավյան հասարակության մեջ ձևավորված հանրային կարծիքը հիմնականում եղել է հայամետ, անհատները և կազմակերպությունները դատապարտել են վայրագությունները և կոչ արել տարբեր միություններին օգնության ձեռք մեկնել: Իրենց հեղինակավոր ձայնն են բարձրացրել այնպիսի նշանավոր դեմքեր, ինչպիսիք են դանիացի գրող և քննադատ Գեորգ Բրանդեսը (1903-ին ժնկում տպագրած «Հայաստանը և Եվրոպան» գերմաներեն և իրանսերեն գրքով³), նորվեգացի գրող Բյորնսթյերնե Բյորնսոնը, եպիսկոպոս, Գանիայի մշակույթի նախարար Հ. Վ. Մթիրը, որը 1897-ին նշավակել է Աբդուլ Համիդի «բնաջնջման սրբազան պատերազմը», ինչպես նաև Շվեդիայի թագավորական ընտանիքի անդամները՝ նորին մեծություններ արքայադուստր Ինգեբորգը⁴ և արքայազն Գուստավը (հետագայում՝ Գուստավ V թագավոր), որը հայտարարել է, թե միջազգային հանրությունը պետք է սատարի «ղժբախտ հայ ժողովրդին»⁵:

Սկանդինավյան երկրից առաջինը հայ զաղթականներին օգնության ձեռք են մեկնել արդեն տարածաշրջանում գտնվող ավետարանչական քարոզիչները: Պարսկաստանում գործած շվեդ միսիոներ Նիկս Ֆրեդրիք Հոյլերը (1857–1925) մեծապես օգնել է Օսմանյան կայսրու-

¹ Ali Nouri Bey, *Abdul-Hamid i Karikatur: Interioorer fra Yildiz-Kiosk*, København, 1903.

² Matthias Bjørnlund, *Scandinavia and the Armenian Genocide*, նույն տեղում:

³ Georg Brandes *Armenien und Europa*, Geneva, 1903.

⁴ Paul Desfeuilles, *Le mouvement proarménien en Scandinavie, La Voix de l'Arménie*, N 2, 15.I.1918, p. 55.

⁵ "Social-Demokraten," Stockholm, 26.III.1917, տե՛ս Marika Stiernstedt, *Armeniernas fruktansvärda läge*, Stockholm, 1917, էջ 136:

ունից փախած և Իրան ապաստանած հայ գաղթականներին: Նրան օժանդակել է գերմանացի քահանա Հանս Ֆիշերը: Ի դեպ, Հոլիերին տալիս անձինք (ընդամին՝ շվեդական Քարոզչական կազմակերպությունը) քննադատել են՝ իր ուշադրության մեծ մասը հայ գաղթականներին վրա բեռելու համար: Նկատենք, որ այս շվեդ քարոզիչը եղել է ոչ այնքան քարոզիչ, որքան ճշմարիտ մարդասեր և ավելին՝ ազատագրական պայքարի ջատագով: Նա նպատակ է ունեցել կազմել հայերի, քրդերի և ազգային այլ փոքրամասնությունների ճակատ՝ ընդդեմ Օսմանյան կայսրության. այդ առթիվ Կոստանդնուպոլսում հանդիպել է Հակոբ անունով մի հայ հեղափոխականի և մի քուրդ շեյխի: Հոլիերի մասին վկայել են, որ նա «ուր էլ որ գնում էր, հանդիպում էր հայերի, քրդերի կամ այլ ազգության մարդկանց, կոչ անում նրանց ապստամբել իրենց իշխանությունների դեմ և ազգային անկախություն ձեռք բերել: Այդ պարագայում նա խոստանում էր օգնության հասնել նրանց»¹:

Արդեն 1897-ին Օսմանյան կայսրությունում հայության վիճակի և համիդյան կոտորածների մասին շվեդերեն գրքույկով («Հալածանքներ և արյունահեղություն Հայաստանում» վերնագրով) հանդես է եկել Արևելյան Հայաստանում միսիոներական բազմամյա աշխատանք կատարած Էրիք Յոն Լարսոնը²: Համիդյան կոտորածների վերաբերյալ վկայություններ է թողել նաև մեկ այլ շվեդ քարոզիչ՝ Ն. Վերներյու, շվեդական միսիոներական կազմակերպությանը հղած թղթակցության մեջ³:

Դանիայում հայանպաստ շարժման ակտիվիստներից է եղել գրող, լեզվաբան Օգե Մեյեր Բենեդիկտսենը (1866–1927) Շառլոտենյունդից: Հոր կողմից դանիական հրեա, մոր կողմից իսլանդացի Բենեդիկտսենը 1897-ին ճանապարհորդել է Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանում, եղել Նրևանում⁴, Պարսկաստանի հայաբնակ վայրերում, ակնմատես եղել համիդյան կոտորածների հետևանքների: Նա գրել է երկու գիրք հայության մասին (մեկը ներկայացնում է հայ ժողովրդի

¹ John Hultvall, *Mission och vision i Orienten*, Stockholm, 1991, s. 150.

² John Larsson, *Förföljeserna och blodbadet i Armenien*, Helsingbors, 1897.

³ N. Werner, *Blodbadet i Armenien och de svenska missionsväbnerna*, *Missionsförbundet*, 15.02.1898, s. 56.

⁴ Տես *Արձագանք*, 7.09.1897:

պատմությունը սկզբից մինչև 1925 թվականը)¹: Հրեական ծագումով մեկ այլ դանիացի մտավորականի՝ ականավոր գրող Գեորգ Բրանդեսի հետ մեկտեղ նա հիմնել է «Դանսկե արմենիերվեմենթեր» («Հայերի դանիացի բարեկամներ») կազմակերպությունը: Վերջինս, ի թիվս այլ դանիական մտավորականների, նույնպես գրավոր դատապարտել է Արևմուտքի անտարբերությունը հայոց կոտորածների հանդեպ:

1897-ի մարտի 14-ին Բարոմի դանիական հյուպատոսը նամակ է ստացել Դանիայի թագուհուց, որտեղ հայտնվել է, որ Դանիայում թագուհու հովանավորությամբ հաստատվել է ընկերություն՝ հայերին օժանդակելու նպատակով: Ընկերությունը այդ թվականի դրությամբ արդեն հավաքած է ունեցել 14 հազար ռուբլիին համարժեք դրամ, որից 5000 ռուբլին Թիֆլիս է ուղարկել մի քսահամայն անունով՝ այդ գումարը գաղթականների վիճակը հոգացող որևէ հաստատության հանձնելու նպատակով: Թագուհին միաժամանակ խնդրել է Բարոմի հյուպատոսին իրեն շտապ տեղեկություններ հաղորդել քաղաքի հայ գաղթականների մասին²: Նույն թվականի ապրիլին Կովկասի Հայ Բարեգործական ընկերությունը Դանիայից ստացել է 10 հազար ռուբլի՝ հօգուտ Ռուսաստանում ապաստանած հայ գաղթականների³:

XX դարի սկզբին Դանիայում և Նորվեգիայում մի շարք մտավորականներ և քաղաքական գործիչներ պահանջել են միջազգային համաժողով հրավիրել հայկական հարցի կապակցությամբ: Ֆրանսիացի մեծանուն գրող Անատոլ Գրանսը 1902 թվականի հուլիսի 10-ին հանդես է եկել «Բրյուսելի վեհաժողովը» հորվածով, որտեղ բերել է հետևյալ վկայությունը. «Դանիայում մի շարք պառլամենտականներ, համալսարանի դասախոսներ և բարձրաստիճանի հոգևորականներ, նկատի ունենալով հայ ժողովրդին սպառնացող մեծ վտանգը, առաջարկել են բոլոր քաղաքակիրթ ազգերի մասնակցությամբ հիմնել «գոտո մարդկային, առանց քաղաքական բնույթի» մի միություն՝

¹ Åge Meyer Benedictsen, *Armenien. Et folks liv og kamp gennem to aartusinder*, København, 1925; *Armenien: en folkeskabne*, København, 1927

² *Արձագանք*, 10.01.1897:

³ *Արձագանք*, 27.04.1897:

պաշտպանելու համար այդ մահամերձ ժողովրդին»¹: Այնուհետև նշվում է, որ այդ նախաձեռնության հիման վրա ապրիլի 5-ին Փսոփ-զում կայացել է միջազգային կոնգրես, որին ներկա է գտնվել նաև Գեորգ Բրանդտը:

Մեծ է հատկապես արևմտահայ կարոսյալների շրջանակներում գործունեություն ծավալած սկանդինավցի միսիոներուհիների ավանդը: Կանիուհի, շվեդուհի և նորվեգուհի այդ միսիոներները, որոնք ուսուցչիներ էին, գթության քույրեր, հանրային գործիչներ, թողած ապահով կյանքը, իրենց կյանքն առավել կամ պակաս չափով նվիրեցին հայ ժողովրդի որբերին ու այրիներին՝ նրանց համար տարբեր երկրներում ապահովելով ֆիզիկական պաշտպանություն, աշխատանք և ուսում: Արձակագիր Կարպիս Սուրենյանը 1983-ին Կուպենհագենում գրողների միջազգային հանդիպման ժամանակ կարոսացած զեկույցում, հիշելով սկանդինավցի միսիոներուհիների աշխատանքը հայոց մեջ, նրանց տվել է հետևյալ դիպուկ բնորոշումը. «Նեղմիտ միսիոներներ չէին այդ բարեպաշտ կանայք, լայնախոհ, լայնասիրտ և գործնական մարդասիրությունն էր մղում նրանց: Սովորեցին հայոց լեզուն, հարազատացան հայ մարդկանց ու նրանց կենցաղին, նրանց ճակատագրին, հաղթահարելով բոլոր դժվարությունները»²: Միսիոներուհիների լայնախոհության ապացույցներից է այն, որ նրանք նպատակ չեն ունեցել դավանափոխ անել հայերին, մինչև անգամ իրենք են դավանափոխ եղել՝ ընդունելով հայ լուսավորչականություն (ինչպես Զարեն Եփփեն), իրենց հաստատություններում հավասարապես տեղ տվել ավետարանչական և լուսավորչական քահանաների: Ամենաանլուր մարդկային տառապանքներին և ողբերգությանն ականատես այդ եվրոպուհիներն իրենց մեջ ուժ գտան շարունակելու իրենց առաքելությունը՝ գրիչ վերցնելով և սերունդներին ի պահ հանձնելով իրենց տեսածները, ուստիև պատահական չէ, որ օսմանյան իշխանությունները

¹ Գորգեն Հովնան, Անատոլ Ֆրանսը և հայերը, *Սովետական գրականություն*, Երևան, 1969, ք. 6, էջ 143-144: Հեղինակը Ֆրանսի խոսքերը մեջբերել է «Պրո Արմենիա» պարբերականի 1902 թվականի հունվարի 10-ի համարից, մինչդեռ շարագրանքում նշել է հուլիսի 10-ը:

² Կարպիս Սուրենյան, *Հին պատմություն*, Երևան, 1999, էջ 167:

հաճախ խոչընդոտել են նրանց՝ թույլ չտալով ազատորեն տեղաշարժվել:

Ինչպես նշվեց, եվրոպական մամուլը, լայնորեն արձագանքելով համիլյան ջարդերին, հանրային մեծ կարծիք է ստեղծել, ուստի Եվրոպայի բարեգործական մի շարք կազմակերպություններ լծվել են կոտորածներից աուժողներին օգնելու գործին: Ստոկհոլմում 1894-ին ուսուցչուհի Ֆրեդրա Համմարը (1847–1927) և բարոնուհի Ջիզբիլ Բուրքը հիմնել են «Կանանց առաքելության աշխատողներ» կազմակերպությունը: Համիլյան կոտորածների տարիներին նրանք կազմակերպել են բանախոսություններ՝ շվեդ հասարակությանը տեղյակ պահելով հայերին հասած փորձությունների մասին: Ֆրեդրա Համմարը մեկնել է Դանիա և այնտեղի կին հասարակական գործիչներին պատմել է, որ ինքը մի տեսիլք է ունեցել, թե ինչպես տառապող կանանց բազմությունը ձեռք է երկարել դեպի քարոզչական երկրներ՝ օգնություն աղերսելով: Մի քանի տարի է պահանջվել, մինչև որ 1900-ին վերջապես հիմնվել է Դանիայի տիկնանց միությունը, որը հայրենակցուհիներին կոչ է արել զորավիզ լինել իրենց հայ քույրերին: Միության շրջանակներում ստեղծվել է հայանպաստ վարչությունը, որի ղեկավարը 23 տարի շարունակ՝ 1900-1923 թվականներին, եղել է կոմսուհի Վանդա Չեմբերլեյն Օքսհոլմը: (Հետագայում այս պաշտոնը վարել են Օքսհոլմի դուստրը՝ Էլզա Վինդը 1940-1966-ին և թոռնուհին՝ քույր Բիրսեն Վինդը՝ 1966-1989-ին): Այս միությունը սկսել է կազմակերպել հանգանակություններ և Գերմանական նպաստամատույց օգնության միջոցով օժանդակել Խարբերդի, Մարաշի, Վանի և Մուշի գերմանական որբանոցներին: Ավելի ուշ, Շվեդ կանանց քարոզչական ընկերությունը գերմանական և դանիական միությունների հետ մեծապես օգնել է Հունաստան տարագրված հայ գաղթականներին: 1902-ին էլ հիմնվել է «Կանանց առաքելության աշխատողներ» կազմակերպության նորվեգական մասնաճյուղը: Այս երեք կազմակերպությունները գործել են որպես անկախ հասարակական միություններ՝ սերտորեն համագործակցելով համանման գերմանական և ամերիկյան ընկերությունների հետ:

Դանիայի տիկնանց միությունն առաջինը հայության մեջ աշխատելու է ուղարկել քույր Ջրիսթա Համմերին: Վերջինս 1901-ին մեկնել է Խարբեթը և Մեզրե, օգնել որբերին, խնամել հիվանդներին, սովորել է հայերեն: 1903-ին Մեզրեում բացել է «Էմմաուս» դանիական որբանոցը, որը մաս է կազմել Գերմանական օգնության միության կենտրոնին, իսկ որբերը վայելել են սկանդինավյան երկրներից, նաև Ֆինլանդիայից անհատների և կազմակերպությունների հովանավորությունը: Սակայն Համմերի առաքելությունը կարճ է տևել. հիվանդներից վարակվելով ժանտախտով՝ նա մահացել է 1903-ին: Նրա գործն «Էմմաուսում» շարունակել են երկու այլ դանիուհիներ՝ հիվանդապահուհի օրիորդ Բլեքը և Վիլհելմին Գրյունհագենը (հետագայում նրան որոշ ժամանակ օգնել է դուստրը՝ Ջիզբիդ Գրյունհագենը):

20 տարուց ավելի հայերի մեջ գործող, հայերենին քաջահմուտ դանիուհի Ենսինե Օրցը 1904-ից գործել է Խարբեթում և Մալաթիայում, որտեղ բացել է ձեռագործի մասնավոր դպրոց¹: Պատերազմի ժամանակ վերադարձել է Դանիա, 1922-ին հաստատվել Հունաստանում: Սալոնիկում բացել է ձեռագործի դպրոց, որտեղ սովորել են 75 հայ որբուհիներ և աշխատել 30-ից ավելի հայ կանայք: Այն ունեցել է նախակրթարան՝ 150 հայ փոքրիկներով, որոնք նրան անվանել են «սիրելի մայր»: Որբերի մեջ կտրոնով հացի համակարգն է մտցրել: «Դանիայի ճարտարարվեստի առաքելություն Սալոնիկում» կազմակերպության մարմնի անդամներից Յ. Յ. Դիլլսիզի հետ միասին այցելել է Սալոնիկ, այստեղ հիմնել «Դանիայի ճարտարարվեստի առաքելություն հայոց մեջ» կազմակերպությունը և դարձել նրա ղեկավարը: 1927-ին նրա մասին հողված է լույս տեսել Դանիայի Լենվիա քաղաքի «Թեսալոնիկ» թերթում, որի շնորհիվ ղեկտեմբերին 19,451.10 դանիական կրոն (5200 դոլար) է հավաքվել նրա կազմակերպության համար: 1928-ին այցելել է ԱՄՆ, Բոստոնում եղել «Հայրենիքի» խմբագրությունում. նպատակ ունենալով ԱՄՆ-ի հայ և օտար շրջանակներում շա-

¹ Մարի Շէյքըլպարն, *Օրագրություն. 1907-1919, Խարբեթ, Անթիլիաս, 1979*, էջ ԺԹ-Ի:

հագրագրություն առաջացնել ի նպաստ իր հիմնադրած հաստատության¹:

Շվեդական քարոզչական ընկերությունը 1901 թվականին Բրիսթա Համմերի հետ աշխատելու նպատակով Ալմա Յուհանսոնին (1880–1974) ուղարկել է Մուշ և Մեզրե, որտեղ վերջինս մնացել է մինչև 1915-ի ղեկավարելը²: Այս առաքինի և անձնուրաց, հայերենին քաջագիտակ շվեդուհին աշխատել է Մեզրեի և Մուշի գերմանական միախոնեթական հաստատությունում և որբանոցում: 1915-ի վերջին նա վերադարձել է Շվեդիա, սակայն 1920-ին վերոհիշյալ Վիլհելմին Գրյունհագենի հետ մեկնել է Կոստանդնուպոլիս, Սկյուտարում և Մաքրիզյուրում օգնություն ցույց տվել հայ որբերին (մինչև 1922-ը), իսկ 1923–1941 թվականներին աշխատել է Սալոնիկի շվեդական նպաստամատույց հաստատությունում: Սալոնիկում Յուհանսոնը բացել է մանուֆակտուրա՝ 200-ից ավելի հայ կնոջ ապահովելով աշխատանքով և եկամտով, իսկ Խարիլաոսում (Հունաստան) հայկական մանկապարտեզ է հիմնել: Տնօրինել է նաև Բեշ-Չիմար և Խարման Բոյ գաղթակայանները: 1941-ին Ալմա Յուհանսոնը վերադարձել է Շվեդիա, սակայն կապ է պահպանել իր հայ բարեկամների հետ, որոնք նրան նամակներ են ուղարկել՝ կոչելով նրան «Միրելի մայրիկ»: Գրել է երկու գրքույկ՝ «Մի արքայալ ժողովուրդ» և «Հայ արքայազանների կյանքը»³: Դրանք 1979-ին ստոկհոլմարնակ Պետրոս Ջարդարյանը քարգմանել է հայերեն և հրատարակել նախ Փարիզի «Աշխարհ» պարբերականում, սակայն առանձին գրքույկով՝ ֆրանսաբանակ պատմաբան Արթուր Բելլերյանի առաջաբանով⁴: Այդեն 1920-ին դանիուհի

¹ Մ. Վ., Դանենարթական ճարտարաբունեստի առաքելությունը Սեկանիկի մեջ. տեսակցություն մը օր. Եկնեմի (sic) Եօրցի հետ, *Հայրենիք*, 24.05.1928:

² Լ.Խալարիտ Ազատեան, *Հայ որբերը Մեծ եղեռնի*, Լոս Անճելէս, 1995, էջ 201-202:

³ Alma Johansson, *En folk i landsflykt. Ett ar ur Armeniernas historia*, Stockholm, 1930; *Armenisk flyktingsliv*, Stockholm, 1931.

⁴ Անրահրատարկվել է Ռուխայի «Հյուսիսափայլ» տարիգրքում (Ալմա Յուհանսոն, Արտայա ժողովուրդ մը. քարգմանեց Պետրոս Ջարդարյան, հրատարակիչներ՝ Պետրոս Աբաջյան, Գասպար Սինարյան, 1995, Բ տարի, էջ 170–190): Ջարդարյանի քարգմանությունից Անահիտ Տեր-Սիմասյանը հատվածներ է քարգմանել ֆրանսերեն ընդգրկելով իր «Մուշը 1915-ին ըստ Ալմա Յուհանսոնի» հոդվածում (տես Anahide Ter-Minassian, Mouch 1915 selon Alma Johansson, *Հայկազան հայագիտական հանդես*, ԺԵ, 1995, էջ 57-83): Հայոց ցեղասպանության մասին Յուհանսոնի վկայությունները.

Ամալյա Լանգեն Յուհանսոնի մարդասիրական գործունեության մասին գրել է իր «Արյուն հայոց պատմությունից» գրքույկում:¹ Ալմա Յուհանսոնի հիշատակը մինչ օրս վառ է հայերի մեջ²:

Սկանդինավյի միսիոներուհիներից իր բացառիկ գործունեությամբ առանձնանում է Քարեն Եփփեն, որի անունը, հայտնի լինելով հատկապես Մեթձավոր Արևելյի հայ սփյուռքում, ցավոք քիչ ծանոթ է Հայաստանում³: Այս մեծ մարդասեր դանիուհին ծնվել է 1876-ի հուլիսին, Լյուսբերգ քաղաքում, ուսուցչի ընտանիքում: Նրա հայրը ցանկացել է դատերը բժիշկ տեսնել, սակայն Քարենը 1902-ին լսելով Օգե Մեյեր Բենեդիկտսենի դասախոսությունը հայոց կոտորածների մասին՝ վճռել է մեկնել աշխատելու նրանց մեջ: Ծնողները համաձայն չեն եղել Քարենի առողջության պատճառով: Աղջիկը գիշերները չի քնել, որոշել է ամեն գնով մեկնել հայերի մոտ: Մեկ տարի է տևել, մինչև որ Եփփեի ծնողները տվել են իրենց համաձայնությունը: 23-ամյա Քարենը 1903-ին դարձել է Գերմանիայի Արևելյան միսիոներական ընկերության անդամ, որի նախագահն էր հայ ժողովրդի մեծ բարեկամ Յուհանսենս Լեփսիուսը: Վերջինս էլ Քարենին առաջարկել է աշխատանքի անցնել Ուրֆայում: Այնտեղ օրիորդ Եփփեն ստանձնել է 1897-ին Գերմանիայի Արևելյան միսիոներական ընկերության հիմնած 250 մանուկ ունեցող որբանոցի տնօրինությունը: Կրոնական և դավանական նախապաշարմունքներից զերծ Քարեն Եփփեն ընդունել է հայ

կատարված 1915-ի նոյեմբերի 20-ին, լույս են տեսել նաև ուսերեն բարգմանությամբ (տե՛ս *Армянский вопрос и исповид армян в Турции (1913-1919), материалы политического архива министерства иностранных дел Кайзеровской Германии*. Сборник. Составитель, ответственный редактор, автор предисловия, введения и примечаний Вардгес Микаелян. Ереван, 1995, стр. 255-262): Լուս Անջելեսում 2000-ին լույս է տեսել «Ալմա Յուհանսոն, Մուշ – 1915 (օրագիր)» գիրքը: 2008-ին Հայոց գեղասպանության թանգարան-ինստիտուտը հրատարակել է Ալմա Յուհանսոնի «Արտորյալ ժողովուրդ. մեկ տարի հայոց պատմությունից» գիրքը՝ հայերեն, անգլերեն և ռուսերեն:

¹ Amalia Lange, *Ett blad ur Armeniens historia*, Stockholm, 1920, s. 31-34.

² Ստոկհոլմի գերեզմանատներից մեկում գտնվող նրա շիրիմը ստոկհոլմաբնակ Հայկ Արամյանի հոգածո ուշադրության կենտրոնում է: Երևանում 1997-ի մայիսի 15-ին «Հայաստան-Շվեդիա» միությունը կազմակերպել է Յուհանսոնին նվիրված ցերեկույթ:

³ Եփփեի կենսագրական տվյալների մի մասը վերցված է՝ *Ալլա*, Նյու Եորք. մարտ-ապրիլ, 1930, ք. 4. էջ 4-7:

լուսավորչական դավանանքը և կատարելապես յուրացրել հայոց լեզուն: Ուրֆայի շրջակայքում նա ամառանոցներ է հիմնել, ցորեն և խաղող աճեցրել, կազմակերպել արհեստանոցներ հայ այրիների համար: Մյուս հարուստ դանիացի նրան օժանդակել է նյութապես՝ տարեկան 200 ոսկի նվիրելով: Եփսեմն մարդկանց հետ շփվելիս եղել է շատ ճկուն և գործնական: Երբ 1915-ին արքայազն զեյթունցիները եկել են Ուրֆա, Քարենը նրանց բժշկական օգնություն է ցույց տվել, 50 հայի ապաստանել իր տանը՝ վտանգելով սեփական կյանքը: Այս մասին հիշված է Ֆրանց Վերֆելի «Մուսս լեռան քառասուն օրը» վեպում. «Ուրֆայում չէ՞ր Քարեն Եփսեմն, որն իր տանը փախստականների էր ապաստանել, ձեռքերը տարածած կանգնել դռան շենքին, զավթիեների դեմ, մինչև սրանք հեռացել էին, քանի որ չէին հանդգնել սպանել դանիացի կնոջը»¹:

Քարեն Եփսեմն 1917-ին վերադարձել է Դանիա՝ առողջական վիճակը բարելավելու, ապա 1920-ին՝ հաստատվել Հալեպում: Բազմաթիվ թղթակցություններով նա կապ է հաստատել եվրոպական և միջազգային կազմակերպությունների հետ՝ ապահովելու համար հայ գաղթականներին հատկացվող նյութական աջակցությունը: Այդպես ծնունդ է առել «Հայերի դանիացի բարեկամներ» (De Danske Armeniervenner) կազմակերպությունը, որը 1927–1936 թվականներին հրատարակել է «Արմենիերվեններ» («Հայերի բարեկամներ») պարբերականը:

1920-ին, երբ Ֆրանսիայի քաղաքականության հետևանքով հայաթափ է եղել Կիլիկիան, 20 հազար հայ գաղթել է Մյուսիս: Եփսեմն կանանց հավաքել է և նրանց համար հնարավորություններ ստեղծել ձեռագործով ապրուստ վաստակելու: Մեկ տարվա մեջ նրան հաջողվել է 60 հայուհու ապահովել աշխատանքով: Երբ Ժնևում 1921-ին Ազգերի Լիգայի առաջին ժողովում դանիոսի օրիորդ Ֆորիամմերի առաջարկով հատուկ հանձնախումբ է ստեղծվել՝ առևանգված հայ կանանց և որբերին ազատելու նպատակով, այդ հանձնախմբի լիազոր կոմիսար է նշանակվել Քարեն Եփսեմն: Ըստ այդմ Եփսեմն ունեցել է գործելու ազատություն, ձեռք բերել նյութական խոշոր միջոցներ և

¹ Ֆրանց Վերֆել, *Մուսս լեռան քառասուն օրը*, Երևան, 1987, էջ 401:

մինչև անգամ քաղաքական կշիռ, որ ամբողջապես օգուտագործել է ի նպաստ Սիրիայում ապաստանած հայության: Նա կոչ է արել ամբողջ աշխարհին նվիրատվություններով սատար կանգնել իրեն, և նրա կոչին արձագանքել են մինչև անգամ Նոր Զելանդիայից: Եփփեի՝ լիագոր կոսիսարի պաշտոնում նշանակվելու առաջին երեք ամսում այդտեղ հանձնախմբին հաջողվել է հարյուր հայ կին և աղջիկ ազատել մահմեդական գերությունից: Եփփեն 1923-ի սեպտեմբերին Բրյուսելի համալսարանում բանախոսել է «Քրիստոնյա կնոջ դրությունն իսլամ Արևելքում» թեմայով, հայտնելով, որ իրեն հաջողվել է հարեմներից մոտ 400 հայուհու փրկել, ինչպես նաև նշել է, որ սիրիական անապատների վրանաբնակների մոտ և անապատում տակավին հազարավոր հայ կանայք են մնում¹: Հետագայում հարեմներից Եփփեի ջանքերով փրկված հայ կանանց թիվը հասել է երկու հազարի: Մահմեդական գերությունից հայուհիներին փրկելու դանիուհի մարդասերի այս առաքելությունն ավարտվել է 1926 թվականի դեկտեմբերի 31-ին²:

Քարեն Եփփեի միջամտությամբ «Հայերի դանիացի բարեկամներ» ընկերությունը և Յոհաննես Լեփսիուսի միսիոներական ընկերությունը որդեգրել են յուրաքանչյուրը 300 հայ որբի: Այդ դպրոցի հիման վրա ստեղծվել է Հալեայի Մահակյան վարժարանը: Եփփեն մեծապես օժանդակել է նաև այդ վարժարանին կից Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու շինությանը (1927–1933 թվականներ), հաստատել Ազգերի Լիգայի Հայ օգնության միությունը Հալեայում: Իսկ Զեքեյում դանիացի հայասերների ընկերությունը խնամել է 100-ի չափ որբերի, ինչպես նաև ունեցել են ցերեկային մի պատսպարան՝ աղքատ ընտանիքների զավակների համար³:

Բարոնուհի Օլգա Շաֆալիցկին՝ Դանիական կանանց առաքելական միության նախագահը, քարտուղար Ինգեր Զրիսթենսենի հետ միասին մի քանի ամիս անց է կացրել Սիրիայում և Պաղեստինում, ստուգել աշխատանքները: Կազմակերպության նախագահ Օգե Բենեդիկտսենը շվեդ գործընկերների հետ լրացուցիչ 40 հազար քրոն է հա-

¹ *Այսպայ*, Փարիզ, 6.10.1923:

² Duguët (médecin principal), La situation des réfugiés au Liban et en Syrie, *Revue des études arméniennes*, tome VIII, 1928, p. 54.

³ *Հայրենիք*, 14.01.1932.

վաքել՝ հայ երիտասարդների համար գաղթակայան ստեղծելու նպատակով, Քարեն Տփլիսի ղեկավարության ներքո¹:

Սրանից բացի, Տփլիսի ջանքերով 1134 հայեր գտել են իրենց ազգականներին և միացել աշխարհի տարբեր երկրներում: 342 հոգու արհեստ է սովորեցրել, 66-ի համձնել որբանոց: Բազում ուրբեայրիներ աշխատանք են գտել ասեղնագործության աշխատանոցում (գործել է մինչև 1947-ը), նրանց գործած ժանյակները Տփլիսն վաճառքի է հանել Տփլուպայում: Չեռք է մեկնել նաև սիրիական հյուղավանների՝ Թեյ Այմենի, Թեյ Սամենի, Պետրոսավանի հայ բնակիչներին, Խըրբեթ էլ Ռըզ գյուղում բացել հայկական որբանոց, որ ղեկավարել է իր օգնականուհին՝ դանլուտի Տնի Տնսենը: Քարեն Տփլիսն հայ գաղթականների մասին հողվածներով աշխատակցել է եվրոպական մամուլին², ինչպես նաև հրատարակել երեք գրքույկ. շվեդերեն՝ «Տփլուսի հովտի հայազաղուրքը» և գերմաներեն՝ «Փրկված մահմեդականությունից» և «Նոր հայեր Աբրահամի երկրում»³: Քարեն Տփլիսն իրեն անվանել է «ագգասեր հայ մը»: Պարզևատրվել է ֆրանսիական «Պատվո լեգեոնի» առաջին կարգի շքանշանով:

Քարեն Տփլիսի մասին արդեն իսկ նրա կենդանության օրոք առանձին գրքույկներով հանդես են եկել անգլիացիներ Սփաուր Հերեն (1924) և Հ. Ուինթերը, դանիացիներ Ինգերորգ Մարիս Սիքը (Շրուքգարդ, 1929) և Սվենդ Սեդերգրին Բեքը⁴, իսկ Բեյրութում 1937-ին լույս է տեսել «Երկու Տանլմարքացի յոթելեարներ» գրքույկը: Մեր օրերում

¹ ՀԱԱ, ՊՊՊՈՂ 409, ցուցակ I, գործ 1318:

² Karen Jeppé, *Kranken und Armenfürsorge im armenischen Flüchtlingslager von Aleppo, Mitteilungen über Armenien*, Bäle, 1931, nu. 52.

³ Karen Jeppé, *Erlöst von Mohammedanismus*. Potsdam, 1926; *Den armeniska Kolonisationen i Eufrat-trakten*. Stockholm, 1930; *Neu-Armenier in Abrahamsland*. Potsdam, 1930.

⁴ Maria Sick, *Karen Jeppé*, Stutgard, 1929. Chr. Winther, *Armenien og Karen Jeppé* [Copenhagen] 1936. Sven Cedergren Bech, *Hos et folk uden land, Karen Jeppé – Armeniernes ven*, տե՛ս վերջինի հայերեն թարգմանությունը՝ *Մի աներկիր ժողովրդի մոտ. Կարեն Տփլիսի՝ հայերի բարեկամ*, դանիերենից թարգմանեց Հասմիկ Գ. Կյուրեղյանը, Վանաձոր, 2000: Տփլիսի սանտիսներից Աննա Դարջյանը (Բարսումյան) հետազայում Տրևանում 1958-ին գրել է «Հուշեր՝ որբանոցիական իմ կյանքից» չափածո ստեղծագործությունը, որը նվիրել է «Խնամակալուհու և ողջ ազգիս դաժան օրերի մեծ բարերար Կարեն Տփլիսի անմահ հիշատակին» (պոեմը լույս է տեսել 30 էջանոց գրքույկով, Հակայի «Ֆսխխատ» տպարանում, առանց հրատարակության քվականի):

Եփփեի վերաբերյալ արժեքավոր ուսումնասիրությամբ հանդես է եկել Հակոբ Չոլաքյանը¹: 1928-ին Հալեպում տեղի հայ թեմի առաջնորդ Արտավազդ վարդապետ Գալենտերյանի նախաձեռնությամբ նշվել է Եփփեի 25-ամյա գործունեությունը: «Տանհմարբացի այս օրիորդին անունը մեծ հմայք ունի առհասարակ ընդհանուր Հայութեան մէջ, որուն անձնուէր մէկ անդամը եղած է բիւրապատիկ աւելի քան բազմաթիւ Հայեր»²:

Քարեն Եփփեն մահացել է 1935-ի հուլիսի 7-ին և հայկական ծեսով թաղվել Հալեպի Շեյխ Մարսուդի հայկական գերեզմանատանը, որտեղ մինչ օրս կանգուն է նրա շիրիմը՝ հայերեն և դանիերեն արձանագրություններով:

Հալեպում Քարեն Եփփեի հիմնած այրիանոցի տարածքը 1947-ին «Հայերի դանիացի բարեկամներ» ընկերությունը փոխանցել է Բերիո թեմի ազգային առաջնորդարանին. վերջինս այդ կալվածքը հատկացրել է նորաբաց մի դպրոցի, որ հետագայում պիտի կոչվեր «Քարեն Եփփե ազգային ճեմարան»: 1996-ին դանիացի թեմադրիչ Բենի Արոսը նկարահանել է «Այնքան բարձր մի ճիչ. «հայերի մոր»՝ Քարեն Եփփեի մասին» տեսաֆիլմը, որը Գանիայի եկեղեցական կազմակերպության, «Հայֆիլմի», Յուլիոզի տեղական պատմության արխիվի և Գանիական ռադիո-հեռատեսիլի համատեղ արտադրություն է:

1907 թվականից հայերի մեջ գործել է նաև մեկ այլ անձնվեր դանիոհի՝ Մարիա Յակոբսենը (1887, Օրիուս–1960, Լիբանան), որի ազգանունը հայ շրջաններում գործածվել է Ջեյքքսըն ձևով: 15 տարեկանում նա ունկնդրել է բարոնուհի Քուրքի դասախոսությունը հայոց կոտորածների մասին: 1906-ին ավարտելով հիվանդապահուհիների դասընթացները՝ Յակոբսենը վճռել է մեկնել հայերի մեջ աշխատելու: Որպես դանիական «Կանանց առաքելության աշխատողներ» կազմակերպության ներկայացուցիչ նա մինչև 1919 թվականն ապրել և աշխատել է Խարբերլում, որտեղ բացել է որբանոց, փրկել և օգնություն

¹ Յակոբ Չոլաքյան, *Քարեն Եփփե հայ գողգորային և վերածնունդին հետ*, Հալեպ, 2001:

² Հայկ-Աբան Զիպարեան, Փարիզի Գովվառ Ժուռտանէն դէպի Արենքի գաղթականները. *Կեանք և արուստ*. Փարիզ, Ե. տարի, 1935, էջ 72:

ցույց տվել հայ մանուկների ու կանանց, ակամատես եղել Հայոց եղեռ-
նի սարսափներին, որոնք արտացոլել է պատմական մեծ արժեք ներ-
կայացնող իր օրագրում¹: 1922-ին հաստատվել է Լիբանանում և մինչև
կյանքի վերջն սպրել Բիբլոսում: Այստեղ Յակոբսենը որբացած հայ
մանուկներին հավաքել է մի հարկի տակ՝ այն անվանելով ոչ թե որբա-
նոց, այլ «Թռչնոց բույն»: Հաստատությունն ունեցել է դպրոցի կարգա-
վիճակ, որն առաջնորդվել է Բեյրութի տարրական դպրոցների ծրագ-
րով: Աշակերտները եղել են մեծ մասամբ աղջիկներ²: «Թռչնոց բույնի»
խնամակալն են դարձել Դանիալի Եկեղեցասեր տիկնանց միությունը
և լիբանանահայ գաղութը: Ոլբերը նրան սիրով «մամա Յակոբսեն» են
անվանել: Վերջինս իր որոշ աշակերտների ուղարկել է Դանիա՝
կրթություն ստանալու, որոնցից էր, օրինակ, Կիպրոսի Մելգոնյան
վարժարանում և Սփյուռքի այլ հայկական կրթօջախներում սպորտի
ուսուցիչ Հակոբ Աճեմյանը, որը տիրապետել է դանիերենին և հայոթ-
յան մի քանի սերունդների կրթել դանիական մարմնամարզության հա-
մակարգով³:

Մարիա Յակոբսենը, իր իսկ ցանկությամբ, թաղվել է «Թռչնոց
բույնի» տարածքում, որտեղ մինչ օրս գտնվում է նրա շիրիմը՝ հայերեն
և դանիերեն արձանագրություններով:

Ի դեպ, Լոնդոնում 2001-ին Մարիա Յակոբսենի օրագրության
վերահիստարակման կապակցությամբ բացվել է դանիական միսիո-
ներական արխիվներից քաղված՝ հայությանը վերաբերող լուսանկար-
ների ցուցահանդես, որտեղ ներկայացվել են 1900–1919 թվականների
լուսանկարներ՝ Խարբերդից և Մեզրեից:

¹ Յակոբսենի օրագրությունը լույս է տեսել դանիերեն և անգլերեն (քարգմանիչ՝
Քիբսթեն Վինդ, երկու տպագրությամբ, երկրորդը՝ 2001-ին, «Կոմիտաս» ինստիտուտի
հրատարակությամբ. Maria Jakobsen, *Diaries of a Danish Missionary, Harpoon. 1907–
1919*, translated by Kirsten Vind, edited and with an introduction by Ara Sarafian, Princeton
and London, 2001: Ներսես եպիսկոպոս Բախտիկյանի և Սիրիան Սիւնոնյանի արե-
մտահայերեն քարգմանությամբ նրա օրագրությունը լույս է տեսել 1979-ին, Անթիլիա-
սում՝ դանիերեն ձեռագրի լուսապատճենով հանդերձ (Մարի Գլյքբալսըն, Օրագրու-
թիւն...): Հատվածաբար քարգմանվել է նաև արևելահայերեն («1915. արատափկներ
օրագրություններից», Երևան, 1995):

² Հ. Ա. Չազմագճեան, Դանիական Թռչնոց բույնը, *Հայաստանի կոչնակ*, 24.08.1940, ր.
34, էջ 838:

³ Տես Կարպիս Սուրենյան, *Հին պատմություն*. Էջ 154:

Մարիա Յակոբսենի մահից հետո «Թռչնոց բույն» տնօրեններ կամ պատասխանատուներ հաջորդաբար նշանակվել են քույրը՝ Աննա Յակոբսենը¹, Մագդա Սորենսենը, պատվելի Օլուֆ Փասսսեն և Յոն Սքյուբին: Լիբանանում ապաստանած հայերի մեջ աշխատել է նաև «Կանանց առաքելության աշխատողներ» կազմակերպության հայկական կոմիտեի նախագահ Էլզա Վինդը (ծն. 1891), որը գրել է «Հայ երեխաները. Խարբերողից Լիբանան» գրքուկը² և նույն պաշտոնում նրան փոխարինած դուստրը՝ քույր Քիրսթեն Վինդը (ծն. 1919): Երբ «Կանանց առաքելության աշխատողներ» կազմակերպությունը 1970-ին որոշում է ընդունել «Թռչնոց բույնը» փոխանցել հայ հասարակությանը, այդ առթիվ Քիրսթեն Վինդը ժամանել է Լիբանան և բանակցել Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս Խորեն Ա-ի հետ: Նույն թվականի հուլիսի 1-ից հաստատությունն անցել է Կիլիկիո կաթողիկոսարանի խնամակալության տակ: Քիրսթեն Վինդը բազմիցս այցելել է Լիբանան, ծանոթ եղել Կիլիկիո թեմի, այնուհետև՝ Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գարեգին Ա-ի հետ: Նա չորս անգամ այցելել է նաև Հայաստան (1979, 1983, 1993, 1995), հանդիպումներ ունեցել Էջմիածնում: Վինդը նաև դանիերենից անգլերեն է թարգմանել Մարիա Յակոբսենի «Օրագրությունը»: 2002-ին հրատարակած իր հուշագրքում Քիրսթեն Վինդը մանրամասն պատմել է «Թռչնոց բույն» կատարած իր այցերի և հայ ժողովրդի հետ ունեցած շփումների մասին³:

Մեզրեի հիվանդանոցում 1909 թվականից աշխատել է նաև մեկ այլ շվեդուհի Քարեն Մարիա Փեդերսենը (1881), որը 1914-ին փոխարինել է Դանիա վերադարձած Վիլհելմին Գյոյունհազենին: Փեդերսենը նամակներում բազմաթիվ սարսափազդու դրվագներ է նկարագրել հայոց ցեղասպանությունից: Հայուհի Վերգինեի ճակատագիրը պատ-

¹ Սիլվա Կապուտիկյանը 1960-ականների սկզբին այցելելով Լիբանան՝ հանդիպել է «ախորժալուր հայերեն» խոսող Աննա Յակոբսենին («ապիտակամազ, գունատ և ազնիվ դեմքով տարեց» այդ կնոջը, որի հայերեն նամակը «սիրտը սեղմելու չափ սիրելի բվացող տատասխալներով» նա պահել է որպես մատուց) և մասնակցել «Թռչնոց բույնի» նախակրթարանում ի պատիվ իրեն սրված աշակերտական հանդեսին (Սիլվա Կապուտիկյան, *Քարավանները դեռ քայլում են*, Երևան, 1964, Լժ 214-215):

² Elsa Vind, *Armeniske børn. Fra Harpoot til Libanon*. København, 1949.

³ Steu Kirsten Vind, *Aldrig færdig – altid på vej*, Århus, 2002.

կերված է Ստոկհոլմում Փեդերսենի հրատարակած գրքույկում¹, որը լույս է տեսել նաև գերմաներեն²: Իսկ Մեզրեի «Էլիմ» դանիական որբանոցը ղեկավարել է վերոհիշյալ Ենի Ենսենը, որը 1918-ին, որբանոցը ռազմական հիվանդանոց դարձնելուց հետո տեղափոխվել և Բարեն Եփփեի հետ գործել է Սիրիայում:

«Գերմանական Ռազմական Աուքելթայթյան» կազմում 1914-ի հոկտեմբերից մինչև 1915-ի ապրիլը Էրզրումում աշխատել է գերմանական Կարմիր խաչի հիվանդապահուհի նորվեգացի օրիորդ Թորա Ա. ֆոն Ուեդել-Յարլսբարգը, որի վկայությունները հայկական ջարդերի մասին հրատարակել է Շվեյցարիայի Հայանպատ կոմիտեն «Որոշ փաստաթղթեր 1915-ին հայերի ճակատագրի մասին, հուլիսի 29, 1915» ("Quelques documents sur le sort des Arméniens en 1915, 29 Juillet, 1915") գրքույկում: Այն Երվանոյ Ճյուռերյանի հայերեն քարգմանությամբ լույս է տեսել արևմտահայ մամուլում, արտատպվել Թիֆլիսի «Մշակում»³: Ի դեպ, վերջինում վկայված է, որ օրիորդ Ուեդել-Յարլսբարգի վկայությունները հետագայում մտել են Ռ-ընե Պինոնի գրքի մեջ. ամենայն հավանականությամբ նկատի է առնված «Հայերի ճնշումները. գերմանական մեթոդներ, թուրքական աշխատանք» գրքույկը⁴:

Հայերին օժանդակած անձնավեր սկանդինավուհիներից էր նաև նորվեգացի բժշկուհի Բողլյ Բյորնը (1871–1960): Նա 1906–1916 թվականներին աշխատել է Մուշում և Մեզրեում, տիրապետել հայոց լեզվին: Եղել է Մուշի որբանոցի գլխավոր պատասխանատուն⁵: Նրա հետ որբանոցում աշխատել է նաև մեկ այլ նորվեգուհի՝ քույր Բրիսթինեն⁶:

¹ Karen Marie Pedersen, *Digin Virginie: en armenisk kvinnas lidanden*, Stockholm, 1920.

² Karen Marie Pedersen, *Digin Virginie, die Leiden einer armenischen Frau*, Potsdam, 1926.

³ Գերման հիւանդապահուհիները կը պատմեն հայկական ջարդերը, *Մշակ*, 12.01.1917, էջ 1-2: Այստեղ օրիորդ Ուեդել-Յարլսբարգի անունը սխալմամբ նշված է ֆլորա:

⁴ Renée Pinon, *La Suppression des Arméniens. Méthode allemande, travail turc*, Paris, 1916.

⁵ Dr. Johannes Lepsius, *Deutschland und Armenien*, Potsdam, 1919, S. 180–182.

⁶ Վահան Փափուլյանը Բրիսթինենին հիշել է որպես գերմանուհի, իսկ Բողլյին՝ շվեդուհի, նրա անունն էլ գրել Բողլեր (Պողլեր) ձևով. «Աչքի կոյնար նաև Շուտաացի շուկաեր (գերմաներեն Schwester քույր – Ա. Բ.) Պողլեր խելացի, լորջ և պատ-

Ըստ Մարիա Յակոբսենի օրագրության՝ թուրքական իշխանությունները նրան վտարել են Մեզրեից, Բողիլը հայերի փոքր խմբով գնացել է Բիթլիս, որտեղ նրան ստիպել են թողնել հայերին և հեռանալ¹:

Բողիլ Բյուրնը փաստորեն եղել է Մուշի կատորածի միակ վկան: «Նորվեկիացի քոյրը հոն գտնուած և տեսած է, որ 1915 յուլիս 17-ին Խարբերդէն թնդանօթներ ուղղելով քաղաքի վրայ երեք օր թնդանօթով քանդած են ամբողջ հայկական տուներն ու հաստատութիւնները: Մէկ կողմէն ալ ջալդը շարունակած է քաղաքին մէջ իսկ. կիներ, մանուկներ, տղաքներ մոտակայ գիւղերու ախոռներուն և մարագներուն մէջ հաւաքելով՝ ամբողջովին այրած են: Ինք տեսած է, որ ոչ մէկ ազատամբական շարժում պատահած է Հայոց կողմէ, ընդհակառակը, երբ ինք կառավարիչ Սերվէթի գացած է իր մէկ քանի հայ պաշտօնեաներու համար, անիկա անդին իր գլխուն վրայ կախուած պատկեր մը ցոյց տալով ըսած է. «...Մակեդոնիոյ մէկ տեսարանն է այս, հոն ինչ որ ըրին քրիստոնեաները մեզի, մենք ալ նոյնը պիտի ընենք իրենց»²: Կոտորածից հետո քարայրերի մէջ թաքնված յոթ մարդու է կերակրել քույր Բողիլը (հինգ կին, մէկ տղամարդ և մի երեխա), որոնք փրկվել են որպէս նրա աշխատակիցները: Նորվեգուհին գնացել է Խարբերդ՝ ճանապարհին ականատես լինելով սարսափելի տեսարանների. վերադառնալով Մուշ՝ մնացել է այնտեղ մինչև ռուսների գալը³: Քույր Բողիլը Նորվեգիա է վերադարձել 1918-ին: Անտարքեր չմնալով հայ որբերի հանդէպ՝ 1922-ին մեկնել է Կոստանդնուպոլիս և աշխատել տեղի հայկական որբանոցներից մեկում⁴, իսկ այնուհետև՝ Խորհրդային Հայաստանում, աշխատելով Ալեքսանդրապոլի (Լենինական) որբանոցներ

յաստուած միսիոնարոսի մը, որ անգնահատելի ծառայութիւն ըրաւ Մշոյ ժողովորդին» (տե՛ս Վահան Փափագեան, *Իմ յուշերից*, հ. 2, Պէլյուր, 1952, էջ 347):

¹ Maria Jakobsen, *Diaries of a Danish Missionary...*, p. 133.

² *Շողովրդի ծայնը – Ժամանակ*, Կ.Պոլիս, 22.1.1922:

³ Նույն տեղում:

⁴ Հայաստանի պատմության պետական կենտրոնական արխիվում մենք հայտնաբերել ենք Բողիլ Բյուրնի անգլերեն երկու նամակը՝ ուղղված լոնդոնաբնակ հասարակական գործիչ, բանասեր Արշակ Սաֆրաստյանին (ՀԱԱ, ՊՊՈՒՂ 412, գործ 980, վավերագրեր 1, 2), որ հրատարակել ենք թարգմանաբար (տե՛ս Արծվի Բախչինյան, Հայասեր նորվեգացի գթության քույրը, *Նոր հորիզոն*, 2001, ք. 2, էջ 12-13):

րում: 1926-ին Բողիկ Բյոբրնը տեղափոխվել է Սիրիա՝ շարունակելու աշխատանքը հայ գաղթականների մեջ¹:

Մինչև Առաջին աշխարհամարտը Մեզբեի աղջիկների վարժարանը տնօրինել է դանիուհի Հանսինե Մարշերը, որն աշխատել է գերմանական կազմակերպության հետ: Գերմանուհի քույր Բլարա Փիսյֆերի հետ Թուրքիայից հեռացել է 1916-ին՝ ականատես լինելով իր աշակերտների ւթորվելուն, ճանապարհին տեսնելով կոտորածների սարսափները, «Իհարբեթիրում հանդիպելով թուրքերի մոտ ստրկության վաճառված հայ մանուկների: 1919-ին Հանսինե Մարշերը հրատարակել է իր հիշողությունները՝ «Տառապանքներ մյուս կողմից» վերնագրով:²

Արևելյան Հայաստանում և Իրանում հայ գաղթականներին օգնություն է ցույց տվել շվեդ բողոքական քարոզիչ Էլին Շառլոտտա Մյունդվալսյ, որի մասին խոսք եղավ քարոզիչներից մկրված գլխում: Հայերի մեջ աշխատել և հայանալստ գրքույկներով հանդես են եկել նաև դանիուհիներ Հեդվիգ Անդրեն («Մանկան արցունքներ. մանուկների պատմություններ Հայաստանից») և արդեն հիշված Ենսինե Օրցը («Հայ նահատակներ»)՝ այս գրքույկները տպագրվել են Կոպենհագենում՝ առանց հրատարակման թվականի: Հայ որբերի մասին վերջին հրատարակությունը եղավ Աքսել Գրամի «Հայ գաղթականների մեջ Հումաստանում. հայերի մեջ գործած միսիոներուհի Մարգարեթ Եփսեսնի հուշերի հետ միասին» (1953) գրքույկը⁴:

Ինչո՞վ բացատրել հայության մեջ գործած սկանդինավյան գրքության քույրերի այսքան մեծ թիվը: Նկատի ունենանք, որ հայերի մեջ աշխատած մյուս ազգերի միսիոներուհիները, հիվանդապահուհիների մեջ մեծ մասամբ եղել են դարձյալ հյուսիսցիներ (անգլուհիներ, անձնվեր էստոնուհի Հեդվիգ Բյուլը), գերմանուհիներ, սակայն ոչ կենտրոնական կամ հարավային Եվրոպայի այլ ժողովուրդների ներ-

¹ Մարի Ելլքսյարն, *Օրագրություն...*, էջ 132:

² Hansine Marcher, *Oplevelser Derovrefra*, København, 1919.

³ Hedvig Andrac, *Barnatårar. Barnberättelse från Armenien*; Hansine Marcher, *Oplevelser derovre fra*, København; Jensine Ørtz, *Armeniske martyrer*. København.

⁴ Axel Gram, *Blandt armeniske Flygtninge i Grækenland: med Erindringer af tidligere Armeniermissionær Margrethe Jepsen*. Herning, 1953.

կայացուցչուհիներ: Մի կողմ թողնելով ստեղծված հատուկ կազմակերպությունների առկայությունը և հաշվի առնելով հանդերձ հյուսիս-եվրոպական երկրներում զարգացածության բարձր աստիճանը, հասարակական կյանքի կազմակերպվածության մակարդակը, բարեգործական հաստատություններում կանանց մասնակցության մեծ տոկոսը կարևոր է նաև այն հանգամանքը, որ սկանդինավցիները, մյուս եվրոպական ազգերի համեմատ, բավական բարեպաշտ են, առաքինի, իրենց գործողություններում գործնական, և մասնկուց նրանց ստացած քրիստոնեական դաստիարակությունը կրել է ոչ թե տեսական կրոնական-անհատապաշտական, այլ միանգամայն մարդասիրական բնույթ...

Միսիոներների վկայություններից բացի հայկական ցեղասպանության վերաբերյալ հատուկ արժեք են ներկայացնում նաև Օսմանյան կայսրությունում գործած սկանդինավցի ռազմական և պետական գործիչների գրությունները: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Օսմանյան կայսրությունում Շվեդիայի դեսպան Ջոսպա Անքարավերդը և ռազմական կցորդ Էյնար աֆ Վիրսենի զեկուցագրերը նույնպես հաստատում են, որ Թուրքիայում ազգային փոքրամասնությունների և մասնավորապես հայերի հանդեպ կատարվածը եղել է ցեղասպանություն: Այսպես, Անքարավերդը 1915 թվականի հուլիսի 6-ին Շվեդիայի արտաքին գործերի նախարար Զևյութ Վալենբարգին գրած նամակում նշել է, որ «օգտվելով արտաքին ճնշումների բացակայությունից, երիտասարդ թուրքերը մեկընդմիջտ վերջ են տալիս հայկական հարցին ամենապարզ միջոցով՝ բնաջնջելով (utrotandet) հայ ժողովըլդին»: Մեկ այլ զեկուցագրում դեսպանն օգտագործել է «utplana» բառը, որը նույնպես նշանակում է բնաջնջել: 1917-ին Օսմանյան կայսրությունում համատարած սովի մասին գրելիս Շվեդիայի դեսպանատան կցորդ Ալգրենը նշել է աշխատուժի պակասի մասին, որը նա համարել է «հայկական ցեղի բնաջնջման հետևանք»: Ռազմական կցորդ Էյնար աֆ Վիրսենն իր «Հիշողություններ խաղաղությունից և պատերազմից» գրքում «Մի ազգի սպանությունը» գլխում ներկայացրել է հայոց ցեղասպանությունը:

Կոստանդնուպոլսում գործած դանիական դիվանագիտության դեկավար Կառլ Էլիս Վանդելը նույնպես իր գեկուցագրերում բազմիցս նշել է հայկական կոտորածների վերաբերյալ, այդ թվում՝ 1915-ին պոսահայերի ձերբակալությունների և դեպի Փոքր Ասիա նրանց արքայի մասին¹:

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Շվեդիայի տարբեր քաղաքներում տեղի են ունեցել հայությանը մվիրված զանազան միջոցառումներ, որոնց մասնակցել են տարբեր մասնագիտության անձնակազմայիններ՝ շվեդ հայագետներ Էվալդ Լիդենը (1862–1939), Հերբերթ Փեթերսոնը (1881–1927), տիկին Լինդհագենը, լեզվաբան, Լունդի համալսարանի հնդկագիտության ուսուցչապետ Էրբե Թյունելդը (1877–1947), Ստոկհոլմում բնակվող ֆրանսիացի գեոգրաֆ Կարլ Կարլսոնը և բարոն դը Վոն, ինչպես նաև Սյոդերբերգը, Յ. Հիրնը, Ֆիլիբերտը²: Շվեդական մամուլը 1914–1920 թվականներին Հայաստանին անդրադարձել է ավելի քան 50 անգամ³:

1912-ին ստեղծված Հայ ազգային պատվիրակությունը⁴, Հայկական հարցը եվրոպական երկրների համաժողովներում պաշտպանելու համար, ակտիվորեն համագործակցել է սկանդինավյան հայասերների հետ: Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ի կոնդակով պատվիրակության լիազոր ներկայացուցիչ է նշանակվել Պողոս Նուսյար վաշան: Պատվիրակությունը կապեր է ունեցել Կոպենհագենի դանիա-հայկական ընկերության նախագահ Օգե Մեյեր Բենեդիկտսենի, Ստոկհոլմի գլխավոր թերթերից մեկի խմբագիր Ա. Բենեդիկտսոնի և այլոց հետ⁴: Ֆիննական պատվիրակության ներկայացուցիչ Լյուսի Կառլտունենը նամակ է գրել հայկական պատվիրակությանը՝ հայկական հարցի նկատմամբ Ռմբերտո Չանոտի Բիանկոյի վերաբերմունքի մասին⁵:

Օսմանյան կայսրության արտաքին գործերի նախարար Գաբրիել Նորատունկյանը (1852–1936) 1920 թվականին Ֆրանսիայում

¹ Matthias Bjørnlund, *Scandinavia and the Armenian Genocide...*

² Paul Desfeuilles, *Le mouvement proarménien en Scandinavie*, նույն տեղում:

³ Sten Göran Gunnar, Eric Lindberg, eds. *Längtan till Ararat...*, էջ 216-226.

⁴ ՀԱԱ, ՊՖոնդ 430, ցուցակ 1, գործ 1126:

⁵ ՀԱԱ, ՊՖոնդ 430, ցուցակ 1, գործ 1125:

գտնված ժամանակ Փարիզ-Մարսել ճանապարհի վրա ներկայացել է Շվեդիայի թագավոր Գուստավ V-ին: Նրանք նախապես ծանոթ են եղել, երբ Նորատունկյանը դիվանագիտական պաշտոնով ժամանել է Ստոկհոլմ և շվեդ-օսմանյան միջպետական կապերի զարգացմանն իր բերած նպաստի համար ստացել շվեդական ամենաբարձր պատվանշանը: Նրանք երկար զրույց են ունեցել մասնավորապես Հայաստանի մասին. թագավորը ցանկություն է հայտնել, որ լիովին պսակվեն հայ ազգի բոլոր արդար բաղձանքները և այլևս վերջ գտնի նրա դարավոր մարտիրոսությունը¹...

Նույն 1920-ի հուլիսին Փարիզում կայացել է հայասերների միջազգային համագումարը, որի ժամանակ կազմվել է միջազգային խորհուրդ 60 անդամով: Սկանդինավիայից այդ խորհրդին ընտրվել են Ինգա Նալբանդյանը Դանիայից, Մարիքա Շթյերնսթեդը և Յալմար Բրանթինգը Շվեդիայից, Ֆրիտյոֆ Նանսենը և գեներալ Հոֆֆը Նորվեգիայից²: 1922-ին հիմնված Դանիայի «Հայկական առաքելություն» կազմակերպությունը հիմնականում զբաղվել է Հունաստանում ապաստանած հայ գաղթականներով՝ երիտասարդներին ապահովելով աշխատանքով:

«Դանսկե արմենիերվենները» շվեդ բարեկամների հետ հանգանակել է 40 հազար շվեդական քրոն՝ Քարեն Նվիեի խնամակալության ներքո գտնվող երեխաների համար: 1924-ի մարտ-ապրիլ ամիսներին Դանիայում և Շվեդիայում ներկայացվել է Մերձավոր Արևելքի Նպաստամատույց հանձնախմբի «Բավական է տեսնել՝ հավատալու համար» կինոնկարը³:

Նկատենք, որ սկանդինավյան կազմակերպություններն օժանդակել են ոչ միայն արևմտահայությանը: Այսպես, դանիական Կարմիր խաչը (որի ներկայացուցիչն է եղել Թադևոսյանը) 1919-ին Հյուսիսային Կովկասում հոգ է տարել 450 հայ գաղթականների, ծրագրել

¹ *Կոչնակ Հայաստանի*, ք. 26, 26.06.1920, էջ 830:

² *Յառաջ*, 21.10.1920:

³ *Հայրենիք*, 18.05.1924.

առաջիկայում ստանձնել հազար գաղթականի խնամելու գործը¹, Նովոռուսիյսկում հոգացել գաղթականների բնդումման տարածքի հարցը:

Հարկ է նշել, որ XX դարի սկզբին սկանդինավցիները հայերի համար եղել են ոչ միայն անձնվեր գթության քույրեր և հումանիստներ, այլև հանրային տեսուչներ և կազմակերպիչներ: Այսպես, հայտնի է, որ 1914-ին, Օսմանյան կայսրությունում անցկացվող հայկական բարեփոխումների շրջանակներում, Արևմտյան Հայաստան են գործուղվել երկու եվրոպացի տեսուչներ՝ հոլանդացի Վեսթենենքը և նորվեգացի Հոֆֆը՝ ստուգելու համար հայության վիճակը: Նրանք 1914-ի մայիսին պայմանագրեր են ստորագրել ներքին գործերի նախարար Թալեաթի հետ: Հոֆֆը 1914-ի ամռանը հասել է Վան: Սակայն նրանք տակավին հաստատված չեն եղել իրենց տեղերում, երբ բռնկվել է առաջին աշխարհամարտը, և Օսմանյան կայսրությունը, նույնիսկ պատերազմի մեջ չմտած, չեղյալ է հայտարարել իր համաձայնագիրը և անմիջապես հեռացրել գլխավոր տեսուչներին²:

Պետք է նշել, որ սկանդինավցիների վկայություններում հայերը միշտ չէ, որ ներկայացվել են որպես անդադար կոտորվող նահատակ մի ժողովուրդ: Ականատեսների աչքից չի վրիպել նաև հայ ազգին բնորոշ խիզախությունն ու անվեհերությունը: Այսպես, Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Ֆրանսիական բանակի օտարազգիների լեզեռում է ծառայել նորվեգական բանակի սպա Անգելը, որը հետագայում իր հուշերում հիացմունքով է գրել հայ ռազմիկների մասին՝ «Հայ ռազմիկը սովորաբար խոշոր է, ամրակազմ, բարեձև, դեմքին՝ լուրջ հայացք: Նրա սև աչքերը գրավում են ուշադրությունը: «Գու հայ ես»,– հարցրի մեկին: «Այո, իմ լեյտենանտ»: Ես սեղմնեցի նրա ձեռքը և ասացի նրան. «Գու ոչ միայն լեզեռնի իմ ընկերն ես, այլև իմ եղբայրը: Ես այս լեզեռնում եմ նաև քո՝ ժողովրդի դատի համար»: Հայ զինվորների մասին բարձր կարծիքի են եղել նաև սպաները. «Գերազանց ռազմիկներ են... Նրանք միայն մեկ թերություն ունեն՝ շատ հաճախ ոչ անհրաժեշտաբար իրենց նետում են վտանգի մեջ: Սրանով է բա-

¹ *Յոսաք*, Թիֆլիս, 23.01.1919:

² Մ. Արզումանյան, *Հայաստանի 1914–1917*, Երևան, 1969, էջ 90–91:

³ Colonel Angell, Armenian soldiers, *The Armenian Herald*, Boston, 1919, February–March–April, p. 174–177.

ցատրվում նրանց հետ կատարվող ղժբախտ պատահարների մեծ թիվը: ...Նրանք բարի են, վեհանձն և վատահեղի, սակայն մարտի ժամանակ կարծես վիշապներ վինեն: Ես տեսել եմ նրանց հողապատնեշների վրայով թռչելիս և փշալարերի ու հրանոթների դեմ վագելլա: Նրանք շատ համարձակ են»: Այս խոսքի վրա մեկ այլ սպա պատասխանել է. «Դա զարմանալի չէ: Եթե մենք հիշենք այս ժողովրդին բաժին ընկած ճակատագիրը, ի՞նչ արժեք կարող է ունենալ կյանքը նրանց համար: Նրանց ոչինչ չի մնացել՝ անխուսժությունից և վրեժխնդրության հույսից բացի»: Մի նորվեգացի լեգեոնական էլ ասել է. «Նրանք քաջ են: Ես հիշում եմ դեպքեր, երբ նրանք գրոհել են առջևից և առաջինն են հասել օբյեկտներին, այն դեպքում, երբ շատերը վարանում էին»: Անգելը հիշել է նաև, թե ինչպես մի նորվեգացի ռազմական բժիշկ Կուլկասի ռուսական ռազմաճակատից հետը բերել է մի սարսափելի կիշատակ՝ տանջանքի մի գործիք, որով թուրքերը խոշտանգել են մի հայ բժիշկ մայրոքի, պատմել, թե ինչպես էին հայ կամավորները բացում Լրզրում տանող ճանապարհը ձյան և բքի միջով, ոչոնց խիզախությունը մեծանում էր այն գիտակցությամբ, որ թուրքերն իրենց պատրաստ են տանջամահ անել: «Խիզախ ժողովուրդը երբեք չի կորցնում հույսը»,- եզրավանդել է իր հարվածը նորվեգացի զինվորականը:

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին գերմանական բանակի կազմում ծառայել է շվեդ հարյուրապետ Գուստավ Էդվալդ, որը պատերազմից առաջ եղել է ժանդարմերիայի հրամանատար Պարսկաստանում: Բաղդադում ամուսնացել է մի հայ բժշկի դստեր հետ և նրան տարել իր ծառայության վայրը՝ Տեր Ջոր: Որոշ ժամանակ նրա թարգմանն է եղել հայ մեծ գրող Երվանդ Օտյանը, որը բազմիցս համակրանքով է հիշել այդ մոտ 45-ամյա, բարձրահասակ և կապուտաչյա շվեդին իր հուշագրության մեջ¹:

1917 թվականն առանձնահատուկ է եղել Շվեդիայում Հայկական հարցի համար: Ինչպես նշել է շվեդ հեղինակ Լրիք Լինդբերգը. «Այդ թվականին խաղաղության շարժումն իր գագաթնակետին էր և ճնշման էր ենթարկվում հայկական քննարկումների ընթացքում: Հայ-

¹ Երուանդ Օտեան, *Անիծեալ տարիներ, 1914-1919 (անձնական յիշատակներ)*, Երևան, 2004, 19, 347:

կական հարցը այն հարցերից էր, որ կարող էր կորչել, երբ խաղաղութ-
յունը զար: ...Սիւստանանակ, Հայաստանում կոտորածները շարու-
նակվում էին»¹: Հայտնի է, որ Շվեդիան չեզոք դիրք է գրավել պատե-
րագմի ժամանակ, սակայն գերմանամետ լինելով հանդերձ՝ որոշ շվե-
դական շրջանակներ անտարբեր չեն մնացել Գերմանիայի դաշնակից
Օսմանյան կայսրությունում կատարված իրադարձությունների հան-
դես: Այդ թվականին Ռուսալայում կայացել է խաղաղության համա-
ժողով, որի ծրագիրն ընդգրկել է 90 կետ՝ մի շարք ազգերի խաղաղութ-
յան վերաբերյալ: 9-րդ կետը վերաբերել է Հայաստանի խաղաղությա-
նը: Յավոք, մեզ մանրամասներ հայտնի չեն այս իրողության վերա-
բերյալ: Նույն 1917 թվականին Ստոկհոլմում բողոքի ցույցեր են կազ-
մակերպվել ի պաշտպանություն և ի համակրանք Եվրոպայի, Ասիայի
և Աֆրիկայի ժողովուրդների: 1917-ի մարտի 27-ին կազմակերպված
միտինգը նվիրված է եղել Հայաստանին: Նախաձեռնողներն են եղել
քաղաքական գործիչ, Ստոկհոլմի քաղաքագլուխ Կառլ Լինդհագենը,
սոցիալ-դեմոկրատների առաջնորդ, հեռագայում Շվեդիայի վարչա-
պետ Յալմար Բրանթինգը (1860–1925) և բարոնուհի, գրող Մարիքա
Շքերենսթեդթ-Նորդսթրյոմը (1875–1954)՝ «Հայերի սարսափելի վիճա-
կը» (1917) գրքի հեղինակը: Ներկաների թիվը եղել է մոտ երկու հա-
զար:

Բացման խոսքը կատարել է Բրանթինգը, որը խարանել է գեր-
մանական վայրագությունները բոլոր գրավյալ երկրներում, նշավակել
Գերմանիայի բարբարոս մեթոդները ծովի և ցամաքի վրա, պատմել
Օսմանյան կայսրությունում հայ ազգաբնակչության զանգվածային
կոտորածների մասին: Նա հայերի կոտորածը բնութագրել է որպես
«կազմակերպված և սխտեմատիկաբար իրագործված ցեղասպանությ-
յուն», մեղադրել շվեդ մամուլին՝ հայերի եղեռնի վերաբերյալ երկար
ժամանակ լռություն պահպանելու համար և նախատինքի խոսք է ուղ-
ղել շվեդ կառավարությանը, որը երբեք չի բողոքել այդ բռնությունների
դեմ: Բրանթինգը նշել է նաև, որ ինքը 1916-ին բանակցել է Շվեդիայի
արտգործնախարար Քնյոթ Վալենբերգի հետ, հույս ունենալով, որ
վերջինս կարող է ազդել՝ դադարեցնելու համար հայերի ցեղասպա-

¹ Göran Gunner, Eric Lindberg, eds., *Längtan till Ararat*, s. 268.

նությունը, ինչը սակայն անարդյունք է մնացել: Բրանթինգի ճառը հրատարակվել է «Մուսիալ-դեմոքրատներ» պարբերականում¹ և արտատպվել սկանդինավյան այլ թերթերում: «Կարելի՞ է արդեօք ակնկալել, որ մեր կառավարութիւնը, միայնակ կամ համերաշխ միս չէզոք կառավարութիւնների հետ միջամտէ ուր հարկն է, որպէսզի սպահովուի հայերի իրաւունքը – կեանքի, գոյքի և ազգայնութեան»²:

Միտինգում ելույթ է ունեցել նաև Մարիքա Շթյերնսթեդը, ուրի ճառը տևել է երկու ժամ: Նա հասարակությանը հիշեցրել է 1894–1896 թվականների հայկական ջարդերը, նշել Հայկական հարցում Գերմանիայի դերը: Շթյերնսթեդը մեջբերում է կատարել իր գործընկեր գրող Օսիանիլսոնից, ըստ որի «Հայերի դեմ եղած գերմանա-թուրքական սև ցուցակները ստեղծվեցին հենց 1894-ին, ինչը թուրքական աշխատելակերպ ոճ չէր»³:

Ի վերջո միտինգն ընդունել է հետևյալ բանաձև-որոշումը. «Միտինգը յանուն մարդկայնութեան, բողոքում է այն սխառեմատիկ ճնշումների համար, որ թիրքերը գործ են դնում հայերի դեմ. հրաւիրում է շվեդ կառավարութեանը՝ միջամտելու, միայնակ կամ համերաշխ միս չէզոք պետութիւնների հետ, որպէսզի տրուի հայերին սպահովություն կյանքի, գոյքի և դասանանքի»⁴:

Ըստ Միքայել Վարանդյանի՝ «Երեկոյքը միխթարական էր: Առաջին անգամը, մի հոյակապ ցոյց Շվեդիայի մայրաքաղաքում – դաշնակից պետութեանց դեսպանների ներկայութեամբ – ընդդէմ գերմանա-թիրք բարբարոսների և ի նպաստ հայ դատի: Առաջին անգամը նաև հարցապնդում պարլամենտի մէջ»⁵: Ի դեպ, Միքայել Վարանդյանը Բրանթինգի հետ ծանոթ է եղել տակավին 1909-ին, Բրյուսելում ընկերվարական միջազգային խորհրդաժողովից: Այդ ժամանակ արդեն Բրանթինգը համակրանքով է վերաբերվել հայ ժողովրդին: Ելույթ է ունեցել Հայ հեղափոխական դաշնակցության ներկայացուցիչը՝ խոսե-

¹ *Social-Demokraten*, Stockholm, 28.03.1917.

² Տե՛ս Մ՝ Վարանդեան, Նաճակներ Երուպայից. հայոց հարցը Շվեդիայում, *Հորիզոն*, 16.07.1916:

³ Goran Gunner, Eric Lindberg, eds., *Längtan till Ararat*, s. 268.

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում:

լով թուրքական հեղաշրջման մասին և ներկայացնելով հայության վիճակն Օսմանյան կայսրությունում և խորհրդաժողովի առջև հարց է դրվել՝ զատել տեսականապես հայությունը Օսմանյան կայսրությունից և Հայաստանին տալ ուրույն ներկայացուցչական իրավունք ընկերվարական ինտերնացիոնալի մեջ: Այդ առաջարկի օգտին առաջինը թվեալիկ էն Բրանսթինգը և Լենինը: Վարանդյանը երկրորդ անգամ նրան հանդիպել է Ստոկհոլմի նրա բնակարանում՝ խորհելով հայ դատն արժարժել Շվեդիայում: «Չեմ մոռնար այն քնքոյշ վերաբերմունքը, որ կը ցուցնէր մեր ցաւերու եւ պահանջներու հանդէպ»: Այնուհետև ամեն առիթով պաշտպանել է հայ դատը՝ Լոնդոնում, Փարիզում, Ժնևում. Ժնևի կոնֆերանսում առաջարկել է, որ Հայաստանն անդամագրվի Ազգերի Լիգային¹:

Հարկ է նկատել, սակայն, որ շվեդ քաղաքական գործիչների մեջ տարբեր կարծիքներ են եղել հայկական հարցում Շվեդիայի դերի առնչությամբ: Եթե Կառլ Լինդհագենը պահանջել է, որ շվեդական կառավարությունն ակտիվ լինի հայ ժողովրդի շահերի պաշտպանության գործում², ապա մեկ այլ քաղաքական գործիչ՝ Արվիդ Լինդմանը, ժխտել է նրան, պնդելով, որ Շվեդիան չպետք է ներգրավվի օտար պետությունների գործերին: Ավելին, նույն ժամանակահատվածում հայոց եղեռնի մասին բարձրաձայն արտահայտվող շվեդների կողքին եղել են նաև այն ժխտողներ և կասկածողներ: Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Իրանում ծառայած շվեդ զինվորական Յալմար Փրավիցը մամուլում հանդես է եկել Մարիբա Շքյերնսթեդի դեմ հողվածով («Հայերի վիճակը. շվեդ սպան քննում է սիլկին Մարիբա Շքյերնսթեդի հաղորդումները»)՝ կասկածի ենթարկելով հայկական կոտորածների իրողությունը³: Նույնը նա կրկնել է 1918-ին հրատարակած իր գրքում. «Սակայն այդ ժամանակ, մեկ ամիս ավելի ժամանակում, ես թուրքական հարձակումների ոչ մի նշան չտեսա, չհանդիպեցի որանց ականատեսի, բայց լավ լսեցի մի երկու պատմություն երրորդ կամ չորրորդ բերանից, ուստիև ես պարտավոր եմ շատ կասկածամիտ

¹ Մ. Վարանդեան, Բրանսթինգ (զաղափարի ջահակիր մը), *Հայրենիք*, 2.02.1926:

² Sku Carl Lindhagen, Sverige och Armeniens öde, *Dagens Nyheter*, 24.03.1917.

³ Hj. Pravit, Armeniens läge. Af en som varit med. En svensk officer skårskadar fru Marika Stjernstedts uppgifter, *NDA*, 23.04.1917.

լինել այդ պատմությունների հանդեպ»¹: Շվեդ սպան երեք տարի մնացել է ոչ թե Օսմանյան կայսրությունում, այլ Իրանում, ուստիև բնական է, որ նա կայող էր և չտեսնել կոտորածների անմիջական ապացույցներ և չհանդիպել ականատեսների: Ավելին, իր քրքասիրությամբ հայտնի գրող Սվեն Հեդինը, 1917-ին վերադառնալով Արևելքից, սոցիալ-դեմոկրատներին հայտնել է Ստոկհոլմում, որ «Հալածանք այլևս չկայ հայերի դեմ... Այստեղ Շվեդիայում անօգուտ է որևէ բան ձեռնարկել... Վերջապես հայերն իրենք յանցատուր են և այլն»²: Հեդինի նման հայտարարություններին «Սվեն Հեդին ջենթլմեն» վերնագրով պամֆլետով պատասխանել է գրող Կառլ Գուստավ Օսիանիլսոնը:

1917-ի ամռանը պատերազմում չեզոք երկրների (Շվեդիա, Նորվեգիա, Դանիա, Հոլանդիա) սոցիալ-դեմոկրատները Ստոկհոլմում գումարել են խաղաղության համագումար: Հայերից համագումարին մասնակցել են Հայ հեղափոխական դաշնակցության ներկայացուցիչներ Միքայել Վարանդյանը և Ստեփան Ջորյանը (Ռոստոմ), որոնք պատմել են Օսմանյան կայսրության հանդեպ հայերի ունեցած պահանջների մասին՝ կոչ անելով միջազգային սոցիալ-դեմոկրատների ղեկավարներին ակտիվ լինել՝ հայերի հալածանքները դադարեցնելու և հայկական գրավված տարածքները վերադարձնելու գործում: Սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունը խոստացել է աջակցել հայկական պահանջներին³:

1917-ին թուրք սոցիալ-դեմոկրատները մասնակցել են Ստոկհոլմում կայացած սոցիալ-դեմոկրատական համաշխարհային համաժողովին, որի ժամանակ հայտարարել են. թե «հայերը միշտ եղել են հայրենիքի թշնամի»: Այդ առթիվ Փարիզի Հայ մտավորական միությունը ֆրանսիացի մի հայտնի և ազդեցիկ սոցիալ-դեմոկրատ գործչի միջոցով շվեդ սոցիալ-դեմոկրատների պարագլուխ Յալմար Բրանթինգին և ռուս սոցիալ-դեմոկրատ ղեկավարներին անհրաժեշտ տեղեկություններ է տվել սոցիալ-դեմոկրատական դիմակի տակ ծպտված թուրքա-

¹ Hj. Pravitz. *Från Persien i stilje och storm*, Stockholm, 1918, s. 264.

² Տես Մ. Կարանդեան, Նամակներ Երասլայից...

³ Տես *Langtan till Ararat*, էջ 268.

կան նոր մեքենայությունների մասին¹: Իսկ Ժնևի հայ սոցիալ-դեմոկրատների խումբը Ստոկհոլմի միջազգային համաժողովին հեռագիր է տվել՝ խնդրելով վերջ տալ այն նոր հայկական ջարդերին, որ տեղի ունեցան ռուսական զորքերի Հայաստանից հեռանալուց հետո: Յալմար Բրանսֆինգը Գերմանիայի երկու սոցիալ-դեմոկրատական խլմբակցությունների հեռագրել է՝ խնդրելով ակտիվ կերպով միջամտել²:

Նմանապես 1917-ին Շվեդիայում հրատարակվել է չորս գիրք հայոց մասին. հատկապես արժեքավոր է կոտորածների ականատեսների վկայությունները պարունակող հատորը:³ Նույն ժամանակ տարբեր հեղինակների հայապատում գործերի շվեդերեն քարգմանությունների շնորհիվ Շվեդիան կրկին իրազեկ է դարձել հայկական իրադարձություններին⁴: Հայության մեջ գործած քարոզիչ Լարս Էրիք Հյոգբերգն իր «Պարսկաստանի մահմեդականների մեջ» գրքում (1920) մի զլուխ նվիրել է առաջին աշխարհամարտի տարիներին Օսմանյան կայսրությունում հայերի իրավիճակին, նկարագրել գաղթը և ջարդերը Տեր Զոր անասատում, հայ գաղթականների կյանքը Հալեպում⁵:

Անշուշտ, վերոհիշյալ գրքերի գրական արժեքը և մակարդակը հավասարարժեք չեն, սակայն դրանք բոլորն էլ կարևոր առաքելություն են ունեցել՝ շվեդ ընթերցողին ներկայացնել ճշմարտությունը հայոց եղեռնի վերաբերյալ:

1920-ին երեք մեծ կայսրություն՝ Ռուսաստանը, Ավստրո-Հունգարիան և Օսմանյան կայսրությունն արդեն կազմալուծված էին: Վերջինից առանձնացել են Սիրիան, Պաղեստինը, Իրաքը և Հայաստանը: Հայտնի է, որ Արևելյան Հայաստանի մի մասում անկախություն է հռչակվել, և Թուրքիան ճանաչել է դա, սակայն հետագայում, 1923-ի Լոզանի կոնֆերանսում, չեղյալ է հայտարարել: Ազգերի լիգան 1920 թվականին սահմանել է վարչական կառավարման համակարգ՝ «ման-

¹ *Ակրամունդ*, 14.09.1917, էջ 87:

² Նույն տեղում, 14.02.1918, էջ 121:

³ G. Hawkins, *De armeniska fasorna. Ogonvittnens ovedersägliga berättelser*. Stockholm, 1917.

⁴ Arnold J. Toynbee, *Turkiska grymheter mot underkuvande folk*, Stockholm, 1917. Inga Nalbandian, *In i natten: Bilder från Armeniens undergång*, Stockholm, 1917. M. Piranjan, *Blod och tårar. Armeniernas lidanden i Turkiet*, Stockholm, 1918.

⁵ L. E. Högberg, *Bland Persiens muhammedaner*, Stockholm, 1920, s. 223-251.

դատի» անվան տակ, որ տարածվելու էր նաև Հայաստանի վրա: Ժնևի կոնֆերանսի ժամանակ Ազգերի լիգան կոչ է արել սկանդինավյան երկրներին մանդատավոր դառնալ Հայաստանի համար: Այս առթիվ շվեդ հասարակական գործիչ Նաթանայել Բեսքովը գրել է. «Մենք՝ սկանդինավյան ժողովուրդներս, ունեցել ենք և ունենք այն առավելություները, որ տարբեր ձևերով կարողանանք օգնել պատերազմի զրկանքներից տուժածներին: Ոչ ոք չի ցանկանում մանդատավոր լինել Հայաստանի համար, քանի որ, ինչպես ասվել է, «այնտեղ չկա նավթ, այնտեղ միայն հայեր կան»: Եվ այստեղ մենք՝ Սկանդինավիայի ժողովուրդներս, մի պարտականություն ունենք, որ մեզ է սպասում: Միջազգային համաժողովը Ժնևում Հայաստանի համար մանդատավոր գտնելու համար հատկապես դիմեց սկանդինավյան երկրներին: Դա մեծ պատիվ է մեզ համար... Մենք առանձնաշնորհ ենք սուսցել մեծ մասշտաբով օգնելու համար մի տառապյալ ժողովրդի պատերազմի գոհերին»¹:

1920-ի հունվարին Հայաստանի Հանրապետությունը և Հայ ազգային պատվիրակությունը համատեղ դիմել են Նորվեգիայի նախարարների խորհրդին՝ հայ ժողովրդի շահերը խաղաղության համաժողովում պաշտպանելու համար²: 1920–1921 թվականներին սկանդինավյան երկրների խորհրդարաններում որոշ քննարկումներ են տեղի ունեցել՝ նորանկախ Հայաստանի Հանրապետությանը ցուցաբերվելիք օգնության հնարավորության վերաբերյալ: Շվեդիայի և Նորվեգիայի կառավարությունները հայտնել են, որ Հայաստանին պատրաստ են տրամադրել գյուղատնտեսական մեքենաներ և կենդանիներ (խոզեր և եզներ³): 1920-ին որոշ շվեդական և շվեյցարական ֆիրմաներ առաջարկներ են ներկայացրել Հայաստանի Հանրապետությունում կուրնատնտեսությունը զարգացնելու վերաբերյալ⁴:

Ինչը, սակայն, հատկապես կարևոր է. մի շարք շվեդ պատգամավորներ պնդել են, որ Շվեդիան մանդատավոր դառնա Հայաստանի

¹ Natanael Beskow, *Ett martyrfolk i det tjugonde århundradet*. Stockholm, 1921, s. 11.

² ՀԱԱ, ՊՖորնոյ 430, ցուցակ 1, գործ 1124:

³ Աջակցութեան խոստումներ, *Ճակատամարտ*, 17.07.1920, 1ջ 2:

⁴ Richard G. Hovannisian, *The Republic of Armenia*, vol. III, University of California Press, 1996, p. 271.

համար: Սակայն շվեդական կառավարությունը հետաքրքրված չէր նման լուծում գտնելու: Նրա պետական շահերը ևս թելադրել են Օսմանյան կայսրության հետ հարաբերությունները չվատացնելու համար մանդատ չտալ Հայաստանին: Օսմանյան կայսրությունում Շվեդիայի դեսպան Գուստավ Օսքար Վալենբերգը արշավ է սկսել հայերին աջակցելու Շվեդիայի ծրագրի դեմ: 1920-ի ապրիլի 26-ին նա նամակ է հղել Արտաքին գործերի շվեդական բաժանմունքին՝ առաջարկելով չվերցնել Հայաստանի մանդատը¹: Պատմաբան Էրիք Լինդբերգը Վալենբերգի վերաբերմունքը բացատրել է տնտեսական շարժառիթներով: Շվեդ քաղաքական գործիչը չի ցանկացել վնասել Շվեդիայի և Օսմանյան կայսրության միջև եղած բարեկամական հարաբերություններին, քանի որ Թուրքիան տնտեսապես կարևոր էր Շվեդիայի համար²:

1921-ի փետրվարի 9-ից 12-ը սկանդինավյան չորս երկրների ներկայացուցիչներ հանդիպել են Ստոկհոլմում՝ քննարկելու հայ ժողովրդին աջակցելու խնդիրը: Որոշվել է յուրաքանչյուր երկրում ստեղծել հանձնախմբի մեկական մասնաճյուղ: Նրանք որոշել են գործունեության երկու ուղի որդեգրել: Առաջին. ազդել սկանդինավյան քաղաքական ոլորտների վրա՝ մանդատավոր դառնալու Հայաստանի համար, երկրորդ՝ փրկել հայ կանանց և երեխաներին մահմեդական գերությունից: Հայկական հարցը քննարկման խնդիր է եղել նաև 1922-ի ամռանը Սոննթագրեյդում Բրիտանական Միավորում շարժման հանդիպման ժամանակ, որի ընթացքում Շվեդիայի կողմից առաջարկվել է հայկական հարցի մասին հատուկ գրությամբ դիմել Ազգերի լիգային: Սույն գրությունն անդրադարձել է Հայկական հարցի պատմությանը՝ 1878-ի Բեռլինի համաժողովից մինչև տվյալ փուլը, և ապա ներկայացվել են ապագա որոշակի անելիքներ՝ կապված հայկական զաղթակայանի ստեղծման հետ: Սույն հոդվածը ստորագրել են Նա-

¹ Նամակի շարադրանքը տե՛ս «Längtan till Ararat,» էջ 270-271:

² Այս մասին մանրամասն տե՛ս Էրիք Լինդբերգի «Շվեդիայի հայկական քաղաքականությունը» հոդվածում (նախորդ հղումը, էջ 264-276):

քանայել Բեսքովը, Քրիստոնեական շարժման խորհրդի նախագահ Հենրի Հոջքինը և գլխավոր քարտուղար Օլիվեր Դրայերը¹:

«Հայաստանի շվեդական հանձնախմբի» անդամներ են ընտրվել աստվածաբան Նաթանայել Բեսքովը (Դյուրսհոլմ), ուսուցիչ Դագնի Թորնվալդ, պատուր Սամուել Թիսելը (Ստոկհոլմ), Մեֆոդիի աստվածաբանական դպրոցի ռեկտոր Յունաթան Յուլենը (Ուփսալա), եկեղեցական Հագբարդ Իսբերգը (Մալմյո), եկեղեցու պատմաբան Յալմար Հոլմբլիսը (Լունդ) և Յոն Վաքսբրյունը (Նուրբի): Նրանք «Փրկել Հայաստանը» վերստառությամբ հողվածով կոչ են արել շվեդ ժողովրդին օգնել հայ գաղթականներին՝ գրելով մասնավորապես հետևյալը. «Շվեդական հանձնախումբը ցանկանում է ջերմորեն դիմել շվեդ ժողովրդին, որ նա գործնականորեն տեղյակ պահի հայ ժողովրդին, որ Հյուսիսում բարեկամներ ունի; որոնք մարդկային համերաշխությամբ ցանկանում են նրանց կողքին լինել»²: Բազմաթիվ շվեդներ արձագանքել են կոչին, և մարտի 9-ից մինչև նոյեմբերի 21-ը շվեդական հանձնախումբը հավաքել է 11294 շվեդական քրոն³: Այս օգնությունը փոխանցվել է Հայաստանի սովյալների օգնության գերմանական հանձնախմբին: «Հայաստանի շվեդական հանձնախումբը» 1921-ին նաև հրատարակել է շվեդ և գերմանացի հեղինակների պամֆլետներ և բուկլետներ հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ⁴:

Մոտ մեկ տասնամյակ Հայաստանը եղել է շվեդ ականավոր հասարակական գործիչ, աստվածաբան, Դյուրսհոլմի համալսարանի ուսուցչապետ Ֆրեդերիք Նաթանայել Բեսքովի (1865–1953) ուշադրության կենտրոնում⁵: Սկսած 1920 թվականից մինչև 1930-ականները

¹ Skrivelse i armeniska fragan till Nationernas förbund, *Meddelanden från förbundet för Kristet Samhällsliv*, 1921, Stockholm, 1922, N 8-9, ss. 2-4.

² Rädsla Armenien! *Meddelanden ...*, 1921, Stockholm, N 2-3, s. 10.

³ Նվիրատուների ցանկը տես *Meddelanden ...*, 1921, N 7-9, էջ 23:

⁴ Տես Johannes Lepsius, *Ett kristet folks undergång*; Natanael Beskow, *Ett martyrfolk i det jungunde århundradet. Hur det gick till vid armeniernas deportation*; Martin Niepaga, *Vad en tysk lektor i asiatiska Turkiet upplevde år 1915* (Stockholm, 1921). Այս գրքույկները լույս են տեսել հայերեն. Ժանետ Հակոբյանի թարգմանությամբ (տես «Հյուսիսավայր» տարեգիրքը, նշված հատորը, էջ 191-238):

⁵ Նաթանայել Բեսքովի արխիվից հայ գաղթականության հարցերին առնչվող վեց նամակ մենք թարգմանաբար հրատարակել ենք Բեյրութի «Հայկագեան հայագիտական հանդեսում», 1999, ԺԹ, էջ 393-405:

նա 15-ից ավելի հողված է գրել Հայաստանի և հայ ժողովրդի մասին շվեդական մամուլում (մասնավորապես՝ իր և այլոց խմբագրած «Քրիսթեթ սամհեխվիվ»-ում): 1924-ին Բեսքովը հայ որբերին օգնելու նպատակով հատուկ կոմիտե է հիմնել: Թերևս այս կոմիտեն է հղացել 3000 հայ գաղթականներին Շվեդիայում ապաստան տալու խնդիրը: «Բախտաորութիւն մը պէտք է նկատել անշուշտ նաեւ այն, որ Շուե-տական կառավարութեան մօտ՝ իր երկրին մարդասիրական մէկ ընկե-րութեան կողմէ եղած առաջարկը՝ 3000 հայ գաղթականներ ընդունելու մասին, հետևանք չէ ունեցած դեռ: Ապահովաբար, այդ մարդասիրա-կան ընկերութեան մտահոգութենէն վրիպած ըլլալու չէ Շուետի բնա-կիչներուն յարաճումն արտագաղթը դէպի Ամերիկա եւ այլուր, երբ Հիւ-սիսային անտառաշատ ցուրտ գաւառներուն մէջ մարդու սով կը տիրէ եւ կառավարութեան ընծայած բոլոր դիւրութիւնները չեն հրապուրէր իրենց հայրենակիցները՝ երթալու շէնացնելու համար Շուետի այդ ամայի երկիրները»¹:

1924 թվականի մարտի 19-ին Ստոկհոլմում կազմակերպվել է հայ ժողովրդին նվիրված երեկո՝ Նաթանայել Բեսքովի նախածեռ-նությամբ և պրոֆեսորներ Յուհան Ռոսվալի, Վիլիելմ Հարթեդդի և այ-լոց մասնակցությամբ: Ռոսվալը բանախոսել է հայ ճարտարապե-տության մասին և ցուցադրել հայկական հուշարձանների լուսապատ-կերներ: Ռուսաստանում երկար տարիների բնակված կոմպոզիտոր Վիլիելմ Հարթեդդը (1859–1927) ներկայացրել է մի շարք հայ ժողո-վրդական երգերի նմուշներ, որոնք ինքը եվրոպական նոտագրու-յամբ գրի է առել Թիֆլիսում: Նրա կատարած հայկական երգերից էր Կորգանովի բայաթին: Իր զեկուցման մեջ պրոֆեսոր Բեսքովը ներկա-յացրել է հայ ժողովրդի պատմությունը, նշելով, որ նա, հակառակ դա-րավոր ստրկությանը և կոտորածներին, մինչև օրս պահել է իր յուրա-հատուկ ցեղային գծերը և քրիստոնեական կրոնը, մնալով եվրոպա-կան մշակույթի առաջապահն Արևելքում: Այդ պատճառով, նշել է նա, եվրոպացիների պարտականությունն է պահել այդ ժողովրդի ֆիզիկա-կան և բարոյական գոյությունը: Կոմիտեն նպատակ է դրել հիմնել հայ

¹ Ամերիկայի բոքան եւ Շուեո, *Ամերիկահայ հանրագիտակ տարեկիրք*, 1925, կազ-մեց՝ Յ. Խաչմանեան, Պոսթըն, 1924, էջ 42:

որբերի գաղութ, որտեղ նրանք կարողանան ապրել և զարգանալ որպես մարդ և հայ¹:

Եվ իսկապես, Սիրիայում 1920-ական թվականներին Նաթանալյե Բեսքովի հետևողական ջանքերի շնորհիվ հիմնվել են Թեյ Արմեն և Թեյ Սամեն գաղթականացները, որտեղ հավաքվել են եղեռնից որբացած բազմաթիվ հայ մանուկներ և աղյուսներ²: 1926-ին Բեսքովն ան-

¹ Տես *Stockholms-Tidningen*, 14.02.1924, նաև՝ Եռետները եւ հայ որբերը, *Նոր արշարյույ*, Պուրբէշ, 20.04.1924, *Հայրենիք*, Պոսթրն, 15.05.1924:

Բեսքովը շվեդական գաղթականացի մասին պատմել է հայ մտավորական Տիգրան Նազարյանին 1924-ին իր ամսականում, որը պահվում է Երևանի Գ.ԱԹ-ում: Ավելորդ չենք համարում այստեղ բարգմանաբար հրատարակել այդ նամակը.

«Դյուսիսում 19.05.1924

Պարոն Տիգրան Նազարյան

Մոնտե Կառլո

Իմ անկեղծ շնորհակալությունները Ձեր սիրալիք մամակի համար: Հուսով եմ, որ Դուք կարդում եք գերմաներեն, քանի որ ես ֆրանսերեն բավականաչափ չգիտեմ՝ առանց դժվարության գրելու համար:

Այն, ինչ ձեզ պատմել են Շվեդական հանձնախմբի նախաձեռնության մասին, ապա դա շատ չափազանցված իրականություն է: Ես ընդամենը մի համեստ ձեռնարկություն է:

Սեր հանձնախմբը Հաշտության համաշխարհային լիգայի ներկայացուցիչն է, որն, անշուշտ, ունի բարոյական մեծ ուժ, սակայն քիչ դրամ: Հանձնախմբին աշխատում է մի գանձացի տիկնոջ օրհորը Բարեն Եփեփի հետ, որը Հակալում (Սիրիա) ունի մի Տուն, որտեղ Ազգերի լիգայի անունից փորձում է հավաքել մահմեդական տների փախստականների: Նա արդեն հարյուրավոր մարդկանց է փրկել: Սենը նրան առաջարկում ենք հիմնել, իրենցից ոչ հեռու, մի գյուղատնտեսական և արդյունաբերական գաղութ, որտեղ երիտասարդ հայերը և հայուհիները կկարողանան տեսականորեն և գործնականորեն ձևավորվել, անշուշտ, որպես հայեր, բայց համաձայն Ազգերի լիգայի գաղափարի:

Ինչը մենք ցանկանում ենք անել, ըստ էության, ոչ թե մանկատուն է, այլ մի գաղութ, որտեղ չափահասները և մանուկները կկարողանան ապրել միասին. «վորք» Հայաստանի պես մի բան:

Եվ ինչպես որ իրադարձություններն են զարգանում, մենք չենք էլ կարող մտածել այս նախաձեռնությունը կովկասյան Հայաստան տեղափոխելու մասին: Արդեն մոտ 30 հայ գյուղացի ընտանիքներ, որոնց վերջերս քշել են Ուրֆայի կողմերից և որոնք հանգրվանել են Հալեպում, հետաքրքրված են այդ ծրագրով:

Ինձ համար մեծ հաճույք էր լսել, որ Հայաստանի Հանրապետության դիրքորոշումը դրական է: Բայց ես նաև կարծում եմ, որ նոր Հայաստանի վերականգնման համար աշխատանքը, որ մենք կնախաձեռենք, շատ օգտակար կլինի:

Վերջում, անչափ շնորհակալ եմ ձեր ուղարկած գրքուկների համար, բայց չսպում եմ, որ հայերեն չեմ կարդում:

Խորին հարգանքով՝

Նաթանալյե Բեսքով» (տես Գ.ԱԹ, Տիգրան Նազարյանի ֆոնդ, քիվ 596):

² Այդ գաղթականների մասին տես՝ *Այսպայ*, Փարիզ, 26.10.1929:

ձամբ այցելել է այդ գաղութը, որտեղ օգտաշատ աշխատանք էր կատարում իր համախոհ Քարեն Եփփեն: Այդ այցելությունից հետո Բեսքովը գրել է «Պաղեստինում և Սիրիայում» և «Մի շվեդական հողագործական գաղութ հայ գաղթականների համար» գրքույկները¹: Տարիներ անց նա շվեդ ընթերցողին ներկայացրել է ևս մի գրքույկ հայ գաղթականների մասին²: Նույն թեման արտացոլվել է նաև Զ. Ֆրիսի, Ա. Բաքմանի և Քարեն Եփփեի շվեդերեն հրատարակված գրքույկներում, որոնք եղան «Շվեդ կանանց քարոզչական ընկերության» վերջին հրատարակությունները³:

1925-ի օգոստոսի 24-ին Ստոկհոլմում կայացել է Միջին Արևելքի ընկերակցության ժողովը, որին մասնակցել են յոթ երկրների պատվիրակներ: Հայության կողմից ներկա են գտնվել Ալեքսանդր Խատիսյանը և Ադաթոն ոլոհին: Մերձավոր Արևելքում հայ գաղթականների կացության վերաբերյալ զեկուցել է ՀՀ պատվիրակության ներկայացուցիչը և Պ. Բրաֆթ-Բոնարը⁴:

Թեև Արմենին տրվող օժանդակությունը դադարեցվել է 1930-ականների սկզբին: Շվեդ քաղաքական և հասարակական գործիչները, որ ակտիվ էին 1917-ին, հետ են կանգնել հայկական խնդիրներից: Հայոց հարցը դարձել է պատահական, ժամանակավոր զբաղմունք նրանց համար, չնայած նրանցից ոմանք (Լինդհագեն, Բեսքով) շարունակել են հետաքրքրվել Հայաստանով: Անշուշտ, չի կարելի թերագնահատել «Հայաստանի շվեդական հանձնախմբի» գործունեությունը, որը որոշակիորեն բարձրացրել է շվեդական հասարակության կարծիքը հայերի վերաբերյալ:

Հայանպաստ դանիական կազմակերպություններն ավելի երկար են գոյատևել, ընդհուպ մինչև մեր օրերը: Դանիայի «Հայկական առաքելության» աշխատանքն ավարտվել է 1977-ին, իսկ կազմակերպության սեփականությունը հանձնվել է Անթիլիասի հայոց կաթողիկո-

¹ Natanael Beskow, *I Palestina och Syrien*, Stockholm, 1926; *En svensk jordbrukkoloni för armeniska flyktingar*, Stockholm, 1927.

² Natanael Beskow, *Armeniska flyktingar av idag*, Stockholm, 1936.

³ K. Fries, *Bland spillvorna av ett folk*, Ansgarius, 1926; A. Backman, *Från de armeniska flyktingren. Skildring av ett besök i Grekland*, Stockholm, 1928; Karen Jeppe, *Den armeniska kolonisationen i Eufrat-Trakten*, Stockholm, 1930.

⁴ *Յուսաֆ*, 30.08.1925:

սությանը: Սակայն Դանիայի «Հայկական առաքելությունը» շարունակում է ակտիվորեն համագործակցել Հայ առաքելական եկեղեցու հետ մինչ օրս՝ Հայաստան երկարատև աշխատանքի ուղարկելով իր ներկայացուցիչներին: Եթե «Կանանց առաքելության աշխատողները» տասնամյակներ շարունակ աշխատել է Սիրիայի և Լիբանանի հայ գաղթականների մեջ, ապա 1922-ի մայիսի 22-ին Օրիոսում հիմնված «Արդյունաբերական առաքելություն Հայաստանում (օգնել ինքնօգնությանը)» կազմակերպությունն իր ուշադրությունը քեռել է հյուսիսային Հունաստանում խմբված գաղթական հայերի վրա: Այս կազմակերպությունն ունեցել է սեփական կենտրոն (նախ Սալոնիկում, ապա՝ Աթենքում), բարեգործական հիվանդանոց¹, հայ գաղթականներին սովորեցրել ձեռագործություն՝ հնարավորություն տալով նրանց գումար վաստակել: 1920-ականներին հրատարակվել է «Ինդուսթրիախիոն ի Արմենիեն» պարբերաբերը: Կազմակերպության աշխատողներն են եղել Ենսինե Օրցը (1922–1926), Մարգրեթ Եփսենը (1922–1936), Քարեն և Անդրեաս Հանսենները (1924–1934), Քայ Թորբյորնսենը (1934–1936?), Մարիե Փեթերսենը (1937–1945), Քարին և Իես Օլսենները (1969–1972), Վերնա և Լարս Մեյեր Անդերսենները (1972–1977)²: Այս կազմակերպությունում ամենից երկարատև աշխատանքը կատարել է Մարի Օսթերգորը, որը 42 տարի (1927–1969) պաշտոնավարել է Աթենքում, թոշակի անցնելուց հետո էլ, մինչև 1988-ը բնակվել է Հունաստանում, մահացել է 1993-ին, Դանիայում³: 1977-ին կազմակերպությունը վերակազմվել է, վերանվանվել «Դանիական հայկական առաքելություն» և սկսել համագործակցել Հունաստանի Հայ ավետարանական եկեղեցու հետ: 1991-ից այն գործունեություն է ծավալել նաև անկախություն հռչակած Հայաստանում:

¹ Արձակագիր Կարպիս Սուրենյանը, ծնված Աթենքում, իր գրություններից մեկում հիշել է, որ մանուկ հասակում ինքը բժշկվել է այդ դանիական հիվանդանոցում (տես Կարպիս Սուրենյան, *Հին պատմություն*, էջ 154):

² Erik Reckweg, *Sådan startede det, Dansk Armeniermission*, informat ionsfolder, 1996, s. 2-4.

³ Frede Møller, *Tilbageblik på 75 år, Dansk Armeniermission*, N 3, maj, 1997, s. 6.

«Մկանդիմավիան և հայկական հարցը» թեմայի հաջորդ փուլը վերաբերվում է XXI դարի սկզբին հատկապես Շվեդիայում սկսված հայոց ցեղասպանության ճանաչման նպատակով ստարվոլ գործու- նեությանը:

2000 թվականի հունվարին Ստոկհոլմի ազգագրության ինստի- տուտում պրոֆեսոր Օքե Դաունի և Հայոց ցեղասպանության հատուկ հանձնաժողովի նախաձեռնությամբ տեղի է ունեցել Մեծ եղեռնին նվիրված գիտաժողով: Շվեդիայի հայկական միությունները համադ- րող կենտրոնի նախաձեռնությամբ Ուփսալայում կազմվել է հայկա- կան ցեղասպանության ճանաչման հանձնաժողով, որի հիմնական անդամներ են ընտրվել Օքե Դաունը, Նիլս Լյովը, Կարո Հակոբյանը, Փոլ Մինասյանը, Կարո և Անահիտ Մանուկյանները, Արամ Հելսթա- դիուս Բյուրբչյանը, Արմինե Մուբերգը, Վրեժ Բոսայանը, իսկ հանձնա- ժողովին օժանդակել են Շվեդիայի Խորհրդարանի ձախ կուսակցու- յան ներկայացուցիչ Մուրադ Արթինը, Ռոզանա Շումեցը, Ժորժ Բա- րինյանը, տարբեր շվեդ գործիչներ:

Դարձյալ 2000 թվականի հունվարին Շվեդիայի վարչապետ Յո- րան Փերսոնի ղեկավարությամբ Ստոկհոլմում կայացել է միջազգային գիտաժողով՝ նվիրված ցեղասպանության ենթարկված ժողովուրդնե- րին, առաջին հերթին՝ հրեաներին: Այդ միջոցառմանը հայերը չէին հրավիրվել, ինչն արդարացի վրդովմունք է առաջացրել հայ ժողովրդի մեջ: Բազմաթիվ բողոքի նամակներ են հղվել վարչապետին: Սակայն գիտաժողովի ընթացքում մի քանի անգամ հիշատակվել է հայ ժող- վուրդը. մասնավորապես հունվարի 28-ին Փերսոնը Թուրքիայի և բոլոր մասնակից երկրների ներկայությամբ ասել է Հայաստանի անունը: 2000 թվականի մարտի 29-ին Շվեդիայի խորհրդարանը՝ Ռիքսդագը, պաշտոնապես ճանաչել է հայոց հանդեպ Օսմանյան կայսրության իրականացրած ցեղասպանությունը: Խորհրդարանն ունկնդրելով Ար- տաքին քաղաքականության հանձնախմբի՝ հայերի ցեղասպանության ճանաչման և դատապարտման մասին գեկուցումը, մարտի 29-ին միս- ձայն ընդունել է հանձնախմբի պատրաստած բանաձևը¹: Բանաձևում մասնավորապես ասվել է.

¹ Տե՛ս *Նոր հորիզոն*, 2000, ք. 2-3, էջ 4:

«Անհրաժեշտ է հարկավոր է պաշտոնական բանաձևով ճանաչել հայերի դեմ կատարված ցեղասպանությունը: 1985-ին Միացյալ Ազգերի Կազմակերպությունը և Եվրոպական Խորհրդարանը հաստատեցին, որ Օսմանյան կայսրությունը դարասկզբին հայերի դեմ ցեղասպանություն է իրականացրել: Արտաքին քաղաքականության խորհրդարանական հանձնախմբի կարծիքով Թուրքիան որքան բացահայտություն ցուցաբերի իր անցյալի նկատմամբ, այնքան ավելի ներդրում կանի երկրի ժողովրդավարական ինքնության ուժեղացման գործում: Ուստի կարևոր է հայ ժողովրդի դեմ կատարված ցեղասպանության կապակցությամբ անկողմնակալ անկախ միջազգային ուսումնասիրություն կատարել: Կարևոր ազդեցություն կունենա նաև այն հանգամանքը, եթե հնարավոր լինի առավել բացահայտություն և պատմական ըմբռնողություն 1915-ի և հետագա տարիների դեպքերի համար: Այսպիսով, որևէ բարելավում վստահորեն իր կարևորությունը պիտի ունենա բովանդակ Կովկասի կայունության և զարգացման համար նույնպես»:

Այս գործում մեծ է եղել Ռիքսդազի հայազգի պատգամավոր Մուրադ Արթինի (ծնունդով իրաքցի) նախաձեռնած բազմակուսակցական առաջարկը, որին միաձայն նեցուկ է եղել Ալտաքին քաղաքականության հանձնախումբը:

Երկու տարի անց Եվրասխորհրդարանում Հայոց եղեռնի պաշտոնական ճանաչման հարց է բարձրացրել շվեդական կանաչների խմբակցության անդամ Փեյր Գարթոնը: 2002-ի հունիսին Շվեդիայի Ռիքսդագը կոչ է արել Թուրքիային և Ադրբեջանին վերացնել Հայաստանի շրջափակումը:

2008-ի հունիսի 11-ին աշխարհի 60-ից ավելի ճանաչված մտավորականներ, ցեղասպանության մասնագետներ, Շվեդիայի խորհրդարանին են ներկայացրել մի խնդրագիր՝ Օսմանյան կայսրությունում հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու ուղղությամբ: Այն ստորագրել են շվեդ և միջազգային կարևոր դեմքեր, այդ թվում՝ Օքե Դաունը, Զլաս Յորան Կառլսոնը, Անդերս Հյուլթգորյուլլ, Իվ Թեռնոնը, Ռիչարդ Հովհաննիսյանը, Տիգրան Գույումճյանը, Ռայմոն Գևորգյանը և շատ ուրիշներ: Նույն 2008-ին Շվեդիայի հայկական միությունները համադ-

րող կենտրոնը հրատարակել է «Հայկական ցեղասպանություն – 1915. հարցեր և պատասխաններ» գիրքը շվեդերենով¹, որն ընդգրկում է Մեծ եղեռնի վերաբերյալ տարրական հարցեր՝ ներկայացնելով նաև թուրքական տեսակետը:

Շվեդիայի և հայկական հարցի վերաբերյալ վերջին իրողությունը վերաբերում է 2009-ի հոկտեմբերի 29-ին: Այս օրը տեղի է ունեցել Շվեդիայի սոցիալ-դեմոկրատների 36-րդ կուսակցական համագումարը, որի ժամանակ արժարժվել է նաև Օսմանյան կայսրությունում հայերի, ասորիների, քաղղեացիների և պոնտոսցի հույների ցեղասպանության ճանաչման հարցը: Էթնիկ միավորումների և այլ կազմակերպությունների (ինչպես, Եղբայրության շարժման քրիստոնյա սոցիալ-դեմոկրատների) հետ երկարատև և ծանր աշխատանքից հետո Շվեդիայի սոցիալ-դեմոկրատների կուսակցությունն ընդունել է ցեղասպանության ճանաչման բանաձևը և նրա ճանաչման հարցը դրել Շվեդիայի կառավարության, Եվրոպական Միության և ՄԱԿ-ի առջև:

¹ Armeniska folkmordet 1915: Frågor och svar, Stockholm, 2009.

ԳԼՈՒԽ Ե

ՀԱՅԵՐԸ ՍԿԱՆԴԻՆԱՎՅԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ

(XIX–XX դարեր)

Շվեդիա

1888 թվականին Ստոկհոլմում ընդամենը երեք հայ է բնակվել, որոնցից երկուսը՝ ժամանակավոր: Նրանց մասին տեղեկացրել է քաղաքի մշտական հայ բնակիչը՝ Նորայր Բյուզանդացին մի նամակում. «Ի Ստոքհոլմ կայ Հայ երիտասարդ մի, ի Պաքու քաղաքէ, աշակերտ Արուեստական դպրոցի քաղաքիս, Տ. Արշակ Թոմայեանց: ...Կայ նաև Հայ Տիկին մի, ամուսին Մ. Շ. Բարրեի, որ է Պաշտօնեայ (Ministre) Գաղղոյ Տերութեան ի մայրաքաղաքիս: Տիկին Պառեռ է ի Տամատեան ընտանեաց Կ.Պոլսի (կաթողիկեայ Հայ)»¹: Բյուզանդացին նկատի ունի պոլսահայ Միհրան Տամատյանի դստերը, որն ամուսնացած է եղել ֆրանսիացի հայտնի դիվանագետ, Շվեդիայում և Իտալիայում Ֆրանսիայի դեսպան Կամիլ Բառերի հետ, որն իբրև դեսպանուհի մեծապես աջակցել է ամուսնուն և որպես հայ մշտապես բարձր պահել իր ազգի անունը: Տիկին Բառերը մահացել է 1936 թվականին²:

Շվեդիայի առաջին հայ բնակիչների շարքում պետք է հիշել նաև ոմն Պեյլեկճյանի, որի հետ նույնիսկ Նորայր Բյուզանդացին ունեցել է շվեդերեն մամակագրություն (բանասերի արխիվում գտնվում են մամակների սևագրությունները)...

Պատմաբան Թոմաս Համարի վկայությամբ՝ 1902–1903 թվականներին Շվեդիայի այլևայլ բնակավայրերում շրջել են հայ գաղթականների խմբեր: Նրանք այնտեղ են հասել Ֆինլանդիայի, Ռանիայի և Ռուսաստանի վրայով, մեծ մասամբ եղել են Ուրմիայից, որտեղ գործել է գերմանա-հայկական որբանոց: Այս հայերը զբաղվել են մուրացկանությամբ և պետությունից մշտական կեցության թույլտվություն են խնդրել: Նրանցից ոմանք վզից կախել են այսպիսի մակագրություններով թղթեր. «Ես թուրքերի կողմից ավերված հայկական եկեղեցու քա-

¹ Նորայր Բյուզանդացի, *Նամակներ Վիեննայի Մխիթարեաններին*, էջ 15:

² *Արագ*, Պոսթէշ, 16.02.1936:

հանա են. խնդրում են օգնել վերակառուցել այն» կամ «Խնդրում են օգնեք ազատել իմ քրոջը մահմեդական զերթյունից»։ Այս հայ մուրացիկներից ոմանք բավական օգնություն են ստացել շվեդ հոգևորականներից և ժողովրդից։ Մակայն քանի որ նման գործունեությունն արգելված է եղել Շվեդիայում՝ կառավարությունը նրանց վտարել է երկրից։ 1900–1914 թվականներին Շվեդիան երկրի սահմաններից արտաքսել է ընդհանուր թվով 363 հայի¹ (1911–1912 թթ.՝ տարեկան միջինը 30 հայի)։

1911–1915-ին պարսկական զինվորական ծառայության մեջ են եղել 60 շվեդներ, որոնցից մի քանիսն ամուսնացել են իրանաբնակ հայուհիների հետ և իրենց հետ տարել Շվեդիա։

1917-ի ռուսական հեղաշրջումից հետո Շվեդիա են ապաստանել քիչ քվով ռուսաբնակ հայեր։ Նրանցից ոմանք հաստատվել են երկրում, ոմանք էլ տեղափոխվել տարբեր երկրներ (ինչպես, բարվեցի մեծահարուստ Ստեփան Լիանոզովը, որը եղել է Էստոնիայի ռուսական կառավարության ղեկավարը, հետագայում տեղափոխվել է Ֆրանսիա)²։ Ի դեպ, ըստ ԱՄՆ-ի Գաղութային գործավարության տվյալների՝ 1899–1923 թվականներին սկանդինավյան երկրներից Ամերիկա է գաղթել 18 հայ, որոնցից 13-ը Նորվեգիայից, չորսը Շվեդիայից և մեկը՝ Ֆինլանդիայից³։

1934-ին Փարիզի «Յառաջ» օրաթերթին ուղարկվել է մի թղթակցություն, ըստ որի Ստոկհոլմում յոթ հայ է բնակվում՝ հինգ կին և երկու տղամարդ։ Հայուհիներից երեքն ամուսնացած են օտարազգիների հետ, տղամարդն էլ շվեդուհու հետ։ Գոթենբուրգում էլ բնակվել է մի պարսկահայ տիկին։ Բացի մի մայր ու աղջկանից՝ մյուսները կապ չեն ունեցել հայության հետ։ Ստոկհոլմի հայերից մեկը մարմնակրթություն է ուսանել Արքայական ուսումնարանում⁴։

¹ Tomas Hammar, *Sverige åt svenskarna: invandringspolitik, utlämningskontroll och asylrätt 1900–1932*, Stockholm, 1964, s. 69-71.

² Նույն տեղում, էջ 255։

³ Ն. Լ. Սանկունի, Ամերիկահայ մարդահամարը, Թեոլիկ, *Ամենուն տարեցոյցը*, Վենետիկ, 1926, էջ 586-587։

⁴ Sku *Հայրենիք*, 5.01.1935։

XX դարում առաջին անգամ սակավաթիվ հայեր Շվեդիայում մշտական բնակություն են հաստատել 50-ական թվականներին, մեծ մասամբ Թուրքիայից արտագաղթածներ և տարբեր մասնագիտական կրթությամբ անձինք (օրինակ, դեղագործ և ճարտարագետ): 1952-ի տվյալով՝ Շվեդիայում հազիվ տաս տուն հայեր կային, մեծ մասամբ մտավորականներ՝ ամուսնացած շվեդների կամ ռուսների հետ¹: Սրանից երեք տարի անց, 1956 թվականի տվյալով, Ստոկհոլմի հայերի թիվը առանհինգ էր²:

1952-ին Փարիզի «Այսօր–Ապագայ» թերթում անանուն մի հոդվածագիր (հավանաբար Սուրեն Երզնկյան-Լորելլին) տեղեկացրել է Շվեդիայի հայերի մասին. «Շուետիայի մեջ հազիւ տասը տուն հայեր կան: Մեծ մասամբ մտավորական են և կ'ապրին մեծ քաղաքներու՝ Սթոկհոլմի, Ուփսալայի և Լունտի մէջ: Գուրգէն Խունունց և Միքայէլ Խանտամիրեան երկուքն ալ ռուսահայեր են և նախկին սպաներ: Խանտամիրեան ռուսերէնի դասախօս է Լունտի համալսարանի մէջ: Պոլսեցի Ժիրայր Աճեմեան ատամնաբոյժ է Սթոկհոլմի մէջ: Տիկ. Պիլլիենկ, Թարիզ ծնած, շուետացի սպայի մը կինն է: Այս տիկինը և Խանտամիրեան ունին դուստրեր, որոնցմէ առաջինը ուսուցչուհի է, երկրորդը լրագրողուհի»³: Իրականում ուսուցչուհին երկրորդն է՝ Լուսնի բնակչուհի, հայ-ռուսական ծագումով Իրինա Հանդամիրովը (ծն. 1917), որը երկար տարիներ աշխատել է դպրոցում, շվեդներին ուսուցանել շվեդերեն: Նա հեղինակել է նաև երկու դասագիրք՝ Էվերթ Սվերքմանի համագործակցությամբ⁴:

Լուսնի համալսարանում մոտ 40 տարի ուսաց լեզվի ուսուցիչ է եղել Միխայիլ Ֆրիդոնի Խանդամիրովը (1883–1960): 1900-ին ավարտելով ուսումը Թիֆլիսի գիմնազիաներից մեկում՝ Միխայիլ Խանդամիրովն ընդունվել է Մոսկվայի կադետական կորպուս: Ռուսեր սպա 1904-ին ուղարկվել է Վարշավա ծառայելու գվարդիական զնդում: Ծառայության հետ մեկտեղ 1908-ին Պետերբուրգի արխիվներում

¹ *Չարթոն*, Պէյրուք. 01.10 1952:

² *Այգ*, Պէյրուք. 08.02.1956:

³ *Լզրակ*, Պէյրուք. 13.09 1952:

⁴ Irina Handamirov, Evert Sverkman, *Roligt att läsa*, 1959. Irina Handamirov, Evert Sverkman, *Ensamhet och gemenskap: studieplan*, 1961.

գրադվել է գլխահետագոտական աշխատանքով և ունկնդրել Պետերբուրգի համալսարանի սլատմաբանասիրական բաժնի դասախոսությունները: 1913-ին աշխատանքի է անցել Մոսկովյան շրջանի ռազմական դատարանում, նաև հաճախել մոսկովյան Շանյավսկու ժողովրդական համալսարանի մանկավարժական դասընթացներին: Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ Միխայիլ Ֆրիդոնովիչը դարձել է գործող բանակի 13-րդ կորպուսի ռազմական դատարանի անդամ: Ռուսական բանակի՝ Արևելյան Պրուսիա կատարած արշավի ժամանակ, 1914-ի օգոստոսին, գերի է ընկել Ալեքսեյանի մոտ: Մոր ջանքերի և շվեդական Կարմիր խաչի նախաձեռնությամբ 1916-ին ազատվել է և տարվել Վեսթերյոթլանդ (Շվեդիա): Շվեդիայում Միխայիլ Խանդամիրովը պատահաբար ծանոթացել է Լուևիի համալսարանի սլավոնական լեզուների դասախոս Սիգուրդ Ագրեյի հետ: Վերջինս հետագայում օգնել է վտարանդի հայորդուն ռուսերենի դասեր սալ համալսարանում: Մանկավարժական աշխատանքից բացի նա Ռուսաստանի մասին հողվածներ է գրել շվեդական հանրագիտարանի համար, խմբագրել 1923-ին Մալմյոյում հրատարակված և մի քանի անգամ վերատպված Գոտոնսկու «Ապուշի» շվեդերեն թարգմանությունը և ծավալուն հողված գրել ռուս մեծ գրողի կյանքի և ստեղծագործության վերաբերյալ: Շվեդ սլավոնագետներին Խանդամիրովի անունը հայտնի է ռուս գրողների հետ ունեցած նրա կապերի և Շվեդիայում ռուս գրականության նրա կատարած պրոպագանդի շնորհիվ: Խանդամիրովը հատկապես մեծ ջանքեր է գործադրել Իվան Բունինին Նոբելյան մրցանակի արժանացնելու գործում, բազմիցս դիմել Շվեդական ակադեմիային, հեղինակավոր պրոֆեսոր Սիգուրդ Ագրեյին ներգրավել այդ գործի մեջ: 1922-ի աշնանը Լուևիի համալսարանում ստեղծված սլավոնագետների խմբակի անունից Խանդամիրովը գյուրյուններ է հղել ռուս տարագիր գրողներին և նրանցից բազմաթիվ մամակներ ստացել: Այս մամակագրությունը հրատարակվել է Լուևիի համալսարանի սլավոնագետների «Սլավիկա Լուևյենսիա» տարեգրքում (1973): Խանդամիրովի ուսանողներից են եղել հայտնի շվեդ արևելագետ և դիվանագետ Գունար Յարինգը և ռուսերենի թարգմանչուհի Ռոսի Վեյին-Ռոսթոփոյնը¹:

¹ Խանդամիրովի մասին մանրամասն տես մեր հոդվածում (Արամ Եսչույան. Խանդամիրովը և ռուսական գրականությունը):

Վերոհիշյալ Գուրգեն Մնացականի Խումունցը (Հոնունց, 1892, Շուշի–1976, Ստոկհոլմ) ուսանող տարիներից ծառայել է ռուսական բանակում, կռվել թուրքական ճակատում: Ծանր վիրավորվելով՝ արտագաղթել է Ֆրանսիա, այստեղ հանդիպել մի շվեդուհու, ամուսնացել նրա հետ և տեղափոխվել Ստոկհոլմ: Այս ինքնուսուցանող բազմաթիվ գեղարվեստական գրապիտակներ է ստեղծել շվեդական տարբեր հաստատությունների, գրադարանների, հրատարակչությունների համար: Նրա նկարած 84 տարբեր գրապիտակների հավաքածուն արխիվի այլ նյութերի հետ անցել է ամերիկյան մի գրավաճառական ընկերության: Նկարիչ է եղել նաև Գուրգենի եղբայրը՝ Ֆրանսիայում բնակված Հովհաննես (Վանյա) Խումունցը (1894–1977):

Թարգմանիչ Արթուր Մագնուսոնի՝ Ուփսալայի համալսարանի գրադարանում պահվող արխիվում կա կտրոն 1953-ի շվեդական մամուլից (ամենայն հավանականությամբ՝ «Ստոկհոլմ դագբլադերից»), որտեղ թղթակից Բեգուինը հարցազրույց է ունեցել Սուրեն Երզնկյան-Լորեյի հետ: Վերջինս շվեդահայերի մեջ հիշել է նաև Յոնշյովինգում բնակվող ճարտարագետ Շերիջյանին:

Խորհրդային պետական գործիչ, հրապարակախոս, լրագրող Սուրեն Երզնկյան-Լորեյին (1881, Թիֆլիս – 1963, Ուփսալա) կյանքի վերջին տարիներն ապրել է Ուփսալայում: 1901-ից իրավաբանություն է ուսանել Ժնևի համալսարանում, գտնվել դեմոկրատական գաղափարներով տարված հայ և ռուս ուսանողների շրջապատում: Նախապես եղել է հնչակյան կուսակցության անդամ, այնուհետև մտել Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության շարքերը: Ժնևում 1902-ին ծանոթացել է Լենինի հետ: Այնուհետև մեկնել է Փարիզ և սովորել Սորբոնի համալսարանում, որն ավարտել է 1912-ին պատմագիտության դոկտորի աստիճանով: 1917-ին ավարտել է նաև Մոսկվայի համալսարանը: Վերադառնալով Թիֆլիս՝ Երզնկյանը զբաղվել է համայնավարական քարոզչությամբ, կուսակցական հանձնարարություններ կատարել, որի համար ձերբակալվել և որոշ ժամանակ բան-

неп русского языка в Швеции, *Русские в Скандинавии: Дания, Норвегия, Швеция*. Таллин. 2008. стр. 195-198, նաև՝ *Редкостная для нашей интеллигенции закуска. Ныне береги*. Москва. 2009. no 1 (13), стр. 56-59.

տարկվել է Մետեխի բանտում: Ջբաղվել է նաև գրական-հասարակական գործունեությամբ: Եղել է Բաքվի Հայարտան հիմնադիրը, 1921–1926 թվականներին խմբագրել է Թիֆլիսի «Կարմիր աստղ» և «Մարտակոչ», Բաքվի «Վիշկա» պարբերականները, աշխատակցել նաև հայերեն և ռուսերեն պարբերականների: «Սար-Մար» անունով Երզնկյանը Թիֆլիսում ունեցել է սեփական հրատարակչություն, Թիֆլիսում և Բաքվում հրատարակել է մի շարք գրքույկներ, Մոսկվայում՝ «Մեր տարածայնությունները» (1928) գիրքը: 1928–1929 թվականներին և 1930-ի առաջին երեք ամիսներին Մուրեն Երզնկյանը եղել է ԽՍՀՄ առևտրի ներկայացուցիչը Ֆինլանդիայում: Չկամենալով ներքաշվել սխրահուշակ Յագոդայի Չեկայի մեքենայությունների մեջ 1930-ին նա քաղաքական ապաստան է խնդրել Ֆինլանդիայում: 1934-ին Հելսինկլիում շվեդերեն և ֆիններեն լեզուներով լույս է տեսել «Կամո, Լենինի ընկերը, Ստալինի մտերիմը և համերկրացին» գիրքը՝ Հ. Լորելլի ծածկանվամբ¹: 1938-ին Փարիզում ֆրանսերեն տպագրվել է Երզնկյանի «Ստալինի կյանքը» մեծածավալ աշխատությունը (416 էջ)՝ Իմամ Ռագուզա ծածկանվամբ (1944-ին հրատարակվել է նույնի ֆիններենը): 1941-ին ֆիններեն լույս է տեսել ԽՍՀՄ-ի մասին նրա գիրքը,² 1943-ին՝ «Խորհրդային կովի պատմությունը» գրքույկը³: 1944 թվականին Հելսինկլիում լույս է տեսել Երզնկյանի «Կովկասն իմ հայրենիքն է» գիրքը՝ շվեդերեն, որտեղ նա առանձին գլուխներով ներկայացրել է կովկասյան երկրները, անդրադառնալով դրանց հին ու նոր պատմությանը և մշակույթին: 1944-ի սեպտեմբերին Մուրեն Երզնկյանը, խուսափելով խորհրդային ներխուժման հեռանկարից, փախել է Շվեդիա: Այստեղ նրան է միացել հելսինկկցի շվեդուհի Յոթա Ֆյելը, և նրանք սմոսնացել են Ուփսալայում: Հետագայում Երզնկյանը շվեդերեն տպագրել է «Կովկասի ժողովրդական հեքիաթներ» և «Ստալինը և Խորհրդային Սիությունը» (երկուսն էլ՝ 1945, Ստոկհոլմ) գրքերը: Նամակագրություն է ունեցել սփյուռքահայ մտավորականների (Արշակ Չոպանյան, Կարապետ Սիտալ, Վահե Հայկ և այլք) հետ: Շվեդիային

¹ H. Lorelli, *Kamo, tsarismens bekämpare, Lenins vän och larvunge, Stalins kamrat och landsman*, Helsingfors, 1934, p. 62.

² Imam Raguz, *Sovietismen luhstummen Suur-Saksan iskuista*, Tekijä, 1941.

³ Imam Raguz, *Historien om den sovietiska kon*, Helsingfors, 1943.

և շվեդ-հայկական կապերին նվիրված հոդվածներով հանդես է եկել Նյու Յորքի «Նոր գիր» ամսագրում, Փարիզի «Արևմուտք» թերթում, Ստամբուլի «Երջանիկ» տարեգրքում, ինչպես նաև Հայաստանին վերաբերող ակնարկներ է տպագրել հայաստանյան կողմնորոշում ունեցող ամերիկահայ մամուլում («Պայքար», «Երիտասարդ Հայաստան», «Լրաբեր»): 1995-ին նրա այրին՝ Յոթա Ֆյելը, Ուիսալայում հրատարակել է ամուսնու «Հեքիաթներ Կովկասից» շվեդերեն գիրքը¹:

Այժմ Երզնկյանի հարուստ արխիվը պահվում է Օսլոյի համալսարանի գրադարանում:

Ֆինն պրոֆեսոր Կիմո Ռեյնոլան իր մի աշխատության մեջ, հրատարակված Ֆիննական անվտանգության ոստիկանության կողմից, լույս է սփռում Սուրեն Երզնկյան-Լորելիի կյանքի և գործունեության վրա:

1956-ին «Այգ» թերթում լույս տեսած թղթակցության մեջ շվեդաբնակ հայերի մեջ հիշվում են Սոնիա Վարդանյանը՝ շվեդ լրագրող Քլաստնի կինը, դաշնամուրի ուսուցչուհի Ժերմեն Չարյանը (հավանաբար Չարդարյան), փորագրիչ, բյուրեղանկարիչ Բյուզանդ Քյուրքչյանը և ռադիոյի մասնագետ Անթուան Օրինյալը²:

Այս անունների վերաբերյալ գտանք հետևյալ տեղեկությունները: Սոնիա Վարդանյանը հավանաբար նույն Ռոզա Վարդանյանն է, որի անունը 1951 թվականի սփյուռքահայ մամուլում հիշված է որպես Ստոկհոլմի հասակաբանի լրագրության բաժնի ուսանողուհի, որը հավանաբար եղել է իրանահայ, քանի որ նույն թվականին Ստոկհոլմում դասախոսություն է կարդացել Իրանի մասին³: Անթուան Օրինյալը (1917–1966), որ ծնունդով պոլսեցի էր, հայ-լեհական ընտանիքից, եղել է ոչ միայն ռադիոյի մասնագետ, այլ թուրքական «Ջոմհուրիեթ» թերթի թղթակիցը Շվեդիայում: Ծնունդով պոլսեցի էր փորագրանկարչությանը և բյուրեղանկարչությանը զբաղված Բյուզանդյանը (1922–1999), որ 1940-ականների վերջին հաստատվել է Ստոկհոլմում: Նույն աղբյուրում նշված չէ ստոկհոլմահայ կյանքի հայտնի ղեմքերից

¹ Յոթա Ֆյելի և Լորելիի մասին մանրամասն տես մեր հոդվածում (Artsvi Bakhchinyan, An Armenian Saga: Sircli Gota.... *Ararat*, N 187, Summer, 2006, p. 26-28):

² Այգ. Պէյրուք, 8.02. 1956:

³ Տես Հայրենիք, 28.10.1951:

մեկը՝ ճարտարագետ, թարգմանիչ Պետրոս Ջարդարյանը (1925--1997. հավանաբար նա է եղել «Այգին» ինֆորմացիան տվողը): Ջարդարյանը հայերենից թուրքերեն է թարգմանել Կարո Սասունու՝ հայ-քրդական հարաբերություններին նվիրված գիրքը (1986-ին լույս է տեսել Ստոկհոլմում¹): Ջարդարյանի կինը՝ նույնպես պոլսեցի Ժերմեն Ջարդարյանը (ծնյալ Օրհնյա), եղել է դաշնամուրի ուսուցչուհի: 1999-ին Ստոկհոլմում հետմահու լույս է տեսել նրա «Թուրք ազգ մը զոյություն ունի՞ արդյոք» աշխատությունը:

Շվեդահայ համայնքը որպես ազգային քիչ թե շատ կյանքով ապրող կազմակերպված կառույց կազմավորվել է 1970-ական թվականների կեսին: Մինչ այդ երկրում հաստատված մի քանի տասնյակ ընտանիքները համայնքային գործունեություն զրեթե չեն ունեցել: Հայ գաղթականների առաջին ալիքը հասել է լիբանանյան պատերազմի ժամանակ, որից հետո էլ սկսել են ձևավորվել առաջին ակումբները: 1976-ի տվյալով Շվեդիայում բնակվել է 300 հայ²: Շվեդահայության թիվը հատկապես մեծացել է 1979-ին Իրանի հեղափոխությունից հետո, երբ բազմաթիվ հայ ընտանիքներ լքել են Պարսկաստանը և հիմնավորվել Շվեդիայում: Տարեցտարի համայնքի անդամների թիվն ավելացել է՝ ի հաշիվ Շվեդիայում հաստատվածների կողմից անընդ-հատ հրավիրվող ազգականների: Արդեն 1970-ական թվականների վերջերին շվեդները հատուկ ուշադրություն են դարձրել հայերին՝ որպես իրենց երկրի էթնիկական և կրոնական փոքրամասնության. երեք շվեդ հեղինակներ գրել են այդ թեմայով գիրք: 1984-ին հայ մամուլը գրել է, որ շվեդահայ գաղութն ունի 1000 անդամ, երկու ժամ տևող ձայնավայրուղի հայտագիր և պարբերական մամուլ, նշել, որ Ստոկհոլմում ապրում են շուրջ 500 հայ, Ուփսալայում՝ 200, մնացածը՝ այլ քաղաքներում³: 1988 թվականի տվյալով շվեդահայության թիվը եղել է մոտ 1300 մարդ, որոնցից 500-ն ապրել են Ստոկհոլմում, 500-ը՝ Ուփսալայում, մնացածը՝ այլ քաղաքներում: 1991-ին Շվեդիայում ապրող հայերի թիվը հասել է 3000-ի, իսկ 1995-ին, մոտավոր հաշվումներով՝ շուրջ

¹ Karo Sasuni, *Kürt Ulusal Hareketleri ve Ermeni-Kürt İlişkileri (15 y. y. dan günümüze)*, 1986, Orficus, Stockholm [Bedros Zartaryan, Memo Yetnik].

² ՀԱԱ, Պժողով 857, ցուցակ 8, գործ 188, վավերագիր 6:

³ *Արարատ*, Պեյրուք, 27.09.1984:

3500-4000-ի: Նրանց 65 տոկոսն Իրանից գաղթածներ են, մնացած 35-ը՝ Մերձավոր Արևելքից և այլ երկրներից: Մայրաքաղաք Ստոկհոլմում և շրջակայքում (Վեսթերոս, Սյոդերթբյելե, Ռինքեբի, Թեննսթա, Հյուդդինգե, Հելենելունդ, Սոլլենթունա) ապրում են ամենատարբեր գաղթօջախներից արտագաղթած հայեր, Մալմյոյում՝ Իրաքից և Սիրիայից եկածներ, Գյոթեբորգում՝ Լիբանանից և Թուրքիայից, Ուփսալայում՝ Իրանից, Վեսթերոսում՝ Իրաքից և Իրանից, Նորշյոփինգում և Յոնշյոփինգում՝ Թուրքիայից, Լինշյոփինգում՝ Իրաքից և Իրանից, Սանդվիքենում՝ Իրանից և Սիրիայից, Քնիվսթայում՝ Ռուսաստանից, Լունդում՝ Իրաքից և այլ երկրներից արտագաղթածներ: Իսկ Շվեդիայի հյուսիսային Ռմեո և Լուլլեո քաղաքներում եղել են մի խումբ հայ ուսանողներ¹: Հայերի մեծամասնությունը սեփական ռեստորաններ և սննդեղենի խանութների տեր է:

Հատկանշական է, որ Շվեդիայի ժողովրդավարական պայմաններում Թուրքիայից արտագաղթած թրքախոս և քրդախոս հայերին հնարավորություն է տրվել վերադառնալ արմատներին: Այս առումով հատկանշական է քրդերենի ուսուցիչ Իսա Բուրյուրի ընտանիքի պարագան: Նա Հայաստան է մեկնել և ուսանել հայերեն, վերափոխել է անունը՝ կոչվելով Վրեժ Բոսայան, որոշ ժամանակ նախագահել Հայաստանին օժանդակող «Բոսայան հիմնադրամը», իսկ ներկայումս՝ Վեսթերոսի «Արարատ» միությունը: Ի դեպ, Վրեժ Բոսայանի դուստրը՝ Նուրսեն Բոսայանը, Վեսթմանլանդի մամուլում հանդես է եկել հայոց եղեռնի մասին հողվածով²: Շվեդահայ կյանքի ակտիվիստներից Հայկ Արամյանը նույնպես Շվեդիայի պայմաններում է կարողացել վերագտնել հայությունը. Ադանայում ծնված Սուլեյման Սուջուքչու անունով այս թուրքախոս հայը ազգային փոքրամասնությունների մշակույթը խրախուսող շվեդական հարակույթյան մեջ կարողացել է վերադառնալ իր արմատներին:

¹ *Det mångkulturella Sverige...*, s. 21.

² Sli u Nursen Kosayan, 80 ar efter den armeniska tragedin, *Vestmanlands Läns Tidning*, 24.04.1995.

1990-ականների վերջին շվեդահայ համայնքը մի կողմից ավելանում է՝ ի հաշիվ քաղաքացիություն ստացածների կողմից անընդհատ հրավիրվող ազգականների, մյուս կողմից որոշ ընտանիքներ երկրից հեռանում են հիմնականում ԱՄՆ՝ չղիմանալով կլիմայի խստությամբ և հայկական գաղթօջախի պասիվ կյանքին:

Ուփսալայում՝ Շվեդիայի չորրորդ մեծ քաղաքում, բնակվում է շուրջ 1500 հայ: Ուփսալահայ համայնքը համեմատաբար ամենից աշխույժն է Շվեդիայում: Այստեղ գործում են «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամի Շվեդիայի մասնաճյուղը, Հայ-շվեդական բարեգործական կազմակերպությունը, որը բավական նյութական օգնություն է առաքել Հայաստան և վերջում իր նյութական միջոցները տրամադրելով «Հայաստան» հիմնադրամի Շվեդիայի մասնաճյուղին՝ հարմար է գտել գործել հիմնադրամի կազմում: Միության հիմնական աշխատանքը կենսորոնացված է շաբաթօրյա հայ դպրոցի վրա, որտեղ աշակերտները սովորում են մայրենի լեզու, գրականություն և հայոց պատմություն:

1974-ին հիմնվել է հայկական ակումբ՝ «Ստոկհոլմի հայ մշակութային միությունը», նախագահն էր Շապուհ Գեղիզը (Կետիկյան, այժմ բնակվում է Ֆրանսիայում, Նիսում), քարտուղարը՝ Պետրոս Ջաղարյանը, հիմնադրամանը մասնակցել է նաև Էմիլ Մինասյանը: Այս ակումբն ունեցել է գրադարան և ընթերցասրահ՝ Հայաստանից ստացված գրքերով, գործել են հայերենի դասընթացներ, գեղարվեստական մի համեստ համույթ, քատերական խմբակ, ֆուտբոլի և սեղանի թենիսի թիմեր: Շվեդիայում ստեղծված առաջին հայկական միություններից է նաև Ուփսալայի Հայ մշակութային միությունը, հիմնադրված 1980-ին, որն ունի հավաքատեղի, շաբաթօրյա դպրոց, ժամանակին ունեցել է կարճատև գործունեություն ծավալած թատերախումբ, երգչախումբ, գրական խմբակ, մարզական թիմեր: Երկար տարիներ գործում է «Գայանե» հայ ժողովրդական պարի խումբը, որ ղեկավարում է Հայաստանում մասնագիտական կրթությունն ստացած պարուսույց Արմինե Ջաքիկյանը:

Կարճ ժամանակ հայկական ռադիոժամ է գործել Ստոկհոլմում և Ուփսալայում: Իսկ Ուփսալայի, Սյոդերթելյեի և Վեսթերոսի քաղաքային գրադարաններում հիմնվել են հայերեն գրքի բաժիններ:

1988-ին հիմնված Ուփսալայի «Արարատ» ֆուտբոլի թիմը պատկանել է Հայ մարմնակրթական ընդհանուր միությանը: 1994-ի մարտին հիմնվել է Ուփսալայի «Արարատ» հայկական մարզակումբը՝ քասկետբոլի և ֆուտբոլի խմբերով, որոնք մասնակցում են Ուփլանդս Վեսթի մարզի սպորտային մրցույթներին:

Համաձայն 1967-ին ընդունված պետական որոշման՝ Շվեդիայում ապրող ազգային փոքրամասնություններն իրավունք ունեն մայրենի լեզու ուսանել մանկապարտեզներում և միջնակարգ դպրոցներում: Շվեդիայում հայերենի առաջին ուսուցիչը եղել է Պետրոս Չարդարյանը (1972-ից), երկրորդը՝ Լևոն Գեղարարյանը. տարբեր ժամանակներ Ստոկհոլմի և Ուփսալայի դպրոցներում հայ երեխաներին մայրենի լեզվի դասեր են տվել Արամ Համբարձումյանը, Հասմիկ Գալստյանը, Սամսոն Առաքելյանը, Նունե Հարությունյանը, Ջոկոնոյա Միրզախանյանը և այլք: Հատկանշական է, որ Ստոկհոլմում ժամանակին օտարախոս հայ երեխաներին հայոց լեզվի դասեր է տվել շվեդ հոր և հայ մոր զավակ Իգա Լեյ Արմինե Մուբերգը: Այդուամենայնիվ, Շվեդիայում ծնված հայերի սերունդն ավելի լավ տիրապետում է շվեդերենին, ինչը նրանց փաստացի մայրենի լեզուն է:

2007-ին Ուփսալայի հայկական երկու միությունները և եկեղեցական խորհուրդը եկան համաձայնության, որ հայկական դպրոցներն այսուհետ պետք է աշխատեն միատեղ՝ եկեղեցու հովանու ներքո և մեկ անվան տակ: Սակայն 2009-ին «Բաֆֆի» միությունը նորից իր դպրոցն առանձնացրեց: Ստոկհոլմում իրավիճակն ավելի անմխիթար է. պարբերաբար դասընթացներից անդին կայուն դպրոցի հասկացություն գոյություն չունի:

1977-ի աշնանը և 1978-ի ապրիլին գերաշնորհ Սերովբե արքեպիսկոպոս Մանուկյանը Գյուտ սրբազան Նազգաշյանի ընկերակցությամբ այցելել է Ստոկհոլմ, որի Սուրբ Սոֆյա եկեղեցում, առաջին անգամ Սկանդինավիայում, հայկական պատարագ է մատուցվել: Այդ օրերին կազմակերպվել է ութ հոգուց բաղկացած Շվեդահայ գաղութի

ազգային-եկեղեցական մարմինը, որի նախագահ է ընտրվել Շապուհ Գեղիզը¹: Սկսած 1979-ից, Հայ առաքելական եկեղեցին իր ներկայացուցչությունը և եկեղեցական խորհուրդներն ունի Ստոկհոլմում և Ուփսալայում: Ստոկհոլմի հայ եկեղեցին գտնվում է Սքեփսհոլմում², հայ եկեղեցական արարողություններ են կատարվում նաև Շխսթայում: Ստոկհոլմի հայ առաքելական եկեղեցու վարչությունը մի կարճ ժամանակ ունեցել է սեփական երգչախումբ: Ստոկհոլմի եկեղեցական խորհրդի առաջին հոգևոր ներկայացուցիչը եղել է Անուշավան վարդապետ Ջղջանյանը (1931–1999): Ստոկհոլմի հայության հոգևոր առաջնորդը 1982-ին եղել է Արսեն եպիսկոպոս Բերբերյանը, որը կարգավորել է եկեղեցական աշխատանքները, Ուփսալայում վարձել շենք՝ եկեղեցական արարողությունների համար: Հայ եկեղեցական արարողություններ կատարվել են նաև Ուփսալայի հայաշատ Գոթսունդա քաղամասի եկեղեցում: Սկանդինավիո հայոց հոգևոր հովիվն է եղել նաև Բարսեղ ավագ քահանա Խաչերյանը (1931–1992): Շվեդիայում հայկական եկեղեցին վարչականորեն ենթարկվում է Կենտրոնական Եվրոպայի հայրապետական պատվիրակությանը (նստավայրը Վիեննայում է): Գործում են Ուփսալայի, Ստոկհոլմի և Գյոթեբորգի եկեղեցական խորհուրդները, երկու հոգևոր հովիվ, որոնց վարձատրում է պետությունը:

Շվեդիայի հայության առաջին համագումարը տեղի է ունեցել 1989 թվականի դեկտեմբերին Սանդվիքեն քաղաքում, երկրորդը՝ 1990-ին, Ուփսալայում: Այս երկու համագումարների արդյունքում 1991-ին ստեղծվել է Շվեդիայի հայկական միությունները համագործակետորեն Ուփսալայում: Ողջ երկրի տարածքում անցած քսան տարիների ընթացքում գոյություն են ունեցել շուրջ քսանվեց հայկական կազմակերպություններ, որոնց մի մասը կարճ կյանք է ունեցել: Այդ միություններից են Ստոկհոլմի հայ-շվեդական մշակութային միությունը (ստեղծված 1985-ին) և «Արարատ» մշակութային միությունը (ստեղծված 1989-ին), Սանդվիքեն-Օքելբուի հայ մշակութային «Կան»

¹ ՀԱԱ, Դ:ինոց 875, ցուցակ 8, վավերագիր 46:

² *De kommer från öst... österländska och ortodoxa kyrkor i Sverige*; red. E. Lindberg, Stockholm, 1982, s. 10.

միությունը (ստեղծված 1989-ին), Ուփսալայի «Բաֆֆի» մշակութային միությունը (ստեղծված 1986-ին) և «Հայ մշակութային միությունը» (երկուսն էլ ունեցել են շաբաթօրյա դպրոցներ), Վեսթերոսի Հայ մշակութային միությունը (հետագայում տեղափոխվել է Սյոդերթեյլեն), Վաքսհոլմի «Մասիս» մշակութային միությունը, Ուփսալայի հայ առաքելական եկեղեցու խորհուրդը, Սկանդինավիայի հայ կանանց միությունը, Գոթլանդի հայ մշակութային «Արարատ» ընկերությունը և այլն¹: Շվեդիայում մասնաճյուղ ունի նաև «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամը, որի նախագահն է բժիշկ Ռաֆիկ Բորոյանը: Շվեդիայի հայկական երկրորդ համագումարի պատվիրակությունը 1991 թվականի սկզբին Հայաստանի երկրաշարժի գոտի և Արցախ է հասցրել որոշ քանակությամբ դեղորայք և հագուստ: Շվեդահայության երրորդ համագումարը կայացել է 2001-ի նոյեմբերին, դարձյալ Ուփսալայում, իսկ 2002 թվականի հունիսին նույն քաղաքում կայացել է Եվրոպայի Հայկական միությունների ֆորումի չորրորդ հավաքը: 2002 թվականին Ուփսալայի Գոթսունդա հայաշատ թաղամասում Շվեդիայի հայկական միությունները համադրող կենտրոնի և Հայ մշակութային միության ջանքերով բացվել է մի նոր կենտրոնատեղի՝ ազգային, մշակութային և հասարակական աշխատանքների համար:

Շվեդիայում ցայսօր հրատարակվել են ութ հայերեն պարբերականներ. «Արագիլ» (Ուփսալայի Հայ մշակութային միություն, 1980, լույս է տեսել երեք համար), «Կռունկ» (Ստոկհոլմի Հայ մշակութային միություն, 1984), «Մել կռունկը» (Ստոկհոլմի Հայ-շվեդական մշակութային միություն, 1985–1987), «Բալենի» (Ստոկհոլմի Հայ մշակութային կենտրոն, 1987–1989), «Հյուսիսափայլ» (Ուփսալա, անկախ պարբերաբերք, 1986–1989), «Բաֆֆի» (Ուփսալայի «Բաֆֆի» մշակութային միություն, 1987), «Նոր հորիզոն» (Շվեդիայի Հայկական միությունները համադրող կենտրոն, Ուփսալա, ընդհատումներով 1994–2007) և «Արմեն» (Թյուլինթենի Հայ մշակութային միություն, 1997) պարբերականները, որոնք մեծ մասամբ կարճատև կյանք են ունեցել: Սանդվիքեճում և Ուփսալայում 1990–1991 թվականներին լույս է տեսել նաև «Չարենց» օրացույցը: Շվեդահայ հրատարակություններից

¹ Հայրենիքի ծայր, Երևան, 27.03.1991:

իր բացառիկ արժեքով և նյութերի հարստությամբ աչքի են ընկնում «Հյուսիսափայլ» տարեգիրքը (Ուփսալա, 1994–1995, հրատարակիչներ՝ Պետրոս Աբաջյան, Գասպար Սինաբյան) և «Նոր հորիզոնը» (լամբագիր՝ Կարո Հակոբյան, մի քանի համարներ խմբագրել է Ջոկոնդա Միրզախանյանը): Բոլոր նշված հրատարակություններում առանձին նյութեր տպագրվել են նաև շվեդերեն լեզվով:

Ժամանակ առ ժամանակ Շվեդիայի տարբեր բնակավայրերում հայերը կազմակերպում են զանազան բնույթի միջոցառումներ, ցուցահանդեսներ, համերգներ և այլն: Այսպես, 1996-ի օգոստոսի 29-ին Ուփսալայի Ուփլանդս քանդարանում բացվել է հայկական ցուցահանդես, իսկ հոկտեմբերի 28–30-ը Ստոկհոլմում և Ուփսալայում կայացել են հայ մշակույթի օրեր, ելույթներ են ունեցել հայ և շվեդ երաժիշտներ (արնգահար Գունիլլա Ֆոն Բար, դաշնակահար Արթուր Ահարոնյան)¹: Շվեդիայի հայերը տարբեր քաղաքներում 2001-ին նշել են Հայաստանի քրիստոնեությունը որպես պետական կրոն ընդունման 1700-ամյակը: Ուրախալի է, որ հայկական միջոցառումներին զնալով ավելի և ավելի շատ շվեդներ են մասնակցում, որոնցից են երգչուհի Անն Շառլոթ Մերհամմարը (Ուփսալայի Սթենհագեն եկեղեցում կատարել է Կոմիտասի և Արամ Խաչատրյանի երգերից), գրող և ասմունքող Սթիգ Լյունդսթրյոմը (արտասանել է թարգմանություններ հայ պոեզիայից) և այլն²:

Որոշ ժամանակ գործել են նաև հայ-շվեդական համատեղ ձեռնարկություններ, ինչպես՝ «Առագաստը», որը 1992-ին ֆինանսավորել է հայկական «Ռ-ադիո Երևան» ֆիլմի արտադրությունը:

2007-ի փետրվարին ստեղծվել է Շվեդահայ ակադեմիկների միությունը՝ նպատակ ունենալով ոգևորել հայ պատանիներին ստանալ բարձրագույն կրթություն, օգնել հայ ուսանողներին ավելի արագ և դյուրին հարմարվելու ուսման գործընթացներին, ցույց տալ մասնագիտական օգնություն, կազմակերպել բննարկումներ, ձեռնարկել նախա-գծեր Հայաստանի հետ³:

¹ Տե՛ս *Համաց*, 19-20.11.1996:

² Տե՛ս *Նոր հորիզոն*, 2000, ք. 1, էջ 7:

³ Տե՛ս *Նոր հորիզոն*, 2007, ք. 2-3, էջ 7:

Յավոք, պետք է նկատել, որ շվեդահայ համայնքն էլ զերծ չի մնացել ներկուսակցական պայքարից, ներքին հակասություններից և անախորժ պատմություններից, որոնց չենք անդրադառնում¹:

Անդրադառնանք շվեդահայ համայնքի համեմատաբար ակտիվ անդամներին:

Ռոզանա Շումեցը (օրիորդական անունով՝ Ռոզա Ալվազյան, ծն. 1928, Թբիլիսի) 1934-ից ընտանիքով տեղափոխվել է Իրան, 22 տարի բնակվել Թեհրանում: 1963-ին տեղափոխվել է նախ Հայաստան, որտեղ 1968-ին ավարտել է Երեւանի պետական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետի ռոմանագերմանական լեզուների մասնաճյուղի անգլերեն լեզվի և գրականության բաժինը: 1970-ին ամուսնու և զավակների հետ տեղափոխվել է Շվեդիա և հաստատվել Ստոկհոլմում՝ դառնալով նրա նոր կազմավորվող հայ համայնքի ակտիվ գործիչներից մեկը: Ամուսինը՝ Էմիլ Մինասյանը, Ստոկհոլմում դարձել է 1974-ին հիմնված Շվեդիայի առաջին հայկական կազմակերպության՝ «Հայկական մշակութային միության» հիմնադիրներից մեկը և մինչև մահը՝ շվեդահայ համայնքի ակտիվ անդամներից մեկը: Իսկ Ռոզանա Շումեցի կյանքի գործը շվեդ ականավոր գործիչ Արև Իլլ Գոթիայի մասին Յան Գլյուի եռագրության թարգմանությունն է:

Շվեդահայ գաղթօջախի ակտիվ գործիչներից Կարո Հակոբյանը (ծն. 1952, Թեհրան) նախնական կրթությունն ստացել Թեհրանում և Անթիլիասում (1963–1967), ապա ուսանել Թեհրանի պետական համալսարանի մաթեմատիկայի բաժնում՝ մասնակցելով նաև համալսարանի հայագիտական ամբիոնի դասընթացներին: Հայկական վարժարաններում դասավանդել է հայագիտական առարկաներ և մաթեմատիկա: Բանաստեղծական առաջին փորձերը կատարել է Լիբանանում՝ արևմտահայերեն: 1979–1986 թվականներին եղել է Իրանում ստեղծված «Հայ մշակութային կազմակերպության» հիմնադիր անդամներից և կազմակերպության խոսնակը: Իրանի իսլամական հեղափոխությունից հետո շուրջ երեք տարի հրատարակել է Իրանում առաջին ազատ մամուլը՝ վերոհիշյալ կազմակերպության օրգան «Նոր

¹ Այս մասին տես ՀԱԱ, ՊՊՈՆԸ 875, ցուցակ 8, գործ 188, ցուցակ 13, գործ 181, 167, 194:

խոսք» երկշաբաթաթերթը, «Ռոո՞նք են հայկական ջարդերի գլխավոր պատճառները» հայերեն-պարսկերեն գրքույկը, խմբագրել «Չարենց» օրացույցների շարքը, աշխատակցել իրանական մամուլին: 1986-ին հաստատվելով Շվեդիայում՝ ուսանել է Ռուսաստանի համալսարանի համակարգչային գիտությունների բաժնում, ապա միամյա դասընթաց անցկացրել նույն համալսարանի մանկավարժական բաժնում: Հակոբյանը մաթեմատիկա եւ համակարգչային ծրագրավորումներ է դասավանդում Ստոկհոլմի դպրոցներից մեկում: 1994–2005 թթ. խմբագրել է Հայկական միությունները համադրող կենտրոնի «Նոր հորիզոն» հանդեսը: 2000-ին Շվեդիայում լույս է տեսել Կարո Հակոբյանի «Գերված սրտեր» բանաստեղծությունների գրքույկը՝ տողերիս հեղինակի նախաբանով և նկարչուհի Թելմա Էմենի պատկերագրողումներով:

Մի շարք հայեր գործում են բուն շվեդական միջավայրում, հատկապես մանկավարժության, արվեստի և սպորտի բնագավառում:

Ճարտարապետ Պիեռ Տեր-Հակոբյանը (ծն. 1927, Լաթաքիա, Սիրիա) ուսանել է Բեյրութի ֆրանսիական համալսարանում, ապա՝ Փարիզի ճարտարապետության դպրոցում: Որպես ճարտարագետ աշխատել է Քուվեյթում, Սիրիայում և Լիբանանում: 1958-ին հաստատվելով Գոթթերոգում՝ Տեր-Հակոբյանն ակտիվ մասնակցություն է ունեցել Ստոկհոլմի և Շվեդիայի այլ քաղաքների եկեղեցական շինությունների նախագծման աշխատանքներին: Իր գործունեության համար արժանացել է մրցանակների և համարվել Շվեդիայի լավագույն ճարտարապետներից մեկը: Որոշ ժամանակ եղել է աֆրիկյան Գաբոն պետության ներկայացուցիչը Շվեդիայում՝ շնորհիվ իր Փարիզի դասընկեր, Գաբոնի նախագահ Օմար Բոնգոյի: Ի դեպ, Տեր-Հակոբյանի նախագծով Շվեդիայում կառուցվել է մատուռ՝ հայ միջնադարյան ճարտարապետության տարրերով:

Լորան Լեքսելլ (ծն. 14.12.1952, Լունդ) «Էլեկտա Էյ Ռի» բժշկական տեխնիկայի ընկերության հիմնադիրը և ղեկավարն է: Հայրը շվեդ է, մայրը՝ Լյուդմիլա Սուբոտյանը (1918–1965), պարսկահայ:

Մալմյոյում բնակվող Գրեգ Գինգիզյանը (ծնունդով Իրաքից) «Գոթիկ» ընկերության փոխնախագահն է¹: Նա 1998-ից աշխարհի

¹ Նրա մասին տես *Svenska dagbladet*, 26.05.1997.

առաջին բուսակերային ռեստորանային ցանցի՝ «Meaning Green»-ի նախագահն է, որը հարյուրավոր ռեստորաններ է բացել Արևմտյան Եվրոպայում և ԱՄՆ-ում:

Մեզ հայտնի չէ, թե Գրեգ Դինգիզյանի հետ ինչ առնչություն ունի Էսաբել Դինգիզյան-Ռշտունին (ծն. 1962), որը շվեդական կանաչների կուսակցության ակտիվիստ է, 2006-ին ընտրվել է շվեդական խորհրդարանի՝ Ռիքսդագի անդամ: Նրանից բացի շվեդական խորհրդարանի պատգամավոր է ընտրվել արդեն երկու անգամ հիշված Մուրադ Արթինը:

Շվեդահայոց մեջ կան փոքրաթիվ գիտնականներ: Աշխարհագրագետ Մանուկ Սարգսյանը Շվեդիայի անտառների մասնագետ է: Սերժիկ Զարգարյանը մաթեմատիկոս է և ֆիզիկոս, Էլեկտրական և մագնիսական դաշտերի մասնագետ: Ֆիզիկոս Վյաչեսլավ Ավետիսովը աշխատություն է հրատարակել Լուսնում դիողային լազերի սպեկտրոսկոպիայի վերաբերյալ¹: Ուփսալայի համալսարանի տնտեսագետներից է Հովիկ Շահնազարյանը (ծն. 1965), որը հեղինակ է Շվեդիայի հարկային քաղաքականության մասին երկու անգլերեն աշխատությունների²: Իսկ Լուսնի համալսարանի տնտեսագիտության բաժնի գիտաշխատող Էլիաս Ղազարյանը աշխատություն է գրել Եգիպտոսի տնտեսության վերաբերյալ³:

Շվեդիայում գործում են նաև հայ մաթեմատիկոսներ: Նախկին երևանցի մաթեմատիկոս Արմեն Ասատրյանը (ծն. 10.07.1951, Ստեփանավան) ներկայումս աշխատում է Լինչյոփինգի համալսարանի մաթեմատիկայի բաժնում: Ուսանել է Երևանի պետական համալսարանում, 1980-ին Մոսկվայի պետական համալսարանում պաշտպանել թեկնածուական ատենախոսություն: 1976–1995 թթ. աշխատել է Երևանի պետական համալսարանում: 1992–1993 թթ. որպես հյուր դասախոս և հետազոտող աշխատել է Վաթերլոյի (Կանադա) և Թունենթեի

¹ Viacheslav G. Avetisov, *High-sensitivity high-resolution diode laser spectroscopy in the near-infrared region*, Lund, 1995.

² Hovick Shahnazarian, *A theoretical evaluation of the Swedish corporate tax reform act of 1994*, Uppsala, 1994; *Three essays on corporate taxation*, Uppsala, 1996.

³ Elias Kazarian, *Finance and economic development: Islamic banking in Egypt*, Lund, 1991.

(Նիդեռլանդներ) համալսարաններում, իսկ 1993–1995 թթ. եղել Շվեդիայի հյուսիսային Ռմեո քաղաքի համալսարանի հետազոտող: Ասատրյանը 1997-ին շվեդական հյուսիսի մեկ այլ քաղաքի՝ Լուվեոյի տեխնոլոգիայի համալսարանում ստացել է մաթեմատիկայի դոցենտի կոչում (2001-ից՝ պրոֆեսոր), իսկ 2003-ից Լինչշոլմի գի համալսարանի կիրառական մաթեմատիկայի պրոֆեսոր է: Արմեն Ասատրյանը համահեղինակ է երեք գրքի՝ հայերեն, անգլերեն և շվեդերեն¹:

2001-ից Ստոկհոլմի Տեխնոլոգիայի թագավորական ինստիտուտի պրոֆեսոր է մաթեմատիկոս Հենրիկ Շահոլյանը (ծն. 16.12.1960, Թեհրան): 1987–1991 թթ. ուսանել է այդ ինստիտուտում: Հեղինակ է 60 աշխատությունների՝ 2008-ին Թագավորական գիտությունների միությունը նրան արժանացրել է իր տարեկան մրցանակին՝ գիտության մեջ իր ձեռքբերումների համար: Ստոկհոլմի Տեխնոլոգիայի թագավորական ինստիտուտում Շահոլյանն ունեցել է հայ ուսանողներ: Նրանցից Արշակ Պետրոսյանը թեկնածուական թեզ է պաշտպանել 2000-ին), Նորայր Մաթևոսյանը՝ 2003-ին, իսկ Արամ Կարախանյանը՝ 2004-ին: Պետրոսյանն այնուհետև համատեղ աշխատություններ է հեղինակել Հենրիկ Շահոլյանի հետ:

Ինժեներ Պյոտր Չարյանը (ծն. 1961, Բորովյանսկ, Մինսկի շրջան, Բելառուս) մինչև Ստոկհոլմում հաստատվելն ուսանել է Մինսկի ռադիոտեխնիկայի ինստիտուտում (1982–1989): Աշխատել է Մանկտ-Պետերբուրգի Արկտիկայի և Անտարկտիկայի գիտահետազոտական ինստիտուտում (1979–2005): 1986–1987 թթ. 17 ամիս մնացել է Անտարկտիդայում՝ որպես 31-րդ խորհրդային արշավախմբի անդամ, աշխատել որպես վերանորոգության ինժեներ և ռադիոսարքավորումների պատասխանատու: Ներկայումս Չարյանն աշխատում է Ստոկհոլմի «Էրիքսոն» ֆիրմայում, զբաղվում է նոր բջջային հեռախոսների նախատիպերի արտադրության տեխնոլոգիաների սխալմերի վերլուծությամբ:

¹ Տես՝ Ա. Ասատրյան, Գ. Հակոբյան, *Գրաֆների տեսության պրոբլեմներ և վարժություններ*. Երևան, 1985: A. S. Asratian, T. M. J. Denley and R. Häggkvist, *Bipartite graphs and their applications*, Cambridge Tracts in Mathematics 131, Cambridge Univ. Press, 1998. A. Asratian, A. Böhm and B.O. Turesson, *Discrete mathematics*, Textbook, Linköping University, 2006.

Հումանիտար բնագավառից հիշենք հետևյալ անունները: Ծնունդով սյունեցի, քմեր և ռուսերեն լեզուների մասնագետ Լաուրա Մինասյան Դաունը (ծն. 1946, Բաքու) ակտիվորեն մասնակցում է հայ-շվեդական գործնական կապերի զարգացմանը: Ժամանակին շվեդական մամուլում լույս են տեսել Մինասյանի կատարած քմերական հեքիաթների քարգմանությունները: Շվեդերենից ռուսերեն է քարգմանել Ալմա Յուհանսոնի գրքույկները հայոց եղեռնի և գաղթականության մասին (լույս է տեսել 2008-ին, Նրևանում): Ամուսնացած է Շվեդիայում ճանաչված ազգագրագետ, Ստոկհոլմի համալսարանի ազգագրության ինստիտուտի պրոֆեսոր, Հյուսիս-եվրոպական թանգարանի աշխատակից Օքե Դաունի հետ, որը մի քանի անգամ եղել է Հայաստանում, գրել հոդվածներ նաև հայոց ցեղասպանության մասին¹: Ծնունդով արցախեցի Կարինե Օքերման Սարգսյանը (ծն. 1956, Բաքու) ռուսերեն և իսպաներեն է դասավանդում Ուփսալայի համալսարանում: Նա կատարել է քարգմանություններ հայ բանաստեղծ Յուրի Սահակյանից: Ամուսնացած է շվեդ երկրաբան Քրիստեր Օքերմանի հետ: Ստոկհոլմաբնակ, նախկին հայաստանցի բանասեր Ամալյա Խաչատրյանը աշխատակցում է հայ մամուլին, շվեդուհի Քրիսթինա Հաբեկյի հետ հրատարակել է հայերենի դասագիրք (2001): Ստոկհոլմաբնակ Փոլ Մինասյանը կազմել է «Հայ-շվեդերեն արդի ուսումնական, գիտական և ընդհանուր բառարանը» (1991, Ստոկհոլմ), կատարել քարգմանություններ հայ գրականությունից: Ստոկհոլմում է բնակվում ռուսերենի մասնագետ Սաթենիկ Չմշկյանը, որն ավարտել է Սոլթոնի համալսա-

¹ Տես հայկական բեմայով նրա հոդվածները՝ *Det nygamla folkmordet, Dagens Nyheter*, November 30, 1989 (co-author – Laura Daun Minasjan); *Armeniskt mynt och dess baksida TCO-tidningen*, 25 (1997); *Svärlösta svenska krav på Turkiet, Sydsvenska Dagbladet Snällposten* January 5, 2000; *EU som motkraft mot nya folkmord TCO-tidningen* 5 (2000); *Den armeniska frågan. Folklivsforskning – folkmoordsforskning, Tidskriften Kulturella Perspektiv* 4 (2000), *Armenien och Turkiet och värdet av nationell stolthet, Nor Horizon*, 3-4 (2003), *Armenisk diasporaidentitet. Invandrardebatt och fyra integrationsfilosofier. I: Innanför och utanför. Arv. identitet och nyorientering hos armenier och kopter i Sverige. Tro & Liv. Skriftserie nr 6 (Redaktör Sven Halvardson.) Svenska kyrkan. Teologiska högskolan Stockholm*, 2009, s. 49-57. Օքե Դաունի «Յեղասպանությունը՝ հասարակական վարքագիծ» հոդվածն Աշխեն Բախչինյանի քարգմանությամբ տես *Հայացք Նրևանից*, Նրևան, մայիս, 2001, էջ 52-54 և *Նոր հորիզոն*, 2002, ր. 1:

րանը և երկու տարի ուսանել Պետերբուրգի համալսարանում: Ուփսալայի համալսարանի սլավոնագիտության ինստիտուտի չեխերենի դասախոս է Նարեկ Կրժեհլան՝ չեխ հայագետ Բոհումիր Կրժեհլայի և Անահիտ Հովհաննիսյանի որդին: Երևանի համալսարանում է սովորել ազատ թարգմանիչ Ալեն Ղազարյանը, որ կատարում է թարգմանություններ հայերենից շվեդերեն և հակառակը:

Երևանում ծնված, ներկայումս շվեդարձակ Սառա Մարգարյանը Լուդիի համալսարանում ուսանել է ասիական հետազոտությունների բաժնում՝ մասնագիտանալով ճապոնագիտության մեջ: Հանդես է գալիս հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն բանաստեղծություններով:

Շվեդ նկարիչների շրջանում որոշակի ճանաչում ունի նաև Գևորգ Չաբունյանը (ծն. 1933, Ալեքսանդրիա), որ 1958-ին Եգիպտոսից տեղափոխվել է Շվեդիա: 1958–1961 թվականներին զեղանկարչական կրթություն է ստացել Ստոկհոլմում: 1966-ից Չաբունյանն անհատական ցուցահանդեսներ է ունեցել Շվեդիայի տարբեր քաղաքներում: Այժմ բնակվում է Լինդիգոյում: Հետաքրքրական է, որ իր բնանկարներում Չաբունյանը ձգտում է միաձուլել ծննդավայր Եգիպտոսի և իր այսօրվա բնակավայր Շվեդիայի, մասնավորապես՝ Գոթլանդ կղզու բնությունը¹: Ինքնատիպ նկարչուհի է նույնպես ծնունդով պոլսեցի Թելմա Էմենը (ծն. 1945, Ստամբուլ, գրվել է նաև Էմեն-Կառլսոն): Ուսանել է Բանզաթիի Մյսիթարյան վարժարանում և Ավստրիական լյոնյում: 1970–1973 թթ. ուսանել է Ստամբուլի Պոլսո Գեղարվեստից դպրոցում՝ աշակերտելով պրոֆեսոր Շերեֆ Աքթիբին: 1973-ին պատահականորեն հայտնվել է Շվեդիայում և հաստատվել այնտեղ: Այդ թվականից ի վեր Էմենը ունեցել է երեք տասնյակից ավելի անհատական ցուցահանդեսներ Ստոկհոլմում, ինչպես նաև Փարիզում և Ֆլորիդայում (ԱՄՆ): Մի շարք մեծակտավ, հիմնականում խորհրդապատկան ոճի ստեղծագործությունների հեղինակ է: Ստոկհոլմում է բնակվում նաև Իրանից արտագաղթած Ռուբեն Աբդալյանը, որի մի քանի գծանկարները տեսել ենք շվեդախոյ մամուլի էջերում: Մեկ այլ հայ նկարիչ է Ավետիս Բալայանը, որ ծնվել է Իրաքում, կրթությունն

¹ Տե՛ս նրա մասին Stig Johansson, In i landskapets formöverflod, *Svenska Dagbladet*, Stockholm, 20.02.1993.

ստացել Հայաստանում և քնակվում է շվեդական Սյոդերթելյե քաղաքում:

1970 թվականից Ստոկհոլմի պետական սիմֆոնիկ նվագախմբի և ֆիլիարմոնիայի մենակատար է դաշնակահարուհի Մինետոբայի (ԱՄՆ) համալսարանի պրոֆեսոր Անի Կասեր Գազարյանը (ծն. 1943, Ստամբուլ), երաժշտական ընտանիքի զավակ, ութ տարեկանից ապրել է Փարիզում: 1970-ին ամուսնացել է շվեդ նվագավար Մաքս Լիլյեֆորսի հետ և տեղափոխվել Ստոկհոլմ: Հարյուրավոր համերգներ է տվել Ստոկհոլմում, Փարիզում, Մյունխենում, Վարշավայում, Մադրիդում՝ կատարելով հայ, ռուս և արևմտաեվրոպացի երաժշտաստեղծների երկերից: Այժմ քնակվում է Ֆրանսիայում: Ստոկհոլմում է քնակվում մեկ այլ հայ դաշնակահարուհի ևս՝ 1990-ին Երևանից արուսազուդթաժ Կարինե Գևորգյան-Հելմանը, որը համերգներով հանդես է եկել Ֆրանսիայում, Գանիայում, Նորվեգիայում, Ֆինլանդիայում, զրևել երաժշտական ստեղծագործություններ: Փարիզում ներկայացրել է սկանդինավյան երաժշտության երեկոներ: Նա շվեդ արվեստագետների հետ կազմակերպում է ելույթներ՝ հայկական և շվեդական արվեստների փոխադարձ ծանոթացման և տարածման նպատակով¹:

Գաշնակահարուհի Ժաննա Մաթոն Մարկիսովան Շվեդիայում է քնակվում 1993-ից: Ռուսաստանում ծնված Ժաննան նվագել է վեց տարեկանից, հաղթել մի շարք մրցույթներում, հանդես եկել Մեծ թատրոնում որպես բալետային դաշնակահար: Շվեդիայում շարունակում է համերգային գործունեությունն ամուսնու՝ նույնպես դաշնակահար Ստեֆան Մաթոնի հետ միասին:

Ամերիկահայ խմբավար Վարուժան Բոջյանը (Գոճյան, 1932–1993) մի քանի տարի ղեկավարել է Ստոկհոլմի ֆիլիարմոնիկ նվագախումբը: Ստոկհոլմի օպերայի ջութակահարներից է եղել ծնունդով Ռոդոսթոյից Հրայր Աբելլ (Տատըքոյան): Բյուզանդ Բեշիշյանը նույնպես ջութակահար է և մանկավարժ: Նրա աշակերտներն են Ջեփյուռ և Անի Բաղիկյանները, որոնք հայ երաժշտության համերգով

¹ Նրա մասին մանրամասն տես Սթիգ Լյունդսթրոմի «Բազմաձևակութային Կարինե Գևորգյանը» հոդվածը՝ մեր բարգմանությամբ, *Հայ արվեստ*, 2006, ք. 4, էջ 26-27:

1997-ին հանդես են եկել Եսթլիսթունալի եկեղեցում¹: 1991-ին Մոցարտի մահվան 300-ամյակի առթիվ Ստոկհոլմում ներկայացված երաժշտական բեմադրության մեջ մանուկ Մոցարտի դերը կատարել է 11-ամյա հայ մանչուկ Արմեն Ռահսեփարի-Միրզայանը, որը հաջողությամբ շարունակում է հանդես գալ որպես դաշնակահար: Նա նաև մասնակցել է ամերիկյան հեռուստահաղորդումների և անիմացիոն ֆիլմերի շվեդերեն կրկնօրինակմանը: Շվեդական մամուլը գրել է նաև Եվլեոս բնակվող երգչուհի Շովինար Երանոսյանի (ծն. 1989, Արմավիր) մասին, որն օժտված է գեղեցիկ ձայնով և մանկուց հանդես է գալիս ելույթներով:

Ստոկհոլմի Թագավորական օպերայի զգեստաստեղծներից է ծնունդով լիբանանահայ Ժիրայր Արոյանը, որ 1980-ականներից սկսած բազմաթիվ զգեստներ է ստեղծել օպերային և բալետային ներկայացումների համար²:

Որոշ հայեր ընդգրկված են շվեդական շոու-բիզնեսում: Ստոկհոլմցի երիտասարդ զգեստաստեղծ Մանուշ Միրզախանյանի անունը մի քանի անգամ երևացել է շվեդական մամուլում³: Քրիստիանստադի քնակչուհի, ծնունդով հայաստանցի Անահիտ-Վարդանը աշխատում է որպես մոդել:

Ստոկհոլմի տարբեր քաղաքներում պարային ձևավորումներ է կատարել Իրանի օպերայի և բալետի խմբի երբեմնի անդամ Վազգեն Շառուկին: Ուսանել է Ստոկհոլմի պարի պետական քարճրագույն ուսումնարանում: Նրա ձևավորած ներկայացումներից են՝ «Օբլահո՛մա», «Ուրախ այրին», «Իմ ջքնադ լեղին», «Լյուքսեմբուրգի կոմսը» և այլն: Վերոհիշյալ թելմա Էմենի դուստրը՝ Մեդի Էմենը (ծն. 1966), Ստոկհոլմի հեռատեսիլի դիմահարդարուհիներից է:

Ծնունդով սիրիահայ Արո Պողոսն ավարտել է Երևանի գեղարվեստաթատերական ինստիտուտի ռեժիսուրայի բաժինը: Հաստատվելով Շվեդիայի Վեսթերոս քաղաքում՝ չորս բեմադրություն է իրականացրել տեղի կիսապրոֆեսիոնալ, կիսասիրողական թատյունում (Յու-

¹ *Eskilstuna-Kuriren med Strengnäs Tidning*, Eskilstuna, 25.07.1997, տե՛ս *Նոր հորիզոն*, 1997, ք. 2, էջ 3:

² *France-Arménie*, Paris, N 217; Decembre, 2001, ք. 24.

³ *Dagens nyheter*, Stockholm, 01.06.1997; 29.06.1997.

օրին Օ՛Նիլի «Սերը ծփիմների տակ», Էդուարդ Մոլլիի «Դեպք կենդանաբանական ալյում», Գրիգորի Գորինի «Մոռանալ Հերոստրատին» և Պուշկինի «Մոցարտ և Մալիեյին»): 2007-ին Ստոկհոլմում լույս է տեսել Արո Պոդոսի «Հայ-շվեդերեն բառարանը», որն ընդգրկում է 32 հազար բառ:

Գերասան Գերենիկ Քեշիշը մանկուց մասնակցել է քառերական ներկայացումների՝ հայերեն և շվեդերեն լեզուներով: Երեք տարի Շվեդիայում հետևել է դերասանական դասընթացների, առաջին անգամ պրոֆեսիոնալ բեմում հանդես եկել Գարսիա Լորկայի «Բեռնարդա Ալբայի տունը» պիեսի բեմադրությունում և «Մազեր» ռոք-օպերայում: Այժմ Քեշիշն աշխատում է Գլենդեյլի համայնքի «Գիլդ» քառորդում:

Պարոդ և բալետի լուսանկարիչ Սերգեյ Էնդինյանը (ծն. 29.12.1982, Երևան) աշխատել է Կանադայում, ներկայումս՝ Շվեդիայում: 2006-ի օգոստոսից Սերգեյ Էնդինյանը որպես մենապարոդ հանդես է գալիս Ստոկհոլմի «Թագավորական շվեդական բալետ» խմբում՝ հանդես գալով ժամանակակից բալետներում: Էնդինյանը ճանաչված է նաև իր բարձրարվեստ բալետային լուսանկարներով: Շվեդիայի Թագավորական բալետի դպրոցում սովորում և միաժամանակ Թագավորական բալետի կազմում հանդես է գալիս Ավետիք Կարապետյանը (ծն. 30.08.1985, Երևան): 2006-ին հրավիրվել Շվեդիայի Թագավորական բալետ: Որպես Շվեդիայի ներկայացուցիչ, 2007-ին մասնակցել է ԱՄՆ-ում կայացած ութերորդ «Ջերսոն բալետի մրցույթին»՝ իր պարընկերուհու հետ դառնալով գլխավոր արժաթե մրցանակակիր: Ստոկհոլմի օպերայում Ավետիք Կարապետյանը հանդես է եկել դասական և ժամանակակից բալետների բեմադրություններում: 2009-ին Հելսինկյում կայացած բալետի միջազգային մրցույթում Կարապետյանը գրավել է 2-րդ տեղը՝ արժանանալով 6000 եվրո դրամական պարգևի:

Սյուզան Խարտալյանը (ծն. 1956, Բեյրութ) ամուսնու շվեդ կինոբեմադրիչ-վավերագրող, 30-ից ավելի կինոնկարների հեղինակ Փեյո Հոլմբլիսթի ֆիլմերի խմբագիրը և համահեղինակն է, այդ թվում՝ հայկական թեմայով «Վերադարձ դեպի Արարատ» (1987), «Հաղորդում

Լեռնային Գարաբաղից» (1990), «Նրա հայ ասպետը» (1994), «Ուր է իմ հաղթանակը» (2002) և այլն:

Շվեդաբնակ երաժիշտ և անկախ կինոբեմադրիչ Աշոտ Շիրոյանը (ծն. 1960, Երևան) 1978–1983 թթ. ռուսաց լեզու և գրականություն է ուսանել Երևանի Բոլյուսովի անվան ինստիտուտում: 1992-ին տեղափոխվել է Շվեդիա: 1998-ին ընկերների հետ Սուլենթունայում (Ստոկհոլմի մոտ) հիմնել է «3K Ունիվերսալ» անկախ լատենտդական ստուդիան, որտեղ սովորել է տեսամոնտաժ և ձայնագրում: Ստոդիան իրականացնում է կարճամետրաժ կինոնկարների և խտասալերի արտադրություն, մանուկների և պատանիների համար կրթական ծրագրեր, մշակութային փոխանակումներ, կինոցուցադրումներ: Ստոդիան համագործակցել է Հայաստանի, Շվեդիայի, Ռուսաստանի, Իսպանիայի, Մեծ Բրիտանիայի, Ավստրիայի երաժիշտների և կինոգործիչների հետ: 2000-2001 թթ. Շիրոյանը նկարահանել է կարճամետրաժ երաժշտական և փաստագրական ժապավեններ: Նրա «Շվեդերենի անբավարար իմացություն» (2001) և «Եվ այլն» (2003) տեսաֆիլմերը ներկայացնում են ներգաղթածների հանդեպ խտրականությունը Շվեդիայում և նրանց՝ հասարակության մեջ ներգրավվելու խնդիրը: Ի դեպ, բոլոր ժապավենների երաժշտության հեղինակը Շիրոյանն ինքն է: Այժմ «Թլի Զեյ քրիեյթիվ քալչըր քրաֆթ» միջազգային մշակութային կազմակերպության նախագահն է: 2003 թ. լույս է տեսել Շիրոյանի երաժշտությունն ամփոփող «Լեռնաշխարհի հեքիաթներ» խտապնակը:

Գյոթեբորգում է բնակվում սփյուռքահայ բանաստեղծ Հարութ Կոստանդյանի թոռը՝ Փեր Վիրը: 1980-ից ուսանել է լրագրություն: Մինչև 2005-ը աշխատել է օրաթերթերում որպես փոխխմբագիր: Այժմ Գյոթեբորգի «Լիրա» երաժշտական հանդեսի թղթակիցն է, գեղարվեստական տնօրենը և նկարների խմբագիրը:

Շվեդական խաղարկային կինոյում երևացել է երկու հայկական ազգանուն: Դերուսան Յակով Հակոբյանը (ծն. 31.05.1962, Լեհինգրադ) նկարահանվել է շվեդ-նորվեգական «Համիլթոն» (զինվորականի դերում, 1998, բեմադրիչ՝ Հարալդ Չվարթ) և շվեդական «Հասել. գրություն չկա» (2000, բեմադրիչներ՝ Միքայել Ռյուսթայ Հիլին) ֆիլմերում:

Իսկ շվեդական «Int-Arvet» կինոնկարի (2003) դերակատարուհիներից է Մարալ Սարյանը:

Լուսնո քաղաքում է ապրում լյութերական քահանա Նիքլաս Քեթեջանը, որը ծնվել է Հարավսլավիայում: Նա հիմնականում աշխատում է թմրամոլների հետ: Շվեդական մամուլը մանրամասն անդրադարձել է Քեթեջանի մարդասիրական գործունեությանը¹:

Շվեդահայ մարզիկներից կարող ենք հիշել բոնցքամարտիկներ Հմայակ Շահբազյանին և Արմինե Մինաբյանին, արևելյան մարզաձևեր (մասնավորապես՝ թեքվանդո) պարապող Լիլիթ Գրիգորյանին և Կամո Պողոսյանին, ֆուտբոլիստ Մայք Մարգարյանին (բուլոլը ծնունդով իրանահայեր), ինչպես նաև ծնունդով հայաստանցի երկու ըմբիշներ Արա Աբրահամյանին (ծնունդով Գյումրիից) և Արա Գասպարյանին²:

Սապարեզ իջած շվեդահայ նոր սերունդը համախմբման քայլեր է կատարում: 2001 թվականի նոյեմբերին Ուլսալայում տեղի ունեցավ շվեդաբնակ հայ երիտասարդության առաջին հավաքը: Շվեդիայում ծնված առաջին հայորդիներից են հայ-շվեդական ծագումով երկու հիշարժան անձինք՝ Արամ Հելսթադիուս Քյուրբյանը և Իգա-Լեյ Արմինե Մուբերգը: 1959-ին ծնված Արամը որդին է ծնունդով պոլսեցի, վերոհիշյալ Բյուզանդ Քյուրբյանի և շվեդուհի Բարբարա Հելսթադիուսի: Արամը դայրոցում հայերենի դասեր առած առաջին շվեդահայ աշակերտներից է: Հետաքրքրվելով հայոց պատմությամբ՝ նա տարիների ընթացքում հավաքել է հայությանն առնչվող բազմաթիվ գրքեր և արխիվային նյութեր, հայկական դրոշմանիշեր, հատկապես զբաղվել XIX դարի շվեդական արքունիքի գործիչ Օհան Դեմիրճյանով, որի կյանքի վերաբերյալ հարյուրավոր փաստաթղթեր է ժողովել շվեդական արխիվներից: Արմինե Մուբերգը ծանոթ անուն է հայկական

¹ *Hemmets journal*, Malmö. 10.04.1997, s. 8-9, 20.

² Կարող ենք հիշել նաև առնվազն երկու շվեդուհի գործիչների, որոնք կրում են իրենց հայ ամուսինների ազգանունները: Նկարչուհի Մարթա Օրբերեզ Շիլինյանն ամուսնացած է եղել Աշոտ Շիրինյանի հետ, գործերը ցուցադրել է Ստոկհոլմի և Օրբերուի ազգային թանգարաններում, ծրագրել է 1961-ին ցուցահանդես բացել Հայաստանում, ինչը չի իրականացել: Ուլսալայի համալսարանի աֆրո-ասիական լեզուների ինստիտուտում պարսկերեն է դասավանդում շվեդուհի Քարինա Ջահանին (ծնունդով իրանահայ Ռուբեն Ջահանի կինը), որը բավականաչափ տիրապետում է հայերենին:

չրջանակներում: Շվեդ հոր և բեյրութցի հայ մոր զավակ Արմինեն իրեն առավել հոգեհարազատ է համարում հայ մշակույթը՝ ամենուրեք ներկայանալով որպես հայուհի: Տակավիճ 1984-ին եղել է Հայաստանում, սփյուռքահայ մանուկների ճամբարում: Ավարտել է Ռուսաստանի համալսարանի ասֆոտ-ասիական լեզուների ինստիտուտը՝ արաբագետի մասնագիտացմամբ, ասկայն դիպլոմային աշխատանք է գրել հայոց ցեղասպանության քեմայով: Արմինե Մուբերգն ակտիվորեն մասնակցել է Շվեդիայում կայացած հայկական ձեռնարկներին, երկու անգամ՝ Վենետիկի համալսարանի կազմակերպած հայագիտական խտացյալ դասընթացներին որպես օգնական ուսուցիչ¹: Նմանապես նույն սերնդին է պատկանում հայ հոր և շվեդուհի մոր զավակ Երազ Թոմասյանցը, ծնված Շվեդիայում, որն աշխատել է Իտալիայում և ԱՄՆ-ում նորածնության ասպարեզում, 2007-ից՝ ամերիկյան «STABIAE design» ընկերությունում:

Նշենք նաև, որ աշխարհի ամենատարբեր երկրներում և անգամ Հայաստանում կան հայ-սկանդինավյան ամուսնությունների բազմաթիվ փաստեր²:

¹ Նյունց մասին տե՛ս նաև *AGBU News*, 2000, February, էջ 5:

² Հարկ է նշել, որ հայ-սկանդինավյան ամուսնություններ և այդ ծագումով անձինք կան ոչ միայն սկանդինավյան, այլև ուրիշ երկրներում, ճանապարհապես ԱՄՆ-ում, Մերձբարբյիկայում և Ռուսաստանում: XX դարակեսին պղտսհայ Բարսեղ Էսեֆյանը Նյու Յորքում ամուսնացել է Շվեդիայի քաղաքիորի կրթող (կամ չորքող) գաբմուհու՝ Թուրայի հետ: Շվեդ արձակագրուհի, կոմսուհի Ռայնիլդ Շյոեր դե Վալդհայմը (Countess Ragnhild Torcom-Schurer Von Waldheim) 1937-ին Հռոմում ամուսնացել է հայ ռազմական գործիչ, գեներալ Թորգոմի հետ և այդուհետև իր երկար ազգանվանք հավելել նաև Թորգոմ անունը (տես *Արագ*, 17.06.1937): 1941-ին ֆրանսերեն բարձրագույնագույն Փարիզում լույս է տեսել նրա “*Sur les pas de Jeanne d’Arc*” գիրքը: Հայ հոր և շվեդ մոր զավակներ են ամերիկյան գրողներ Սատինան, Քերոլ Էդգարյանը և Քրիս Բոնջալյանը: Վերջինս իր «Ընտանեկան լեգենդ» ակնարկում պատմել է իր հայ և շվեդական ծագման վերաբերյալ (տես մեր բարձրագույնությունը՝ *Գարուն*, 2000, ք. 5, էջ 75-76): Ամերիկայում բնակվող անգլիագիր և շվեդագիր գրող Սթիսա Խաչատրյանն ազգությամբ ֆիննուշվեդ է, ամուսնացած է գրող, փիլիսոփայության դոկտոր Հայի Խաչատրյանի հետ, հեղինակ է նաև հայապատում գրքերի: Ֆրանսահայ դաշնակախարոսի Շուշանիկ Բաբայան-Լալուայի որդին՝ դիվանագետ Ժան Լեոնար Լալուան, ամուսնացած է եղել նորվեգուհի Քարին Գյեթլանդի հետ և ունեցել յոթ զավակ: Հայի հետ է ամուսնացած ռուս-սկանդինավյան ծագումով իշխանուհի, լոնդոնաբնակ Հլենա Գազարիան-Մուրաֆյանը, որը տիրապետում է հայերենին և հանդես գալիս հայանախառ գործունեությամբ: Նմանապես դանիա-հայկախառ ծագում ունի արվեստարան Սաեֆան Բրիսթենսենը, որը կնոջ՝ նկարչուհի

Դանիա

1969-ի տվյալով Դանիայում բնակվել է 40 հայ¹, 1975-ին նրանց թիվը հասել է 100-ի. մեծ մասը եղել են Թուրքիայի գյուղերից եկած անգլազգետ քրդախոս կամ թուրքախոս հայեր:² Դանիահայերից են՝ Կոպենհագենում բնակված և Օսլոյում վախճանված արվեստարան

Աննա Բարսեղյանի հետ բնակվում է Ժնևում (Շվեյցարիա), կապերի մեջ է Հայաստանի մշակույթի հետ: Ի դեպ, ժնևցի ֆրանսագիր բանաստեղծ Վահե Գողևի տիկինը ևս դանիուհի է, որի հետ երկու անգամ այցելել են Հայաստան: Սուդանահայ օդաչու Սարգիս Գովանճյանը դանիուհի կնոջ և չորս զավակներով բնակվում է Սեմ Բրիտանիայի Էսբեր քաղաքում (Թորոս Թորանեան, *Ուղեորություն դեպի Թայլանդ ու Չինաստան*, Հայէպ, 2004, էջ 90):

Հեռաքրքիր է. Հայաստանում նույնպես բնակվել են սկանդինավյան ծագումով անձինք, և այսօր էլ հաս.ուկենտ հայաստանցիներ ունեն սկանդինավյան զենեք: Հայ մեծ լուսավորչ Խաչատուր Աբովյանը 1839-ին Թիֆլիսում ամուսնացել է ռեւցի (այժմ Տալինն) օրիորդ Յոհաննա Էմիլիե Լոոզեի (1819–1870) հետ, որն ունեցել է էստոնական, շվեդական և գերմանական արյուն (տես Խաչատուր Աբովյան, *Վերջ Հայաստանի, որը հայրենասիրի*, Երևան, 2004, էջ 342): Ըստ 1934 թվականի մի վիճակագրության՝ Խորհրդային Հայաստանի բնակիչների մեջ, ի թիվ տարբեր ազգությունների, եղել են նաև հինգ ֆինն և մեկ շվեդ (տես «Հայաստանի մ.ջ... 47 տեսակ ազգեր», *Կենք և արուեստ*, Դ տարի, 1934, էջ 110): Այդ մեկ շվեդը հավանաբար եղել է 1940-ականներին Սևանհեկի շինարարության գլխավոր ճարտարագետներից «բանմաց և խստապահանջ մասնագետ Նիկոլայ Տիդենը», որն արժանացել է բարձրագույն շքանշանի (Գրիգոր Սարտիրոսյան, *Սևան. հայրենագիտական ակնարկներ*, Երևան, 1998, էջ 146-147): Նիկոլայ Վլադիմիրի Տիդենը (1901, Կոստրոմա – 1966, Սվետլովոդսկ, Ուկրաինա) 1939–1949 թթ. կնոջ հետ բրնակվել է Սևանում, որտեղ ծնվել է նրա դուստրը, իսկ որդին բնակվել է Երևանում, այնուհետև ողջ ընտանիքը վերադարձել է Ռուսաստան: (Սակայն ինչպես հաղորդել է մեզ Տիդենի քոռը՝ նույնպես Նիկոլայ Տիդենը, 2009-ի սեպտեմբերի 17-ին գրած էլեկտրոնային նամակում, մեծ հայրն իրեն համարել է շվեդ, սակայն իրենք արխիվային փաստաթղթերից պարզել են. որ վերջինիս պապը՝ Ռիգայում ծնված Լդուարդ Տիդենը, եղել է բալթիական գերմանացի):

Երևանցի նկարչուհի Կարինն Մացակյանը մեզ տեղեկացրել է, որ իր նախահայրերից մեկը եղել է շվեդ, որը հավանաբար XIX դարի սկզբին Ռուսաստանից տեղափոխվել է Տաշիք և այնտեղ հիմնել պանրի գործարան: Ամուսնացել է հայուհու հետ, և նրա սերունդները հայացել են: Նրանց օտոմին Տաշիքում անվանել են Շքեմներ կնեղով շվեդ բառից: Եվեդյան հետադուր արձատներ ունի նաև երիտասարդ դաշնակահարուհի Լիլիթ Չաքարյանը. ինչպես հաղորդեց մեզ նրա մայրը՝ Երևանի երաժշտանոցի կոմպերտմայստր, ազգությամբ ռուս Ելենա Չաքարյանը, իր նախատատերից Եզվիլգա Զրոուլլ եղել է շվեդուհի: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո գերմանացի ռազմագերիների հետ Հայաստան է եկել նաև դանիացի մի զույգ, որը հաստատվել է Երևանում և այնուհետ գրվել Դավթյան ազգանվամբ: Դանիացի այս ամուսինները մահացել են Երևանում: Նրանց միակ որդին այժմ բնակվում է Ռուսաստանում, բոռը՝ Հայաստանում:

¹ ՀԱԱ, ՊՊՈՒՆՈՂ 872, ցուցակ 2, գործ 538, վավերագիր 42:

² ՀԱԱ, ՊՊՈՒՆՈՂ 875, ցուցակ 8, գործ 186, վավերագիր 6:

Վահե Ջարյանը (Կոստան Ջարյանի որդին), որի տունը 1960-ականներին եղել է դանիաբնակ հայերի շարաքական հավաքատեղի, Բյագերվեյում հաստատված տիկին Լուիզա Շքեդլը (Ենիկոմշյան) և ուրիշներ: 1960-ականներին դանիական մամուլին աշխատակցել է քանասեր Մեսրոպ Գրիգորյանը:

Մեր օրերում դանիաբնակ հայերի թիվը մոտ 3000 է, որոնք գաղթել են Սերձավոր Արևելքից, Իրանից, Իրաքից, Հայաստանից, Բուլղարիայից, Հունաստանից: Նրանց մեծ մասն արհեստավորներ և առևտրականներ են: Բնակվում են հիմնականում Օրիուսում, Կոպենհագենում և Օդենսեում: Դանիայում ևս ներկայացուցիչ ունի հայ առաքելական եկեղեցին. ներկայումս Կոպենհագենում գործում է Հայ քրիստոնեական մշակութային կենտրոնը: 2006-ին Դանիայի հայերը կազմակերպել են «Դանիա-Հայաստան» բարեգործական հիմնադրամը՝ Հայաստանի մարզերին օգնելու նպատակով:

Ծնունդով երևանցի մանկավարժ Աննա Սիմոնյանը 2001-ին Կոպենհագենում հիմնել և ղեկավարել է «Հայաստան» մանկական քատրոնը, ինչպես նաև հայ մշակույթի դպրոց, որտեղ երեխաներին քառյուղի քատրոնից սովորեցնում են հայոց լեզու և հայկական երգեր: Սիմոնյանը, որն աշխատում է դանիական դպրոցի տարրական դասարաններում, դանիացի աշակերտների ուժերով բեմադրել է Հովհաննես Թումանյանի հեքիաթները:

Ծնունդով լիբանանահայ Ժոզեֆ Գաբայանը 1988-ից գլխավորել է հայ մշակութային միությունը Օրիուսում: Դանաչված նկարչուհի է Էլիզաբեթ Ռոմիլիդը (Դավիդյան), ծնված 1960-ին, Ֆրեդերիքսբերգում (Դանիա), հայ հոր և դանիուհի մոր ընտանիքում: Մանկությունն անցել է հոր՝ Ջավեն Դավիդյանի ծննդավայր Իրանում, իսկ ներկայումս Ռոմիլիդը դանիացի ամուսնու հետ բնակվում է Բանգկոկում (Թաիլանդ): Նրա դանիուհի մայրը՝ ինքնուս նկարչուհի Գերդա Դավիդյանը, վարժ տիրապետում է հայոց լեզվին, մասնակցել է տարբեր բարեգործական ծրագրերի Ինդոնեզիայում, Բանգլադեշում, Հնդկաստանում, որտեղ մաս է կազմել մայր թերեզայի առաքելության: Ինքնուս արվեստագետ է նաև Էլիզաբեթի եղբայրը՝ Հենրիկ Դավիդյանը, որը զբաղվում է մետաղալարերից արձանիկների պատրաստությամբ:

Ջուրթակահար Սերգեյ Ազիզյանը ծնվել է Հայաստանում, ուսանել Սանկտ Պետերբուրգի կոնսերվատորիայում (Ալեքսանդր Ֆիշերի դասարան): Հանդես է եկել Պետերբուրգի ֆիլիարմոնիկ նվագախումբում: 1993-ին հաստատվել է Դանիայում, 2003-ին դարձել Դանիական երաժշտական կոնսերվատորիայի պրոֆեսոր: Կատարում է Բախի, Շոբերտի, Շնիտկեի, Շյոբերգի, Գադեի ստեղծագործություններից: Հյուրախաղերով հանդես է եկել Դանիայի, Ռուսաստանի և Ճապոնիայի քաղաքներում: 2007 և 2008 թթ. Երևանում համերգներով հանդես է եկել դանիաբնակ դաշնակահարուհի Մարիաննա Շիրինյանը:

Դանիական «Ռանդերս» ֆուտբոլի թիմում 2009-ի դրությամբ հանդես են գալիս երկու հայ մարզիկներ՝ երևանցի Ռոբերտ Արզումանյանը և ԱՄՆ-ի բնակիչ Յուրա Մովսիսյանը (ծն. 1987, Բաքու):

Նորվեգիա

Թուրքական պետական գործիչ, հայորդի, ծնունդով արաբկիրցի Ֆ. Ժոզիքը (ծն. 1895) կես դարից ավելի առևտրական ասպարեզում մեծ ծառայություններ է մատուցել Նորվեգիային: 1963-ին Թուրքիայում Նորվեգիայի դեսպանը Ժոզիքին արժանացրել է սուրբ Օլաֆի շքանշանին¹:

1935-ին 31-ամյա ամերիկահայ օդաչու Փոլ Ոսկանյանը Արևտիկայի՝ Գրենլանդիայի և Իսլանդիայի վրայով ուղիղ թռիչք է կատարել Նյու Յորքից Բերգեն (Նորվեգիա): Օդային ճանապարհով նա կրկնել է այն ուղին, որը նորվեգացիների նշանավոր նախնի Լեիվ Էրիքսոնը կատարել է առաջին անգամ 1000 թվականին՝ Նորվեգիայից հասնելով Լաբրադոր: Փոլ Ոսկանյանին ընկերակցել է դանիացի օդաչու Թոր Մոլբերգը: «Մենք շատ բախնուղիղ և զգուշավոր էինք Մոլբերգի գործակցի ընտրության մեջ, որը ռադիոն պիտի գործածեր, բայց երբ իմացանք, որ պարոն Ոսկանյանը հայ է, գրեթե անմիջապես վճիռ կայացրինք: Այն զգացումն ունեինք, որ այս ընտրությամբ գրեթե ապահովված է հաջողությունը», – գրել է նորվեգական գլխավոր «Նուրդիսկ թի-

¹ *Ապստեղ*, 7.06.1963:

դեն» քեյթի խմբագիր Սոյլանդը¹: Ամենադժվարին հատվածը եղել է քոչիչը Լաբրատորի և Գրենլանդիայի վրայով, երբ ութ ժամ անդադար քոչել են մատախուտի միջով՝ չտեսնելով ցամաք, ջուր և երկինք: Մագնիսական բևեռի մերձավորությունը խափանրել է նրա կողմնացույցը՝ սխալվելով մինչև 40 աստիճան: Ճամփորդության ժամանակ մի անգամ հարկադրված վայրէջք են կատարել երկու սառցակույտերի միջև²: Նրանց ընդունել է Նորվեգիայի Հոքան թագավորը: Նորվեգական ընկերությունները և Նորվեգիայում բնակվող հայ առևտրականները խնջույքներ և ընդունելություններ են կազմակերպել օդաչուների պատվին³:

1947-ին ԽՍՀՄ-ում նորվեգական մշակույթի օրերի առիթով նաև Խորհրդային Հայաստան այցելած 6 հոգիանոց նորվեգական պատվիրակության անդամները (պատգամավորներ և ճարտարապետներ) հայտարարել են, որ Օսլոյում մեկ տասնյակ հայ է բնակվում⁴: Այս պատվիրակությունը հետագայում հանդես է եկել «Լենինգրադից Հայաստան. 1947-ին Խորհրդային Միություն կատարած մշակութային պատվիրակության ուղևորության ընկալումները և փորձառությունը» գրքով⁵:

1953-ի տվյալով՝ Օսլոյում ապրել են երեք հայ (հայտնի է, որ մեկը եղել է ժամկոչ): Հավանաբար նրանցից մեկը եղել է գրող Կոստան Չարյանի վերոհիշյալ որդին՝ Վահե Չարյանը (1913–1985): Վերջինս ուսանել է քաղաքական գիտություններ, նաև բժշկություն և արվեստ: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո հաստատվել է Օսլոյում, ապա դանիուհի կնոջ հետ ապրել Կոպենհագենում, որտեղ զբաղվել է յոգայով և արևելյան բժշկությամբ: Հետագայում կապվելով նորվեգուհու հետ՝ Չարյանը հաստատվել է Օսլոյում: Վախճանվել է Օսլոյում.

¹ *Արագ*, 13.09.1935

² *Արագ*, 28.11.1935:

³ *Արագ*, 29.09.1935:

⁴ *Լրաբեր*, 8.07.1947:

⁵ Norske kulturdelegasjon. *Fra Leningrad til Armenia; inntrykk og opplevelser fra Den Norske kulturdelegasjons reise i Sovjetsamveldet 1947*. Oslo: Falken forlag, 1947.

նորվեգական լրագրերը մահախոսականներ են տպագրել նրա մահվան առթիվ:

Ծնունդով թիֆլիսեցի, կովկասյան պարերի կատարող Երվանդ Ջանյանը Օպոյում բացել է իր տեսակի մեջ Նորվեգիայում եզակի՝ կովկասյան պարի դպրոց, որը, տեղի մամուլի համաձայն, լավ ընդունելության է արժանացել, թերթերը հրատարակել են նրա լուսանկարը և գրել ներբողային տողեր¹: Ի դեպ, Ջանյանը նորվեգական մամուլում հրատարակել է հոդվածներ՝ մվիրված հայ երաժշտությանը, պարին, թատրոնին, կրոնին, Խորհրդային Հայաստանին²:

Նորվեգիայում եղել են հայ-նորվեգական խառնամուսնությունների ծնունդ անձինք: Մոր կողմից հայ է եղել նորվեգացի չմշկորայ Կառլ Մատտիսենը (ծնված 1911-ին), որը լեգենդար մարզիկ, «բոլոր ժամանակների լավագույն չմշկորդ» Օսքար Մատտիսենի որդին էր: Կառլ Մատտիսենն իր հայ ծագումը հիշատակել է մի հարցազրույցում:

Նորվեգաբնակ հայերից հիշարժան է հատկապես Օսլոյի համալսարանի սկանդինավագիտության և համեմատական գրականության բաժնի աշխատող, լեզվաբան, մի շարք աշխատությունների հեղինակ Էրիք Փափազյանը (ծնված 1939-ին, Փարիզում): Հայրը եղել է բուլղարահայ, ծնունդով պոլսեցի: Փարիզում ամուսնացել է նորվեգուհու հետ Օսլոյից, ունեցել երեք զավակ: 1946-ին Փափազյանները հաստատվել են Նորվեգիայում: Էրիք Փափազյանը մասնագիտացել է սկանդինավյան լեզուների մեջ, հատկապես նորվեգերենի բարբառների: Որոշակի հետաքրքրություն ունի հայոց պատմության վերաբերյալ: Էրիք Փափազյանի քույրը՝ Միրել Կասպարին, թարգմանչուհի է, իսկ եղբայրը՝ Էյնար Կասպարի Փափազյանը, եղել է նկարիչ:

Նորվեգահայերից է նաև Յուսսի Գլեմինգ Բյորնը, ծնված 1945-ին, Մտոկիովում, հայ հոր և ֆիննուհի մոր ընտանիքում: Նրա հորը, որ եղել է Մեծ եղեռնի որբերից, ժամանակին որդեգրել էր նորվեգացի բժշկուհի Բողիլ Քաթարինա Բյորնը: Գլեմինգը բնակվում է Նորվեգիայի Թյոնսբերգ քաղաքում: 15 տարեկանից մասնակցել է նավագնացությունների: 1970-ից աշխատել է մասնավոր հիմնարկություններ-

¹ *Զույխ*, 1.01.1956, էջ 21:

² *Երևանի համալսարան*, Երևան, 17.05.1968:

յում: 1983-ից որպես վաճառքի մենեջեր աշխատել է Hydro Texaco AS էներգետիկական ընկերությունում, այնուհետև որպես էներգետիկ բրոքեր՝ Նորվեգիայի էլեկտրական էներգիայի ազատ շուկայում: Նա ակտիվ է հայ-նորվեգական կապերի բնագավառում, հասկապես իր մեծ մոր՝ Բողիլ Բյորնի վերաբերյալ գործերում: 2006-ին նրա մասնակցությամբ նկարահանվել է «Քույր Բողիլ» փաստագրական կինոնկարը (բեմադրիչ՝ Սագնուս Սվերդ Յուրդիայն, արտադրիչ՝ Բյել Էրիքսեն):

Երկրորդ աշխարհամարտի ժամանակ Նորվեգիայում հաստատվել է ռազմագերի, ծնունդով կապանցի Թորոս Թումանյանը (–1996), որն ամուսնացել է նորվեգուհու հետ և ունեցել երեք զավակ, ապրել են Քենսթերգ քաղաքում: Թորոսն աշխատել է գործարանում: 1990-ին որդու՝ Սոլվեյգ Թումանյանի (ծն. 1951) հետ գրեթե կեսդարյա բաժանումից հետո այցելել է Հայաստան¹: Օ սոյում բնակվող նրա թոռներից Բաբրին Թումանյան Մորթենսենը ուսուցչուհի է, հետաքրքրվում է հայոց պատմությամբ: Ի դեպ, հայաստանցի կինոբեմադրիչ Հովհաննես Գալստյանի՝ հայ-նորվեգական համատեղ արտադրության «Խճճված գուգահեռներ» կինոնկարը (2009) ներկայացնում է երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Նորվեգիայում հայտնված մի հայ ռազմիկի և նորվեգացի գեղջկուհու սիրտ պատմությունը:

Մտավոր հաշվումներով՝ 2009-ի դրությամբ, Նորվեգիայում բնակվում է հազարից երկու հազար հայ՝ Մերձավոր Արևելքից (Իրան, Լիբանան) և Հայաստանից արտագաղթածներ: Նրանց մեծ մասը (հիմնականում արհեստավորներ, ծառայողներ և մանր առևտրականներ) բնակվում է Օսլոյում:

Օսլոյում գործում է մեկ կլյուսկնօրյա հայկական դպրոց, ինչպես նաև Հայ-նորվեգական միությունը (նախագահ՝ Ֆրեդ Իսկանդարյան), որը ներկայացնում է համայնքը երկրի իշխանությունների առաջ: 2001 թվականին դիմել է Նորվեգական Խորհրդարանին, պահանջելով, որ Նորվեգիան պաշտոնապես ճանաչի 1915 թվականի հայոց ցեղասպանությունը, մի շարք հանդիպումներ ունեցել խորհրդարանական կառույցների հետ²:

¹ Հայրենիքի ժայռ, 5.12.1990:

² Տե՛ս Նոր հորիզոն, 2001, ր. 1, էջ 3:

Օդեթ Նիկոլյ (ծն. 1952, Իրան) նկարչուհի է, աշխատում է նորվեգական մուլտիպլիկացիոն կինոյում: 1987-ին ստեղծափոխվելով Նորվեգիա՝ Օդեթ Նիկոլյ համակարգչային գծանկարչական դիզայն է ուսանել Թորնդհայմում: 1990-ին մասնակցել է երկու նորվեգական մուլտֆիլմի ստեղծմանը: 1992-ին դասավանդել է Դրագվալլ համալսարանում որպես գծանկարչական ձևավորման և պատկերազարդման ուսուցչուհի: 1994-ին Օսլոյում աշխատել է «Ֆիլմ Քամերատար» կինոստուդիայում՝ 75 րոպեանոց բազմանկարի ստեղծման համար: Նրա համակարգչային գծանկարները («Միմորդ թռչունը», «Ուրախ մարտոթյուն», «Միջավայր և բնություն») շրջում են տարբեր ցուցահանդեսներում¹:

Նորվեգաբնակ դաշնակահար և երգահան Բաֆֆի Մանուկ Ժամագործյանը ծնունդով բուլղարահայ է: 1979–1985 թթ. ուսանել է Սոֆիայի երաժշտական ակադեմիայում: Բուլղարի հայտին երգչուհի Լիլի Իվանովայի հետ 1983-ին շրջագայել է վերջինիս հյուրախաղերի ժամանակ ԽՍՀՄ-ում և Թուրքիայում: Երաժշտություն է գրել, մշակել և ձայնագրել Նորվեգիայի, Դանիայի և Շվեդիայի թատրոնների և հեռուստահաղորդումների համար: Օսլոյի Բեմի և ստոդիայի նորդիկ ինստիտուտի համահիմնադիր է: Ժամագործյանը ելույթներ է ունեցել նաև Նորվեգիայի թագավորական ընտանիքի համար: 2006-ին հիմնել է սեփական երաժշտական ստուդիա Բերգեն քաղաքում:

Նախկին հայաստանցի լրագրող Վարազդատ Գրիգորյանը (ծն. 1958) Նորվեգիայում է հաստատվել 2000-ի ամռանը: Արդեն նույն տարվա ձմռանը հիմնել է "Nordlig Regnbue" («Հյուսիսային ծիածան») վոքք թերթը՝ որպես տեղական «Levanger-Avisa» թերթի ներդիր: Այսօր այն համարվում է Նորվեգիայի առաջին բազմամշակութային թերթը: Գրիգորյանն աշխատակցել է նաև նորվեգական կենտրոնական պարբերականներին: 2006-ին այս թերթն արժանացել է Թրոնդելվագ մարզի տարվա լավագույն թերթի մրցանակին, նույն տարի Թրոնդելվագի հումանիստական կազմակերպությունները Գրիգորյանին արժանացրել են մրցանակի: 2001-ից Գրիգորյանը Նորվեգիայի լրագ-

¹ Նրա մասին տես մեր Հայերը համաշխարհային կինոյում գրքում, Երևան, 2004, էջ 475:

յողները միութեան անդամ է: 2004-ին նորվեգերեն գրած իր «Ուրախ կարուսել. տարագիր Գլոբուս Լիլոյանի արկածները Նորվեգիայում» գրքով, որտեղ հումորով պատմել է Նորվեգիայում իր առաջին օրերի փորձառության մասին: 2008-ին Նորվեգիայի հայ համայնքը Վարագ-դաս Գրիգորյանին պատվել է «հուրը կրծքում» մրցանակով, որը շնորհվում է առավել ակտիվ ազգային գոյծիչներին: Նույն թվականին լույս է տեսել Գրիգորյանի երկրորդ նորվեգերեն գիրքը՝ «Նորվեգիան մեր արևային ակնոցի միջով»:

Իսլանդիա

Գարեբ շարունակ այս երկրում մշտական հայ բնակիչներ չեն եղել: Ինչպես նշվեց առաջին գլխում՝ XI դարում հեռավոր այս կղզին են այցելել երեք հայ վանականներ՝ քրիստոնեություն քարոզելու: Թերևս համիդյան կոտորածներից հետո հայերը հասել են նաև Իսլանդիա: Այս մասին վկայություն կա իսլանդացի մեծանուն գրող Հալլոր Լարսենսի «Նապոլեոն Բոնապարտը» պատմվածքում: Գոյծող անձերից մեկը, մի գեղջկուհի, նկատում է մի շրջմոլիկ, որը «սկսեց ինչ-որ բան մոթմոթալ, կինը չկարողացավ որևէ բան հասկանալ, և հանկարծ նա մտածեց, որ նա այն հայերից է, որոնք այստեղ ապաստան էին փնտրում՝ փրկվելով թուրքերից»¹:

1982 թվականից Ռեյկյավիկում շարունակաբար բնակվում է անգլերենի ուսուցչուհի, խորհրդական Բեթի Նիքուլասդոթիրը՝ ծնունդով Բեյրութից: Նրա հայկական անուն-ազգանունն է Պերճուհի Փափազյան: Ուսուցիչ է աշխատել ԱՄՆ-ում և Կանադայում, այնուհետև ամուսնացել Իսլանդիայի համալսարանի բնակչության գենետիկայի դասախոս, դոկտոր Էյնար Արնասոնի հետ: Պերճուհի Փափազյանն Իսլանդիայում սկսել է գրվել հոր՝ Նիկողայոսի անունից կազմված իսլանդական ազգանվամբ: Անգլերեն է դասավանդել Համրահիլդի Մենթաքոլին դպրոցում: Բեթի Նիքուլասդոթիրը 2003 թվականի փետրվարի 22-ին մեզ ուղարկած էլեկտրոնային նամակում հետևյալն է գրել Իսլանդիայում հայերի ներկայության մասին. «Ես չեմ կարծում, թե ես Իսլանդիայում ապրող միակ հայն եմ: Թերևս ես միակն եմ, որն այս-

¹ Халлор Лаксенс, *Литля*. Москва, 1955, с. 31.

տեղ է ապրում շարունակաբար: Կարծում եմ, որ որոշ հայեր կան Վրաստանից և հավանաբար մեկն էլ Լիբանանից: Ես չեմ հանդիպել նրանց, ուստիև շատ բան չգիտեմ նրանց մասին: Երկու տարի առաջ այստեղ մի երաժիշտ կար Իսլանդական սիմֆոնիկ նվագախմբում: Մեկ տարի անց նա տեղափոխվեց Պրահա: Այնուհետև երկու հայ կլին կային, որոնք քաղաքական ապաստան էին խնդրում, սակայն իսլանդական կառավարությունը մեկ տարի անց հետ ուղարկեց նրանց: Մոտ տաս տարի առաջ էներգետիկայի դեկավարությունը հայ երկրաբանների մի խումբ էր հրավիրել Իսլանդիա: Ինձ խնդրել էին թարգմանել նրանց համար: Այնուհետև երկրաբաններից ոմանք մեծ հետաքրքրություն ունեցան, և այդպիսով մենք կազմեցինք «Հայ-իսլանդական ընկերակցություն» անունով մի խումբ: Այնուամենայնիվ, հետաքրքրությունն անցավ որոշ ժամանակ հետո, և այժմ մենք դադարել ենք հանդիպել: Գլխավոր պատճառն այն է, որ մենք շատ կապեր չունեինք Հայաստանի հետ և նոր «արյուն» չկար: Նաև տաս տարի առաջ մի հայ գույգ կար, որ մի քանի ամիս ապրեց այստեղ և ապա վերադարձավ Երևան...»:

2005-ի օգոստոսին Վենետիկում մենք ծանոթացանք մի իսլանդացի ընտանիքի հետ: Նրանք պատմեցին, որ Ռեյկյավիկում բնակվում է Երևանից արտագաղթած մի ընտանիք, որի անդամները այնքան վարժ իսլանդերեն են խոսում՝ իսլանդացիների պես...

Ֆինլանդիա

Հայերը Ֆինլանդիայի տարածքում առաջին անգամ հայտնվել են արդեն XVII դարում՝ ի դեմս ջուդահայ առևտրականների, որոնք Ռուսաստանից Ֆինլանդիայի ճանապարհով մեկնել են Շվեդիա: XIX դարում Ֆինլանդիան Ռուսական կայսրության մաս էր կազմում, այսինքն՝ Արևելյան Հայաստանի բնակչությունը և ֆինները հարյուր տարուց ավելի պատկանել են միևնույն վարչական համակարգին¹:

¹ Հետաքրքիր է, որ 1900 թվականին նորվեգական մի թերթ, գրելով հայկական կոտորածների մասին. գուգահեռ է անցկացրել՝ գրելով, որ «Ռուսները տանջում են ֆիններիև և բուրբերը՝ հայերին» (*Nordlands Avis*, 4.10.1900, տես Matthias Bjørnlund, *Scandinavia and the Armenian Genocide...*, նույն տեղում):

Սկսած XIX դարի վերջից Պետերբուրգի և հարակից շրջաններում ուսանող և աշխատող հայերը հաճախ են այցելել Ֆինլանդիային պատկանող տարածքները, որտեղ նրանցից ոմանք ունեցել են ամառանոցներ: Ֆինլանդիայի ինքնավարության ժամանակաշրջանում քաղաքացիություն ստացած միակ հայ ընտանիքը եղել է վերոհիշյալ բուրբակյան պատվելի Աբրահամ Ամիրխանյանցի ընտանիքը, որ Ֆինլանդիայում բնակվել է 1889–1894 թթ.: 1900–1902 թթ. Ֆինլանդիայում է բնակվել հայ հեղափոխական շարժման ականավոր գործիչ Վահան Փափազյանը (Կոնս, 1876–1973):

Ֆինլանդիայի Վիբորգ քաղաքում է ծնվել օպերային երգչուհի, Հայաստանի վաստակավոր արտիստուհի Մարիա Չմշկյանը (1916–2005): Անշուշտ, նրա հետ կապ ունի գորգագործ Վարդան Չմշկյանը (1881–^o), որը նախկինում եղել է դաշնամուր լարող: 1938 թվականի հուլիսի 5-ին Չմշկյանին և նրա ընտանիքին շնորհվել է ֆիննական քաղաքացիություն: Վեց ամիս անց նրա դուստրը մեկնել է Էստոնիա՝ այցելելու քրոջը, սակայն Մերձբալթիկայի՝ խորհրդային բռնազավթման հետևանքով մնացել է այնտեղ և կարողացել է Ֆինլանդիա վերադառնալ միայն 1945-ի մարտի 28-ին¹:

Ինչպես ամենուրեք, Ֆինլանդիայում նույնպես հայտնվել են բախտախնայիրներ: 1908 թվականին Ֆինլանդիայում բանտարկության է ենթարկվել մի իրանահպատակ հայ՝ բանկային փաստաթղթեր կեղծելու համար²: Այս ժամանակահատվածում հիմնականում իրանահայեր Ֆինլանդիայի ճանապարհով են անցել Շվեդիա: Նրանք մեծ մասամբ եղել են թափառաշրջիկ մուրացկաններ: Ֆիննական անվտանգության ոստիկանության երբևմնի նախագահ Էսկո Ռ-իեկկին բացասական հիշողություններ է ունեցել հայերից: Նա նշել է, որ «Ֆինլանդիայում նույնպես նրանք երկար ժամանակ հայտնի էին որպես խորամանկ և անազնիվ սպեկուլյանտներ, մուրացկաններ, որոնք հա-

¹ Նույն տեղում:

² Antero Leitzinger, Armenians are not just a distant people for Finland, <http://www.migri.fi/netcomm/content.asp?article-3618>

սարակութեան գոթն էին հայցում որպէս թուրքերի կողմից ճնշումների և բռնությունների, ինչպէս նաև երկրաշարժի գոհեր»¹:

Սակայն 1926-ի մայիսին Ժնևում կայացած գաղթականության համաժողովում ֆիննական պատվիրակը տվեց «վիսկատար ազատություն» քննարկելու համար հայ գաղթականների կողմից երկիրը մուտք գործելու ցանկացած դիմում»²:

1917 թվականի ռուսական հեղաշրջման և քաղաքացիական պատերազմների պատճառով Ֆինլանդիա են մեկնել սակավաթիվ հայեր, որոնց մեծ մասը հետագայում տեղափոխվել է այլ երկրներ: Մինչև 1928-ը շատ հայեր Ֆինլանդիա ճամփորդել են Հայաստանի անկախ հանրապետության անձնագրերով: Ֆիննական անվտանգության ծառայությունների արխիվում նյութեր են պահպանվում 1930-ի հուլիսին Խորհրդային Միության Սոլովեցկի գոլազից Ֆինլանդիա ուղքով փախած չորս հայ դաշնակցական կալանավորների (Անուշավան Չատիկյան, Տիգրան Հարությունով, Մուր Գրիգորյան, Ռուբեն Ալլահվերդով) մասին, որոնց ժամանակին անդրադարձել է ֆինն մամուլը: Անուշավան Չատիկյանը (1894–1934³, հայտնի նաև որպէս Անդրեյ Մկրտչյան) արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդել ֆիննական ռազմական վերնախավին և կազմակերպել հայ-մահմեդական միացյալ պարտիզանական դիմադրություն ընդդեմ Կովկասում խորհրդային իշխանության: Կապ հաստատելով Փարիզի դաշնակցականների հետ՝ Չատիկյանը և նրա խումբը սկսել են Ֆինլանդիայի ճանապարհով Խորհրդային Հայաստան ուղարկել գաղտնի գրականություն և զենք: Նրանք հետագայում տեղափոխվել են Ֆրանսիա, որտեղից Չատիկյանը նամակ է գրել ֆիննական ռուսիկանությանը՝ իր երախտագիտությունը հայտնելով իրենց բարեհաճ ընդունելություն ցուցաբերած ֆինն ժողովրդի մասին³: Այս գործիչների մասին տեղեկությունները ֆիննական աղբյուրներում հայտնաբերել և հրապարակումներ է կատարել ֆինն պատմաբան Անտերո Լեյցինգերը:

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

³ Antero Leitzinger, *Who was Anushavan Zatikyan? Ararat*, autumn, 1996, New York, p. 25-26. Նույնի, *Lessons from integration of aliens in Finland 1917–1944, The Eurasian Politician*, 2, October 2000.

1940-ի հունվարի 9-ին ֆիննական քաղաքացիություն է շնորհվել Վեյցարացի ուսանող Գորդոն Մաքսիմիլիան Գոլուխանյանցին (1912–¹): 1946-ին երկու խորհրդահայեր դիմել են ֆինլանդահայատակ դառնալու համար:

Այս ժամանակաշրջանում Ֆինլանդիայի տարածքում հայկական որոշ ներկայություն է եղել խորհրդա-ֆիննական՝ 1939–1940 թթ. հինգ ամիս տևած պատերազմի ընթացքում: Խորհրդային բանակի կազմում այս պատերազմին մասնակցած հայորդիների թիվը եղել է շուրջ 16 հազար: Նրանցից մոտ երկու հազարը զոհվել է¹: Խորհրդա-ֆիննական պատերազմին մասնակցել է հայազգի ռուսական գրող Լյուսյա Արզուտինսկայան (Արդուքյան, 1897–1968), այդ մասին գրել իր ստեղծագործություններում:

Հետագա տասնամյակներին ֆինլանդիայում հայ բնակիչներ գրեթե չեն եղել մինչև 1990-ականների սկիզբը: Աշխարհի տարբեր երկրներից շատ քիչ թվով հայեր են ուսանել այս երկրում, ինչպես՝ հորդանանցի Աբրահամ Թերզիբաշյանը, որը 1970-ականներին Հելսինկիում ուսանել է հնագիտություն և ամուսնացել ֆիննուհու հետ²: Այժմ նա զբաղվում է պատի պատառների դիզայնով: Տարբեր երկրների հայեր ժամանակավորապես պաշտոնավարել են Ֆինլանդիայում, ինչպես՝ Նեգիբարովը, որը 1960-ականներին ղեկավարել է խորհրդային ինքնաշարժերի առևտրով զբաղվող մի ֆիրմա Հելսինկիում³:

1991–2007 թթ. ժամանակահատվածում 40 հայաստանցիների տրվել է ֆիննական քաղաքացիություն: Ներկայումս Ֆինլանդիայում բնակվում է մոտ քառասունհինգ հայ ընտանիք (նաև՝ Հայաստանից արտագաղթածներ), որոնք կենսորոնացած են Հելսինկի, Տամպերե, Տուրկու և Հյուվինկա քաղաքներում: Նրանց թվաքանակը տատանվում է 200-ից մինչև 500: 2008-ի վերջին ֆինլանդաբնակ հայաստանցիների թիվը եղել է 73, Ֆինլանդիայում ծնված հայերի թիվը՝ 58, իսկ

¹ Այս մասին մանրամասն տես՝ Կլիմենտ Հարությունյան, *Հայ ուսուցիչների մասնակցությունը խորհրդա-ֆիննական պատերազմում (30.11.1939–13.03.1940)*, Սրբան, 2008:

² ՀԱԱ, ՊՊՖՈՆՈՂ 875, ց. 2, գ. 518:

³ Сурен Арутюнян. О прошлом и настоящем. Москва, 2009, стр. 28.

հայախոս բնակիչները 199 են: 1990-ականների սկզբի հետ համեմատած՝ հայերի թիվը տասնապատկվել է Ֆինլանդիայում:

Հայ առաքելական եկեղեցին ունի իր ներկայացուցիչը Ֆինլանդիայում՝ ի դեմս Խաժակ Ազիզյանի: Ֆիննահայերը հողևոր մեծ վերելք են ապրել Հելսինկիի «Արվեստ և դիզայն» թանգարանում կայացած «Սուրբ Խաչ» խորագրով Հայ եկեղեցու գանձերի ցուցահանդեսի շնորհիվ, որ գործել է 1998-ի նոյեմբերի 11-ից մինչև 1999-ի հունվարի 24-ը¹:

Ֆինն լուսանկարիչ Յասկյո Հելկկիլայի հետաքրքրություններն ընդգրկում են նաև հայ ժողովուրդը և Հայաստանը: 2004-ին նա այցելել է Հայաստան, այնուհետև հայկական հանդիպումներ ունեցել Լուս Անջելեսում և Վենետիկում: 2006-ին Հելկկիլան հրատարակել է «Հայաստան. շխտավող ճակատագրեր» լուսանկարչական ալբոմը՝ նվիրված հայոց ցեղասպանության հիշողությանը: Ներկայացված աշխատանքների միջոցով նա ներկայացրել է բռնության, տառապանքի, փախստականների և մշակութային ինքնության թեմաները:

Ֆինլանդիայում բնակվող հայազգիների մեջ կան սակավաթիվ մտավորականներ և արվեստագետներ: Յուվասկյուլայի համալսարանի ֆիզիկայի բաժանմունքի նաոն-գիտության կենտրոնի գլխավոր գիտաշխատող է Կոնստանտին Հարությունովը: Իսկ հայ արվեստագետներից կարող ենք նշել մեկ նկարչի, մեկ կոմպոզիտորի և մեկ երգչուհու անուն: Նկարիչ Արամայիս Ավետիսյանը ծնվել է Գյումրիում, Երևանի գեղարվեստի ինստիտուտն ավարտելուց հետո նա մոտ երկու տասնամյակ բնակվել է Մոսկվայում: Ամուսնանալով ֆիննուհու հետ՝ 1987-ին տեղափոխվել է Հելսինկի: Ընտրվել է Ֆինլանդիայի նկարիչների միության անդամ: Հելսինկիում մի անգամ կազմակերպել է ցուցահանդես, որին մասնակցել է Ավետիսյանը, եղբայրը, քույրը և եղբորդիին, որին պատահաբար ներկա է եղել նաև Հայաստանից եկած պաշտոնական մի պատվիրակություն՝ ֆիննական կողմի հրավերով: Այն հարցին, թե Ֆինլանդիայում կա՞ հայ համայնք, Ավետիսյանը պատասխանել է. «Փորձում ենք ստեղծել, բայց կա հոգեբանական մի դժվարություն, որը չենք կարոսնում հաղթահարել:

¹ Տ. Ներսես արեղա Խալաթյան, «Սուրբ Խաչ» հայ եկեղեցու գանձերի ցուցահանդեսը Հելսինկիում, *Էջմիածին*, Ա, 1999, էջ 106:

Մեծ հայություն չկա, երևի մի քանի հազար, բայց նրանք հավաքվել են աշխարհի զանազան հայաշատ վայրերից և ինչ-որ տեղ տարբերվում են իրարից՝ սովորությամբ՝ մտածելակերպով, նկարագրով»¹: Անշուշտ, ֆինլանդաբնակ հայերի՝ մի քանի հազար լինելը չի համապատասխանում իրականությանը:

Ֆինլանդիայի Տուրկու քաղաքում բնակվող երգչուհի Մաթիլդա Մետտալան ծնվել է 1970-ին, Մալմյոյում (Շվեդիա), Գինգիզյան ընտանիքում: Հայտնի է դարձել ԱՄՆ-ում տված համերգներով, հատկապես «Ներված աշխարհ» երգով: Լուսնի համալսարանի արվեստի և երաժշտության ինստիտուտում 2007-ին դիպլոմային է պաշտպանել «Ալան Հովհաննեսը և նրա հայկական հայտնագործության որոնումը» (շվեդերեն), որտեղ Հովհաննեսի ստեղծագործության հայկականությունից զատ նա մասնավորապես քննել է ամերիկահայ կոմպոզիտորի և ֆինն նշանավոր երաժշտաստեղծ Յան Սիբելիուսի ստեղծագործական ստեղծությունները: Մետտալան տիրապետում է հայոց լեզվին, 2007-ին այցելել է Հայաստան:

2009 թվականին Ֆիննական Ազգային օպերայում մեկ համերգաշրջանում հանդես է եկել հայաստանցի օպերային երգչուհի, այժմ գերմանաբնակ Կարինե Բաբաջանյանը:

Կոմպոզիտոր Վլադիմիր Ագոպովը ծնվել է 1953-ին, Լուգանսկում (Ուկրաինա): Երաժշտական կրթությունն ստացել է Մոսկվայում՝ աշակերտելով Արամ Խաչատրյանին և Էդիտն Գեմիսովին: 1978-ից բնակվում է Ֆինլանդիայում: 1978–1985 թթ. ուսանել է Սիբելիուսի անվան երաժշտական ակադեմիայում՝ աշակերտելով ֆինն կոմպոզիտոր Պաավո Հելինյենին: 1982-ից նա Սիբելիուսի անվան երաժշտական ակադեմիայում դասավանդում է երաժշտության տեսություն: Գրել է տարբեր ստեղծագործություններ՝ սոնատ կլառնետի համար (1981), երկու լարային կվարտետը (1982–1989, 1988), "Tres viae" թավջութակի կոնցերտը (1984) և այլն:

2003-ին ֆինն-ռուսական առևտրի պալատը հրատարակել է «Ռուսական սովորույթները ֆիններին» գիրքը, որի երեք ֆինն հեղինակներից մեկը Բիրսի Մուրադյանն է:

¹ Ազգ. 21.09.2007:

ԳԼՈՒԽ Զ

ՄԻՋՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Շվեդիա

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի նախօրեին Հայաստանը դարձյալ գրեթե անծանոթ էր Շվեդիայի հասարակությանը, ինչպես XIX դարում: Երբեմն-երբեմն այդ երկիր են այցելել հայեր տարբեր պետություններից: Այսպես, 1935-ին Ստոկհոլմում կայացել է սկաուտների միջազգային հավաք, որին մասնակցել են 30 ազգեր ներկայացնող 5000-ի չափ սկաուտներ: Այս հավաքին մասնակցել է նաև հայ սկաուտների մի խումբ Եգիպտոսից¹: Նույն 1935-ին նկարիչ Սարգիս Խաչատուրյանը մեծ ցուցահանդեսներ է ունեցել Օսլոյում և Ստոկհոլմում, որոնց բազմիցս անդրադարձել է տեղի մամուլը²: Նրա «Խոջա Պետրոսը իր եվրոպացի հյուրի հետ» կտավը գտնվում է Ստոկհոլմի պետական թանգարանում³:

Խորհրդային Հայաստանը առանձնահատուկ կապեր չի ունեցել սկանդինավյան երկրների հետ: Հայ կենսաբան, Երևանի պետական համալսարանի բույսերի անատոմիայի և ֆիզիոլոգիայի սմբիոնի վարիչ Հովակիմ Բեդեյանը (1874–1940), ի թիվս աշխարհի տարբեր երկրների, աշխատել է նաև Դանիայում, Կոպենհագենում, արդյունքներն ամփոփել իր ֆրանսերեն և գերմաներեն աշխատություններում⁴: 1930-ականներին Երևանի բնապատմական թանգարանի հետ կապի մեջ է եղել շվեդ բուսաբան պրոֆեսոր Մուրբերգը (հավանաբար Մուրբերգ), որ հետաքրքրվել է հայկական բուսատեսակներով և նյութեր է ուղարկել փոխանակման համար⁵: 1937-ին շվեդական «Դագենս նյուհեթերի» թլթակիցը այցելել է խորհրդային տարբեր հանրապետություններ, նաև Հայաստան, և մի զովաբանական հոդված գրել Խորհրդային Հայաստանի մասին: Նա 15 օրում շրջել է ամբողջ հանրապետությունում, հանդիպել քաղաքացիների և գյուղացիների, որոնք բու-

¹ *Արագ*, 18.08.1935:

² Տես Գ.ԱՄԹ, Սարգիս և Վավա Խաչատուրյանների արխիվ, ստագիր նյութեր:

³ *Արագ*, 17.05.1936:

⁴ «Խորհրդային Հայաստան», 18.02.1926:

⁵ *Արևելք*, 26.03.1934:

լորն էլ գոհունակություն են արտահայտել իրենց վիճակից (բնականաբար, ժողովուրդների բանտ ԽՍՀՄ-ում այլուհուտ 1937-ին նրանք այլ բան չէին կարող ասել)¹:

Շվեդական հատուկ պատվիրակություններ և հատուկներ մտավորականներ կարճատև այցելություններ են կատարել Խորհրդային Հայաստան: 1951-ի հուլիսի 7-ին Երևան են ժամանել մի խումբ շվեդ մտավորականներ: Նրանց մեջ է եղել ճարտարագետ Հարի Կառլսոնը, որն այցելել է Երևան, դիտել Վահրամ Փավազյանի Օթելլոն, եղել Գվինոմ և Էջմիածնում: Իր հիացմունքը նա արտահայտել է շվեդական մամուլում: Մասնավորապես իր գալմամքն է արտահայտել Հայաստանում կին պրոֆեսորների մեծ թվի կապակցությամբ, նշելով, որ Շվեդիան իր ողջ գոյության ընթացքում երեք կին պրոֆեսոր է ունեցել: «Ուրիշ որևէ ժողովրդի չի կարելի բաղդատել հայերի՝ այդ ստեղծագործ և շինարար ժողովրդի հետ», – եզրափակել է Կառլսոնը:

1953-ի նոյեմբերին Հայաստան է ժամանել Խաղաղության պաշտպանության շվեդական հանձնախմբի պատվիրակությունը: Նրանց հետ է եղել ֆինլանդաբնակ գրող և արվեստաբան Յորան Շիլյոթը (1917–2009), հայտնի իր ուղեգրություններով: Վերադառնալով՝ «Մվենաբա դագբլադեդ» օրաթերթում նա հրատարակել է «Ողիսևսի շավդի մեջ» ուղեգրությունը: Շիլյոթը հակադրել է հայերի հյուրասիրությունը ռուսականին, նշելով, որ «Օտարականը բաց սրտով է ընդունվում Հայաստանում, և սրա պատճառը թերևս այն է, որ հայերն աշխարհի մյուս մասերի հետ շատ ավելի հարաբերություններ են ունեցել. քան Խորհրդային Միության մյուս ժողովուրդները»: Շիլյոթը բացառիկ հիացմունքով է խոսել Գոհար Գասպարյանի երգեցողության, հայ ճարտարապետության մասին, արձանագրել է բնակչության աճի փաստը և այլն:

Ուղիղ մեկ տարի անց, 1954-ի նոյեմբերին, Հայաստանում հյուրընկալվել է շվեդ ուսուցիչների պատվիրակությունը: 1956-ին Հայաստան է այցելել Շվեդիայի վարչապետ Թագե Էրլանդերը (1901–1985):

¹ Յակոբ-Գրիգոր, Երջանիկ Հայաստանը, *Հայաստանի կոչմակ*, 7.08.1937, էջ 770: Տես նույնը՝ Յակոբ-Գրիգոր, *Նրկերոս հասարածոյ*, Փարիզ, 1981, էջ 123-124:

1961-ին Հայաստանում հյուրընկալվել է շվեդ գիտնական Գոմնար Սվանսթրյոմը, որը գրել է. «Գրքերից ես զիտելի հիմնավորց Հայաստանի՝ հազարամյա մշակույթ ունեցող այդ երկրի մասին, բայց գալով ձեզ մոտ, ես տեսա միանգամայն այլ երկիր, երկուսսարյու. բարգավաճ հանրապետություն: Դուք կարող եք հպարտանալ ոչ միայն ձեր նախնիների գործերով, այլ էլ ավելի ձեր իսկ սեփական հոյակապ գործերով: Երևանը միանգամայն նոր քաղաք է: Լավ կլինեք հին քաղաքի մի փոքր մասը պահպանել, որ երկուսսարյությունը և ինձ նման օտարերկրացիները կարողանային հիմը համեմատել նորի հետ»¹: Հետագա տարիներին Հայաստանում եղել են նաև շվեդ գիտնականներ աստղաֆիզիկոս Ստենֆլոն (1965), Էվերտ Կառլսոնը (1980), Սվեն-Էրիք Քոբսենը, Լարս Բյոնիգսոնը (1981) և այլք:

1966-ի հուլիսի 5-6-ին Հայաստանում է եղել Շվեդիայի թագաժառանգ Բերտվիլը (1913-1997): Նրան ուղեկցել են Շվեդիայի Ռիքսդագի (խորհրդարանի) պատգամավոր Հենրի Ալարյոը, ԽՍՀՄ-ում Շվեդիայի դեսպան, արևելագետ Գոմար Յարինգը, Շվեդիայի սպորտի միության նախագահ Բու Բենգսոնը, Շվեդական օլիմպիական հանձնախմբի փոխնախագահ Բու Էքելյունը, Ստոկհոլմի քաղաքագլուխ Ալան Նորդենսթամը, թարգմանիչ Յորան Լյունդսթրյոմը, ինչպես նաև հինգ հոգի խորհրդային կողմից²: Պատվիրակությունն այցելել է Մատենադարան, Սևան: «Մքանչելի ժամանակ են անցկացնում: Գոհ են իմ կարճատև այցելությունից: Մեծ հաճույքով մի անգամ էլ կգամ այս հիասքանչ երկիրը», - ասել է թագաժառանգ Բերտվիլը³:

Շվեդիայի Խորհրդարանի անդամ և արտաքին հարաբերությունների հանձնախմբի փոխնախագահ Օլե Դալենը 1972-ին եղել է Հայաստանում, այցելել կաթողիկոսին⁴:

1950-ականներից սկսած հայկական պատվիրակություններ և հյուրեր այցելել են Շվեդիա: 1956-ին Շվեդիա է այցելել Արամ Խա-

¹ Հայաստանը օտարերկրացիների աչքերով, *Սովետական գրականություն*, 1965, ք. 4, էջ 154:

² ՀԱԱ, ՊՖոնդ 326, ցուցակ 2, գործ 107, վավերագիր 4:

³ Այս և նախորդ կարծիքները քաղել ենք ժամանակի խորհրդահայ մամուլից, ցափոր չնշելով աղբյուրները:

⁴ *Էջմիածին*, 1972, հունիս, էջ 35-37:

չառայանը, որը Ստոկհոլմում հյուրընկալվել է Արքայական երաժշտական ակադեմիայում, հանդիպումներ ունեցել շվեդ ականավոր երաժրշտաստեղծներ Կ. Մ. Աթերբերգերի, Լ. Յ. Լարսոնի, Էրիք Յուհանսենի հետ: Նորգեթինգում հանդիպում է ունեցել սիմֆոնիկ նվագախմբի երաժիշտների, ինչպես նաև նվագավար Հերբերթ Բլումսթեդի հետ: Նորգեթինգում, ընդառաջելով Արամ Խաչատրյանի՝ երգեհոնալին երաժշտություն ունկնդրելու ցանկությանը, եկեղեցիներից մեկի երգեհոնահարը մի քանի ժամ նվագել է հայ կոմպոզիտորի համար¹: Հետագայում հայ կոմպոզիտորներից Շվեդիա և մյուս սկանդինավյան երկրներ այցելել է Էդգար Հովհաննիսյանը (1960 և 1962):

1958-ին Ստոկհոլմում կայացած բժշկական մեծ համագումարին մասնակցել են Հայաստանի ներկայացուցիչ բժիշկներ Ա. Ալեքսանյանը և Հ. Փանոսյանը²:

Գրող Նաիրի Չարյանը Շվեդիա կատարած այցելությունից հետո, խորհրդային գրողի դիրքերից գրել է հետևյալը. «...հավակնություն չունեմ բացատրելու, թե ինչու Շվեդիայում այդքան շատ են տարածված հոգեկան հիվանդություններ: ...Հարուստ է այստեղ բնությունը: Ամենուրեք ջուր և կանաչ: Կլիման չափավոր է: Ժողովուրդը արտաբուստ առողջ և գեղեցիկ: Շվեդիայի բանվոր դասակարգը նվաճել է ամենաբարձր կենսամակարդակը բուրժուական Եվրոպայում: Ուրեմն ինչու՞մ է քանր: Բանն այն է, որ ամենաբարեկեցիկ երկիրն անգամ կապիտալիստական կարգերում չի կարող ապահովել մարդկանց համար իսկական երջանկություն»³:

Խորհրդային Հայաստանը որոշ մշակութային և մարզական կապեր է ունեցել Շվեդիայի հետ: 1958-ին Շվեդիայի «Սունդսվալ» ֆուտբոլի քիմը Երևանում խաղացել է տեղի «Սպարտակի» հետ⁴: 1966-ին Երևանում հյուրախաղերով հանդես է եկել Ստոկհոլմի Արքայական քատրոնի մեներգչուհի Էլիզաբեթ Սյողերսթրոմը, որը կատարել է Վիոլետա Վալերիի դերերգը «Տրավիատա» օպերայում⁵: 1987-ին

¹ Արամ Խաչատրյան, *Նամակներ*, կազմ. Մ. Հարությունյան, Երևան, 1995, էջ 192–193:

² *Հայաստանի կոչնակ*, 6.12.1958, էջ 1170:

³ Նաիրի Չարյան, *Երկերի ժողովածու վեց հատորով*, հատոր 6, Երևան, 1964, էջ 271:

⁴ *Սովետական Հայաստան*, Երևան, 1959, ք. 5, էջ 47:

⁵ *Սովետական արվեստ*, 1966, ք. 4, էջ 62:

Երևանում հնչել է շվեդական երաժշտություն, որին ներկա է եղել կոմպոզիտոր Ս. Շյոնբերգը, իսկ Հայաստանի սիմֆոնիկ նվագախումբը ղեկավարել է նվագավար Հանս-Իոահիմ Ռիփսը:

Շվեդիայից Խորհրդային Հայաստան ներգաղթել են ընդամենը երկու հոգի՝ 1980-ի հունիսի 26-ին, որմնադիր Հայրապետ Վասիլի Մանուկյանը (1904-ի ծնված) և կինը՝ Մարիամ Օհանի Ստեփանյանը (ծնված 1907-ին), որոնք բնակություն են հաստատել Մասիսում¹:

Շվեդիայում 1987-ին կազմակերպվել է հայ մշակույթի փառատոն: Խորհրդային Հայաստանից մի շարք արվեստագետներ հանդես են եկել 32 քաղաքներում, ամենահարավային Մալմյոյից մինչև ամենահյուսիսային Քիրունան: Այդ արվեստագետների մեջ են եղել ջութակահար Ռուբեն Ահարոնյանը, երգչուհի Արաքս Մանսուրյանը, Կոմիտասի անվան լարային քառյակը, Թաթուլ Ալթունյանի անվան երգի-պարի համույթը², նկարիչներ և այլք:

Հայաստանի 1988-ի երկրաշարժի առաջին իսկ օրերից Շվեդիայի կառավարությունը և ժողովուրդն իրենց օգնությունն են ցուցաբերել աղետի ծանր հետևանքները հաղթահարող Հայաստանին: Շվեդական «Էրիքսյելփեն» բարեգործական միությունն ակտիվ գործունեություն է ծավալել Հայաստանում (Արթիկում կառուցել է մանկապարտեզ, Աշոցքում՝ բնակելի թաղամաս, որ տեղացիները կոչում են «շվեդական գյուղ»³): Ի դեպ, «Էրիքսյելփենի» նախագահ Ռոնալդ Նելսոնը զիրք է գրել այդ կազմակերպության գործունեության վերաբերյալ՝ մի գլուխը նվիրելով Հայաստանին⁴: Այստեղ նա պատմել է, թե ինչպես իր մոտ սկսված քաղցկեղը Գեդարդի վանքում բուժել է երևանցի Թինա Բելոուսովայի աղոթքը (վերջինս, ի դեպ, տարիներ շարունակ եղել է Արտասահմանյան երկրների հետ մշակութային կապերի հայկական ընկերության «Հայաստան-Շվեդիա» ընկերության համակարգողը):

¹ ՀԱԱ, ֆոնդ 362, ցուցակ 13, գործ 39, էջ 194:

² Այս համույթի ելույթների մասին լուսանկարներով հանդերձ տես Anki Hallberg, *Vilda män och sirliga kvinnor, Borlänge Tidning*, 22.10.1987:

³ *Veilanda-posten*, 27.05.1995.

⁴ Ronald Nelsson, *Vidare med Erikshjälpen. Normans Förlag*, Stockholm, 1995, s. 123-132.

Շվեդիայի Էդա քաղաքի «ԼԼ» քարեգործական միությունը Գ-դանսկուս ԽՍՀՄ գլխավոր հյուպատոսարանի միջնորդությամբ երկրաշարժից տուժածներին փոխանցել է երկու կոնտեյներ հագուստ¹: Հօգուտ երկրաշարժից տուժածների քարեգործական համերգներով հանդես են եկել թավջութակահար Լարս Ի. Բյերլեսսամը և դաշնակահարուհի Ուլրիքա Հեբբեն և այլք: Հայտնի շվեդ երգիչ ամուսիններ Միա Մարիաննը և Փեր Ֆիլիպն իրենց երգացանկում ընդգրկել են նաև հայկական երգեր, իրենց թողարկած «Արագիլ» ձայներիզից ստացված հասույթը տրամադրել են երկրաշարժից որբացած հայ երեխաներին:

Ուփսալա քաղաքի Մայր տաճարի հսկայական դահլիճում տեղի է ունեցել քարեգործական համերգ հօգուտ Հայաստանի՝ Կարմիր խաչի Ուփսալայի բաժանմունքի և տեղի հայ մշակութային միության նախաձեռնությամբ: Համերգը բացել է իննամյա Արմեն Միրզայանը՝ կատարելով Առնո Բաբաջանյանի գործերից, ելույթ են ունեցել «Սենտիրե» գործիքային եռյակը, երգեհոնահար Գունար Իդեսսամը, օպերային երգիչներ Էբլանդ Հագեգոլդը և Քրիսթինա Հեգմանը: Կարմիր խաչի շվեդական ազգային հանձնախումբը, ըստ քարտուղար Քրիստեր Օբվիսթի, Հայաստանի օգնության համար տրամադրել է ութ միլիոն քրոն²:

Երկրաշարժից անմիջապես հետո Շվեդիայի հայ համայնքը ևս մի քանի միլիոն շվեդական քրոնի հասնող օգնություններ է հավաքել և ուղարկել Հայաստան: Շվեդաբնակ բժիշկ Վահան (Օհան) Վարդանյանի և Շվեդիայի հայ մշակութային միությունները համադրող կենտրոնի նախաձեռնությամբ հավաքված օգնությունները Հայաստան են հասցվել Շվեդիայի Կարմիր խաչի միջոցով: Շվեդիայի օգնությունը կազմել է ավելի քան հինգ միլիոն ամերիկյան դոլար³: Երախտապարտ հայ ժողովուրդը երկու խաչքար է նվիրաբերել Շվեդիային, որոնցից մեկը 1991-ին տեղադրվել է Վեթլանդայում, մյուսը՝ 1993-ին,

¹ Nu går armenier i kläder från Eda, *Arvika nyheter*, 23.01.1989.

² *Армения, декабрь 88*, авторы-составители Л. Ф. Григорова и др., Ереван, 1990, стр. 378.

³ ՀԱԱ, ֆոնդ 396, ցուցակ 9, գործ 298, վավերագիր 10:

Եվելի Սուրբ Երրորդություն եկեղեցում (քանդակագործ՝ Սերգեյ Գանիելյան):

Սկսած 1989 թվականից մինչ օրս Մարգարետա և Ուլֆ Սթրյոմբերգները Յոնշյոփինգից ֆինանսական և նյութական օգնություն են ցուցաբերում Երևանի «Հայկ» բժշկական կենտրոնին: Օգնության 80 տոկոսը տրամադրում է Շվեդական պետական SIDA ծրագիրը, իսկ 20 տոկոսը կազմում են շվեդական եկեղեցու խորհրդի անդամների նվիրատվությունները և բարեգործական հանգանակությունները: Թեև Սթրյոմբերգները ներկայացնում են «Քրիստոնեական առաքելության օգնություն» կազմակերպությունը, սակայն ամուսինների անհատական նպաստն ու նվիրվածությունն այնքան մեծ է, որ «Հայկ» բժշկական կենտրոնում բացվել է նրանց անունը կրող մանկական թունաբանության բաժանմունք:

1990-ին անկախություն հռչակած Հայաստանի Հանրապետությանը Շվեդիան պաշտոնապես ճանաչել և դիվանագիտական հարաբերություններ է հաստատել 1992-ի հունվարի 20–21-ին: Առաջին իսկ տարիներին Հայաստան են այցելել և հայ քաղաքական գործիչների հետ հանդիպումներ են ունեցել մի շարք շվեդ գործիչներ, ինչպես՝ հումանիստ Մայքե Փաուլսենը, շվեդական Ռիքսդագի նախկին անդամ Օսքար Լինդբլիսթը, պատգամավորներ Թունե Թինգսգորդը (Ուփսալայի համալսարանի սլավոնական լեզուների ինստիտուտի դասախոս, որը որպես դիտորդ մասնակցել է Հայաստանի 1996 թվականի նախագահական ընտրություններին) և Անդերս Լագոն, արտաքին գործերի նախարարության ներկայացուցիչ Մարգարետա աֆ Ուզլասը, հասարակական գործիչներ Մայվուր Էլիզաբեթ Կառլսոնը, Բիրգիթ Մարգարետա Բուրիյոլը, Աննա-Ջարեն Բիրգերսոնը, լրագրող Լեննա Ջակեն և շատ ուրիշներ: Հայաստանի կառավարությունը Մյոդերթեյլի «Արարատ» միության նախագահ Մայվուր Կառլսոնին իր հայտնապատ գործունեության համար 1995-ին արժանացրել է պարգևի¹: Շվեդիայի կառավարությունն իր հերթին 1993-ին Ուլոֆ Փալմեի անվան խաղաղության մրցանակով էր պարգևատրել թարգմանչուհի, հանրային գործիչ Անահիտ Բայանդուրյան՝ իր խաղաղասիրական գործունեության

¹ Նրա մասին տես *Södertälje Länstidningen*, Södertälje, 21.11.1995.

համար: Վերջինս, ի դեպ, Աշխեն Ջրբաշյանի հետ միասին հայերեն է քարգմանել Սթիգ Հադենիուսի «Շվեդական քաղաքականությունը XX դարում. կոնֆլիկտ և համաձայնություն» գիրքը (Երևան, 1999):

Երևանում Արտասահմանյան երկրների հետ բարեկամության և համագործակցության ընկերությունում 1994-ին հիմնադրվել է «Հայաստան–Շվեդիա» հասարակական կազմակերպությունը, որի առաջին նախագահ է ընտրվել բանաստեղծ Հենրիկ Էդոյանը, երկրորդը, 1997-ից՝ արվեստաբան Հասմիկ Փիլիպոսյանը: 1999-ին Ստոկհոլմի Բարձրագույն կրթության ազգային գործակալության «Տեմպուս» ծրագրի Շվեդիայի տնօրեն Սթեֆան Մելվիզի նախաձեռնությամբ Երևանում բացվել է Շվեդական տունը, որը գործել է մինչև 2001 թվականը: Այնտեղ կազմակերպվել են մի շարք հանդիպումներ, սեմինարներ, հաճախորդներին տրամադրվել են գրքեր և լատեստդական նյութեր Շվեդիայի վերաբերյալ: 2000-ի հունիսի 9–12-ին Երևանում անց են կացվել Շվեդիայի մշակույթի օրեր՝ Հայաստանում և Ռուսաստանում Շվեդիայի դեսպանատան նախաձեռնությամբ: Շվեդական միջոցառումների կազմակերպման հայաստանյան պատասխանատուն էր Շվեդական տան նախագահ Լանա Կառլովան: Միջոցառման շրջանակներում տեղի են ունեցել նկարչական ցուցահանդես, համերգ և շվեդական կինոնկարների ցուցադրություն, ինչպես նաև «Շվեդ-հայկական կապեր. փորձ և հեռանկարներ» քեմայով սեմինար:

Վլադիմիր Կարմիրշալյանը (ծնված 1952-ին) 2000-ին նշանակվել է Հայաստանի Հանրապետության դեսպան Շվեդիայում, Նորվեգիայում, Դանիայում և Ֆինլանդիայում: Նույն թվականի հոկտեմբերին Հայաստանի արտաքին գործերի նախարար Վարդան Օսկանյանը պաշտոնական այցով եղել է Շվեդիայում և Նորվեգիայում՝ տեղի կառավարության անդամների հետ քննարկելով այդ երկրների հետ Հայաստանի հնարավոր համագործակցության հարցը: 2006-ից Սկանդինավիայում Հայաստանի արտակարգ և լիազոր դեսպանն է Արա Ավագյանը (նստավայրը՝ Երևան): Շվեդիան մնանապես Հայաստանում ներկայացնում է նստավայր չունեցող դեսպանը Ստոկհոլմում (Արտաքին գործերի նախարարությունում, Հանա Գուննար Ադե-

նը, 2009-ի դրությամբ) և պատվավոր հյուպատոսը Երևանում (Լեյդի Խաչատրյան, 2009-ի դրությամբ):

Էսքիլսթունա քաղաքում 2002-ին նախաձեռնվել է «Անի-Արմենիա» ծրագիրը, որի նպատակն է նոր կապեր ստեղծել Հայաստանի և Շվեդիայի միջև առևտրի, զբոսաշրջության, աշխատանքի, սոցիալական ապահովության, մշակույթի և կրթության բնագավառներում: Վերջին տարիներին Հայաստանում հիմնվել են միկրոծրագրեր՝ նպատակ ունենալով նպաստել փոքր տնտեսությամբ զբաղվող ֆիրմաների զարգացմանը և ինքնաֆինանսավորմանը: 2002-ի դրությամբ՝ սույն ծրագիրը բացել է գրասենյակ Երևանում¹:

Դանիա

Թուրքիայի դիվանագիտական գործիչ Բաֆֆի Թընգըրը (1890–1952) 1919–1940 թվականներին պաշտոնավարել է Թուրքիայում Դանիայի դեսպանատանը, արժանացել է բարձր պարգևների:

Առաջին դանիացին, որ այցելել է Խորհրդային Հայաստան, թերևս եղել է 1946-ին Երևանում հյուպրնկաված Կոպենհագենի համալսարանի ուսուցչապետ Ալբերտ Էլզերը: Հավանաբար նրա հետ է ճանապարհորդել նաև Ազնետե Օլսենը, որը 1947-ին Կոպենհագենում հրատարակել է «Սոսկվայից Արարատ» գիրքը²: 1966-ին Հայաստանում է եղել «Լանդ օգ ֆոլքե» թերթի խմբագիր Փոուլ Թոմսոնը, վերադառնալուց հետո դրվատական հոդված հրատարակել հայ ժողովրդի և երկրի մասին, ելույթ ունեցել Կոպենհագենի ռադիոկայանից՝ «Խորհրդային Հայաստանն այսօր» թեմայով³: 1969-ի նոյեմբերին Հայաստան է այցելել Դանիայի արտգործնախարար Փոուլ Հարթլինգը:

1988-ի հայաստանյան երկրաշարժից հետո Դանիայի կառավարությունն աղետյալների հիմնադրամին տրամադրել է 1,2 միլիոն ամերիկյան դոլար, նրան պատկանող Ֆառերյան կղզիները՝ 45,5 հազար, իսկ Գրենլանդիան՝ 15,1 հազար դոլար: Դանիական տվյալնե-

¹ Նոր հորիզոն, 2002, ք. 4, էջ 7:

² Agnete Olsen, *Fra Moskva till Ararat*, København, 1947.

³ Թոմսոն Թորանյան, *Որ կտանին ճամփաները*, էջ 57:

րով՝ ընդհանուր օգնությունը կազմել է 3,2 միլիոն ամերիկյան դոլար¹: Հայաստանին տրամադրած դանիական օգնությունը համադրել է արտաքին գործերի նախարար Ռուֆֆե Էլլենման-Եմսենը: Դանիան Գյում-բիում կառուցել է 29 տնակ և 3 մանկապարտեզ: Հայաստանի աղետ-յալ գոտուց դանիական մասնուլի համար ռեպորտաժ են պատրաստել «ԱՕԳ» քերթի խմբագիր Թրիլլե Բյոքչեր-Հանսենը և լուսանկարիչ Սթիգ Ստասիկը: Երկրաշարժից տուժած հայ երեխաների մի խումբ հանգստացել է Դանիայում²: Երևանում գրասենյակ ունեցող դանիական «Միսիոն օսթ» կազմակերպությունը 1992-ին բացել է «Դենմարք» հիվանդանոցը Սիսիանում, օժտել այն սարքավորումներով, մի շարք բժիշկներ վերապատրաստում են անցել Դանիայում:

Դանիան առաջին հյուսիս-եվրոպական պետությունն էր, որը պաշտոնապես ճանաչել է Հայաստանի անկախությունը և դիվանագիտական հարաբերություններ է հաստատել նրա հետ (1991-ի դեկտեմբերի 31–1992-ի հունվարի 14):

2005-ի օգոստոսին Դանիայի Եկեղեցական գործերի նախարարությունը ճանաչել է իսայ առաքելական եկեղեցին Դանիայում որպես իրավական իրավունքներ ունեցող հաստատություն: Հայ համայնքի հոգևոր կարիքները հոգում է Շվեդիայի հայ համայնքի քահանան: Դանիայի հայ համայնքը տակավին չունի եկեղեցի, ուստիև հայկական ժամերգություններ կատարվում և պատարագ մատուցվում է Կուպենհագենի, Օրհուսի և Օդենսեի դանիական եկեղեցիներում: Առհասարակ, հայ առաքելական եկեղեցու և Դանիայի ավետարանչական լյութերական եկեղեցու միջև գոյություն ունեն հնուց եկող ամուր կապեր: 1922-ից մինչ օրս գործում է «Դանիական հայ առաքելություն» կազմակերպությունը (նախագահ՝ Յորգեն Յորգենսոն)՝ աշխույժ համագործակցություն ծավալելով Հայ առաքելական եկեղեցու և Դանիայի ժողովրդական եկեղեցու միջև: Այն իր գործունեությունը սկսել է նախ Հունաստանի հայ գաղթականների շրջանում, իսկ Հայաստանի անկախացումից հետո՝ նաև Հայաստանի հանրապետությունում: Կազմակերպությունը հրատարակում է «Դանսկ արմենիերսմիսսիոն»

¹ ՀԱԱ, ֆոնդ 396, ցուցակ 9, գործ 295, վավերագիր 15:

² Հայրենիքի ծայն, 6.12.1989:

պարբերականը՝ երկու ամիսը մեկ հաճախականությամբ, խմբագիրն է Մարիա Սողե Յորգենսոնը, և ուղարկվում է դանիացի երկու հազար ընտանիքների:

1993-ին կազմակերպության նախագահ Յորգեն Յորգենսոնը և Ֆրեդե Մյոլլերն այցելել են Հայաստան՝ ուսումնասիրելու գործելու պայմանները և իրենց ներկայացուցիչներին աշխատանքի ուղարկելու: Հաջորդ տարին իսկ Հայաստանում «Դանիական հայ առաքելությունն» ունեցավ իր մշտական ներկայացուցիչներին՝ ի դեմս ամուսիններ Միքայել և Մոնա Ուեսթի ներկայության: Հայերենին հիանալի տիրապետող այս ամուլը 1994-ից մինչ 2003-ը բնակվել և գործել է Հայաստանում: Օրիուսի համալսարանում աստվածաբանության քենաժողի աստիճանի արժանացած պատեր Միքայել Ուեսթը (ծն. 1958) Էջմիածնի ճեմարանում դասավանդել է «Գործք առաքելոց» առարկան, կազմել է դասընթացի համար հատուկ դասագիրք: Դասախոսություններ է կարդացել նաև Սևանի ճեմարանում և Երևանի պետական համալսարանի աստվածաբանության բաժնում: Միքայել Ուեսթը հայ եկեղեցու մասին հողվածներով հանդես է եկել «Ինդրե միսիոնս թիդենդե», «Միլ թրու», «Իհիթուս» հանդեսներում և «Դանսկ արմենիերսմիսսիոն» պարբերաբերթում: Նույն թերթի էջերում Մոնա Ուեսթը (որը եղել է «Դանիայի հայ առաքելության» գործավարուհին), որպես կազմակերպության հայաստանյան թղթակից, լուսաբանել է Հայաստանում առաքելության գործունեությունը: Ուեսթ ամուսինները ստեղծել են սեփական ինտերնետային էջը (www.2westh.org), որտեղ դանիերեն հողվածներ են զետեղում ոչ միայն իրենց գործունեության, այլև Հայաստանի, հայ եկեղեցու, հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ: Ի դեպ, «Դանիական հայ առաքելության» հավաքած գումարով վերանորոգվել է Բյուրականի Մուրբ Հովհաննես եկեղեցին: Միքայել և Մոնա Ուեսթ ամուսինները տարբեր քաղաքներում հորապարակային ելույթներով պատմում են Հայաստանի և այնտեղ իրենց կատարած աշխատանքների մասին: Անցած տարիների ընթացքում կազմակերպության համար Հայաստանում ժամանակավորապես աշխատել են նաև մի քանի դանիացի կամավորներ:

Ուեսթ ամուսիններին նույն պաշտոնում փոխարինել են Փեր Դամզար և Աննա-Քաթարինա Փեդերսեն ամուսինները, որոնք 2004–2009 թթ. չորս զավակների հետ ապրել և աշխատել են Երևանում: Փեր Փեդերսենը նույնպես դասավանդել է Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում:

«Դանիական հայ առաքելություն» կազմակերպությունը միաժամանակ Հայաստանում իրականացնում է դանիական տարբեր կազմակերպությունների որոշ ծրագրեր: Այսպես, «Դանիական քարոզչական խորհուրդը» վերանորոգել է Երևանի «Կոզեռն» մշակութային կենտրոնը, իսկ «Շողովրդական եկեղեցու կարիքների օգնություն» կազմակերպությունը տարեկան 22 հազար ամերիկյան դոլար է տրամադրում Հայաստանին՝ զանազան բարեգործական նախագծերի համար (կազմակերպել են զոհված ազատամարտիկների համար ամառային ճամբար, հաշմանդամ երեխաներին համակարգչի և անզլերենի ուսուցում):

Կազմակերպությունն ավանդաբար իր գործունեությունը շարունակում է նաև Հունաստանում, կազմակերպում է սատվածաշնչյան կրթություն, մանկապարտեզ, ամառային ճամբարներ, հանդիպումներ կանանց և երիտասարդների համար, պատարագ են մատուցում Աթենքի և Կոկինիայի հայկական եկեղեցիներում, օգնում Հայաստանից նոր արտագաղթած հայերին և այլն:

Նորվեգիա

1934-ին հայ մամուլում թռուցիկ նշվել է, որ Նորվեգիա մրցումների պետք է մեկնի հայաստանցի բոնցքամարտիկ Անդրանիկ Պապյանը, ինչը բացառիկ բան էր երկաթի վարագույրից անոյին գտնվող Հայաստանի համար¹:

Առաջին նորվեգական պաշտոնական պատվիրակությունը Հայաստան է ժամանել 1947 թվականին՝ Նորվեգա-խորհրդային միության նախագահ Հարալդ Հալսի գլխավորությամբ: Այս այցի արդյունքում լույս է տեսել «Լենինգրադից Հայաստան. նորվեգական մշակութային պատվիրակության 1947-ին Խորհրդային Միություն կատարած

¹ *Արևիկ*, 27.09.1934:

այցելության տպավորությունները և վորձառությունը» նորվեգերեն գիրքը¹:

Հայաստանի 1988 թվականի երկրաշարժից երեք օր անց, դեկտեմբերի 10-ին, Օսլոյից Երևան է ժամանել Նորվեգական Կարմիր խաչի ինքնաթիռը՝ բերելով սնունդ և արյան շիճուկ: Դեկտեմբերի 15-ին Սպիտակում արդեն նորվեգացիները տեղադրել են 100 տեղանոց հոսպիտալ: Նորվեգական Կարմիր խաչը հավաքել է 10 հազար ամերիկյան դոլար: Մթորֆինգը (խորհրդարանը) տրամադրել է երեք միլիոն, Նորվեգիայի «Ազգային օգնություն» կազմակերպությունը՝ 450 հազար, կառավարությունը՝ 300 հազար ամերիկյան դոլար: Հայաստանի օգնության կազմակերպման գործում մեծ է եղել Նորվեգիայի թագուհի Սոնյայի դերը, որն այդ ժամանակ եղել է Նորվեգիայի Կարմիր խաչի փոխնախագահուհին: Նորվեգական «Կուպակ», «Էեդ-Հենրիկսեն» և «Ռիմե Կոնսո Հուս» շինարարական ձեռնարկությունները, Նորվեգական Կարմիր խաչի նախագահ Վադիմ Օլսենի ղեկավարությամբ ինն ամիս աշխատել են աղետի գոտում²: Գյումրիում Նորվեգիայի «Ազգային օգնությունը» կառուցել է երկու մանկապարտեզի շենք, Սպիտակում՝ հիվանդանոց, որի բակում դրված է Նանսենի կիսանդրին: Ի դեպ, այնտեղ ծնված առաջին երեխային անվանել են Նանսեն. հաջորդ օրը նրա ծնողներին զանգահարել է բևեռախույզի թռուղ՝ Էյզգիլ Նանսենը, հայտնելով, որ դառնում է երեխայի կնքահայրը և որ այցելելու է Սպիտակ՝... Նորվեգիայի օգնությունը Հայաստանի երկրաշարժից տուժած գոտուն կազմել է 16 միլիոն դոլար (միջին հաշվով՝ Նորվեգիայի յուրաքանչյուր բնակչից չորս դոլար)⁴: Հենսեղաույի գյուղական մի դպրոցի 70 աշակերտներ Հայաստան են ուղարկել 90 ծանրոց⁵:

Նորվեգական պաշտոնական մի պատվիրակություն Սթորրինգի նախագահ Յուզեֆ Բենքովի գլխավորությամբ 1990-ի սեպտեմբերին

¹ Norske kulturdelegasjon. *Fra Leningrad til Armenia; inntrykk og opplevelser fra Den Norske kulturdelegasjons reise i Sovjetsamveldet 1947*, Oslo, 1947.

² Հայրենիքի ձայն, 5.12.1990:

³ Նույն տեղում:

⁴ ՀԱԱ, ֆունդ 396, ցուցակ 9, գործ 294, վավերագիր 11, 59:

⁵ Վերածնված Հայաստան, 1989, ք. 4, էջ 22:

այցելել է Երևան: Պատվիրակության կազմում են եղել նորվեգական Կարմիր խաչի նախագահ Բյորն Բրուլանդը, գլխավոր քարտուղար Օդդ Գրաննը, Հայաստանի օգնության ծրագրի ղեկավար Ուե-Յակար Էքորնրյոտը և ԽՍՀՄ-ում Նորվեգիայի դեսպան Գագֆին Սթենսերը: Նորվեգիան Հայաստանի անկախությունը պաշտոնապես ճանաչել և դիվանագիտական հարաբերություններ է հաստատել 1992-ի հունվարի 22-30-ին: Ըստ Նորվեգիայի արտաքին գործերի նախարարության պաշտոնյա Էյվին Հուրշլեթենի՝ նախկին խորհրդային երկրներից Ռուսաստանից և Ուկրաինայից հետո Նորվեգիայի համար մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Հայաստանը¹: 1994-ից Այսրկովկասի հանրապետություններում սկսել են գործել 1946-ին Օսրյում հիմնված «Նորվեգական փախստականների խորհուրդ» կազմակերպության մասնաճյուղերը. երևանյան գրասենյակը (ղեկավար՝ Թիմ Սթրենթ) գործունեություն է ծավալում Ադրբեջանից գաղթած հայերի շրջանում: Ի դեպ, Երևանում հաստատված ծագումով ամերիկացի Թիմոթի Սթրենթը ներկայումս Հայաստանում Նորվեգիայի եւ Ֆինլանդիայի պատվավոր հյուպատոսն է:

Իսլանդիա

Հայաստանը, որպես Խորհրդային Միության անդամ, մաս է կազմել իսլանդա-խորհրդային միջոցառումներին, եղել են որոշ փոխայցելություններ: 1956-ին Հայաստանում եղել է Իսլանդիայի մշակույթի գործիչների պատվիրակությունը, որի նախագահ Հեգլի Գուդմունդսոնն ասել է. «Նախքան Իսլանդիայից մեկնելը եթե մեկն ինձ ասեր, թե Հայաստանը 36 տարվա ընթացքում ձեռք է բերել այսքան մեծ նվաճումներ, ես խիստ թերահավատությամբ կվերաբերվեի դրան, բայց երբ այդ բոլորն իմ աչքով տեսա, ինձ ապշեցրեց շինարարության վիթխարի ծավալը, տնտեսության և կուլտուրայի աննախընթաց վերելքը»²:

Հայաստանի Հանրապետության իռչակումից հետո Իսլանդիան չի անուծավել նորաստեղծ պետության տեսադաշտից: Հայաստանի

¹ ՀԱԱ, ֆոնդ 396, ցուցակ 9, գործ 294, վավերագիր 12:

² *Սովետական Հայաստան*, 6.01.1957:

խորհրդարանում ստեղծվել է «Հայաստան-Իսլանդիա» միջխորհրդարանական խումբ: Եվրոպական այդ երկիր է այցելել լրագրող Պասա Ասլանյանը և հարցազրույց ունեցել երկրի նախագահ տիկին Վիգդիս Ֆիննբոգադոթիրի հետ¹:

2000-ին «Հայկական ավիատվները» չարթերային քաղաք է կատարել Երևանից Ռեյկյավիկ՝ տանելով Հայաստանի ֆուտբոլի հավաքանին Իսլանդիայի թիմի հետ մրցելու:

Ֆինլանդիա

1917-ի հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո մի շարք հայեր Ռուսաստանից փախել են ռուս-ֆիննական սահմանի մոտ գտնվող Տերիոկի փոքր քաղաքը՝ այնտեղից Արևմտյան Եվրոպա մեկնելու նստատեղով: Նրանց օգնություն ցույց տալու համար հարկ է եղել ունենալ հյուպատոս: 1920-ի ապրիլին Հաչտաբար կոնֆերանսի մոտ ՀՀ պատվիրակության նախագահ Ավետիս Ահարոնյանը Մյուխեն Ասատրյանին (Միխայիլ Տեր-Ասատուրով) նշանակել է Հայաստանի ընդհանուր հյուպատոս Հելսինգֆորսում: Պատվավոր հյուպատոս է նշանակվել Սիտնիկովը²: Ֆինլանդիայից Ասատրյանի բացակայության ժամանակահատվածում նրան փոխարինել է քարտուղար, Տերիոկիում ծնված Վարդան Չմշկյանը: Սակայն ֆիննական իշխանությունները հրաժարվել են ռուսական անձնագրերով հայերին թույլատրել մեկնել եվրոպական երկրներ՝ չճանաչելով փոխհյուպատոսի հաստատած անձնագրերը: Այդպիսով Ֆինլանդիայում հայտնված շատ հայեր (նրանց մեջ և՛ հայագետ Նիկողայոս Ադոնցը) հայտնվել են անելանելի պայմաններում: Նրանք չեն ցանկացել վերադառնալ Ռուսաստան, իսկ Եվրոպա մեկնելն անկարելի է եղել: Իրավիճակը փոխվել է, երբ 1920-ի հոկտեմբերին Ֆինլանդիան ճանաչել է Հայաստանի Հանրապետությունը՝ ցանկություն հայտնելով դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել: Այնժամ Հելսինկյում և Տերիոկիում մնացած հայ փախստականները կարողացել են մեկնել Ֆինլանդիայից³:

¹ Հայաստանի հանրապետություն, 23.05.1991.

² Հայաստանի Ազգային Արխիվ, Պիտնյ 200, ցուցակ 1, գործ 610:

³ Richard G. Hovannissian, *The Republic of Armenia*, vol. III, 1996, p. 391-393.

1935 թվականի հուլիսին Խորհրդային Հայաստան կատարած այցելությունից հետո Ֆինլանդիայով ԱՄՆ է վերադարձել Վիլյամ Սարոյանը: Այստեղ նրան բախտ է վիճակվել հանդիպել ֆինն մեծանուն կոմպոզիտոր Յան Սիբելիուսին և այդ այցելությանն անդրադարձել է 1935-ին Հելսինգֆորսում գրած «Ֆինլանդիա» պատմվածքում (ընդգրկվել է «Ներշնչել և արտաշնչել» ժողովածուում), այնուհետև՝ «Յան Սիբելիուսը Յաարվենպաայի իր տանը» ակնարկում (տեղ է գտել «Որդիները գալիս-գնում են, մայրերը մնում են նույն տեղում» ժողովածուում)¹: Նրանից քսան տարի անց, 1955-ին Ֆինլանդիա կատարած այցելության ժամանակ Յան Սիբելիուսին է այցելել Արամ Խաչատրյանը:

1952-ին Հելսինկիում կայացած օլիմպիական խաղերին առաջին անգամ մասնակցություն է ունեցել Խորհրդային Միությունը, որտեղ բրոնզե մեդալի է արժանացել Արտյոմ Տերյանը:

Ժամանակ առ ժամանակ փոխայցելություններ են եղել Խորհրդային Հայաստանի և Ֆինլանդիայի մտավորականների և քաղաքական գործիչների միջև: Առաջին ֆիննական պատվիրակությունը Նրևան է ժամանել 1957-ին, Տոյվո Գիլմարի ղեկավարությամբ, որն ասել է, թե մանկուց հետևել է առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ հայությանը բաժին հասած իրադարձություններին²: Նրևանում հյուրընկալվել են Ֆինլանդիայի արտգործնախարարության պետքարտուղար Մարտին Տուսվինենը (1975), ԽՍՀՄ-ում Ֆինլանդիայի դեսպան Աարնո Կահիլոն (1987) և այլք:

Ֆիններն ակտիվորեն են մասնակցել 1988 թվականի Հայաստանի երկրաշարժի վերականգնողական աշխատանքներին: Սպիտակում կառուցվել է ֆիննական պոլիլինիկա, իսկ երկրաշարժից հետո Ֆինլանդիայի ցուցաբերած օգնությունն ընդհանուր թվով կազմել է երկու միլիոն ամերիկյան դոլար³:

Ֆինլանդիան Դանիայից հետո երկրորդ հյուսիս-եվրոպական պետությունն էր, որ ճանաչեց Հայաստանի անկախությունը և դիվա-

¹ Տես այս երկու ստեղծագործությունները մեր բարգմանությանը՝ *Արտասահմանյան գրականություն*, 2005, ք. 1, էջ 72-81:

² Հայ ազգային կյանք, *Հայաստանի կոչուակ*, 14.12.1957, էջ 1196:

³ ՀԱԱ, ֆոնդ 396, ցուցակ 9, գործ 296, վավերագիր ք. 17:

նագիտական կապեր հաստատեց նրա հետ (1992 թվականի հունվարի 14-15-ին):

2001 թվականի մարտի 13-ին ՀՀ նախագահին իր հավատարմագիրն է հանձնել Հայաստանում Ֆինլանդիայի դեսպան Թիմո Լահելմանը (նստավայրը՝ Հելսինկի): Նույն թվականի հոկտեմբերի 29-ից նոյեմբերի 1-ը Երևան է այցելել Ֆինլանդիայի Խորհրդարանի փոխնախագահ տիկին Սիբկա Լիսա Անտիլայի գլխավորած պատվիրակությունը:

Այժմ՝ սկանդինավյան երկրներում բնակվող հայության թվաքանակի մասին: 1997-ին հայ մամուլում տեղ էր գտած վկայություն, ըստ որի Գանիայում ապրում է 1500, Նորվեգիայում՝ 2000, Շվեդիայում՝ 4500 և Ֆինլանդիայում՝ 1700 հայ¹: XXI դարի սկզբին սկանդինավյան երկրներում բնակվող հայերի թվաքանակի մասին տվյալները հակասակն են: Ալնհայտորեն չափազանցված է համացանցային Վիքիփեդիա հանրագիտարանի տվյալները, ըստ որի Շվեդիայում բնակվում է 8000-12000, Գանիայում՝ 4300 հազար, Նորվեգիայում՝ և Ֆինլանդիայում՝ 1000-2000 հայ²: Ըստ Հայաստանի Հանրապետության Արտաքին Գործերի նախարարության www.armeniadiaspora.com կայքէջի՝ 2002-ին Սկանդինավյան երկրներում բնակվող հայերի թիվն ունեցել է հետևյալ պատկերը. Գանիա՝ 3000, Նորվեգիա և Ֆինլանդիա՝ 1000, Շվեդիա՝ 5000³: Առավել համոզիչ է Ռուսաստանի հայերի միության բերած տվյալները, որը տալիս է հետևյալ պատկերը՝ Շվեդիայում և Գանիայում՝ 3000, Նորվեգիայում և Ֆինլանդիայում՝ 1000-ական հայ⁴:

¹ Տես Манук Манукян, Армяне живут в 101 стране. А есть ли они в Полннезии? *Анелик*, 1997, н.1, էջ 3:

² Տես http://en.wikipedia.org/wiki/Armenian_diaspora:

³ Տես Հովսեփի Խորշոռյան, Սիյոտրահայ գաղթօջախների և համայնքների կապիտալի. ինովացիոն-տեխնոլոգիական և մտաւոր ներուժի հաշվառում, քարտեզագրում և դասակարգում, *Հայաստան 2020. գաղթացման և անվտանգության ուղղվարություն*, Երևան, 2002, էջ 365:

⁴ <http://www.sarinfo.org/1index.htm>

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Այսպիսով, սկանդինավյան երկրների և Հայաստանի միջև տակավին նորագույն ժամանակներում որոշ զարգացում ունեցած պատմամշակութային աղերսներն այսօր էլ շարունակվում են և անկախությամբ ձեռք բերած Հայաստանի պայմաններում թեակոխել են նոր փուլ: Մի կողմից շարունակվում է հայերի արտագաղթը Հյուսիսային Եվրոպայի երկրներ, մյուս կողմից սկանդինավյան երկրների քաղաքական շրջանակները որոշակի հետաքրքրություն են ցուցաբերում Եվրասիոսիբրոյի նոր անդամ, վաղմիջական մշակույթ կրող Հայաստանի նկատմամբ...

Ինչ վերաբերվում է գաղութի դերի գնահատականի հարցին, ապա սկանդինավահայ համայնքները, հատկապես Շվեդիայինը, որպես նորակազմ հայագաղութներ, հար և նման են եվրոպական նորակազմ փոքրաքանակ, երկրորդական գաղթավայրերին՝ ազգային կյանքի ժամանակ առ ժամանակ աշխուժացմամբ և հիմնականում պասիվ կեցությամբ, եթե ոչ նահանջով, մտավորական կյանքի պակասությամբ, առանձին անհատների՝ հիմնականում հայկականից կտրված գոյությունությամբ, ազգային մշակույթը տեղի ժողովրդին և տեղական մշակույթը հայկականին ներկայացնելու անկազմակերպ, անհատական ջանքերով, վերջին տարիներին՝ հատկապես հայաստանցիների անօրինական ներթափանցումով և այնտեղից այլ երկրներ տեղափոխումով: Այս հիմնականում ոչ դրական երևույթների կողքին նշենք նաև Հայաստանի հետ համագործակցության որոշակի ձգտումը: Սկանդինավյան երկրներում բնակվող հայերի և տարբեր կազմակերպությունների մոտ վերջին տասնամյակում սկսվել է զորմանական հետաքրքրություն Հայաստանի հանդեպ, որն արտահայտվում է տարբեր ոլորտներում յրականացվող նախագծերով և ծրագրերով:

Տարեցտարի խորանում են Հայաստանի Հանրապետության կապերը սկանդինավյան պետությունների հետ, հյուսիս-եվրոպական երկրները, որպես քաղաքացիական հասարակության լավագույն մոդել, լավագույնս նպաստում են Հայաստանի հետ փորձի փոխա-

նակման և երկխոսություն հաստատելու գործընթացներին, ինչն իր հերթին մոտ ապագայում կարող է նպաստել Հայաստանի եվրոինտեգրման գործընթացի կայացմանը: 2010 թվականին Հելսինկիում (Ֆինլանդիա) նախատեսվում է բացել ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչություն բոլոր սկանդինավյան պետությունների համար:

Նշված բոլոր իրողությունների համատեքստում այդ երկրներում հայկական համայնքների պատմության, առկա մշակութային հին և նոր առնչությունների և ներկա փուլի ուսումնասիրությունն ակադեմիական աշխատանքի շրջանակներում որպես առանձին թեմա արդիական է և միանգամայն արդարացված:

Հայերեն

Աբեղեան Արտաշես, Սկանդինավյան հայագետներ, «Համագ-
գային տարեգիրք», Գահիրե, 1936:

Ալիշան Ղևոնդ, Հին հուսարք կամ հեթանոսական կրօնք Հայոց,
Վենետիկ, 1895:

Ալյանեանց Գլխո, Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք Թ,
Թիֆլիս, 1911:

Աճառյան Հրաչյա, Հայ գաղթականության պատմություն,
Երևան, 2002:

Ամերիկայի բօթան եւ Շուէտ, Ամերիկահայ հանրագիտակ
տարեգիրք, 1925, կազմեց՝ Յ. Խաչմանեան, Պոսթըն, 1924:

Անանիա Շիրակացի, Մատենագրություն, Երևան, 1979:

Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի Ասիոյ, Եւրոպիոյ,
Ափրիկիոյ և Ամերիկոյ: Աշխատասիրութեամբ Գեորգապատի Տեառն
Տեառն Ստեփաննոսի Գիպլեր Ազոնց Վարդապետի, մասն երկրորդ,
հատոր Ա, 1802, Վենետիկ:

Բայբուրդեան Վահան, Համաշխարհային առևտուրը և իրանա-
հայտը 17-րդ դարում, Թեհրան, 1996:

Բաշալեան Լեոն, Նորավեպեր և պատմուածքներ, Փարիզ, 1944:

Բարխուդարյան Վլադիմիր, Պատմագիտության հարցեր,
Երևան, 2008:

Գեւրդեր Հ., Համառօտութիւն բիւզանդական կայսրերի պատմու-
թեան, Վաղարշապատ, 1901:

Գրիգորյան Վարդան, Հովհաննէս Այվազովսկին Ստոկիոլմում,
«Մովետական արվեստ», Երևան, 1964:

Գեմոյան Հայկ, Հայկական սպորտը և մարմնակրթությունը Օս-
մանյան կայսրությունում, Երևան, 2009:

Դիթիլիտ Գեորգ, Արեւելք եւ քրիստոնէական արուեստը, «Բագ-
մավեպ», Վենետիկ, 1927, ք. 2:

Զարդարեան Պիմէն, 250 տարի առաջ հայ ուսանող մը Բարիկի
մ.ջ. «Երջանիկ տարեգիրք», Իսթանպուլ, 1950:

Ջարյան Կոստան, Դեպի Արարատ, Երևան, 2001:

Էջեր հայ գաղթավայրերի պատմության, խմբ. Վ. Բարխուդարյան, Ջ. Եկավյան, Երևան, 1996:

Խաչիկեան Շուշանիկ, 1667 թ. հայ-ռուսական սոկոտրական պայմանագիրը և Նոր Ջուղայի ինքնավար մարմինները, «Հայկազեան հայագիտական հանդես», հտ. Ը. Պէյրութ, 1980:

Կյուլպենկյան Ռ. Վ., Հայ-պոլոտոգալական հարաբերություններ, Երևան, 1986:

Հակոբյան Հովհ., Ուղեգրություններ, I, Երևան, 1932:

Հայ Սփյուռք հանրագիտարան, Երևան, 2003:

Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ ո. հիշատակարաններ (1621–1640 թվականներ), հտ. Բ, կազմ. Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, Երևան, 1978:

Հայերու ազդեցութիւնը շուեղներու վրայ, «Յառաջ», Փարիզ, 24.02.1966:

Հովհաննիսյան Աշոտ, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք 2, Երևան, 1959:

Ղուկաս Վանանդեցի, Գանձ չափոյ՝ կշոյ՝ թոյ եւ դրամից բոլոր աշխարհի, 1699, Ամստերդամ:

Բուպերտ Դեպեճեան, Ինքնակենսագրութիւն. յուշեր և գործունեութիւն, Հալեպ, 1999:

Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հատոր Բ, Երեւան, 2004:

Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հատոր Դ, Երևան, 2008:

Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Երևան, 1973:

Մինասեան Մարտիրոս, Նորայր Բիզանդացու կեանքը, հրատարակութիւնների և դիւանի ցանկը, «Բազմավէպ», թ. 1-4, 1983:

Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի: Թննական բնագիրը և ներածությունը՝ Վարազ Առաքելյանի, Երևան, 1983:

Յովհաննիսեան Պետրոս, Հենրիկոս Բրենները և Մովսէս Խորենացու «Հայոց Պատմութեան» յատիներէն համառօտագրութեան

ատաջին թարգմանությունը, «Հայկազեան հայագիտական հանդես»,
հտ. ԺԹ, Պէյրուք, 1999:

Յուզբաշյան Կարեն, Արիստակես Լաստիվերտցու «Պատմո-
թյան» մի տարընթերցվածքի մասին. վրանգր և ոչ փրանգր, «Բանբեր
Սատենադարանի», 1958, ք. IV:

Նահապետեան Հ. Գ., Զրիստոնէական ճարտարապետութիւն.
պատմական հետազօտութիւններ, «Բազմավէպ», 1933, ք. 6:

Չազմագճեան Հ. Ա., Դանիական Թոշնոց բոյնը, «Հայաստանի
կոչնակ», 24.08.1940:

Չօլսբեան Յակոբ, Քարեն Եփփե հայ գողգոթային և
վերածնունդին հետ, Հայէպ, 2001:

Պատմութիւն Արիստակեսայ վարդապետի Լաստիվերտցոյ,
Թիֆլիս, 1912:

Պատմութիւն Նոր Ջուղայոյ որ յԱսպահան, աշխատասիրեալ ի
պ. Յարութիւնէ ք. տէր Յովհանեանց, հտ. Ա, Նոր Ջուղա, 1880:

Ս. Լորելլի, Սկանտինավեան արձագանգներ, «Նոր գիր», 1950,
ամառ, ք. 2:

Սիմէոն դպրի Լեհացոյ Ուղեգրութիւն, տարեգրութիւն և
յիշատակարանք, ուսումնասիրեց և հրատարակեց Հ. Ներսէս վ.
Ակիներեան, Վիեննա, 1936:

Ողտրութիւն Փիրգատի Կափանեցոյ, «Բազմավէպ», 1882, ք. 4:

Սուրենյան Կարպիս, Հին պատմություն, Երևան, 1999:

Ս. Վարանդեան, Նամակներ Երոպայից. հայոց հարցը
Շվեդիայում, Հորիզոն, 16.07.1916:

Փափագյան Վահրամ, Երկեր 5 հատորով, հատոր 1, Երևան,
1979:

Փափագեան Վահրամ, Մէր, սէր, սէր, Պէյրուք, 1962:

Քոսյան Արամ, Արմենոիդները Արևմտյան Եվրոպայում, «Իրան-
նամէ», Երևան, 1993, ք. 3, էջ 13:

Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 6,
Բյուզանդական աղբյուրներ, Բ, Կոստանդին Ճիրանաձին, Երևան,
1970:

Арешян Г. Е., Индоевропейский сюжет в мифологии населения междуречья Куры и Аракса II тысячелетия до н. э., Вестник древней истории, Москва, 1988, н. 4.

Армяно-русские отношения. Сборник документов, т. I, Армяно-русские отношения в XVII веке, ред. В. А. Парсамян, Ереван, 1953.

Армяно-русские отношения. Сборник документов, т. II, Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века, под ред. А. Иоаннисяна, Ереван, 1964.

Архепископ Августин (Никитин), Армянская христианская община Петербурга, Нева, Санкт Петербург, 1996, н. 10.

Восканян В., Ново-торговый Устав и договор с Армянской торговой компанией в 1667 г., «Տեղեկագիր ՀՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի, հասարակական գիտություններ», 1947, ք. 6:

Еремян С., Юрий Боголюбовский в армянских и грузинских источниках, Научные труды Ереванского государственного университета, т. XXIII, Ереван, 1946.

История Швеции, ред. А. С. Кан и др., Москва, 1974.

Маркарян Самвел, По поводу личности предводителя дружины викингов на Кавказе в XI веке, «Պատմա-րախախրական հանդես», Երևան, 2000, ք. 1:

Фабрициус Людвиг, Краткая реляция о трех совершенных мною путешествиях, [1679—1682], Восточная литература (<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Fabricius/frametext1.htm>)

Штакельберг Р. Р., Ирано-финские лексикальные отношения, Москва, 1893.

Юзбашян К. М., Варяги и прочия в сочинении Аристаксеса Ластивертци, Византийский временник, 1958, ք. XVI.

Մեծաշխարհական լեզուներով

Alcock. D. Vid Eufrats stränden. Ett blad ur armeniernas lidandes historia. 1931.

Anderson, T. Svenska missionsförbundet: dess uppkomst och femtiåriga verksamhet: Yttre missionen. Stockholm: Svenska Missionsförbundets Förlag, 1928.

Anholm, Maria. Det dödsdömda folkets saga. Nordiska öretsbiblioteket 8. Stockholm, 1906.

“Armenien anropar de allierade om hjälp mot Ryssland.” Dagens Nyheter, 22.10.1920.

“Armenien måste räddas.” Dagens Nyheter, 22.11.1920.

Arne, Ture J. La Suède et l'Orient: études archéologiques sur les relations de la Suède et de l'Orient pendant l'âge des vikings. Uppsala: K.W. Appelberg, 1914.

Arne T. J., Rus' erövning av Berda'a år 943. Ibn Miskaweichs berättelse om ett vikingatåg, Fornvännen, 1932.

Arne, Ture J. Svenskarna och Österlandet. Stockholm, 1952.

Avedian Vahagn, The Armenian Genocide 1915: From a Neutral Small State's Perspective: Sweden, Master Thesis Paper in History, Uppsala, 2008.

Backman, A. Från de armeniska flyktinglägren. Skildring av ett besök i Grekland. Stockholm, 1928.

Berberian, Minas. “Kuvauksia Armeniasta.” Valvoja, 1907.

Berrättare från Armenien. Introduction and translation by Carl Elof Svenning. Lindigö, Internationella bokklubben, 1968.

Beskow, Natanael. Armeniska flyktingar av idag. Stockholm, 1936.

Beskow, Natanael. “Den armeniska kolonisationen i Syrien.” Kristet samhällsliv 11, no. 4-5 (1930).

Beskow, Natanael. “Internationella försoningsförbundets Armenkoloni”, Stockholm, 1924.

Beskow, Natanael. “Internationella försoningsförbundets Armenkoloni i Tel-Samen.” Kristet Samhällsliv 5, no. 10 (1924).

Beskow, Natanael. I Palestina och Syrien. Stockholm: Birkagården, 1926.

Beskow, Natanael. Ett martyrfolk i det tjugonde århundradet. Stockholm: Birkagården, 1921.

Beskow, Natanael. "Rädda Armenien!" Meddelanden från förbundet för Kristet samhällsliv 2, no. 2-3.

Beskow, Natanael. En svensk jordbrukskoloni för armeniska flyktingar. Stockholm: Birkagårdens forlag, 1927.

Beskow, Natanael. "Tel Armen." Kristets samhällsliv 6, no. 9-10 (1925).

Beskow, Natanael. "Verksamheten för Armenien." Kristets samhällsliv 6, no. 4-5 (1925).

Björnlund Mattias, "Scandinavia and the Armenian Genocide." The Armenian Weekly, 26.04.2008.

Björkman Walther, Die Schwedisch-Türkischen Beziehungen bis 1800, Festschrift Georg Jacob, Leipzig, 1932.

"Blodbad i Minoere-Asien." Aftonbladet, 14.11.1894.

The book of the Icelanders (Islendingabók). Ed. and trans. by H. Hermansson. Ithaca, NY: Cornell University Library 1930; London: H. Milford, Oxford University Press, 1930; repr., New York: Kraus Reprint, 1966.

Cormack Margaret, Irish and Armenian Ecclesiastics in Medieval Iceland, West Over Sea: Studies in Scandinavian Sea-Borne Expansion and Settlement Before 1300, ed. Beverley Ballin Smith, Simon Taylor and Gareth Williams, 2007.

Borevi, Karin and Svanberg Ingvar, eds. Ethnic Life and Minority Cultures. Uppsala multiethnic papers 28. Uppsala: Center for Multiethnic Research, Uppsala University, 1992.

Borevi, Karin and Svanberg Ingvar. Uppsala som invandrarstad. Uppsala: Kommittén för utgivandet av Uppsala stads historia, 1993.

Dachkévitch, Yaroslav R. "Les Arméniens en Island (XIe siècle)." Revue des Etudes Arménienne, n. 20 (1986-1987).

De kommer från öst... österländska och ortodoxa kyrkor i Sverige; red. E. Lindberg, Stockholm, 1982.

Desfeuilles Paul, Le mouvement proarménien en Scandinavie, La Voix de l'Arménie, N 2, 15.01.1918.

- Djehanjanz, Abraham. "Missionen i Kaukasien." Missionsförbundet 15.12.1908.
- Ekegård, Einar. Studier i svensk handelspolitik under den tidigare frihetstiden. Uppsala, 1924.
- Ekman, E.J. Illustrerad Missionshistoria: Efter nyaste källor. Stockholm: E.J. Ekmans Förlagsexpedition, 1890.
- Ellis Davidson H. R., *The Viking Road to Byzantium*, London, 1976.
- Eneman, Michael. Resa i Orienten 1711-1712, publ. by K. U. Nylander: Förra delen, Mindre Asien och Egyptien [Part: Asia Minor and Egypt]. Uppsala: W. Schultz, 1889. 246 pp. Senare delen, Sinai Halfön och Palestina [Part: Sinai Peninsula and Palestina], Uppsala, 1889.
- Fjärrosyner: Några öfvertryck ur tidskriften Evangelisk kristendom. Säljes till förmon för de nödlidande i Armenien och Indien. [Long-sighted: some reprinting from the periodical "Evangelistic Christianity" for needy people of Armenia and India] Ekenäs, 1897.
- Fridtjof Nansen Brev, publ. by Nansen Foundation by Steinar Kjølheim, 4, 1919-1925, Trondhjem, 1966.
- Fries, K. Bland spillorna av ett folk. Ansgarius, 1926.
- Garswell John, *New Julfa: the Armenian Churches and Other Buildings*, Oxford, 1968.
- Godet, G. *Forfølgelseme i Armenien*. Ed. by Carl Joh. Tolstrup. Copenhagen, 1897.
- Gram, Axel. *Blandt armeniske Flygtninge i Grækenland: Med Erindringer af tidligere Armenierrmissionær Margrethe Jepsen*. Herning, 1953.
- Dett Grønlandske chronica. Copenhagen, 1608.
- Gunner, Göran. "Armenier": in *Det mångkulturella Sverige: en handbok om etniska grupper och minoriteter*, ed. I. Svanberg and H. Runblom, . Stockholm, 1988.
- Godet G., *Forfølgelseme i Armenien*. Ed. Carl Joh. Tolstrup. Köbenhavn, 1897.
- Gidlunds; Centrum för multietnisk forskning vid Uppsala universitet, 1988.

- G:son Uggla Gustaf, Olympiska spelen i Stockholm, Stockholm, 1912.
- Gunner, Göran and Eric Lindberg, eds. *Längtan till Ararat: en bok om Armenien och Armenisk identitet. Religionshistoriska studier 1.* Gothenburg: Förlagshuset Gothia, 1985.
- Hammar, Tomas. *Sverige åt svenskarna: invandringspolitik, utlänningskontroll och asylrätt 1900-1932.* Stockholm, 1964.
- Hasselquist, Fredrick. *Iter Palaestinum eller resa til helige landet, förrättad ifrån år 1749 til 1752, med beskrifningar, rön, anmärkningar, öfver de märkvärdigaste naturalier.* Ed. by C. Linnæus. Stockholm: Trykt på L. Salvii kåastnad, 1757; repr. Stockholm, 1969.
- [Hawkins, G.] *De armeniska fasorna. Ögonvittnens ovederläggliga berättelser.* Stockholm, 1917.
- Hedin, Sven A. *Bagdad, Babylon, Ninve.* Leipzig: F.A. Brockhaus, 1918.
- Hedin, Sven A. *Genom Persien, Mesopotamien och Kaukasien Reseminnen.* Stockholm: Albert Bonniers Förlag, 1887.
- Heikel Ivar A., *Helsingfors universitet 1640-1940,* Helsingfors, 1940.
- Hodjkin, Henry, Dryer Oliver, Beskow Natanael. *Skrivelse i armeniska frågan till Nationernas förbund... Kristet samhällsliv, Årg. 2, 1921, N:r 8-9.*
- Richard G. Hovannisian, *The Republic of Armenia, vol. III,* 1996.
- Hultvall John, *Mission och vision i Orienten,* Stockholm, 1991.
- Hur det gick till armeniernas deportation. Skrifter 3. Trans. from the German.* Stockholm, 1921.
- Högberg, L.E. *Bland Persiens muhammedaner: minnen och hägkomster från Svenska missionsförbundets arbete i Persien.* Stockholm, 1920.
- Högberg, L.E. *Skuggor och dagrar från missionsarbetet i Ryssland.* Stockholm, 1914.

Ihrmark, Axel and Karlgren Anton. Bilder ur missionshistorien: jämte missionshistoriska öfversikter på uppdrag af studentmissionsföreningen i Uppsala. Lund, 1907.

Jakobsen Maria, Diaries of a Danish Missionary, Harpoot, 1907–1919. Translated by Kirsten Vind, edited and with an introduction by Ara Sarafian, Princeton and London, 2001.

Jeppé, Karen. Den armeniska Kolonisationen i Eufrat-trakten. Stockholm, 1930.

Jeppé, Karen. Erlöst von Mohammedanismus. Potsdam, 1926.

Jeppé, Karen. Neu-Armenier in Abrahamsland. Potsdam, 1930.

Johansson, Alma. Armenisk flyktingsliv. Stockholm, 1931.

Johansson, Alma. Ett folk i landsflykt. Ett år ur Armeniernas historia. Stockholm, 1930.

K.M.A. s Komité for Armenien. Meddelelser fra Armenien. [Copenhagen,] 1901.

Lang David Marshall, Armenia, cradle of civilization, London, 1970.

Lange, Amalia. Ett blad ur Armeniens historia. Stockholm, 1920.

Larsen, H. Fra blodets og taarenes land. En reyseberetning fra Armenien. Copenhagen, 1900.

Larsen, H.L. Blodets og Taarenes Land i Europa: En Orientrejse. Aarhus: Industrimissionen i Armenien [1922].

Larson, Mats G. Väringar: nordbor hos Kejsaren i Miklagård. Stockholm: Atlantis, 1991.

Larsson, A.P. Tjugofem år i Ryssland: Missionär N.F. Höijers erfarenheter och äfventyr under sin verksamhet bland ryssar, tatarer, armenier, kurder, perser, turkar, kineser m. fl. österns folk. Stockholm, 1906.

Larsson, Erik John. Vid Ararats fot. Skildringar från Svenska missionsförbundets 35-åriga verksamhet i Kaukasien. Stockholm: Svenska missionsförbundets förlag, 1919.

Larsson, E. John. Förföljeserna och blodbadet i Armenien särskildt från år 1894 till år 1897. Helsingborg, 1897.

Larsson, Mágnus Már. "On the so-called "Armenian" bishops." In Nokkrar athuganir á rithætti Þjóðsagnahandrita í safni Jóns Árnasonar. Studia islandica 18. Reykjavík: Leiftur, 1960.

Lehmann, E. Ruiner. Skildringer of armeniske forhold of tilstande. Copenhagen, 1906.

Leitzinger Antero, Armenians are not just a distant people for Finland, <http://www.migri.fi/netcomm/content.asp?article=3618>

Leitzinger Antero, "Who was Anushavan Zatikyan?" Ararat, autumn, 1996.

Leitzinger Antero, Lessons from integration of aliens in Finland 1917–1944, The Eurasian Politician, 2, October 2000.

Lindhagen, Carl. "Sverige och Armeniens öde." Dagens nyheter, 24.03.1917.

Lorelli, S. "Armenisk kultur och svensk forskning." Svenska dagbladet, 23.01.1951.

Löwenhielm, Carl Gustaf. Minnen. Vol. 2. Trans. by Natalie Rosensvärd. Stockholm, 1927.

Lundwall, Sam J. Frukost bland ruinerna. Bromma, 1988.

Lundwall, Sam J. Vasja Ambartsurian, en promenad i labirinten. Bromma, 1990.

Macler, Frederick. "Arménie et Islande (Missionnaires arméniens)." Revue de l'histoire des religions 87 (1923).

Marcher, Hansine. Oplevelser derovrefra. Copenhagen, n.d.

Meyer Benedictsen, Åge. Armenien. Et Folks Liv og Kamp gennem to Aartusinder. Köbenhavn, 1925.

Meyer Benedictsen, Åge. Armenien: en folkeskæbne. Köbenhavn, 1927.

Nalbandian, Inga. In i natten: Bilder från Armeniens undergång. Stockholm, 1917.

Nansen, Fridtjof. Armenia and the Near East. London, 1928. 324 pp.

N. de Byzance, Norayr. "Blodblad i Minoere-Asien." Aftonbladet, 14.11.1894.

N. de Byzance, Norayr. "Om de nyaste blodbaden i Armenien." Aftonbladet, 21.11.1894.

N. de Byzance, Norayr. "Slutet av en nation" Aftonbladet, 19.12.1894.

Nelsson, Ronald. Vidare med Erikshjälpen. Stockholm, 1995.

- Nylander K. U., Orientalistkongressen i Stockholm-Kristiana: några skildringar från utlandet, Uppsala, 1890.
- Örtz, Jensine. Armeniske martyrer. Copenhagen, n.d..
- Pedersen, Karen Marie. Digin Virginie: en armenisk kvinnas lidanden. Stockholm, 1920.
- Pehrsson, Per. Armenierna och deras nöd. Uppsala, 1896.
- Pravitz Hj., Från Persien – i stiltje och storm, Stockholm, 1918.
- Sarwe, Wilhelm. Bland Rysslands folk: i missionens och Röda Korsets tjänst 1882-1922. 3 vols. Stockholm, 1927-1929.
- Semi-Gotha Från Ghetton till Riddarhuset En studie i förjudningen av det ledande, svenska överskiktet med förord av Elof Eriksson, Stockholm, 1939.
- Sohrabi Bahram, "Early Swedish Travellers to Persia," Iranian Studies, vol. 38, no. 4, December 2005.
- Stiernstedt, Marika. Armeniernas fruktansvärda läge. Stockholm, 1917.
- Strandman Barbro, Över-Järva: en gammal solnagårds historia, Solna, 1969.
- Sturve, Britt, Sunnerstam Reidar, Sönergren Ebon. Armenierna som etnisk och religiös minoritet i Sverige. Uppsala, 1980.
- Svanberg, Ingvar. Invandrare från Turkiet: etnisk och sociokulturell variation. Uppsala, 1985.
- "Sverige önskar ej mandat över Armenien." Dagens Nyheter, 23.04.1920.
- Święcicka Elżbieta, "Zachariasz Gamocki. A Polish Nobelman in Swedish Service." Allvarlig debatt och rolig lek. En festskrift tillägnad Andrzej Nils Ugglä, Uppsala Univesitet, 2000
- Tomberg, Carolus Johannes. Numi cufici regii numophilacii holmiensis. Uppsala, 1848.
- "Ett världslån för Armeniens upprättande. Mandat till Sverige." Dagens Nyheter, 15.04.1920.
- Vind, Elsa. Armeniske børn: Fra Harpoot til Libanon. Copenhagen, 1949
- Werner, N. "Blodbadet i Armenien och de svenska missionsvänerna." Missionsförbundet, 15.02.1898.

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ

- Արաջյան Պետրոս - 201
Աբբաս - 34
Աբդալյան Ռուբեն - 207
Աբդուլ Համիդ - 122, 135, 151
Աբդուլ Մեջիդ 122
Աբել (Տառլբրոզյան) Հրանտ - 208
Աբելյան Ալեքսանդր - 104, 133, 143
Աբեդյան Արտաշես 10, 82, 85
Աբնուս Լեռնիկ - 122
Աբոյան Կարինե - 146
Աբովյան Խաչատուր 110, 113, 214
Աբրահամյան Արա - 141
Աբրահամյան Մեղեա 212
Աբու ալ-Քասիմ - 66
Աբու-լ-Ֆիդա - 21
Ագաթանգեղոս - 33, 108
Ագոնց - 31, 138
Ագոսով Արաղիմիր - 227
Ագրել Սիգուրդ - 191
Ագիգյան Խաժակ - 226
Ագիգյան Սերգեյ - 216
Աթերբերգեր Կ. Մ. - 231
Ալգրեն - 168
Ալեքսանյան Ա. - 231
Ալեքսանյան Նելսոն - 146
Ալեքսեյ Միխայլովիչ - 37
Ալի Նուրի Բեյ - 151
Ալիշան Ղևոնդ - 11, 12, 32, 112, 139
Ալլահվերդով Ռուբեն - 224
Ալխազյան Հովհաննես - 144
Ալպոյաճյան Արշակ - 32
Ալինյան Ներսես - 17, 18
Ահարոնյան Ավետիս - 142, 242
Ահարոնյան Արթուր - 201
Ահարոնյան Ռուբեն - 232
Ահոյ Յուհաննի - 144
Աճառյան Հրայր - 4, 13, 14
Աճեմեան Ժիրայր - 190
Աճեմյան Հակոբ - 163
Ամիրդովլաթ Ամասիացի - 92
Ամիրխանյանց Աբրահամ - 75, 76, 104, 122, 141, 223, 353
Ամիրխանյանց Նաթան - 141
Ամիրով Բոգդան (Ամիրյան Աստվածատուր) - 46
Ամիրով Պյոտր (Ամիրյան Պետրոս) - 46
Այվազյան Աղասի - 135
Այվազյան Արա - 235
Այվազովսկի Հովհաննես - 104, 123, 124
Անանիա Շիրակացի - 16, 20
Անանյան Ժ. - 32
Անանյան Վախթանգ - 145
Անգել - 171, 172
Անդերսեն Հանս Բրիստիան - 126, 129, 184
Անդերսեն Մարտին Ներսես - 130
Անդերսոն Ն. - 15
Անդրե Հեղվիզ - 167
Անդրեն Կասսայար - 48
Անդրոնիկոս Կոմենենոս - 24
Անիոլմ Սարիա - 79, 150
Ամմեդյան Պիեռ - 150
Աճճա - 20
Անտիլա Սիրկա Լիսա - 244
Անուշյան Մելիք (Անուշով Մելիքնա) - 44
Անրարավերդ Քոռավա - 168
Ապրեսով Սամսոն - 80
Առաքելյան Հակոբ - 143
Առաքելյան Սամսոն - 198
Առաքելյան Մեղրակ - 125
Ասատրյան Արմեն - 204, 205
Ասատրյան Միքայել (Տեր-Ասատուրով Միխայիլ) - 242
Ասլանյան Պապ - 242

Ամուսան Ինս Փերեր - 89
 Ավանիսով (Իվանով) Սինանկա
 (Հովհաննիսյան Սինան) - 47
 Ավանիսով Լաչինյան (Խաչիկ) 47
 Ավգուստին (Նիկիտին) - 38
 Ավդալյան Սիմեոն - 46
 Ավեդիկով (Ավետիսյան) Աղաջան
 - 47
 Ավետարանյան Հովհաննես - 76,
 77
 Ավետիսյան Արամայիս - 226
 Ավետիսով Վյաչեսլավ - 204
 Ավետյան Վահագն - 148
 Ատամանով Լև - 131
 Արաբանես - 30
 Արսզյան Արուս - 67
 Արսմյան Հայկ - 196
 Արաստակեսով Գրիշկա - (Արիս-
 տակեսյան Գրիգոր) 48
 Արգուտինսկայա Լյուսյա - 225
 Արեշյան Գրիգոր - 11
 Արլումանյան Ռոբերտ - 216
 Արրին Մուրադ - 185, 186, 204
 Արիստակես Լաստիվերոցի - 22
 Արղուրյան Հովսեփ - 96
 Արնատոն Էյնար - 221
 Արնե Թուրե - 4, 25, 33, 134
 Ափհամ Փոփ Արբուր - 26
 Արբիբ Շերեֆ - 207
 Աֆ Սիլեն Արրահամ Վիլիելմ - 33,
 55
 Աֆ Վիրսեն Էյնար - 168
 Աֆ Ուզլաս Մարգարետա - 234

 Բարախանյան Արմեն - 141
 Բարբյան-Լալուա Շուշանիկ - 213
 Բարաջանյան Առնո - 146, 233
 Բարաջանյան Կարինե - 227
 Բարուժանով Ստենկա (Ստեփան
 Բարուջանյան-Բարաջանյան) 48
 Բադիկյան Անի - 208
 Բադիկյան Ջեփյուռ - 208
 Բալիցկա-Վիտակովսկա Էվա - 88,
 92

Բախչինյան Ալխես - 118, 206
 Բախտիկյան Ներսես եպիսկոպոս
 - 163
 Բաղդասարյան Սմբատ - 77
 Բայանդուր Անահիտ - 234
 Բայար դը Վուրիկուր Ամելի - 59
 Բայբուրյան Վահան - 32, 37, 52
 Բանտիշ-Կամենսկի Նիկոլայ - 49
 Բաշայան Լևոն - 3, 107, 143
 Բառեր Կամիլ - 188
 Բասկակով Սաֆար - 48
 Բարիստոլայան Վլադիմիր - 5
 Բարսեղյան Աննա - 214
 Բարր Քայ - 82
 Բարման Ա. - 183
 Բեգուին - 192
 Բեդեյան Հովակիմ - 228
 Բեյրուտով Թինա - 232
 Բեյլերյան Արթուր - 157
 Բենգասոն Բու - 230
 Բենգասոն Օրսենսփերնա Բենգր -
 97
 Բենգելիուս Էրիք - 83
 Բենրով Յուզեֆ - 240
 Բենրով Նաթանայել - 129, 178,
 180, 181, 182, 183
 Բերբերյան Արսեն եպիսկոպոս -
 199
 Բերբերյան Սինաս - 142
 Բերգսբրոյն Յալմար - 115
 Բերգսոն Տոուրիթ - 135
 Բերգելիուս Յոնա Յակոբ - 63, 64
 Բերավիլ - 230
 Բիդսբրուփ Հերլուֆ - 131
 Բիրգերսոն Աննա-Ջարեն - 234
 Բլեք - 156
 Բլումսթեդ Հերբերթ - 231
 Բլերլեսթամ Լարս Ի. - 233
 Բյորչեր-Հանսեն Թրիլլե - 237
 Բյորնյունդ Մաթիաս - 90, 147
 Բյորնսոն Բյորնսթերնե - 133, 134,
 150, 151
 Բյորքյունդ Ուլֆ - 88

Բյուզանդացի Նորայր - 70-72, 84, 86, 109, 123, 148, 149, 188, 229
Բուդղանով (Աստվածատրյան-Բողղանյանց) Գրիգոր - 47
Բուդղանով Նիկիտա (Սիկիտկա) (Աստվածատրյան-Բողղանյան Սկրտիչ) - 47
Բուդղանով Պաշկա - 47
Բուդղանով Պետրոշկա - 47
Բոհջալյան Քրիստ - 213
Բոնգո Օմար - 203
Բորգսբրյոմ Ֆերդինանդ Լյուդովիկ - 84
Բորոյան Ռաֆիկ - 200
Բրանդես Գեորգ - 130, 133, 134, 151, 153, 154
Բրանքինգ Յալմար - 148, 170, 173-177
Բրեմեր Ֆրեդրիքս - 102
Բրեններ Հենրիկ - 82-84, 108
Բրուլանդ Բյորն - 241
Բուզգե Սոֆիա - 17, 82, 89
Բուդաղյան Աննա - 144
Բուդուր Իսա տե՛ս Քոսայան Վրեժ Բունին Իվան - 191
Բուռնազյան Աննա - 123
Բուրխյոյ Բիրգիթ Մարգարետա 234

Գաբրյան Ժոզեֆ - 215
Գազարինա-Մուրաֆյան Հելենա - 214
Գալենտերյան Արտավազդ վարդապետ - 162
Գալլո Գ. - 93
Գալստյան Հասմիկ - 198
Գալստյան Հովհաննես - 219
Գամոցկի Ջակարիաշ - 56, 57
Գասպարյան Արա - 212
Գասպարյան Գոհար - 229
Գարեգին Ա - 164
Գարթոն Փեր - 186
Գեղիզ Շապուհ - 197, 199
Գեյ-Լյուսակ - 64

Գիլմար Տոյվո - 243
Գյանջյան - 80
Գյելլանդ Քարին - 213
Գյեֆսեն Դահլ Մադս - 91
Գողել Վահե - 214
Գուլանճյան Սարգիս - 214
Գրամ Արսել - 167
Գրանն Օդդ - 241
Գրիգ Գերդա - 137
Գրիգոր Բակուրյան - 24
Գրիգոր Տաթևացի - 92
Գրիգոր Տղա - 16, 94
Գրիգորյան Ենոք - 224
Գրիգորյան Լիլիթ - 212
Գրիգորյան Կամսար - 126
Գրիգորյան Մեսրոպ - 215
Գրիգորյան Վարազդատ - 220, 221
Գրիգորյան Վարդան - 123
Գրիգորես Ազագարկո (Գրիգորյան Ազագար) - 48
Գրիգորես (Գրիգորյան) Արուտինկո (Հարություն) - 48
Գրիգորես (Գրիգորյան) Բաղդասար - 48
Գրիգորես Գրիշկա - 48
Գրիգորես (Գրիգորյան) Կալյուցկա - 48
Գրիգորես Մանացականկո (Գրիգորյան Մնացական) - 48
Գրիգորես Մանասկան (Գրիգորյան Մանաս) - 48
Գրիկորով - 103
Գրյունհագեն Ջիգրիդ - 156
Գրյունհագեն Վիլհելմին - 156, 164
Գունարսոն Գունար - 86
Գուստավ V - 170
Գուրունյան Հակոբ - 139
Գևորգյան-Հելման Կարինե - 208
Գևորգյան Ռայմոն - 186
Գևորգյանց Գրիգոր - 77

Ղալեն Օլե - 230
Ղալենասանդրի Վինչենցո - 34

Դալսգոր Մարիոս - 130
 ԴԱնաստասզի Ջովաննի - 65-67
 Դաշկևիչ Յարոսլավ - 9, 28
 Դավթյան - 214
 Դավիդյան Գերդա - 215
 Դավիդյան Ջավեն - 215
 Դավթյան Հեղինե - 135
 Դավիդյան Հենրիկ - 216
 Դավիդով Յակով (Դավթյան Հակոբ) - 47
 Դավիդով (Դավթյան)
 Բանամենտուրա - 48
 Դավիդով Գրիգորի (Դավթյան Գրիգոր) - 47
 Դավիդով Յակով - 47
 Դավիդով Տավելկա (Թավաքալ) - 47
 Դավիդով Բաղում - 47
 Դավիդով Նազարկա (Նազար) - 47
 Դավիթ Բ Շինարար - 22
 Դարջյան (Բարսամյան) Աննա - 161
 Դատն Օքե - 185, 186, 206
 Դեղարարյան Լևոն - 198
 Դեմիրճյան Դերենիկ - 109
 Դեմիրճյան Ստեփան - 67
 Դեմիրճյան Օհան - 9, 67-70, 212
 Դենիսով Էդիսոն - 227
 Դը Ջաղլի (Ջաղլու, Սանխա)
 Ֆիլիպ - 49-51, 49
 Դը Վիլֆրուա Գլյոն - 100
 Դը Վո - 169
 Դիլոն Էմիլ - 90
 Դինգիզյան Գրեգ - 203, 204
 Դինգիզյան-Ռշտունի Էսաբել - 204
 Դյու Սան Ռաֆայել - 35
 Դյուքյուխտ Ժորժ (Գեորգ) - 25
 Դյուլորին Էդուարդ - 94
 Դյուլոխանյան Գորդոն Մաքսիմիլիան - 225
 Դրայեր Օլիվեր - 180
 Դուրյան Եղիշե - 144

Դ՛Օստոն Արրահամ Իգնատիոս - 61-63

Եղիզարյան Արշ. - 133
 Եզյան Կարապետ - 104
 Եզնիկ Կողբացի - 85
 Ենգլիարով - 225
 Ենիկոմճյան - 215
 Ենսե Ենի - 161, 165
 Երանոսյան Ծովինար - 209
 Երեմյան Ս. - 116
 Երեմյան Սուրեն - 22
 Երզնկյան Յուրի - 138
 Երզնկյան Ռուբեն - 138
 Երզնկյան Սուրեն (Ս. Լորելի) - 72, 110, 112, 116, 117, 119, 190, 192-194
 Երսիլդ Պ. Ս. - 118
 Եփսեսն Հասն Լունգվյու - 130, 184
 Եփսեսն Մարգարեթ - 167
 Եփրեմյան Ավագ - 117
 Եփիեմ Զարեն - 82, 154, 158-162, 165, 170, 183

Ջարունյան Գևորգ - 207
 Ջակե Լենա - 234
 Ջահրատ - 117
 Ջատիկյան Անուշավան - 224
 Ջարգարյան Սերժիկ - 204
 Ջարդարյան (Անրուան) Ժերմեն - 194
 Ջարդարյան Պետրոս - 157, 195, 197, 198
 Ջարդարյան Ռաֆայել - 115, 117
 Ջարդարյան Ռուբեն - 73, 136
 Ջարյան Կոստան - 3, 130-33, 205, 215, 217
 Ջարյան Նաիրի - 231
 Ջարյան Պյոտր - 205
 Ջարյան Վահե - 215, 217
 Ջաքարյան Ելենա - 214
 Ջաքարյան Լյուիլ - 214
 Ջարինյան Արմինե - 197
 Ջենյան Դեյվիդ - 6

Ջետերատենն Կարլ - 84, 92
Ջիգմունդ (Սիգիզմունդ) - 95, 96
Ջոջանյան Անուշավան վարդապետ - 199
Ջոհրապ Գրիգոր - 110
Ջորյան Ստեփան - 110
Ջորյան Ստեփան (Ռոստոմ) - 176
Չվարթ Հարալդ - 211
Չուհրաբ Պոլ - 101
Չևակին - 45

Էզգե-Քլաուս - 138
Էդգարյան Քերոլ - 213
Էդգրեն-Լեֆիլեր Աննա-Շառլոտա - 113
Էդիոլմ Էդուարդ - 67
Էլոյան Հենրիկ - 235
Էդվալ Գուստավ - 172
Էդուարդս Արթուր - 33
Էերո Ալպի - 142
Էլզեր Ալբերտ - 236
Էլիաստն Գիրդիր - 140
Էլինգեր Նիլս տե՛ս Նալբանդյան Ինգա
Էլլենման-Եմսեն Ուֆֆե - 237
Էմեն (Էմեն-Կառլսոն) Թելմա - 203, 207, 209
Էմեն Մեդի - 209
Էնգելս Ֆրիդրիխ - 130
Էնդինյան Սերգեյ - 210
Էնենման Սիբալյև Օլոֆսոն - 53, 98, 100
Էնֆիսաճյան Հ. - 81
Էսաբալ Պոլ (Էսաբալյան Պոդոս) - 86
Էսեֆյան Բարսեղ - 213
Էսեֆյան Թուրա - 213
Էրդման - 63
Էրիքսոն Թոր Էրիք - 142
Էրիքսեն Բյել - 219
Էրլանդեր Թագե - 229
Էրեգորդ Էյնար - 33
Էրեյտունդ Բու - 230
Էրորնրյուդ Ուլե-Յակար - 241

Ընսեթ Սիգրիդ - 135

Թադևոսյան - 170
Թալեար - 171
Թառայան Պատվական - 76, 77
Թեյսեն Սյորեն - 90
Թերզի Փենքե 67
Թերզի Օհան - 67
Թերզիբաշյան Աբրահամ - 225
Թերլենեկյան Փանոս - 130, 144
Թընգըր Բաֆֆի - 236
Թընգըր-օդլու Ազուր 101
Թիգիանյան Հ. - 133
Թինգսգորդ Թունե - 234
Թիսել Սամուել - 180
Թիքբասեն Յուհան Յակոբ - 143
Թյունելդ Էբբե - 169
Թոմայեանց Արշակ - 188
Թոմասյանց Երազ - 213
Թոմսոն Փոուլ - 236
Թոռնիկ - 24
Թորանյան Թորոս - 130
Թորբյորնսեն Բայ - 184
Թորվիլսոն Արի - 27
Թորգոմ - 213
Թորիսդոթթիր Ինգիբյորգ - 91, 140
Թորնվալ Դազնի - 180
Թովալյան Բյուզանդ - 131
Թովչյան Ստեփան - 47
Թրախնսոն Հերման Թոր - 91
Թրանսբրյոմեր Թումաս - 118
Թումանյան Հովհաննես - 71, 109-111, 215, 219
Թումանյան Թորոս - 219
Թումանյան Մորթենսեն Զարրին - 219
Թումանյանց Եսայի - 76
Թումալյանց - 47
Թուրբյորնսոն Թուրե - 86
Թուրմբերգ Կարլ Յուհան - 22

Ժամագործյան Բաֆֆի Սամուել - 220
Ժոզիք Ֆ. - 216

Իրն ալ-Արիբ - 21
Իրն Միսրավկյա - 21
Իրսեն Հենրիկ - 68, 131-134, 136
Իդեսթան Գունար - 233
Ինգլենան - 112
Ինճիճյան Դուկաս - 61
Իսահակյան Ավետիք - 75, 104, 109, 110, 116, 130, 139, 145
Իսահակյան Վիգեն 104, 124
Իսբերգ Հագրարդ - 180
Իսլեիֆի - 27
Իսկանդարյան Ֆրեդ - 219
Իսմայիլ փաշա - 68
Իսրայել Օրի - 96
Իվանիսով Դավիդ (Հովհաննիսյան Դավիթ) - 47
Իվանով Բոգդաշկա (Հովհաննիսյան Ասավաճատուր) - 48
Իվանով Դավիդկա (Հովհաննիսյան Դավիթ) - 48
Իվանովա Լիլի - 220
Իուլանեն Հելենա - 146

Լագերլյոֆ Սելմա - 114-116
Լագերկվիստ Պեր - 114, 116-118
Լագո Անդերս - 234
Լահելման Թիմո - 244
Լարուս Ժան Լեոնար 213
Լամպինյեն Ռայնե - 145
Լանգե Ամալյա 158
Լանգե Թոր - 125, 126
Լարսեն Հ. - 150
Լարսոն Էրիք Յոն 78, 87, 152
Լարսոն Լ. Յ. - 231
Լարուսոն Մագնուս Մար - 17, 28
Լարսեն Հալդոր Կիլյան - 139, 140, 221
Լեկուլե - 26
Լեման Հեննինգ Յ. - 90
Լեյցինգեր Անտերո - 91, 224
Լենին - 175, 192, 193
Լենկրեմուր - 63
Լեո - 145

Լեոպարդ Կ. - 113, 114
Լեսեպա Ֆերդինանդ - 67
Լեփսուս Յոհաննես - 158, 160
Լեքսել Լորան - 203
Լիանդով Ստեփան - 189
Լիդեն Էվալդ - 82, 85, 169
Լիորվիսթ Հերման - 121
Լիթրե Էմիլ - 70
Լիլյեֆորս Մարս - 208
Լինդբերգ Էրիք - 4, 172, 179
Լինդգրեն Աստրիդ - 114
Լինդման Արվիդ - 175
Լինդրվիսթ Օսթար - 234
Լիպարիտ Բագվաշի - - 23
Լիպոյեն - 50
Լիսթանդեր Կլաուս Զրիստոֆերսեն - 28, 29
Լյով Նիլս - 185
Լյունդման Բ. - 10
Լյունդսթրյոմ Յորան - 230
Լյունդսթրյոմ Սրիգ - 201, 208
Լոոգե Յոհաննա Էմիլիե - 214
Լովենհիլելմ Կարլ Գուստավ - 101
Լուկասով (Լուկասյան) Միրզաբեյ - 49
Լունդալ Յո. Է. - 77
Լունդվալ Սեն Ջ. - 119
Լուսիկյան (Լուսիկենց, Լուսիկով) Գրիգոր - 36
Լոն Նայիրցի - 144
Լոնյան Գարեգին - 104, 143
Լոնյան Սարգիս - 76
Լոռենցո - 61

Խանդամիրով Միխայիլ - 190, 191
Խաչատրյան - 80
Խաչատրյան Ամալյա - 206
Խաչատրյան Արամ - 201, 227, 228, 231, 243
Խաչատրյան Էդիթ - 203
Խաչատրյան Կարինե - 146
Խաչատրյան Հայկ - 213
Խաչատրյան Սարգիս - 125, 228
Խաչատրյան Սրինա - 145, 213

Խաչատուրյանց - 140
Խաչերյան Լևոն - 18
Խաչերյան Բարսեղ ավագ քահա-
նա - 199
Խաչիկյան Շուշանիկ - 32
Խառատյան Ռուդոլֆ - 141
Խատիսյան Ալեքսանդր - 183
Խարտալյան Մյուզան - 210
Խմելնիցկի Բոգդան - 56
Խոթեն Ա - 164
Խոլելի Աբրահամ - 59
Խոլելի (Կոլելի) Եվա - 59
Խունունց Գուրգեն - 190, 192
Խունունց Հովհաննես - 192

Ծառուկի Վազգեն - 209
Ծատուրյան - Ալեքսանդր - 144
Ծովիանյան - 80

Կահիլո Աարնո - 243
Կամո - 193, 212
Կայինե Կլարա - 144
Կապուտիկյան Սիլվա 164
Կառլ XI - 40, 43, 49
Կառլ X - 56
Կառլ XII - 57, 83
Կառլ XV - 68-70
Կառլաքսեն Օլաֆ - 139
Կառլովա Լանա - 235
Կառլսոն Էվերտ - 230
Կառլսոն Հարի - 229
Կառլսոն Մայվոր Էլիզաբեր - 234
Կառլսոն Մարիա - 88
Կառլսոն Քյաս Յորան - 88, 186
Կառլտունեն Լյուսի - 169
Կառվարենց Գևորգ - 114
Կասեր Ղազարյան Անի - 208
Կասաբարի Սիրեյ - 218
Կարախանյան Արամ - 205
Կարապետյան Ավետիք - 210
Կարմիրշալյան Վլադիմիր - 235
Կեպպեն Օ - 15
Կիրիկեզոր Սյորեն - 130
Կյարսզոր Դանի - 129

Կյուլպենկյան Ռոբերտո - 32, 50
Կյուրեղյան Հասմիկ - 128
Կոմիտաս - 137, 138
Կոնկկա Յուհանի - 145
Կոնտի (Գարազոյան) Անիտա -
140
Կոստանդին Ծիրանասծին - 23
Կոստանդյան Հարութ - 211
Կորզանով - 181
Կրասինսկա Մարիա - 69
Կրժեհլա Բոհոմիր - 207
Կրժեհլա Նարեկ - 207
Կրուկֆորշ Յալմար - 145
Կուկանովա Ն. Գ. - 32
Կուսդաուս (Գոստավ) - 112

Հաաքոն - 30
Հաբիբ բեյ տես Դեմիրճյան Օհան
Հագեզորդ Էբլանդ - 233
Հագեթր Սվետլանա - 146
Հադենիոս Սքիզ - 235
Հալբեկ Քրիստինա - 206
Հալբերգ - 57
Հալս Հարալդ - 239
Հակոբյան - 104
Հակոբյան Ժանետ - 180
Հակոբյան Կարո - 118, 185, 201-
203
Հակոբյան Յակով - 211
Հակոբյան Նարինե - 122
Հակոբյան Պիոն - 113
Համբարձումյան Արամ - 198
Համբարձումյան Սարգիս - 74
Համմար Ֆրեդդա - 155
Համմեր Քրիսթա 155, 156, 157
Համսուն Քնյուր - 134-136, 138
Հանդամիրով Իրինա - 190
Հանսեն Անդրեաս - 184
Հանսեն Թուրքեն - 90
Հանսեն Զարեն - 184
Հասեյրուխս Ֆրեդերիք - 100
Հարդման - 138
Հարրիինգ Փոռով - 236
Հարթենլդ Վիլիլմ - 181

Հարությունյան Նունե - 198
 Հարությունով Տիգրան - 224
 Հարությունով Կոնստանտին - 226
 Հատորք - 63
 Հեբբե Ուրիքա - 233
 Հերե Սփաւոր - 161
 Հեղ Ինգա Բրիթա - 57
 Հեզնաբիերն - 131
 Հեզման Քրիսթինա - 233
 Հեղին Սվեն - 102, 103, 176
 Հերում Ա - 63
 Հեիկկիլա Յաակկո - 226
 Հեիսինեն Պաակո - 227
 Հելսարադիուս Քյուրքյան Արամ - 185, 212
 Հելսարադիուս Բարբարա - 212
 Հեպեր Ռյե - 111
 Հիլին Միքայել Ռյուքքայ 211
 Հիտլեր - 135
 Հիրն Յ. - 169
 Հյոգբերգ Լարս Էրիք - 177
 Հյոգլունդ Լեննա - 90
 Հյուքչման Հայնրիխ - 83
 Հյուպգորդ Անդերս - 87, 186
 Հյուսեն Ռոբերտ - 16
 Հոգբերգ Լարս Էրիք - 74, 75
 Հոիյեր Նիլս Ֆրեդրիք - 74, 76, 151
 Հոլբերգ - 112
 Հոլմբլիսք Յալմար - 180
 Հոլմբլիսք Փելյո - 210
 Հոջբին Հենրի - 180
 Հովհաննես Անկյուրացի - (Ջուաննի Մոլինո) - 31, 88
 Հովհաննես Երզնկացի - 29
 Հովհաննես Կամեմացի - 96
 Հովհաննիսյան Արզար - 104
 Հովհաննիսյան Անահիտ - 207
 Հովհաննիսյան Էդգար - 231
 Հովհաննիսյան Հրաչյա - 145
 Հովհաննիսյան Ռիչարդ - 7, 186
 Հովի Սինքեն - 136
 Հոֆֆ - 170, 171
 Հուսեյն Ա - 45
 Հուտում-Շինդլեր Ալբերտ - 67

Հուրշլեբեն Էյլին - 241
 Զանոլլի Ա. - 86
 Զանուսի Բիանկո Ռոմբերտո - 169
 Դագարյան Ալեն - 207
 Դագարյան - Էլիաս 204
 Դուկաս Վանանդեցի - 39
 Դամնիօղլու (Դամնյան) Հակոբ - 58
 Դյուլեերյան Երվանդ - 165
 Եագնուսոն Արթուր - 109, 110, 192
 Եագիրյան Լևոն - 123
 Եսաթոն Ստեֆան - 208
 Եսաթոն Սարկիսովա Ժամնա - 208
 Եսթեոսյան Հրանտ - 136
 Եսթեոսյան Նորայր 205
 Եսխոխյան Վարդան - 124
 Եսկարե Վասկա (Մակարյան Բարսեղ) - 47
 Եսկլեր Ֆրեդերիկ - 92
 Եսնաս (Եսնասե) Սեպուի - 122
 Եսնրաշյան Ալեքսանդր - 80
 Եսնսուրյան Արաքս - 232
 Եսնսուրյան Տիգրան - 129, 138
 Եսնուկյան Անահիտ - 185
 Եսնուկյան Արմեն - 18
 Եսնուկյան Կարո - 185
 Եսնուկյան Հայրապետ - 232
 Եսնուկյան Սերովբե արքեպիսկոպոս - 198
 Եստրեոս Ուռհայեցի - 22, 24
 Եստիեսեն Էսկե Կ. - 129
 Եստիսսեն Կառլ - 218
 Եստիսսեն Օսթար - 218
 Եսրգարյան Սայր - 212
 Եսրգարյան Մառա - 207
 Եսրքին Ֆրեդրիք - 26, 86, 92
 Եսրքինսոն Հարի - 118
 Եսրկոսյանց Իս. - 76
 Եսրշեր Հանսինեն - 167

- Մարտիրոսյան Արտաշես - 18
 Մարտիրոզ Ավետիք - 47
 Կարինե Մացակյան 214
 Մելեկսեդեկով Ավանիսկա (Մելիք-
 սեդեկյան Հովհաննես) - 48
 Մելվիզ Ստեֆան - 235
 Մեյեր Անդերսեն Վերնա - 184
 Մեյեր Անդերսեն Լարս - 184
 Մեյեր Բենեդիկտսեն Օզե - 148,
 152, 158, 169
 Մեսրոպ Մաշտոց - 17
 Մետտալա (Դինգիլյան) Մաթիլ-
 դա - 227
 Մերհամար Անն Շառլոթ - 201
 Մերլենբերգ - 62
 Միխայլով (Միքայելյան) Խաչիկ -
 48
 Մինասյան-Դաուն Լաուրա - 206
 Մինասյան Էմիլ - 197, 202
 Մինասյան Փոլ - 111, 185, 206
 Միշով - 169
 Միրզախանյան Մանուշ - 209
 Միրզախանյան Ջոկոնդա - 198,
 201
 Միրզայան (Ռահսեփարի-
 Միրզայան) Արմեն 209, 233
 Միրզոյան (Միրզոն) Հովհաննես -
 80
 Միրայելյան - Սերգեյ - 138
 Մխիթարյաններ - 61, 70, 108, 109
 Մկրտչյան Անդրեյ տես
 Ջատիկյան Անուշավան
 Մկրտչյան Կարո - 125
 Մկրյան Մկրտիչ - 106
 Մյուլլեր Ֆրեդե - 238
 Մողղոսի Էյվազ Սարգիս 77
 Մովսես Դաախուրանցի - 20
 Մովսես Կաղանկատվացի - 20
 Մովսես Խորենացի - 33, 56, 82, 83,
 108
 Մովսիսյան Յուրա - 216
 Մորենո ի Լանդաբորի Խոսե - 64
 Սներյանց Լևոն - 78
 Մուրերզ - 228
 Մուրերզ Օլգա - 78, 79
 Մուրերզ Իգա-Լեյ Արմինե - 185,
 198, 212, 213
 Մուհամեդ Ալի - 65
 Մուրադյան Արման - 117
 Մուրադյան Գոհար 83
 Մուրադյան Քիրսի - 227
 Մուրատնայան Հովհաննես - 58
 Մուրացան - 73
 Մուրաջա դ'Օստոն Իգնատիոս - 9,
 58-61, 64
 Մուրաջա դ'Օստոն (Պալին) Լյուսի
 Կլեր - 64, 65
 Յագոդա - 193
 Յակոբսեն Աննա - 164
 Յակոբսեն Սարիա - 130, 161-164,
 166
 Յակոբսոն (Նորայր) Սելմա - 70,
 71, 123
 Յայրոյան Արտաշես - 117, 136
 Յարինգ Գունար - 191, 230
 Յովհաննիսես Աետրոս - 83
 Յորգենսոն Սարիա Սողո - 237,
 238
 Յուզբաշյան Կարեն - 22, 23
 Յուլեն Յունաթան - 180
 Յուհանսեն Էրիք 231
 Յուհանսոն Ալմա - 157, 158, 206
 Յուսուֆյան Պողոս - 66
 Յուրդիայն Մագնուս Սվերդ - 219
 Նազգաշյան Հայկ - 107
 Նազգաշյան Գլուս սրբազան -
 198
 Նասե Ռագնար - 91
 Նազարբեկյան Մարո - 104
 Նազարյան Տիգրան - 104, 182
 Նալբանդյան (Քողլին) Ինգա -
 115, 127-129, 134, 170
 Նալբանդյան Մարտիրոս - 127
 Նալբանդյան Սվեն - 129
 Նանսեն Էյզգիլ - 240
 Նանսեն Ֆրիտոյֆ - 10, 18, 138,
 147, 170, 240

Նապոլեոն Բոնապարտ - 65
 Նար-Ռոս - 110
 Նեյքեոս Թուրքորզ - 136
 Նելսոն Ռոնալդ - 232
 Ներսես Շնորհալի 108, 109
 Ներսիսոն Մեֆիր տե՛ս Վասիլև
 Սաֆար
 Նիքերզ Հենրիկ Սամուել - 82, 85
 Նիլսոն Արելիուս - 91
 Նիլսոն Իրմա - 136
 Նիկանդեր Կառլ Ավգուստ - 108
 Նիկոլ Օդեթ - 220
 Նիրուլասդորի Բերի - 221
 Նյուտոն Իսահակ - 58
 Նոբել - 79, 80
 Նորատունկյան Գաբրիել - 169, 170
 Նորդենսթամ Ալան - 230

 Շքյերմսթեդ-Նորդսթրյոմ
 Մարիբա - 170, 173-175
 Շահ Աբբաս Ա - 34
 Շահազիզ Սմբատ - 126
 Շահբազյան Հմայակ - 212
 Շահողյան Հենրիկ - 205
 Շահնազարյան Հենրիկ - 204
 Շահումյան Ստեփան - 114, 144
 Շամպոլյոն Ժան-Ֆրանսուա - 66, 67
 Շանր Լեոն - 113
 Շապուի Բագրատունի 23
 Շարպանտիե Կառլ Հելլեն Ռոբերտ Թուսենո 82, 86
 Շաֆալիցկի Օլգա - 160
 Շեիրիմանյան Ջաբար - 36
 Շերիջյան - 192
 Շրյեդլ (Ենիկոմձյան) Լուիզա - 215
 Շիլդթ Յորան - 229
 Շիոփինգ Մաթսոն - 97
 Շիրինյան Աշոտ - 212
 Շիրինյան Մարիաննա - 216
 Շիրոյան Աշոտ - 211

Շիրվանզադե Ալեքսանդր - 73, 74, 110, 132, 145
 Շյոեր դե Վալդիայն (Թորգոմ) Ռայնհիլդ - 213
 Շյոմբերգ Ս. - 232
 Շվիեցիցկա Էլժբետա - 56, 88
 Շտակելբերգ Բ. Ռ. - 15, 16
 Շուազի Օզյուստ - 26, 27
 Շումեց Ռոզաննա - 117, 185, 202
 Շուշանյան Վազգեն - 135

Ռսկանյան Վ. - 37
 Ռսկանյան Փոլ - 216

Չարենց Եղիշե - 111, 200, 203
 Չեբեկով Սատվեյ - 48
 Չեմբերլեյն Օքսհոլմ Վանդա - 155
 Չիչերին - 129
 Չիֆթե-Մարաֆ Օճնիկ - 113
 Չմշկյան Մարիա - 223
 Չմշկյան Սաբենիկ - 206
 Չմշկյան Վարդան 223, 242
 Չոլախյան Հիպիթիկ - 143
 Չոլաբյան Հակոբ - 162
 Չոպանյան Արշակ - 85, 110, 133, 193

Պաժի Կլեր - 59
 Պասին Նիլս Գուստավ - 64
 Պապյան Անդրանիկ 239
 Պապյան Հովհաննես - 139
 Պաստակյան Վարդան - 93
 Պատկանյան Քերովբե 90
 Պարոնյան Հակոբ - 110
 Պատլսոն (Պողոսյան) - 44
 Պեյլեկճյան - 188
 Պետրոս Սեծ - 44-47, 83
 Պետրոսյան Արշակ - 205
 Պետրով Ջախարկա (Պետրոսյան Ջաբար) - 48
 Պետրով Ռակել (Պետրոսյան Առաքել) - 48
 Պինոն Ռլմե - 165
 Պիրոլինկ - 190

- Պոլովոյ Ն. Յա. - 21
 Պողոս Արո - 209
 Պողոսյան Կամո - 212
 Պոյաճյան Զապել - 125
- Ձահանի Ռուբեն - 212
 Ձահանի Քարինա - 212
 Ձահուկյան Գևորգ - 15
 Ձանյան Երվանդ - 218
 Ձեհանյանց Արրահան - 76, 77
 Ջուվեյնի - 63
 Ջրբաշյան Աշխեն - 235
- Ռազլին Ստեպան - 37
 Ռասմադանսկի Ստեփան (Մովսիսյան Ըռամադյաննեց Ստեփան) - 36
 Ռաշիդ ադ Դին - 63
 Ռասկ Ռասմուս - 83, 84
 Ռավնես Էրլինգ - 89
 Ռեմաուլա Կիմմո - 194
 Ռիեկկի Էսկո - 223
 Ռից Յուհաննես Էռնստ - 84
 Ռիփս Հանս-Իրահիմ - 232
 Ռեմբադատ - 24, 25
 Ռոթշիլդ - 80
 Ռոմանոս Ա Լակաբենոս - 23
 Ռոմիկիլ Էլիզաբեթ - 215
 Ռոսվալ Յուհան - 181
 Ռուդոլֆ - 27
 Ռոմբլոմ Հարալդ - 4
 Սազակով Ֆարաշկա (Սահակյան Ծառա) - 48
 Սաղոյան Էդուարդ - 138
 Սահակյան Յուրի - 112, 206
 Սանդման Լիլիուս Իրմելին - 145
 Սանտեր Ինգման - 142
 Սասունի Կարո - 195
 Սավելով Ավետ - 49
 Սատինա - 213
 Սարգսյան Ազատ - 125
 Սարգսյան Ջուհրաբ - 76
 Սարգսյան Մանուկ - 204
 Սարյան Մարալ - 212
 Սարյան Մարտիրոս - 124
 Սարոյան Վիլյամ - 91, 140, 243
 Սարվե Վիլիելմ - 79, 103
 Սարրե Ֆ - 86
 Սաֆրուստյան Արշակ - 166
 Սեդերգրին Բեք Սվենդ - 161
 Սելիմ - 60
 Սեմյոնով Բարումկո - 48
 Սեմյոնով Ավանիսկա (Սիմոնյան Հովհաննես) - 48
 Սեյրանյան Լուսինե - 117
 Սետյալյա Էմիլ Նեստոր - 15
 Սերգեն (Սարգսյան) Սավկա - 48
 Սերգով Հակոբ - 47
 Մերվեթ - 166
 Մբենսեթ Դազֆին - 241
 Միգազորդ Իենա - 130
 Միմեոն Լեհացի - 95
 Միմեոն Մետաֆրաստես - 84
 Մրբեյթ Թիմ - 241
 Մթրին դբերգ Ավգուստ - 114, 117
 Մթրյոմբերգ Մարգարետա - 234
 Մթրյոմբերգ Ուլֆ - 234
 Մթուրլուտոն Մնորրի - 13, 139
 Միբելիուս Յան - 227, 243
 Միգիլմունդ - 95, 96
 Միգազորդ Իենա - 130
 Միմոնյան Աննա - 215
 Միմոնյան Կարեն - 111
 Միմոնյան Հարություն - 125
 Միմոնյան Միիրան 163
 Միմոնյանց Նիկողայոս - 47
 Միմոնով Ռուբեն - 105
 Միմարյան Արմինե - 212
 Միմարյան Գասպար - 201
 Միտալ Կարապետ - 193
 Միտսիկով - 242
 Միրա Հմայակ - 145
 Միրաքյան Նվարդ - 115
 Միք Ինգեբորգ Մարիա - 82, 161
 Մյոդերբերգ - 169
 Մյոդերսթրյոմ Էլիզաբեթ - 231
 Մյունդվալ Էլին Աննա Շառլոտա - 78, 167

Սյուրմեյան Լևոն-Ջավեն - 117
 Սուրբերգ Թոր - 216
 Սոյլանոյ - 217
 Սորենսեն Մագդա - 164
 Սվանքերգ Ինգվար - 4
 Սվանսթրյոմ Գունար - 230
 Սվենն Կեդե - 91
 Սվեննինգ Կառլ Էլոֆ - 110, 111
 Սվեննինգ Ռայնիլդ - 111
 Սվերքման Էվերթ 190
 Ստալին - 119, 193
 Ստենիլ - 230
 Ստեփանով Պավել (Պողոս Ստեփանյան) - 48
 Ստեփանյան Լիլիթ - 146
 Ստեփանյան Մարիամ - 232
 Ստեփանոս Օրբեյան - 23
 Սուրոտյան Լյուդմիլա - 203
 Սուլեյման - 41
 Սունչերեկով Մատվեյ - 48
 Սուջուքջու Սուլեյման տե՛ս Արամյան Հայկ
 Սուրենյան Կարալիս - 130, 138, 154, 184
 Սփարե Աքսել - 57
 Սփիեգելթալ Ֆ. Վ. - 92
 Սքյուրի Յոն - 164
 Սրոգեսթազ Թորմուդ - 137
 Սրոգեսթազ Թորմուդ - 137

 Վալենքերգ Գուստավ Օսթար - 179
 Վալենքերգ Բնյոթ - 168, 173
 Վալլենիուս Իվար Ուլրիք - 84
 Վալդ Ժեր - 114
 Վան Գրովեստինի Լովիսա Սիդոնիա Սիրտենմա - 62
 Վանդել Կառլ Էլիս - 169
 Վասիլ Բ Բուլղարասյան - 20
 Վասիլ (Բարսեղյան-Ներսիսյան) Մարտին - 44, 45, 47
 Վասիլ Սինասկա (Սինաս) - 44
 Վարսանդյան Սիբասել - 174, 175, 176

Վարդանյան Մարինե - 122
 Վարդանյան Ռոզա - 122
 Վարդանյան Սոնիա - 194
 Վարդանյան Վահան - 122
 Վարդանյան Օհան (Վահան) - 233
 Վարդանով (Վարդանյան, Վեթերսոն) Անուշ - 44
 Վարտիո Մարիա Լիզա - 145
 Վաքսթրյոմ Յոն - 180
 Վեդին-Ռուբսթոյն Ռուբ - 191
 Վեսթենենը - 171
 Վերմիլե Ալեքսանդր - 141
 Վերմեյ Ն. - 152
 Վերիլե Ֆրանց - 159
 Վիգեյրյուտ Վեգարդ - 136
 Վիդենգրեն Յեո - 85
 Վինդ Էլզա - 155, 164
 Վինդ Քիրսթեն - 155, 163, 164
 Վիք Փեր - 211
 Վիրսանդեր Սթիգ - 12, 13, 82, 85
 Վլադիմիր Սվյատոսլավիչ - 20
 Վլադիսլավ - 95

 Տավկիստ Յառլ Ուոլֆ - 145
 Տամատեան - (Պառե՛ո , Բառեր) - 188
 Տավտնիե Ժան-Բատիստ - 34, 53
 Տարասով Նիկոլայ (Թորոսյան Նիկողայոս) - 47
 Տարասով Ջարեչկա (Թորոսյան Սիրգաբեկ) - 47
 Տեր-Ասատրյան Մարգար (Տեր-Ասատրով Մարգարա) - 75, 76, 77
 Տեր-Աստվածատրյանց Հայկ - 32
 Տեր-Հակոբյան - 80
 Տեր-Հակոբյան Պիեռ - 4, 8, 9, 203
 Տեր-Հովհանյանց Հարություն - 32
 Տեր-Մարտիրոսյան Հովհ. - 134
 Տեր-Մարտիրոսյանց Ս. - 80
 Տեր-Մինասյան Անահիտ - 157
 Տեր-Սկրտչյան Գալուստ - 103
 Տեր-Յովհաննիսեանց Ն. - 133

Տէր-Սահակեան Ստեփան - 96
Տերյան Վահան - 104, 126, 135, 144, 243
Տիդեն Նիկոլայ - 214
Տոպեխուս Չ. - 142
Տուավինեն Մարտին - 243
Տուդրիլ - 23
Տոմմիսալո Սինի - 146

Յելսի (Յելսիուս) Ուլոֆ - 83, 108

Ուեսթ - Միրայել - 238, 239
Ուեսթ Սոնա - 238, 239
Ուինթեր Ք. - 161
Ուսպենսկի Ֆ. Բ. - 28

Փաուլսեն Մալթե - 234
Փափազյան Պերճուհի տես
Նիքոլաստոթիր Բեթի
Փափազյան Էրիք - 218
Փափազյան Կասպարի Էյնար - 218
Փափազյան - Վահան 165
Փափազյան - Վահրամ (ղերասան) - 105, 136, 144
Փափազյան Վահրամ (մարզիկ) - 106, 150
Փափազյան Վրթանես - 142
Փաասթե Օլուֆ - 164
Փանոսյան Հ. - 231
Փեդերսեն Հոլգեր - 82, 89
Փեդերսեն Աննա-Քարաբինա - 239
Փեդերսեն Փեր Դամվար - 239
Փեդերսեն Քարեն Մարիա - 164, 165
Փեթերսեն Մարին - 184
Փեթերսոն Հերբերթ - 85, 169
Փերսոն Փեր - 78
Փերսոն Յորան - 185
Փիլարտոս Վարաժնունի - 24
Փիլիկյան Հովհաննես - 140
Փիլիպոսյան Հասմիկ - 235
Փիրսնյան Ս. - 79

Փիրզատն Դափանցի - 30, 95
Փրավից Յալմար - 175
Փյայթեր Քլարա - 167

Քալայան Ավետիս - 207
Քայզեր Ռայնհարդթ - 131
Քանաքանյան Արմինե - 122
Քարիմյան Ժորժ - 185
Քերեջյան Նիքլաս - 212
Քելեկյան Տիգրան - 92
Քեշիշ Դերենիկ - 210
Քեշիշյան Բյուզանդ - 208
Քիլդսիգ Յ. Յ. - 156
Քլասոն - 194
Քլեմինգ Գուստավ Էդվարդ - 84
Քյոնիգսոն Լարս - 230
Քյուրտյան Հարություն - 32, 33
Քյուրքյան - Բյուզանդ 194
Քոչյան Վարուժան - 208
Քոսայան Նուրսեն - 196
Քոսայան Վրեժ - 185, 196
Քորմաք Մարգարեթ - 28
Քորսներ Էրիք - 230
Քլիսլինգ - 138
Քրաֆթ-Բոնար Պ. - 183
Քրիսթենսեն Ա. - 89
Քրիսթենսեն Ինգեր - 160
Քրիսթենսեն Ստեֆան - 214
Քրոուլ Եդվիգա - 214
Քուրթ Ջիզիդ - 155, 162

Օդրե Լեո - 145
Օլենսեն Իես - 184
Օլենսեն Քարին - 184
Օլսեն Ազնետե - 236
Օլսեն Վադիմ - 240
Օհանյան Մայիք - 140
Օհանյան Ք. - 143
Օշական Վահե - 89
Օշին - 30
Օսթերգոր Մարի - 184
Օսթրյուփ Յոհաննես - 127
Օսիանիլսոն Կառլ Գուստավ - 174, 176

Օսկանյան Վարդան - 235
Օստոն տե ս դ'Օստոն
Օսրարսոն Օսրար Արնի - 140
Օտյան Երվանդ - 110, 172
Օրինյալ Անրուան - 194
Օրց Ենսինե - 156, 167, 184
Օրսենսրիերնա Բենգթ Բենգթսոն -
97
Օրերբերգ Շիրինյան Սարրա -212
Օքերման Սարգսյան Կարինե-
112, 206
Օքերման Քրիստեր- 206
Օրվիսր -Քրիստեր - 233

Ֆարրիցիուս Լյուդվիգ- 40, 41, 43,
45, 50, 56, 82
Ֆագերգրեն Կոնրադ - 67
Ֆարմանյան Ֆելիքս - 117
Ֆելսներ Մ. Վ. - 32
Ֆիննրոգադորրիլր Վիգդիս - 140
Ֆիշեր Հանս - 152
Ֆիշեր Ալեքսանդր - 216
Ֆիշիեր - 169
Ֆլեմինգ Բյորն Յուսսի - 218
Ֆյել Յորս - 193, 194
Ֆոն Բրինրման - 62
Ֆոն դեր Լիպպե Ֆրից- 137
Ֆոն Համմեր-Փուրգարալ Յ. -63
Ֆոն Հեյդենսրամ Կառլ Պետեր-
102
Ֆոն Ուեդել-Յարլսբարգ Թորս Ա.
- 165
Ֆրեդերիկ Կազիմիր - 51

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ

- Ադամնա - 196
Ադրբեջան - 121, 186, 241
Ադրիանապոլիս - 24
Աթենք - 184, 239
Ալեքսանդրոպոլ (Ալեքսոլ) - 76,
78, 142, 145, 166
Ալեքսանդրիա - 65, 66, 100
Ալլենշթայն - 191
Ադվանք - 20, 21
ԱՄՆ - 60, 145, 156, 189, 197, 204,
207, 208, 210, 213, 216, 221, 227,
243
Ամստերդամ - 31, 38, 39, 63, 66, 93
Այսրկովկաս - 20, 21, 73, 74, 77,
78, 90, 111, 241
Անատոլիա - 119
Անգլիա (Ինկվիզաց երկիր) - 17, 30,
35, 67, 140
Անթիլիաս - 183, - 202
Անձիա - 24
Անտարկտիդա - 205
Անտարկտիկա - 205
Անտիոք - 24
Աշխաբադ - 77
Աշոցք - 232
Ապահունիք - 24
Առաջավոր Ասիա - 14
Առանձակ Ուտիք - 14, 21
Ասիա - 25, 60, 111, 119, 173
Աստրախան - 38, 44, 46, 96
Ավստրիա - 62, 211
Ավստրո-Հունգարիա - 177
Արարատ - 4, 20, 78, 79, 97, 102,
112, 120, 145, 196, 198-200, 210,
234, 236
Արաքս - 11, 128, 232
Արթիկ - 232
Արխանգելսկ - 37, 39, 40, 41, 44, 45
Արկտիկա - 216, 205
Արմավիր - 209
Արջհովիտ - 23
Արցախ - 21, 78, 87, 200
Արփաշայ - 145
Աֆրիկա - 173
Բաբելոն - 97
Բագարան - 26
Բագել - 74
Բաթումի - 79, 153
Բալթիկա - 18, 28
Բաղդադ - 97, 172
Բանգլադեշ - 215
Բանգկոկ - 215
Բասեն - 23
Բաքու - 76, 77, 80, 103, 114, 116,
133, 142, 188, 193, 206, 216
Բելառուս - 205
Բելյուֆ - 107, 121, 161, 163, 203,
210, 221
Բեշ-Չինար - 157
Բեռլին - - 62, 64, 124, 125, 179
Բերգեն - 138, 216, 220
Բիբլոս - 163
Բիթլիս - 166
Բիրքի - 26
Բլեքինգե - 18
Բյակերվե - 215
Բոռնհոլմ - 124
Բոսթոն - 76, 156
Բորովյանսկ - 205
Բրյուսել - 66, 153, 160, 174
Բուլղարիա - 75, 77, 141, 215
Բուխարա - 77
Բուրդանիս - 34
Գաբոն - 203
Գաղղիա - 25, 188
Գղանսկ - 233
Գերմանիա - 16, 17, 25, 35, 28, 31,
39, 62, 76, 158, 173, 174, 177

Գյոթնբորգ - 72, 86, 93, 105, 112,
124, 196, 199, 203, 211
Գյումրի - 212, 237
Գրենբրի - 122
Գրենլանդիա - 28, 29, 31, 140, 216,
217, 236, 431
Գոթլանդ - 39

Դալարնա - 26
Դակիա - 16
Դամասկոս - 65
Դանիա (Դանիմարք) - 3, 9, 10, 17,
28, 30, 31, 35, 39, 50, 52, 56, 82, 83,
95, 105, 124-127, 129, 130, 149,
152, 153, 155, 151, 153, 155, 156,
159, 161-164, 170, 176, 183, 184,
188, 208, 214-216, 220, , 228, 235,
236, 236-238, 243, 244
Դանցիզ (Տանցիզ) - 39, 50, 60
Դիարբերքիր - 92, 167
Դյունկերկ - 42
Դյուրսհոլմ - 180
Դվին - 22, 229
Դրեզդեն - 68

Եգիպտոս - 53, 58, 65-68, 72, 97,
98, 100, 204, 207, 228
Եթովպիա - 107
Ելզավա - 50
Եմիա - 16
Եվլե - 209, 234
Եվրոպա - 9, 10, 16, 18, 25, 30, 31,
33-37, 38, 41, 45, 49, 50, 52, 54, 55,
56, 59, 60, 62, 63, 70, 79, 85, 94,
101, 105, 106, 111, 113, 120, 119,
125, 144, 151, 155, 161, 167, 173,
186, 187, 199, 200, 204, 231, 242,
245
Երուսաղեմ - 94, 97, 100, 101
Երևան - 6, 47, 52, 72, 76, 78, 79,
114, 120, 122, 129, 137, 138, 145,
146, 152, 201, 202, 204, 206-209,
210, 211, 216, 222, 226, 228, 229,

230, 231, 232, 234-236, 238, 239,
240, 241-244
Եփրատ - 161

Ջեյլանդ (Ջեյլանդիա) - 39
Չմյուռնիա - 53, 58, 71, 92, 93, 98,
101

Էմմաուս - 156
Էջմիածին - 8, 26, 76, 78, 79, 103,
164, 229, 238, 239
Էսթիլսթունա - 209, 236
Էստոնիա - 48, 189, 223
Էրզրում - 102, 119, 165, 172
Էրմլանդ - 27, 28

Թաիլանդ - 215
Թավրիզ - 34, 35, 38, 74, 190
Թբիլիսի տե՛ս Թիֆլիս
Թել Արմեն - 161, 182
Թել Սամեն - 161, 182
Թեհրան - 67, 202, 205
Թենսթա - 196
Թերեթ - 45
Թիֆլիս - 71, 74-76, 78, 81, 113-
115, 120, 129, 131, 133, 134, 142,
153, 165, 181, 190, 192, 193, 202
Թյունսբերգ - 218
Թորոնդիայմ - 220
Թրիալեթ - 11
Թունեթե - 204
Թրոլիեթեն - 200
Թրոնսյո - 5
Թրոնդելագ - 220
Թրթահայաստան - 87
Թուրքիա - 37, 50, 100, 119, 135,
151, 167, 168, 177, 179, 185, 186,
190, 196, 214, 216, 220, 236

Ժժն - 151, 159, 175, 177, 178, 192,
224

Իգդիր - 79
Իթերոն - 109

Ինդոնեզիա - 215
Իշխույց երկիր (Շոբլանդիա) - 30, 31
Իռլանդիա (Իռլանտա) - 4, 26
Իսլանդիա (Իսլանդ, Իսլանտա) - 3, 4, 9, 27- 29, 30, 31, 91, 138, 139, 140, 141, 216, 221, 222, 241, 242
Իսպանիա (Սպանիա) - 25, 30, 59, 62, 64, 211
Իտալիա - 24, 25, 37, 66, 88, 93, 124, 188, 213
Իրան - 15, 19, 33, 34, 39, 40, 41, 45, 46, 52, 53, 56, 61, 67, 73, 78, 85, 96, 102, 152, 167, 175, 176, 194, 195, 196, 202, 207, 209, 215, 219, 220
Իրաք - - 177, 196, 203, 207, 215
Իֆլանտ - 95

Լաթաբիա - 203
Լահեյ - 63
Լայպցիգ - 113
Լապլանդիա - 107, 125
Լատվիա - 49
Լեհաստան - 35, 49, 50, 56, 95
Լեմբերգ - 56
Լենվիա - 156
Լեյդեն - 66
Լենինական - 166
Լենինգրադ - 211, 217, 239
Լիբանան - 162, 163, 164, 184, 196, 202, 203, 219, 222
Լիդո - 124
Լիեպո (Լիեպայա) - 49-51
Լինդիգյո - 207
Լինդիագեն - 169, 173, 175, 183
Լինշյոփինգ - 196, 204, 205
Լիվանիա (Լիտվա) - 50
Լյուբեկ - 42, 48, 50
Լյուբերգ - 158
Լուգան - 127, 177
Լոնդոն - 66, 163, 149, 175
Լոս Անջելես - 226 -
Լվով - 56, 95

Լուգանսկ - 227
Լուլլեո - 196, 205
Լունդ - 64, 84, 85, 88, 169, 180, 190, 191, 196, 203, 204, 207, 212, 227

Խարբերդ - 24, 155, 156, 162, 163, 164, 166
Խարիլաու - 157
Խարման Քոյ - 157
Խելյանեյ - 139
Խոթին - 96
Խորհրդային Միություն, ԽՍՀՄ - 140, 193, 217, 220, 224, 229, 230, 233, 239, 241, 243

Կահիրե - 67, 72, 100
Կանադա - 204, 210, 221
Կարելիա - 129
Կարս - 76
Կիևյան Ռուսիա - 20
Կիլիկիա, Կիլիկյան Հայաստան - 24, 30, 63, 159, 164
Կիպրոս - 10, 163
Կիրովական - 120
Կլունի - 25
Կոկինիա - 239
Կոպենհագեն (Կոպենհագ) - 39, 50, 90, 104, 125-127, 127, 131, 150, 151, 154, 167, 169, 217, 228, 236, 237
Կոստանդնուպոլիս - 17, 19, 20, 25, 34, 57-59, 62, 64, 70, 71, 92, 93, 97, 100, 101, 102, 104, 114, 123, 126, 127, 135, 152, 157, 166, 169
Կոստրոմա - 38
Կովկաս - 19, 74, 76, 78, 83, 87, 91, 102, 145, 170, 172, 186, 193, 194, 224
Կրոպին - 51
Կուռլանդիա - 49-51

Հաագա - 62
Հալեպ - 33, 81, 159, 160, 162, 177

- Հավմարադ - 8
 Համրահիլդ - 221
 Հայաստան - 3, 5, 6, 8, 9, 11, 18, 19, 20, 22, 24-26, 27, 29-30, 35, 46, 53, 55, 56, 63, 68, 73-79, 83, 85-88, 90, 97, 98, 100, 103, 109-111, 118-121, 123, 128, 129, 130, 134, 138, 140, 141, 142, 145-147, 150-152, 158, 164, 166, 167, 169, 170, 171, 173, 175, 177-181, 183-186, 194, 196, 197, 200-202, 206, 208, 211, 214-219, 222-246
 Հայֆա - 100
 Հանագովկա - 125
 Հանովեր - 52
 Հաշարխան - 39
 Հարավլավիա - 212
 Հաֆթվան - 78
 Հելեննյունդ - 196
 Հելսինկի, Հելսինգֆորս 50, 75, 84, 141-144, 193, 210, 225, 226, 242-244, 246
 Հենսեդաու - 240
 Հյուդդինգե - 196
 Հյուլինկա - 225
 Հնդկաստան - 37, 46, 103, 215
 Հովանդիա - 35, 38-41, 46, 50, 62, 176
 Հոոմ - 4, 103, 113
 Հունաստան - 155-157, 167, 170, 184, 215, 237, 239

 Դարադադ - 74
 Դարադալա - 76
 Դզըլախչախ - 145
 Դրիմ - 52

 Դնապոնիա - 216

 Մագնիտոգորսկ - 120
 Մադրիդ - 62, 208
 Մալաթիա - 156
 Մավմյո - 104, 180, 191, 196, 203, 227, 232

 Մակեդոնիա - 166
 Մանագկերա - 24
 Մասիս - 232
 Մարաշ - 155
 Մարսել - 70, 99, 170
 Մեզրե - 156, 157, 163-167
 Մեծ Բրիտանիա - 9, 11, 211
 Մեմել - 62
 Մերձբալթիկա - 49, 51, 52, 223
 Միլան - 105
 Մինեստրա - 208
 Մինսկ - 205
 Մրջին Ասիա - 76, 119
 Միրլագորդ (Միրքիգորդուր) - 19
 Մյունխեն - 86, 208
 Մոլդովա - 35
 Մոսկվա (Մոսկով) - 35, 36, 38-40, 44-46, 47, 48, 50, 71, 105, 111, 126, 138, 140, 190, 192, 193, 204, 226, 227, 236
 Մորա - 26
 Մարդամ (Եգիպտոս) - 39
 Մուշ - 155, 157, 165, 166

 Յոնշյոփինգ - 57, 192, 196, 234
 Յուլինգ - 162
 Յովասակյուլասա - 226
 Յուտլանդիա - 10

 Նարվա - 41-42, 44-45
 Նիագոլայ - 39
 Նիդեռլանդներ - 205
 Նիդեռլանդ - 28
 Նիս - 197
 Նիլդմալերկ (Նյուրմբերգ) - 54
 Նյու Յորք - 6, 115, 139, 194, 216
 Նովգորոդ (Նիժնի Նովգորոդ) - 39, 41, 42, 44-46, 80
 Նովոռոսիյսկ - 171
 Նոր Ջեյլանդիա 160
 Նոր Նախիջևան - 29
 Նոր Ջուլա - 34-36, 38, 41, 51, 52, 56, 82
 Նորգերբինգ - 231

Նորվեգիա - 3-5, 16, 17, 27-29, 30,
31, 65, 67, 68, 82, 89, 122, 124, 125,
127, 131, 134, 136-138, 166, 170,
176, 178, 189, 208, 216-221, 235,
240, 241, 244
Նուրբի - 180
Նուրշյոփինգ - 196

Շամախի - 38, 74, 76
Շառլոտենյունդ - 152
Շթուքարդ - 161
Շիսթա - 199
Շիրազ - 67
Շոթլանդիա - 31
Շվեդիա (Շվեդաց երկիր,
Շվեդոց երկիր, Սվեցիա) - 3-6, 8,
9, 17, 22, 25, 26, 29, 30, 31, 35-49,
50, 52, 55-58, 62, 64, 65, 66-68, 70,
71, 76, 80, 81-83, 85, 88, 91, 94-97,
100, 101, 104-109, 111-113, 117,
118, 123-125, 147, 148, 151, 157,
168, 169, 170, 172, 173, 175, 177,
178, 179, 181, 185-191, 193, 194-
213, 220, 222, 223, 227-237, 244,
245
Շվեյցարիա - 127, 165
Շուշի - 76, 79, 192

Պաղեստին - 100, 160, 177, 183
Պարսկաստան - 25, 35, 36, 44, 45,
53, 55, 74, 82, 97, 102, 151, 152,
172, 177, 195
Պարտավ (Բերդա) - 21, 22
Պեսք - 50
Պետրոզավոդսկ - 129
Պետրոսավան - 161
Պոլտավա - 57
Պրահա - 222
Պրանտըպուրկ (Բրանդենբուրգ) -
50
Պրուսիա - 52, 62, 191
Պուատյե - 24
Ջեքեյլ - 160
Ջելալօղլի - 145

Ռեյկյավիկ - 139, 140, 221, 222,
242

Ռիզա - 49, 55, 103

Ռինքեթի - 196

Ռոդոսթո - 208

Ռուզոդև - 45

Ռումինիա - 77

Ռուսաստան (Ռուսիա) - 8, 9, 16,
19, 20, 25-27, 32-39, 41, 42, 44-47,
50, 52, 55, 73, 79, 80, 83, 96, 103,
108, 115, 138, 143, 145, 153, 177,
181, 188, 191, 192, 196, 208, 211,
216, 222, 235, 242, 241, 244
Ռևել - 42

Սալմաստ - 78

Սալոնիկ (Թեսալոնիկ) - 156, 157,
184

Սամահին - 121

Սանդվիքեն - 196, 199, 200

Սանկտ Պետերբուրգ - 38, 60, 66,
138, 146, 190, 191, 205, 207, 216,
223

Սասուն - 24

Սարմատիա - 16

Սաքսոնիա - 52

Սեբաստիա - 127

Սիբիր - 75

Սիսիան - 237

Սիրիա - 159, 160, 165, 167, 177,
182-184, 196, 203

Սիցիլիա - 23, 24

Սկավանովա (Քուշադաս) - 100

Սկանդե, Սկանդիա - 16

Սկանդինավիա - 6, 9, 13, 15, 19,
25, 27, 30, 34, 36, 40, 49, 50, 52, 53,
71, 82, 123, 147, 170, 178, 185, 198-
200, 235

Սմոլենսկ (Էսմօլենցկ) - 39, 50

Սյոդերթեյլեն - 196, 198, 200, 208,
234

Սուլեմբուրնա - 196, 211

Սուֆիա - 220

Սպահան - 34, 38, 41, 82
Սախտակ - 240, 243
Ստամբուլ - 60, 61, 194, 207, 208
Ստեփանավան - 204
Ստոկհոլմ 39, 42, 43, 44, 49, 56, 57,
64, 66, 68, 71, 72, 75, 80-82, 88,
93, 101, 106, 108, 111- 113, 123-125,
148, 149, 150, 155, 165, 169, 173,
175, 176, 177, 179, 181, 183, 185,
188-190, 194, 195-203, 20-211, 218,
228, 230, 231, 235
Սուետիա (Սվեդիա) - 113
Սևան - 87, 230, 238
Սևիլիա - 62

Վաթերլո - 204
Վան - 78, 102, 120, 155, 171, 199
Վառնա - 75
Վարշավա - 96, 190, 208
Վարսիոլմ - 200
Վեդրեք - 127
Վերլանդա - 233
Վենետիկ - 54, 61, 70-72, 99, 100,
108, 124, 132, 213, 222, 226
Վենեթսիայ - 57
Վերսալ - 67
Վեսերլոյթլանդ - 191
Վեսերոու - 122, 196, 198, 200, 209
Վեսթմանլանդ - 196
Վերսյո - 118
Վիբորգ - 143, 223
Վիեննա - 60, 62, 71, 109, 199
Վիսինգսբորգ - 97
Վիտերբսկ - 50
Վրաստան - 20, 121, 222

Տամպերե - 225
Տայբ - 20
Տերիոկի - 242
Տիգրանակերտ - 20
Տուպենահ - 50
Տուրկու - 225, 227
Տուրուբերան - 24
Տրապիզոն - 35

Ուրիբսդալ - 69
Ուկրաինա - 125, 227, 241
Ումեո - 196, 205
Ուտիք - 21
Ուրմիա - 120, 188
Ուրֆա - 158, 159, 182
Ուփլանդս Վեսթի - 198, 201
Ուփսալա - 4, 5, 6, 53, 58, 62, 64,
72, 78, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 91,
93, 98, 100, 101, 110, 117, 122, 148,
173, 180, 190, 192-201, 203, 204,
206, 207, 212, 213, 233, 234

Փարիզ - 59, 62-64, 66, 71, 140,
154, 157, 170, 175, 176, 189, 190,
192-194, 203, 207, 208, 218, 224
Փոքր Ասիա - 10, 19, 53, 98, 120,
169

Քենսեթրգ - 219
Քիրունա - 232
Քյոլփալու - 103
Քնիվսբա - 196
Քոլտսան - 87
Քրիստինենհամս - 75
Քուվեյթ - 203

Օդենս - 215, 237
Օլլանդ - 39
Օսլո - 91, 136, 137, 194, 215, 218-
220, 228, 240, 241
Օսմանյան կայսրություն - 34-36,
45, 52, 53, 56, 58-61, 65, 73, 77, 78,
87, 92, 97, 102, 127, 147, 148, 151,
152, 168, 169, 171, 173, 175-177,
179, 185-187
Օվեր-Յարվա - 69
Օրենբուրգ - 75
Օրիուս - 89, 90, 162, 184, 215, 237,
238
Օփփեյիտ - 138
Օքսբու - 199

Ֆառերյան կղզիներ - 236

Ֆիլադելֆիա - 60

Ֆինլանդիա - 3, 31, 38, 91, 95, 107,

122, 141, 143-146, 156, 188, 193,

208, 189, 222-227, 235, 241-244

Ֆլորիդա - 207

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Նախաբան	3
Գլուխ Ա	
Շփումներ վաղ միջնադարում	8
Գլուխ Բ	
Շփումներ XVIII-XIX դարերում	
Ջուղահայ առևտուրը	32
Շվեդիայի առաջին հայ բնակիչները	56
Շվեդ քարոզիչները և հայերը	73
Գլուխ Գ.	
Գրական-մշակութային առնչությունները	
Հայագիտությունը Սկանդինավիայում	82
Գրական վաղ կապերը	93
Հայերը շվեդ հեղինակների ուղեգրություններում և հակառակը	97
Այլ գրական կապեր	112
Հայկական թեման շվեդ գրականության մեջ	118
Մշակութային կապեր	122
Գլուխ Դ.	
Հայկական հարցը և Սկանդինավիան	147
Գլուխ Ե	
Հայերը սկանդինավյան երկրներում	188
Գլուխ Զ	
Միջպետական հարաբերություններ	228
Ամփոփում	245
Օգտագործված գրականություն	247
Անձնանուններ	259
Տեղանուններ	273

ԱՐՇՎԻ ԲԱԽՉԻՆՅԱՆ

Հայությունը Սկանդինավյան երկրներում.

**հայ-սկանդինավյան պատմամշակութային առնչությունները
(սկզբից մինչև մեր օրերը)**

ARTSVI BAKHCHINYAN

Armenians in Scandnavian Countries:

Armenian-Scandinavian Historical and Cultural Relations

(From the Beginning to Our Days)

Էջադրող՝ Գայանե Բորոխյան

Մրբագրիչ՝ Հեղինե Մուրադյան

£3000,00

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0149593

